82
К-36

БЕРДИ КЕРБАБАЕВ

АЙГЫТЛЫ ӘДИМ

БЕРДИ КЕРБАБАЕВ

АЙГЫТЛЫ ӘДИМ

РОМАН

47539/1
Марыйская городская ...

ТҮЙ<МЕНИСТАН ДӨВЛЕТ НЕШИРЯТЫ
Ашгабат — 1955

БИРИНЖИ КИТАП

Биришщи, баш

Гиҗеки майдалап яган ягыш дана голай динди. Чыглы шемал асманың булудыны өз угрына бакан ковуп гитди. Гөгиң йүзи чүйше ялы дурыланды.

Гүн ер йүзине гык гөз билен гарандан — күмүш иуры-иы сечип галды>. Гаранкы ёрганыны үстинден серпип гара ер еңиллик билен дем алды. Ер йүзинден гойры, чалымтык буг гөтерилди.

Улгам-улгам гумларың, анңат-аңңат чөллериң үстинден тайып гелйән пессай шемал чалы-черкезлериң, чоган-. ёвшанларың, гүлли-гүләлекли гөк отларың чыглы, якымлы ысыны гетирди.

Гүндогардан гүнбатара бакан узан агыр күрен оба илерли-гайралы хатар гурап, асудалык билен яйнап отырды. Шол оба-да Тежен уездиндәки обаларың хич бириниден үйтгешик дәлди, олар бир-бирлерине доганларча чалым эдйәрди. Шол хатара өйлерден чыкян тезек, төңче ыслы чальвмтык түсселер бири-биринё гатышып, дурь; асманың йүзини енилҗек гаймакладярды-да, ыга бакав адаҗык херекет эдйәрди.

Обаның өңини сырып, гүндогардан гүнбатара бакан гечйән нобур, езиниң белент райшы билен серхет чекип барярды. Обанын ёкары хем еңсе гапдаллары овунҗав яплык, җояльж болуп, ериң йүзи петир бёзелен ялы чуканак болуп гөрүнйәрди.

Обаның гүнбатар тайында болса аңырсына гезъетмез гиң мейдан яйнап ятырды. Шол мейдан билен обаның серхетинде яны чатмалы бир өй отырды. Шол өйиң гапысында бир айманча барды. Оның йылгынлары еке-екеден сог-

рулып, опурылан дише мензейәрди: онын, еринде, сегсен яшлың кентлевүги ялы, дине тегелек судуры галыпды.

Шол айманчанын ичиндәки дор алаша кейпи көклүк билен агынады, ики-бака агдарылды, йити тойнаклары билен тезек гатышыклы өл гум пытратдьг, ондан соң табырдап галып, гүр-гүр силкинди, бурныны паррыклатды.

Атың гупүрдисйне гара өйиң гөвшүллән килимини серпип, оның ичинден бир йигит чыкды. Оның аягы етим олтан чокайлы, балдыры галың долаклы, эгни гөк чәкменли, били сүтүк гушаклы, башы гоңур силкме телпеклиди. Ол ортадан ёкары, даяв, тутуш бир йигитди. Онын укыдан галан болдумлач, бугдай реңк йүзинде бир задың ынҗъюыны **мәл'Ш1** эдвп дуран **агырльж** сызылярды.

Ол агынап галан алаша бакан йүзленди. Шол вагт гоңшы чатмадан бириниң сеси чыкдьк:

— Артык! Ай Артык!.. Атыңа ийм бер, ха-ав!

Артык алашаның маңлайыны сыпалап, оңа җогап гайтардык

• —/Гандым ага, менин алашам иймини эййәм ийип болды.

Артык атыны яланачлады, оның дашына айланып сынлады: алашаның сагрысы гүммезеклейәр, бойны дүйрүлен гамыш ялы, эндамы болса алтын сувы чайылан ялы ловурдаяр. Артьж оның маңлайыны, ялыны, сагрысыны сыпашдырды.. Алаша она ойканды. Артык онын торбалыгыны, депелиниң төверреклерини, гулакларынын дүйплерини гашашдырды, ондан соң ахырың райшына чыкып, төверегине гөз гездирди.

Бүтин теверекдәки гөзъетим ер гөгүмтил яшыл өвсүйәр. Кәбир гүләлекли золлар болса гүл пүркүлен ялы гызгылт өвшүн атяр... Гүн догар-догмазда, демиргазыга бакан угран сүрили дүе, эрңеге энип барян булут ялы, узакдан салгымланыи гөрүнйәр. Гүвбатар тарапдакы гәк мейданда эшеклер җыззьгалашяр, янырак ботлан дүе көшегини ысырганып, абшарьш дур. Сува барян, сувдан гелйән, ат якян, дүе суваряндар гаймалашяр. Долмаз петекелеринин есири болан товуклар демир дырнаклары: билен тезек дерйэрлер.

Сыгыр чопаның сеси яңланяр:

— Ай, сыгырлы, сьп-рыны гойбер, ха-а-ав!..

Кесмикден бошан ач маңыз сыгырлар тойнакларыны шаркылладып, ондан-оңа харс урярлар, ат ятакларына топуляр лар, пейкамлы гуйрукларыны булайлап, диллери-

ни ялмандырярлар, ювашрак малларың отларыны демлерине дартышып барярлар.

Гапы-гапы сырып гелйән гуйругы җоннук, бир гулагы кесик гара сыгыр гөзи ёк ялы гелип, Артыгың алашасының ахырына урмакчы болды. Гашынып дуран алаша гөзиниң гытагыны айлап, сьгра бакан дүйрмеги билен окдурылды. Сыгыр тойнагыны шаркылладып аркан зыңанда, алаша онын сагрысындан агыз уруп галды.

Онсуз-да өз алашасына буйсанып дуран Артык:

— Ай йүрегим бол-а, гөзиңе дөнейнн! —дийип, онын маңлайыны гайталап сыпады. Ондан соң иришмесини узын тутуп, сува якмага бакан уграды.

Алаша эртириң чыглы ховасында еңил-еңил әдип, кержеклэп, төверегине гаранҗаклады, ызлы-ызына кишңеди, Артыгың икиян гапдалы билен ойнаклап башлады. Онын маңлайындакы депели, алагараңкыда чакан йылдырым ялы ялпыллады: Артыгың гараңкы пикирине ышык берен ялы сызылды. Алашаны хас гөчгүнлирәк ойнатмак үчин, оңа мейил берип җыпь1дыклады-да, Артыгын өзи хём ылгады....

Артык атыны сува гойберди, сыкылыклады.

Кем-кемден галкыҗаклаян ләбик меле сув нобуры долабара эдип чайканып ятырды. Ол өз йүзинде окара-окара өйҗүклер ясап, овсун атян ялы лыгырдап, товланҗырап, сүйнүп барярды.

Артыгың сыкылыгы бирденкә кесилди, гөрежи сува дирелди. Ол дуран еринден бутнаман, бир задың ойына чүмдв. Онын башындакы гарышык пикирлер, сувың йүзиндәки айлавчалар яльг, бириниң ызьшдан икинҗиси гелип уряна меңзеш гөрүнди: ики гашының арасында овунҗак йыгыртлар эмеле гелди.

Артыгың чуңңур пикирини дор алашаның кишңәп дыз-амагы иозды. Ол онын ьгзы билен ыггыярсыз бир ягдайда бейлесин^е айланак вагты, Ашырың етип гелйәнини г&рди.

Ашыр Артыгың ык янындан агта ябысыны сува гойберип, Артьгың хальгны сорады:

— Ери-ов Артык, кейп ненең?

Артык Ашыра бакан йүзини хем өврүмән, аласармак җогап гайтарды:

— Кейпми?.. Хава, җаным-а саг.

Ашыр Артыгың гөзлериниң ойнакламаяныны, онда бир ынҗы аламатының барыны сывды, эйсем-дё болса, оңа әхмиет бермән, вәшилиге салды:

— Ери, нәме бейле говшаксырярсын?.. Гапывда гарагулак дүйән сүйнмәнин-ә билйән.

Артык ене өнки кешбини үйтгетмән, озалкысы ялы җогап гайтарды:

— Гарагулак дүйә гөзим 'дүшмәни үчин болса билдиңми?

'Ашыр оның пархына гелмеди:

— Пәхей, валла!.. Башьщ саг болса, дүнйәң гайгысыны эдерлерми?.. Ери нәтдиң, шүдүгәриңи бассырдыңмы?

— Хава, бассьгрып болупсың?!

— Ол нәме үчин? Сув инди меселди ахыры!

— Сувың меселени билен песелениниң ончаклы тапавудыны хем билип дурамок...

— Нәме үчин?

— Элбетде, етмейәни үчин1

— Ашык, сен нәхили гүррүң эдйәрсиң? Бу сувда сениң нәме хакың ёкмы?

— Элбетде, ёк!

— Хакың болмаз ялы, сен нәме газы газмадыңмы я гелмишекми, я-да казы эшегини огурладыңмы?

— Ашыр, сув тутаңда, сениң нәме этмишиң барды?

— Мен сув тутамда, сув песди ахыры!

— Саңа песлигинде етмесе, маңа меслигинде-де етенок!

— Эйсем, бу сува ким эелик эдйәр?

— Шоңа акыльщ етенокмы?

Артыгың соңкы сөзи Ашыра ёкуш дегди. Ол бурныны мүңкүлледип, теене сөз атды:

— Хым!.. Ханы, өзин ялы акыллы йигит?!

Артык Ашыра чиңерилди:

— Ашыр, бурныңы мүңкүллетме, гулак ас: Халназарың икимиз билен яшдаш оглының, ондан кичисиниң, кичисинден хем кичисиниң сувы бар. Эмма...

— Ери, эммаң нәме?

Артык дүңдерилип барян сува гөз гездирди:

— ...Мениң бу сувда хиләм ёк.

Ашыр элини чарпып, җакгылдап гүлди:

— Ба-а!.. Сен нирелери барып тозатдың?.. Сениң хем атаң Халназар ялы бай болса, сени гййәм өерерди.*

— Танрының бол ери билен җошгунлы сувына-да байлык герекми?

*** Шол вагтдй ер-сув пайы яша гараман, ника берйэрдилер.**

— Ити болмадыгын., ялагы болмаз. Сен оны унутма!

— Болушымыз шу болса? хич задымыз хем болмаз.

Ашыр Артыгың' йүзиндәки ынҗы аламатыны башга хили дүшүнди:

— Артык, ер гаты болса, өкүз-өкүзден гөрер этме! Арзувыңа етип билмейәниңи нәме, менден гөрйәрмин?

— Элбетде, сенден хем сана меңзешлерден!

— Ал герек болса!.. Мен нәме, Мереде: «Артыга гызыны берме» дийдимми?

— Ашыр, сөзи башга яна совма!

Ашыр кованда гитмеҗек агта ябысыньщ танапыны бейләк ташлап, әвмезлик билен Артыгың янына гелди, онын эгнине какды:

;Г — Ери дост, йүрегиңи менден гизләп, киме паш этҗек?

Артык габагьшы ашак дүшүрип, бир салым оя чүмди, ондан соң йүзини галдырып, Ашьира серетди: оның кешбинде еадалыкдан башга бир зат гөрмеди. Шейле-де болса, җошан газабыны шондан башга дөкере ер тапмады:

— Ашыр, сен варсакы урушмалы боланда — дилиңи кирейине алан ялы; кесә чекмели боланда — япашак инен ялы;. гыҗыт бермели боланда — ики пай ялы. Эмма сув санашыгында, хада пайлашыгында, нобат айланышыгьвнда, сениң, асыл көпиңизиң — агзыныз мумлы ялы, геплемезлиге дил баглашан ялы, хич бириңиз җыңкыңызы чыкараңзок... Эгер биз хеммәмиз бир чукура түйкүрсек, хер япдан кырк-эллиләп ишсиз сув артдырылармьиды! Мирабьщ хадасы бизе гезек геленде узап, байлара гезек геленде гысгалармыды?.. Халназара меңзешлер, бизиңкә ики эосе артык экен ерлерини янжап суваранларында, бизиң шүдүгәримизик чети тозап ятармыды?.. Элбетде, шу болушымыз ялы, мени ураны-худай урсын дийип, гуйругьимызы ямзьшыза гысып йерсек, бизиң ялымыз-да болмаз, ялагымыз-да!..

Артыгың йүрекден җошуп чыкан сези Ашыры говшатды. Ол беврини диңиргәп, гулагынын еңсесини дырмады.. Ол Артыгьт айданларьша дүйплейин дүшүнмесе-де, деңсизлик шемалының чаляньины бир аз сызды. Шейле-де болса, ол, гүррүңи узатман, ез достының гөвнини ачмага чалышды:

— Артык, сенин айданларың догры!.. Эйсем-де болса, гел, гайгы этмәли—хеммесиниң бир зады болар. Сув диениң ынха, аңырсы бир нәче гүнден бинобат хем болар.

Ашырың гөвнинде чирик ёгыны анланы үчин, Артык оны ондан артьж чейнемән, җогап гайтарман дымды. Бирсыхлы кишнәп, дызап Дуран алаша Артыга әдим урдурмакчы боланда, аркасы кәдили бир гыз' оларын еле янларындан сув алмага гелди. Ол гыз ере аграм. салмак вслемейән ялы, галкыжакламак билен аста-аста әдип гелди-де, кәдисини гүзерин гырасында гоюп, төверегине гаранҗаклады: Артыгын ики гөвүнли болуп дураныны, алашаның оның төверегинде айланяныны гөрди.

Гызың ики гөвсиниң үстинден салланян өрүмли узын гара сачлар, алашаньщ дызамагына гараман, Артыгың аякларына душак болуп чолашана денди. Оның ак йүзинде балкыллаян гара гөзлери Артыгың гөрежине болмаса, парлап дуран багт йылдызы ялы дуюлды. Оның шайлы бөрүгине, гызыл чайылан гупбасына яңы ерден сайланан гүниң шөхлеси дүшүп, сув йүзинде, яп якаларында йыланчыр ялы йылпыллы ойнатды.

Шол гөрнүш Артыгың аладасыны гошаландырды. Ол ашак середйән ялы гәрүнсе-де, гөзлериниң гытагыны шол гыздан айырмады. Дүрли ойлар оньщ бейнисинде гарышды-да, оларың хич бирини акыл элегинден дурылап гечирип билмеди. Гыз сув алмага эгиленде, бүтин дүнйәни унудып ауран Артык улыдан дем алды.

Ашыр п.арсатдан пейдаланып, оның гулагына пышырдады:

.— Артык, анха сениң Айнаң!

Артык дызмач алашасыиың танапыны взяне бакан чекип, шүбхели бир сес билен оның соңкы сөзини гайталады:

— Айнаң...

— Артык, билйәмиң, ол йөнекей бир сув алмак үчин гелен дәлдир.

Артык сесини чьжармады. Ашыр довам этди:

— Ол өз сәйгилисине гөрүнмек үчин гелендир.

Артыкдан ене җогап болмады.

Ашыр Артыгың гәвнини ачмага чалышды:

— Пэхей валла!.. Эртир билен өз айнасының йүзинде әзини гөрен йигидиң гөвнинде гам галармы?.. Ол хер киме етдирйән багт дәл ахыры!

Артык кинаялы йылгырды:

— Багт диййәмиң?.. Мен шейле багтлы болсам, сувын шу меслигинде шүдүгәрим тозап ятармыды?

— Айна ялы сөйгилиси болан‘йигит дүнйәниң аладасыны эдерми, валла!..

— Дүнйәң болмаса, Айнаң болармыцка?

Ашыр оңа жогап гайтарман, өз янындан: «Белки, буларың гизлин гүррүңи бардыр. Оның үчин шундан аматлы ер тапмак хем аңсат дәлдир» диен ой билен агта ябысыны ийдип үграды.

Ашьгр гайтса-да, Айна лак атмак үчин Артыга ягдай дөремеди: сува гелйән, гидйән көпелди.

Айна кәдисини аркасына айлап алып, Артыкдав тая огрын гөз гездирди-де, ызына бакан йүзленди. Сувың аграмына парх гойман, еке өңкиси ялы галкыжаклап йөред».

Артык Айнаның гизлин сораглы гарашына дүшүнди. Шол гараш оның гараңкы аңына бир аз ышык берен ялы дуюлды. Ол Айнаның ывындан гайталап гөз гездирди, сува бир гарады, алаша бир серетди-де, гелен ёлы билен ызына бакан гадам урды.

Гайдышда алаша ойнаса-да, Артык ойнамады. Алашаның бөкҗеклэп бир●янына, бир бу.янына гечмегинеде әхмиет бермән, танапы ики эгниниң үстинден дуйдансызлык билен ашырды, дүрли күйлере дүшүп, өз ичини гепледип гитди. Алаша гуванжындан, сув аладасындан оның Айна барадакы пикири үстүн чыкды. Ол огланлык дөвринде Айна билен ойнаныны, көмелек гөзлемәге, юва чөплемәге, чигиллем газмага гиденини, ердөле мектепде диңе екеже йыл, ики-үч ай мөчберинде тозана булашып отуранларыны, чыбык шарпыллысының ашагында сеслерине бат беришип гыгырышанларыны, гичден соң сеслерини узадып, салават чагырянларыны, мектепден чыканларында, бири-бирлерини ёлмалашып гидйәнлерини, гараңкы гижеде жоңк-җоңк ойнанларында, Айнаның доныны серпип гачаныны *бщт-бщмн* гезиниң вңинден гечирди. Ол, элбетде, чагалык дөврүрде болуп гечйән вакаларды... Артык соңкы вагтларда Айна хырыдар гөз 61-лен середйәрди, Айнаның сураты гөзиниң өңине геленде, хатда онын адыны эшиденде, өзинй бир хили сызярдьг, оңа бакан йүрегиниң гизлин еринде бир дуйгы беслейәрди. Оны ир-эртир, гич-агшам гөреси гелйәрди, чоларак ер душ гелее, бәш-үч агыз сезлешмек ислейәрди. Эмзда дөвриң ягдайы оны ач-ачан гөрмәге-де, оның билён аркайьш сөзл©юмэге-де мүмкиилик берпмейәрди.

Артык Айнаны яңы якында бир гөрүпди. Эмма узак дурмага мүмкинлик болман, гыссаг арада диллери диен

этмән, бири-бирине нәзли гарашмак билен, бири-бирлерине ички дуйгыларыны мәлим эдишипдилер.

Артык шол сүйҗи ятламалар ичинде нәхили йөрәнини де дуймады, диде алаша ятагына гелип дуранда, өз хушына гелди.

Артьж атыны багландан соң, дор алаша гин-гиң әдимләп, газыгыньвд дашында бир айланды, чыглы ерден бир зат ысырганып, бурныны ёкарык тутды, өн аягының тойнагы билен ер пешеди, ондан соң гулакларыны үшердип, узакдан бир гылял гөрди-де, өтгүн бир сес билен кишнеди.

Алашаның еңсесини түңңердип апаң-апаң басышы, етгүн гөз билен аллаоварра чиңңерилип, батлы сес билен кишңиши — эесиниң гөвнини гөтерди. Ол өйиң гапдалындакы чалчаны гетирип, атың ахырына гөк от декди. Чалчаның агзы ахырдан галманка, алаша ахыра бурныны сокды, оты небсевүрлик билен гарбап, гүйүрт-гүйүрт чейнеди. Шол вагтда, өйден чыкан, элли яшларьшда, орта бойлы, тегелек йүзли, ак маңыз, пешенели бир аял:

— Артык җан, сүйт соваманка, бир-ики агыз ийсене, гузым! — дийди.

Артык алашаң гершини сыпап, аркасына пат-пат какандан соң:

— Боляр, эҗе,— дийип, ичерик гирди.

Ол ожагың башыеда айбогдашыны гурап, чөрек иймәге отурды.

Артыгың эҗеси оңа сачак тапгламак, сүйт гуюп бермек билен мешгул вагтында, гоңшы чатмадан гелен аял ожагың гырасында отурып, өйиң ичине гөз гездирди.

Сечеклери гырылан чемчеторба гапбевүрде гарныны гэбердип, ики элини герип ятырды. Онын бейлесиндәки, йүзи галайы билен нагышланан сандык, үч-дөрт саны гөвшүллән, кәбиринден йүңи чыкып дуран агыр ёрганларын астында егшерилип гөрүнйәрди. Гөзенегин икиян гапдалындакы ики сачы реңки солан гызыл чувал эзенегини агдарып, тәримден гөз-гүлбая асышышып ятырдылар. Оларың хер хайсысының үстинде, реңклериниң нәмедиги сайгарылмаян ики саны күле торба найынҗар бир гөрнүшде ганат герип дурды. Гапбөвүрдәки ябада гурумлап гиден ики саны телпек асылгы дурды. Чеп бөвүрде ики саны богдак чувал болуп, оларың биринин үстинде элек, бейлекисинде ат эери барды. Чеп гапыла ики күлтем гара йүп билен гөле хамындан эдилен бир тиркиш асылгы

дурды. Өйиң төринде гүли гиден гызьм кече, онын бәрисинде гыралары гемирилен палас, Артыгын, ашагында, сечеклери гидип, әлемине ченли чейнелен, гемирилен ожакбашы дүшелгиди. Екардан. асылгы өййүпиниң бир вагткы хайбатлы сечеклери гырылыпдыр-да, түссе билен гатан урганы салланярды. Өйин, чагарьсгы гурум бнлен долыды, укларының балалары икинҗи гезек чыкарылыпды. Онын алын уклары илеррәк омзап, сүсүшҗек теке ялы, маңлайы түңңерип гөрүнйәрди. Гапыдакы гермеч болса, ягыр эшек ялы егшерилип, гарып ишигиниң гадырлы мьгхманы болуп ятырды.

Шол аял Артыкларың өйини өзиниңкә гаранда шәхер хасап зтди. Ол өз янындан: «Бизе-де бир өйҗагаз худайың өзи етирсин-дә!» дийип, дилег этди.

Аслында, йүзбашльи, дөртганат гаража өй Артыгын эжесине, онын өзине-де хан отагындан энайы герүнмейәрди. Артык хер вагт гапбөвре, төре гөзи дүшенде, шол өйиң бир етмези бар ялы сызярды. Айна шол ере гелип отурайса, ©й хас гелшигиие гелҗек ялы дуюлярды.

Гвииня лш1 нки аигының устинде ыраң атып, хабарыкы берди:

— А гыз Нурҗахан, шу гүн элиң дегсе, маңа бир докмаҗы« йүвүрдишевери!

Нурҗахан сүйкдүрен сүмегини элине орады-да, җогап берди:

— Эл дегмән нәмемишин? Хөкман йүвүрдишерин!

— А гыз, улы бир задам дәл-ле: чалчаҗык йүвүртҗек.

— Вий, Бибвң айдяныны: чалча-да өз еринде хер бир затча герек ахыры!

Артык шол вагт дашарык чыкып, атыны эерлөмэге дурупды.

Икшщи баш

Айна сувдан гелип, кәдисини өйиң гапдалында гоянда, оимц какасы Мерет байталчасына атланып, экине айлан- мпгп гидипди. Айнаның энелиги Мама өйиң гапдалындакы ү‘{ лшнак агачдан асылан янлыга гатыгыны гуюп, билиии гмипжы билен богуп, янлык яймага тайынланып дурды. Лйнп кодисин» дүшүрмәге мәхетдел, Мама оңа:

— А гыз Айна, ичерлери йыгнашдыр — дийип, пишегини янлыга сокды.

Мама яңы бәш-он пишек уранда, Айна гапыдан чыкып, энелигине сын этди. Мама пишек билен биле херекет эдйәр. Пишек ёкары галанда, онының гушаклыгындан ёкары гөвреси аркан гайышяр, пишек ашак эңенде, онын бүтин *гөв*реси лишегиң зарбына ашак эңңкт эдйәр. Пишеги янлык ичинде чайкажак боланда, Мамаң агыр гөвресине ёкуш гелип, улыдан гелен ат ялы хашылаяр. Онның этлек, йылчыр гара йүзинден эййәм чыг герүниндир. Энелигиниң азап чекишине Айнаның бир аз рехими инди, ужыпсыз иш үчин хашыламагына болса гүлкисв тутды.

Айнаның йылжыраклап дуранына гөзи дүшен Мама галың габагыны галдырып:

— А гыз, мени ишледип, кесәмден сынлап дурмага утанаңокмы? Сея баркаң, шу мениң ишиммидир? Ал янлыгыңы! — дийип, пишегини ташлады-да, яглы элинин аясы билен йүзини сүпүрди, агыр йүк астындан сыпан мал ялы хашылады.

Айна янлыга япышанда, Мама өе аркасыны берип, демини дүрееди, ондан сон, еринден галып, гыңажыны бврүгиниң үстине серпди-де:

— А гыз Айна, сен янлыгың ягыны алянчаң, мен Нур-<;^лтанлара барып гелейин — дийип, илерк» хатара бакан уграды.

Айна янлыгың айраныны чайкап, пишегиң бадыны барха гүйчлендирди. Янлыгың гарны бир тыңзап, бир говзап, «гүжжүл-гүжжүл» сес этди. Ол, янлыгың сазына гызыгып, төверекден гелйән-гечйәни-де сайгармады.

Артык алашаны гезерине сүрүп гелйәрд», хатарың еңсесини сырып гечмекчиди. Ол Айналарың ейлериниң душына геленде, онның янлык яйып дураныны гөрүп, атынын башыны чекди. Айна ак зыба бармаклары бнлен пишегиң сапындан пенжеләпдир-де, янлыгы йыгы-йыгыдан гүжжүлледйәр. Пишек ашак иненде, ёкары галанда, голлары онның билен биле херекет этсе-де," гөвреси бир дурушындан үйтгемейәр, чермелги ак голлары пел-пеллейән готаның ганаты ялы галгаяр. Онның гупбасының ёкаркы гүберчеги өйиң гамышы билен деңешип дур. Бөрүгиниң этегиндәки сүмсүлелер икибака ыранышып, бири-бирине чакнышяр-да чала шыннырдаяр. Ярымгырма телетин көвүшиң үстиндәки кичижик өкжелер агаряр. Айнаның эллери херекетде боланы үчин, көйнегиниң гинлигине гараман, сыратлы гөвреси непис чекилен сурата чалым эдйәр.

. Артык Айнаны бойдан-баша сынландан сон, ене бир аз дурҗагыны я атыны сүрҗегини билмән, ики арада мәхетдел галды, обаның ичинде гүндизиң түни бейдип сынлап дурманың хем услыбыны тапмады: Айнаның какасы гөрсё нәме диер, энелигиниң гөзине илсе, нәме гөвнине гелер?.. Шоның үчин ол, атының башыны бир гойберди,. бир чекди, Айна нәхили сөз гатҗагыны акылына гетирип билмеди. Эмма Артыга көмекчи тапылды:'дор алаша өтгүн сес билен кишңеди.

Айна тисгинди, ялта еңсесине серетди... Артыга гөзи дүшеидс, эндамы чүмшүлләп, бир хили утанчлы ялы йүзини ашак салды, оңа өз сырыны дувдурмазлыга чалышып, улыдан демини алды. Эмма оны сиңе сынлап дуран Артык оның гозгалаңа дүшенини сайгарды-да, оның гала-гоплугыны язмак ниети билен:

— Айна...— дийди. Эмма оның өзине гала-гоплук етди-де, нәме дийҗегини билмән галды.

Артык өз сүңңини тутуп билмейән ялы сызды... Артыгың сеси Айнанын гулагына иленде, үстинден сув гуюлана дөпүп, бир хшш пагш*пара эрәп барян ялы дуйды. Эйссм-дс болеа, сырыны билдирмезлиге чалышып, Артыга җогап ерине, мылайым гараш билен назар салды. Артык оңа нәме хабар гатҗагыны билмән, элиндәки гамчысының сапы билен эериң гашыны тыркыллатды. Айна Артыгың йүзинде утанч ялы, айтҗак сөзини айгыт эдип билмезлйк ялы бйр ягдай гөрди. Алаша еңсесини түңңердип, агыздырыгыны 'чейнеди, өң аягының тойнагы билен өл гумы пешеди, ол хер гезек аягыны пешәнде, оның тойнагының ашагындан өл гум овунҗак балык ялы товсуп гитди. Атың дызамак, ойнамак ислейәнини сызмадык Артык башыны галдырды, төверегине серетди, Мередйң агылда дуран байталчасына гөзи илмәнден соң, агзына гелишине гөрә сораг берди:

— Какаң нирә гитди?

Айна пессай, нәзли сес билен җогап гайтарды:

— Экине айланмага.

Артыгың йүзи бир аз ачылды, совалыны гайталады:

Ханы, эҗең ниреде?

— Илерки хатара .гитди.

Сонпл-җогап Артык үчин әрән оңайлы болды. Айна: «КйКйМ мйдо» дийәйсе, Артык онда нәме сорап билерди? Мвма: «Ынха мен!» дийәгеден ичерден чыкайса, Артыгмк халы иэхили боларды?.. Шовлы җогаплар Артыгы

бир аз гурпландырды. Ол яңы ужы човланан муртыны йылгыртды, гөзини гүлдүрди, Айна хабар гатды:

— Айна, түвелеме?.. Сен янлык яймасыны хем билйән огшыяның!

Айна оңа җогап гайтарман, йүзини ашак салып йылгырды. Артык оңа өз суссыны өкде хасап эдип, ат үстинде аркан гайшарды-да, совалыны артдырды:

— Айна, нәме җогап береңок? Я-да мени ят хасап эдйәмиң?

Айна пессай сес билен:

— Ек-ла, оглан,— дийип, элини агзына тутды.

— Бә-ә! Сиз нireден бейле дуйдансыз бай болдыныз?

— Вий, бу огланың айдяныны!.. Байлык нireде?

— Байлык болмадык ерде янлык боламы?

— Бар сагянымыз ики санҗак сыгыр-ла.

Артык:

— Ики санҗак?..— дийип, гайталандан соң, ене нәме дийҗегини тапмады я дийҗек задына дили өврүлмеди, ене эриң гашыны таркыллатмага дурды.

Айна оңа огрын гарады: Артыгың бир зат диймәге чененйәнини сайгарды. «Ол үйтгешик бир сораг берәйсе, мен оңа нәме җогап береркәм» диен ой оны гозгалаңс салды.'Шейле-де болса, сырыны билдйрмезлиге чалышып, янлыгыны бир-ики гезек гөвүнли-гөвүнсиз яйып гойберди.

Артыгың бир зат ядына дүшен ялы, башыны галдырды-да, яйданмак билен совал берди:

— Айна, огланкак ойнаянымыз ядыңа дүшйәрми?

Айна йылгырып, башыны ашак салды. Артык довам этди:

— Мениң-ә ятсам-турсам ядымдан чыканок. Хатда дүйшиме-де гирйәр. Сениң билен ковалашян...

Айна илки билен тисгинҗек ялы этди, эмма деррев өзини тутуп, Артыгың сөзини кесди:

— Вий, бу огланың айдып дураныны?

Артык Айнаң сөзине я-ха дүшүнмән, я-да әхмиет бермән, өңки ойыны довам этди:

— Чендан тутуп...

А-йна Артыгың сөзини ене-де кесди:

— Инди нәме, огланлык бармы?

— Мениң хем айтҗак боляным шол-да!.. Эгер огланлык болса:

Айна оны геңиргеди:

— Нәме боларды?

— Онда сен бейдвп, янлыгьщы аркайынҗа яйып дурмаздың!

— Нәме үчин?

— Онде... дзшдурманҗьж гелип горкузардым... Бир. гезек «хаб» эдемде, «вэ-ә» дийвп гыгыраньщ ядаңда бармы?

— Ивди оның ялы горкубам дурасым ёк.

Айнаның гүлүп бакян гара гезлери Артыгы бихуш халына гетирди. Ол алашаның башыны ашак саляныны, дызаяныны, өзиниң чекйәнини, уян тутян элиниң бир узап, бир гайдып дураныны-да сыэмады. Ол үзеңңилй аякларыны узадып, аркан гайышды:

— Инди башга хили оюн эдерин. Бирденкә дуйдурадан гелерин... нәзик ак голларыңдан мәкәм тутарын.

Айна оңа җогап гайтарман, бейлесиие айланды. Артык өз сөэине җаныгып довам этди:

■=■ Шонда-да горммазмың?

*=- Бэ-о, бу огланы...

« = Ондан оод...

Айна пншчтшш ©йнады.

— Ондан сон... хава, ондан соң... огшарын.

Айна пессай сес билен «хих!» эдип тиогинди-де, деррев пишегине япышды.

Иң соңкы айдан сөзине Артыгын, өзи хем бир хили болды. Ол Айнаның пишек урян эллериниң алҗыраңңылыгыны сайгарды: «Хакыкатдан хем, мениң ойным гөдекси болды» дийип өкүнди. Шол вагтда болса бириниң етип гелйәнини гөрен Айнаның ассырынлык билен элини салганыны сайгарып, атының башыны говшатды.

Артык атыны майда гезерине сүрүп, тайлы гезек ызына гаранҗаклады, Айнаның гаңырылып-гаңырылып гараяныны гөрди. Ол өз сөзиниң Айнаны ынҗытманына дүшүнди-де, ат аягының табырдысына гошуп хиңленди:

Нәзли ярың нәзи*: ак голларыңдан
Тутсам — өлдүрерлер; тутмасам — өлйән.
Леблериниң ширги шербет балындан
Сарсам — өлдүрерлер, сормасам — өлйән.

Марыйская районная ЦБС

Артык уграндан соң, Айна улыдан дем алды. Оның соңкы сөзи Айнаның эядамыны чүмпгүллетди. Ол, гөйә элинде эл ызы галан ялы болуп, ак голларына гөз гездирди, эмма үйтгешик бир зат сайгармады. Яңаклары

47539/1
БИБЛИОТЕГ
клуба ...

бир хили гызян ялы сызып, юмшак элинин. аясы билен сыпап гөрди, эмма онда-да айратын бир зат мәлим болмады. Ол пишегине бир эли билен япышьш, аркав гайышды-да, Артыгың ызындансеретди. Дор алаша сал--ланҗырап, кәкилик ялы ёргалап баряр. Онық тойнакларының ашагындан зыңылян токгаҗа гумлар ягыш гурбакгасы ялы бөкҗеклешди...

Артык ызына гаңырылып середй&р, кә гамчысыны ойнаяр. Оның сыртындакы йылманак пиле дүшен гүн швхлеси ёлың икиян гапдалларында ойнаяр.

Айна Артыгы сувың башында гөренде-де бир аз үйтгәпди, аркасы кәдили, ере аграм салман гелйәркә-де оның барасында ойланыпды. Эмма хәзир Артыгың күйи оны бүтин дурмушы билен гаплап алды. Оның ат үстинде эерйп гашыны таркыллаДып дураны хениз хем гөзвниң алында дурды. Эм,ма гөзини ачьш середенде болса, оның өз янында-да, хатда ёлың угрында-да хич кимсе ёкды, диңе кем-кемден кичелйән бир гара гөзден йитип барярды. Артыгың сезлери-де Айнаның гулагына гелип дуран ялы, оның яңы тайан мурты яңагына дегип тиогиндирйән ялыды. Эмма оның гулагына-да, гызян. яңагына-да эртириң чыглы шемалындан башга дегйән зат ёкды.

Айна Артыгы чагалыкда-да яман гөрмейәрди, оның энайы оюнлары хошына гелйәрди, соңкы вагтларда болса оны өзине хас якын сайярды. Хәзир оның йүрегинде айратын бир дуйгы барды. Артык шол дуйгылы йүрегебвр эриш дакып, юмагыны чөшләп гидене дөнди. Артыгың өз ызында галдыран эгрем-буграм ёлы — Айнанын йүрегине иштенен эришиң бейлеки уҗы ялы сүйнүп .пидйәрди. Айианың эллери янлыгы чайкаса-да, йүреги Артык билен биле гидипди. Ол узак ойларда, гуванчлы арзувларда, эмма чыкгынсыз ягдайларда айланды...

Айна янлыгың ягыны алмакчы боланда, Мама гелвп[4] етди.

Мама овнук-ушак зада үнс бермезек, сәхел-мәхел зады сайгармазак болса-да, Айнада бир үйтгешик ягдайың барыны сызды. Оның ак йүзинде гынанчмы, шатлыкмы— нәхили-де болса үйтгешик бир ягдай барыны аңлады,. оның иш эдйән эллерннде-де бир хили говшаклыкмы, алҗыраңңылыкмы — бвр зат сызылды... Эмма Мама оньщ себәбини селҗерип билмеди. Эйсем-де болса, гөвнине бир шүбхе гиден Мама дилленмән дуруп бялмеди:

^ А гыз, шол яйыш-да, шу яг алышмы?—;Д»йип со-
|>0 ДЫ.

Айна табакдан гөзвни үйтгетмән җогап гайтарды:

— Бу гүн салкынрак, эҗе. Айран вагты билен яга дурмады.

Мама өз гиденине эп-эсли салым геченини аңлаярды. Шонын. үчин ол, Айнанын, сөзине ынам этмеди, мүңкүрлик эдере-де зат тапмады, шейле-де болса, теенели сөз айтмакдан чекинмеди:

— А гыз, болгысыз бахана нәмә герек? Бир салым дынч алып, янлыгы соватдым дийәй-дә нәме!

Айнаның Артык ядына дүшүп, йүзине ягты шөхле чайылҗак ялы этсе-де, энелигиниң иңирдисини эшиденде, нәзик йүзинде ынҗы аламаты. пейда болды. Эмма Маманың езинннңки ялы ңнҗылы җогап гайтармагы өзине услып билмеди.

Үчүңщи баш

Ашырлар өй сувларыны өңиаден сатып ийвп, башга биринден экерине ер-сув аланлары үчин, Артыгың шәриклери бу йыл башга адамларды. Ол, бу гүн шәриклери билен биле, басдырылман галан шүдүгәриниң индики суиа ченли чыдап-чыдамаҗагыны барламак, кынлык билен еув ичйән алаңрак ерлере бакан янсалма чекмек үчин барыпды.

Бу **йыл гышың соңы майыл боланы үчин, ак экин новруэдан өң экилип гутарылыпды.** Новрузың **сиадитли** ягы**ШЫ билен болса арпа, бугдай ьфжыз гөгерипди.** Эмма **и;!1)1Ц башында сувың гөвүн диен^меёлмезлиги дайханла|К»|Ц гөврүмини гысдЫрыпды.** Артыгың **яп бойындакы игмр ягдайы, зейренҗи хем шонын үчинди.**

('уиарылан бугдайлар хениз шүдүгәрини оңлы япып лми»месе-де, гүниң ягтысына ясы гөклүк ялдырап гөрүнАирдн. Сув етмедик шүдүгәриң бугдайы гарамтыл, бир ИИЛК Г»(?үнсиз, ыогынсыз ялы сайгарылярды. Шейле-де |МСЙ| »нтск оның япракларының уҗы чүрүшмән, саралI »7(>»лан гачып, икиянлыгына язылман, йылак ялы 1ЙМШИН гөрүнйәрди. Шол гөрнүш Артыгын гөвнине ДО ЫНЖХЛмк берди. Ол өз янындан: «Гүн бирден гаММП **гитмесе,** индики сува ченли чыдар» дийип ой1Ш&1 Имдики сува болса ене он ики гүн барды. Ол ере УРвИ ШМММЙ хвниз галдырманка, оны башга бир хили ой

гелип басды: «Он ик» гүн... Он ики гүн 'боланда, барыбир тутжак сувың еке нобат дәлми? Бу сапаркыда шүдүгәрини басмадык сув, индикиде нәхили бассын?..»

Артык яңы янсалма чекип башланда, шол «тәк нобат» оны ызыны ятламага межбур этди.

Бир мүд докуз йүз он бәшинжи йылың гүйзинде, экин-тикин йьгналандан соң, мирап тутушльж вагты гелкп етди. Мирап хер йыл тәзөден' тутулярды. Гоша обасыньщ алты йүз хожалыга голай халкы болуп, дөрт тире, дөрт улы яба бөлүнйәрди. Бу йыл Артыкларың мирабы халка хасап бермән, дайханларьщ кән хакыны ийипди. 'Чендан хак талап эденлерйнде болса, «ынха, ынха» билен гачгалаклап гезипди. Шоның үчин дайхан иөпчилиом «халкың хакыны иймежек, хеммәни бир гөзде гөржёк мирап тутмалы» **Дийип** гүррүң эдишйәрди. Шол меселе дайхан көпчилигини гызыкдырып, хер топарчак өз векшгини тайынлаярды. Гарамаяк дайханлар көлге гүррүңинде, өз араларында шейлёрәк гүррүң эдишйәрдилер.

— Бу йыл мирабы гаты сайгарып тутмак герек.

— Ай, йылың-йылында-да шей диййәс... Эмма жыгбажыга геленде, мираплык Ңунна Пак ялы ослагсыз бирине етил галяр.

— Вах, шоны .айтсана!.. Биз өтен йыл Пащы Кели мирап эдинжекдик, бизиң диенимиз гечдими нәме? Мираплык Нунна Пака етди. Ким оның билен хам-чам болса, сувы-да шол ичди. Көпиң малыны болса көр ийип, көсе гәгирди.

— Бу йыл оны этмерис ахыры!'

— Ай, нәбилеййн?.. Кел ага, башыңа түй чыкармыка? Хәли гөрерсиң, ене бшйң боган сүбсәмиз болмаз.

— Нәме үчин болмазмыш-айт? Адамлар, бу йыл биз мираплыгы агызбирлиги билен Артыга берелиң. Кертиклер топарына асыл бир нәче йылдан бәри мвраплык хем етенок.

’ — Ине бу сөз макул! Ол өрән сагдын йигит. Онда Нунна Пак ялы галдыр-бассырлык болмаз.

— Хай, нэбилейин? Хәли гөр, ене бир зат тапылар.

Шол гүррүңлериң бир яны Артыга етипди. Артьпс мираплыгың өзине етжегини — лалың дил ачжагы билен дең хасап эдйәрди. Ол өз яньгндан «мираплык квм — мен ким?» дийип ойлаярды. Шоның билен бир вагтда, «Ил агзы-керамат» двен ялы, «көпчилик бир чукура түйкүрсе, болса-да болар» диен дүшүнже гөвнине гелип гечйәрди.

м Ьилип болмаз, бирден үстимден дүшәйселер, мен мирап-
1ЫГЫ оцарып берин билеринми? Илиң гараматыны гетер-
\н>к ацсат иш дәл ахыры!.. Бк, мен боюн алман!» дий»п
икирж,иңлемек билен, «хайсы болманда шу мирапларча >
ицарман ейдйәсин,? Бая гезек геленде, хадам гысгальш,
гарыба етенде узамаҗагына акылым етйә... Мен озал-а
мирап болман, эгер болайсам, Халназар бай ялыларык
гулы болуп, халкың сувыны байлара ичирмен. Олзр ялы
жаҗен гузыларьщ сеңригине өрән берк какарын!» диен
карара гелйәрд».

Икинҗи топар арасында болса гүррүң бүтинлейин
бшцга хили гидй&рди. Дайханларың ёкары гатлак, дар
илчегинде, палов башында шейле адамларың башы агыр-
-чылярды:

— Бу йыл мираплыгы ене Нунна Пакда галдырайсак
иодерк»?

-=■ Ол бндөвлег бу йыл сангысыз учды. Дайхан оңа
рниы *(кммп;)*.

Гни!МПИДП, к;)|кч|д<' дисниц квпе пайланда — киме
иим« (МЙи?

■ Пу ймл М»жмс»,чи1и» иишсак надеркә?

Линп (кч'И саймайсак хем гелишмән дуранок.

М|*д,(*11'(*уодом хпбардар Анзар мирабың якасындан
дс б(Ш1.

ШсОле гүррүцлср гүнсай'^ гызышып, иң соңында ар-
'Н»1идаи, улы мирапдан: «Мираплы, мирабыңы туг-да,
ч<*})р<*о газа чык» диен хабар гелд».

Гуйэиц чыглыҗа бир гүниди. Обаның ортасындакы
(1и}> күмэниң гүнешинде үйшмек адам мирап тутмак ха-
КЫНДЛ гүррүң эдишйәрди:

Хаиы, бу йыл мираплыгы кимиң якасындан илтә-
ти:У -дисн совала, дүрли ерден дүрли атлар тутулды.
Хич Йнрин» тассыклан, хич хайсына ончаклы гарщы чы-
кми-дп болман, бирсалым варсакы гүррүң довам этди..
Лхырыпда гөзе долы, салыхатлы, абьфайлы бир адам
марсжиц үнсини өзмне чекди:

—• Җсмагатлар, мираплыгы шу агзалан адамларын.
Й||йУШ1 бсрсец, хем гезегини гечирер. Бейле диймвкден,
Оу (ДйМЛПрыц хеммеси яранок дийдисгим дәл. Ады туту-
ЛИИ ШМЛйрыц ичинде лайъннслары хем кән. Геп, бу.ерде
Й#«1 *Шр* Гвяек гечирмек болман, илиң өңине дүшйэн
1Д1М — ХЙЛКЫЦ зохметини аңлаян, оны ерине етирмеги
башарян **йдпм** болмагы герек.

Думлы-душдан сес чыкды:

— Меле бай гаты догры айдя!

— Шейле бблса, ягшы ниет-ярым дөвлег диен ялы, бу йыл мираплыгы элй схумлы адамлардан Мамметхана табшыралың. Ол, белки, гайтавул хем берсе-берер. Шейле-де болса, халкьщ бир йыл хызматыны эдип бер дийсек, оның хем, элбетде, йүреги дашдан дәлдир — гөнүксе герек.

йүзи гүне янан, маңлайы йыгырт-йыгырт гасын атан, үч бөлек сакгаллы бир адам, сакгалыны ‘тайлы гезек сыпады-да, ичини хүмлетди. Оның хүммүллисинден нәразылыгы ач-ачан гөрүнип дурса-да, ачык гаршылык гөркезмэн, сыпайчылык билен сөзе башлады:

— Меле бай, сениң айданың догрьг. йөне вели, дайханчылык билен ханлыгың икиси бир ере жебис гелмез. Ханың абырайыны гума, тозана гармак билен пеоелтмән, мираплыгы пилиң гулагындан чөрек иййән бир адама табшыралың. Аслында, мыраплыгың өзи, даш йүзден гараңда, яшулыльж ялы гөрүнсе-де, хакыкатына дүшүнсең — итликдир. Бириниң йүзини гөржек, бирине ажы сөз айдып билмежек адамдан чынлакай мирап болмаз. Шоның үчин, гарадан гайтмаз, йүзи, еңсеси бир, эржел адамың якасындан япышмак герек.

— Черкез агаң айдяны өрән макул!—дийип тассыкладылар.

Муртының товыны гөзине бакан айлап, телпегийи гышык геен, готракы, өзине гөвни етйән бир йигит, айтжак сөзини өз янындан ойламан, бирденкә сөзе башлады:

— А хав, адамлар! Бу йыл мираплыгы Аннабеге берәелиң!

Черкез йылгырды. Ол шол кинаялы йылгырышы билен, геплән йигиде хем, ады тутулан адама хем гүлдигиди. Оны көпчилик дүшүнсе-де, теклип эден йигит дүшүнмән, сөзини гайталады:

— Ненеңо-ов адамлар, болямы?

Черкез аграмлы габагыны галдырып середенде, ол йигиди даларлы гөрүнди. Шейле-де болса, ол йигйтде даланаңына, евүленине парх гоярльж аң ёгыны аңлап, сыпайчылык билен гаршы чьпсды:

.— Хан огул, Баллы! Хан билен бег — иииси бщ> атың гулаты ялы болар. Оларың бирине артык, бирине кем, песең гоюп болмаз. Хана мынасып гермедик тозанымызың нчине беги нәхили эдип сокалы? Мәммег хан, Анна-

бег ялы адамлар гудачылыкда, тойда, геңешде ёлбашчылык этмеги арзаян адамлардыр.

Мәрекәниң сыртында бир ерден, кимден чыканы хем мәлвм болман, ызлы-ызына ики сес чыкды:

— Аннабег тиръ-аге етсиими, мираплыга етсиими?

— Хава, ер-сувы түссә сиадирели дийееңиз, Аннабеги мирап сайлаң.

Чынлакай теклиплерден бири, мираплыгы бу йыл Артыга бермек болды. Эмма бу гүнки йьггнак төтәнден боланы үчин, Артыга мүвесса гоянларың көписи мәрекеде ёкды. Эйсем-де болса, онyң тарапыны чалып, «боля, хакыкат боля» диен адамлар тапылды. Эмма Меле бай оңа гаршы чыкды:

— Адамлар, мираплык диениң, чем гелениң голтугына ташлап өтәйдер ялы, йүзүк дәЛдир. Хатда йүзүги хем хер етен саклап билмез. Онуң үчин тени өлен адам герекдир. Мирап болмак үчинем: ыосыны, совгы дадан, ёриң, сувың ягдайыны билйән тежрибели адам герекдир. Артык диениң хениз гызгыны, аязы башындан гечирмёдик сарымаңыэ бир огландыр. Ол йүреги сап, оңат оглан болсада, агыр гараматы эйгерерден онуң хениз1бейн«ш ящдыр. Оныц какасы Бабалы пакыр өлмедик болса, мирап сайласаң гелишмән дурмазды. Онуң өзи гарып болса-да, ериң-сувыц эбетейини билйән, этзкек 'ишини аңлаян 'адамды.

Артык мираплыга гызыкмаярды. Эмма өзини шейле' песелдгни үчин, Меле байың гапма-гаршысындан чыкасы гелди, эмма гүррүң өз барасында гвдени үчин, онуң хем услыбыны тапман, «Вах, Ашыр болса, онуң хакыны берерди» дийип ойлан вагтында, Черкез Ашырың деригини тутды:

— Меле бай, акыл ящда 'болмаз — башда бблар. Кән яшак билмез, көпини гөрен бшёр. Артыгың башы яш болса-да, шол яшыны тозан астында, палчык ичинде гечирендир. Онсоңам Артыпы мирап, сайласак, бир-ә, хич киме гол япмаз, бир-де, Нунна Пак ялы көпиң кәрендесни иймез. Аслында гезек ызарлашанда-да; Кертиклерден <5ириниң мираплык талап этмәге хакы бардыр.

Черкезиң сөзв Меле байы говшатды, эйсем-де ^болса, ■бирден ян бермегв ол ёкуш гөрди:

— Элбетде, соңкы сөзиң айры гүррүң. ЭмФда онда-да Сәхет Голак ялы экабьгррак биряниң якасындан тутмак герек.

Соңракдан гелг^~Халназар бай Меле байын. сөзинв таосыклап, бир зат айтмага хыяллананда, оның оглн Баллы гечиң өң аягы ялы болуп, атасындан өңе дүшди:'

— Черкез ага, сен нэхили гүррүң эдйэрсиң? Никасы болмадьгың, ерде-сувда хилеси болмадыгын, — мирап болмага нэхили хакы болар? Артыгың ити бармы — ялагы боларча?

Артыгың атасы гарып боланы үчин, вагтында өермэнине, ер-сувдан хакы болманына, деңгеплешип бшшейэнине озалдан хем ичю яньш отырды, газабыны нирэ дөкҗегини билмейэрди. Баллының сощкы сөзи оңа белли-бетер хөм отлы кейнек гейдирд». Ол, аягының ашагы яйльь ялы товсуп галды:

— Баллыхан, мираплыгы нирэң говуз болса, шоңа дык! Эмма итиң бири ялы җабҗынма-да, агзыңы йыгГ Болмаса, отуз икиңи бирден оврадарын!

Артык билен огланлыкда-да мэши бишишмейэн, .аслында, Артьггы эогермейэн Балла бейле гайтавул өрэ» ёкуш дегди. Оның ганы лапба гызды-да, галың додаклары •, мүңкүлледи:

— йьггманда нэдерсиң?

— Агзыңы ган ялан ганҗыгың агзына дөндерерин!..

Баллы Артыгың сөзини гутарарына май бермэн, ясгынҗак гырмызы доныны аркан.зыңып, Артыга бакан окдурылды. Адамлар ара дүшенлеринде, Баллы гарылҗык сес билен «Гойбер! Оның...» дийип дызады. Артык сескн» чыкарман, хырчыны дишлэп галды...

Артыгың шол вагткы ягдайы гезиниң өңине гелип, ганы бирдеи гызды-да, ики гашыньщ арасы чытылды, пилине шланды... Эмма Баллының: «Юмрук хакымы гидерсем — хелей болдыгым» дий-ип агламҗыраны ядына дүшенде йылгырды. «Барҗамлы мащгаласы боланы үчин, Баллы дагам адам билен дең геплешйэ» диен ой билен мираплыкгүррүңининң ызыны ядына салмагында довам этди.

Баллы билен Артык топулышандан соң, мираплык давасы бирсалым галды-да, мэреке ики тарап болуп чакнышарлы гөрүнди. Артык ялылар «Док чайканман — ачдоймаз» накылына гөрэ, оны ягшы пурсат дийип сандылар, ичлериндэки хыҗувларыны байларың бир нэчесинден чыкармак күйине дүшдилер. Эмма байлар үчин, яшулылар үчин шейле ягдай өрэн ховатырлы болуп гөрүнди. Ылайта-да нвдиң ула гитҗегини аңлан Халназар бай оглына сөкмек, оның тарапыны чалянлара кэйемек билен хайбат-

лы гыышлык этди-де, мәрекәнибир аз көшетда Бир салмм дымышык, улыдан дем алышык довам этди. Адамларың двмлсри бир аз дүшүшенден ооң, ене хер тарап өзинвк векилини илери сүрмек 'билен гопгун башлады, бир®-<бирине гайтавул дшам этди.

. Мәрөкәнин. орта гүрпинде дин, сальш отуран сувулган йүз, гечи гущ сакал, чакан гөз Мәмметвели хожа даваны ачмагы өз үстине алды. Ол узын еңли ала- доныңдан инчемнк аижа элини чыкарып, сакгалҗыгыны сыиады-да, сөзе башлады:

— Җемагатлар! Мен сизиң хич бириңизиң ковмыңыздан дәл. Мен — пыгамбер өвлады. Мен сизиң хеммәңизиң деӊ хожамыңыз. Шоның үчин мениң сөзиме хеммәңизиң гулак асҗагыңыза — мен ынаиярын. Пыгамберимиз: агзалалыга себәп болян адам—мениң умматым дәл диендир. Хернә ондан худайың өзи сакласын!.. Тоба эдеверәлиң!.. Бабаларымызың хем: «Агзыбире — таңрыбир, агзаланы — гаңрыбир» диен накылы бардыр... Мусулман бендесине агзалалык ярашмаз. Айп болар! Мег^пыгамбер өвлады боланым үчин, сизи агзьгбирлиге чагырмак — мениң бойнымдан совулмаз важып бир зат... Шоңа гөрә, щу йылкы мирап сайламак ишиңизе мени векил эдинмегиңизи — мен сизден хайыш эдйәрин.

Мелебай, меледонлы сопы, ене бири — үчиси. үч ерден сеслендн:

— Хей, берекелла, хожам!.. Саңа табшырдык.

Хожаның сези Черкезе-де яраман, дурмады. Эмма хожаңың череги байлардан иййәнини, оның гапысында байларың ат даңяныны ядына салып, олара голяпҗагыны аңлады. Оның алажа гөзлеринде йигренҗи бир хиле п»хлесиниң барыны-да дуйды. Шейле-де болса, оңа гаршы чыкьш, кепиң агзыны алартмакдан чекинди. Черкезиң ойы Артыкда-да, башга-да бир нәчеяеринде барды. Олар хем гаршы чыкмага батырлык эдип билмедилер. Хәзир өрән җогапкәрли бир ягдайды: мәреке ез яныңдан бирибирине пычак гезәп дурды. Шовсуз чыкан екеже агыз сез хем -- мәрекәни чакнышдырмага себөп болуп билҗекди...

Хожа сезини довам этди:

— Мен сизиң . ики тарапыңызы хем голдан бер-м&н, хеммәңизиң гевнииизден турҗак бир адамының' үстинден дүшҗек. Ол адам үчин хер нәче кын хем болса, таңрының буйругы, ил агзының- бирлиги үчин, бйр йыл көпчклик хызматыны боюн ал дийип тевелла этҗек.

Хожаның кими мирап тутжагыны, өңки агзалан адамлардан-да бетер йиигренж» бирвниң адыны тутжагыны Артык оныд гөзлерини гүлдүрип, гык гарашындан аңлады, Ол өз янындан: «Хожама векиллик беремзок» дийип гыгырасы гелди. Эмма «Мирап тутмак хакында пикир, алышмага сениң нэме хакьщ бар?» дийип гаршы ныкылжагындан ховатыр этди, шоның билен бир вагтда, ол гиҗә галды.

— ...Адамлар! Ханы, голыңызы гөтериң, мен бир пата берейин. Ол пата, мениң патам болман,— атам-бабамын патасы болсын... Шу йыл сизиң мирабыңьгз, аягы дүшүмли, дөвлет: башы... Халназар бай болсын. Оның иши шовлы, мурты товлы болсын. Бисмиллә, аллахы экбер!..

• Мелебай ики элини йүзине сыландан соң, халкдан өңе дүшди:

— Хожамжан, эдил йүрегим болдың!.. Адамлар, хожам сизиң хеммәңизиң гөвниңизв тапды: Кертиклерден <5олсын диййәрдиңиз — болды. Барың, экиниңиз битгвр болсын! -

Халназар ахмиетли ардынып:

— Хожам, бирденкә нәдәйдиң? — дийнп, болгысыз нәразылык гөркезди. Эмма оның гөрежиндәк» йылжыраклап галан шөхле, йүрегиниң шондалыгындан хабар берйәрди.

Бир нәчелер хожаның йүзине дуруп билмәни, бир топары Халназарың гөвнини гөрени, бвр бөлеги гөс-гөни ондан горканы, бир топары агәалалыкдан чекинени, кәбири <^Ай, еке йылдыр-да, бу-да гечер» дийип, пархына гелмәни үчин, өз ичлервндәки гаршылыкларыны йүзе чыкарып билмән галдылар.

Эмма Артык дуруп билмән:

— Халназар бай мирап болмаяда хем сувьщ аграмыны ичйәрди. Мираплыгы хем оның өзине табшырсаңыз, агзындаң артан саркындьтдан башга дадан задыңыв болмаз!—дийвп, меоеләни яңадандан гозгамага башлады.

Эмма оның сесиии сондамага май бермедилер.

Еңседен бири:

— Мирабы еке хожам сайлажак болса, халкың үйшүп, вагтыны бидерек сарп эдип дурмагы-да герек дәл экени!—динйп гыгырды.

Оңа-да ончаклы үнс бермән, мираплыгы Халназара табшьгрып, шшхунлы гогагун билен даргадылар...

Лртык язын, бир аз чигрекли, ялпылдавуклы гүни астында, эгни көйнекче', башы тахяча ишләп, шол болуп гечен вакалары башындан гечврди-де, икиян кебзесинден дер чыканыны, янсалмаң бейле четине газып етенини-де дуйман галды. Ол, салманын. гырасына чыкан гуадлары тппбатлашдырыгг, Халназарың газабы астында ики айдан йртык газы газаныны ядына салды.

Теҗениң сувы Гаррыбенде гелип, бзш сака бөлүнйәрди. Оның биринадси — патышалыкды. Патышалыгың ери сан җәхтинден бөйлеки дврдисиниңкә голай болуп, хил тайындан хеммесинден артыкды. Шол сака патышаныңкы боланы үчин, сув алышы хем өлчегсизди. Бейлекилерине: Векил, Ьег, Утамыш, Кәл ат берилйәрди. Артыкларың ябы, асыл, бүтин Гоша обасы хем, Кәле сайылярды. Кәлик у!'рында бәш арчынлык илат болуп, Артыкларын обасы хем шоның бириди. Кәлиң угрына бәш-алты йылдан бәри пил агзы дөпмәии үчии, оңа гырманча уруп, Кәли ялпардыпды. Шоңа гөрә-де сув пес боланда аз альш, мес боланда гөтермән, икиян гыраларына яйраярды, аякларына болса оңлы сув етмейәрди. «Кәли газмалы» дийилип, ики-үч йылдан бәри кәкелене1ркә, агхырында, он бәшинҗи йылың гички гүйзинде дайхан шоңа бакаң сүрүлипди.

Халназар дайханы газа сүрмәнкә, сув. санашыгы -болды. Ол тире башлыкларыны йыгнап, хер кимден сорашдырды-да, сув башына бир гумалак ташлады.. Эп-эсли үйшен гумалагы еке-екеден сананда, бир йүз кырк секиз гумалак болуп чыкды. Оны дайханлар геңиргедилер. Эмма Халназар ялңышманыны аныклап: «Мүңкүрлик эдйән болсаңыз, ямаотандан санайьш» дийип, гумалакларъг яңадандан гайталанда, ене бир йүз кырк секиз болуп чыкды. Шол үйшмегиң арасында Артык хем барды. Ол шол санашыкда бир галдыр-йассырлык бары-ны аңлады. Башга-да аңлавдар болсачболандыр, эмма олардан сес чьгеманы үчин, Артык Халяазарың йүзине дурды:

— Бай ага, мунда бир тилсим бар болаймасын? Оңлырак санасаң нәдеркә?

Артыгың мүңкүрлиги байың гахарыны гетирип, гашларыны үшертдирди. Ол шол гөрнүшинде Артыгы газаплы сөз билен даларлы гөрүнди. Эмма өзинде болан говшак дамарың бири с>ны чекди: шол халатда оньщ гамашык йүзине мылайьшлык рухы яйрап гитди:

— Ынха, ханым, ынанмасаң, мен айдайын — сен санай! — дийип, үйшмек гумалагы Артыга хөдүрледи.

Артык Халназарыд шол хайярлыгына дүшүнди, гумалага эл гатман җогап гайтарды:

— Бай ага, сениң гумалагыңдан баш чыкарып болмаз-ялы, айданыңа ынанмасаң — еңсәңи гашап өтәйдер ялы, бу гумалаклар потратчы эрмени хожайыныӊ чоты дәл ахыры!.. Мениң билишиме гөрә, гумалак санамага-да хаҗат ёк. Өтен йылкы бир йүз отуз алты сув, бу йыл йүз-кырк секиз болаймаз. Өйлененинңизи санаң-да гөрәйиң.

Өйлененлери бармак басып сананларында, секиз адам болды.

Черкез Халңазара дикарынлап гарандан соң, есерлик билен совал сорады:

— Вей, буйә йүз кырк дөрт боля. Ханы ене дөрдиси?

Артык ара дүшди:

— Бейле дәл, Черкез ага. Ханы, өлен-йитениңизем бир санаң!

Өлен, сувы ятан дөрт адам болды.

Халназар ятырылан сувлара гумалак ташлапдыр, агтыгымы еерсем герек дииийп, өңинден гумалак оклапдыр, БаЛЛыныӊ өңки сувыныӊ үстине ене бир гумалак тогалапдыр, ик» саны гумалак болса сыңрагыныӊ арасындаӊ гечип гидипдир...

Ахырында, шшш сувьщ җеми бир йүз кырк болуп, дайхан Кәлиң сакасына бакан гошыны, азьггыны гөтерчп., ятырымлайын уграды.

. Кәлиң сакасы обадан бир ярым мезил боланы үч»н, гатнардан дашды. Артык алашасыны Ашырың какасы Сәжет Голага та^бшырып, азыыны дайханларың эшеклерине йүкледн-де, ичмегини эгнине атып, элкинче гитди.. Артыгың өзи ейленмән» үчин, энесиниң еке җоннук сувы 'билен канагатланман, ене бир сувы үчден бирине экерине алып, ики сувың газысыны газды. Халңазарың хадасының кә ерде гысгальш, кә ерде узадаыны Артык деррев андады. Эйсем-де болса, бу сапар дүзелер, индики сапар гөнелер хасап эдип, ики-үч гезегини гечирди.

Артык Хоз -уссаның ясан агызлы пилиниң гулагына миииип, хер гезекде батман ченли гум гөтерип, адам бойындан ёкары зыңярды. Хер зьщанда болса, боюн дамарлары таяк ялы сомалды, йүзи далак ялы гөгерди, чигинлер» гандыз ялы гатап, бүтин аграм билине дүшди. Шейле-де болса,"ол, хаял этмән, бириниң ызындан икинҗисини

зынды, чыглы гум тогалагыны язман, докма кесеги ялы .болуп, жар. райшына ызлы-ызына патлап дүшдчу Хованың чытавунлыгына гараман, тот-тозанлы ёүзинден гара дер акды, совсаны көйнегиниң эгинлеринден,, ягырьягндая дер чыкып, кендврик ялы пщетавды, дөр' гатышыклы тозан билен гатан кейнек санач ялы нюкурдады.

Төверекден гыкылык гопды:

— Гөтер!

— Ким өң болмашак!

— Артыкдан галма!

— Ана ызындан етдирдиц!

— Хайдавери!

Артык чагинй гутарып, жарың райшына дазырдап чыкды-да, элиниң аясы билен маңлайының тозанлы дерини сүпүрди, кирли мәжум дөр онын элинден сырьвгып акды. Ол, гөрешде еңен пәливан ялы, төверёгине гаранжаклады: өзи ялы гутарып барянлары, аларладып барянлары, яңы ярпылан чолпалары сайгарды. Ол, «Берекелла! Гайрат эдиң!» дийип, ыза галанлара хемаят беренден ооң, пилини эгнине атды-да, индик» чэк пайланжак ере бакан йүзленди, тввeрегиндәкилер билен ким өң бармашак дийип жедел эдишен ялы, егдекләп гитди. Ол ябың райшында аякларыны саллап отурып, гушагындан чыкаран эл ялы күти ер чөрегини иймәге дурды. Чөрек адатдан дашары сүйжәп, онын богазына дегмән гечйән ялы дуюлды. Эмма хадасыны өлчәп, ызыны чәкледип гелйән мирап онын агзының тагамыны алды. Мирап онын чәгине геленде, хадасының хас узаныны сайгарды-да:

— Мирап ага, дур энтек!—дийип, онын хадасына •япышды.— Шу ерини ене бир гезек влче!

Хенизе ченли гаршысындан чыкылмадык Халназара Артыгың мүңкүрлиги гаты ёкуш дегд». Ол, өз адатына гөрә, Артыга газап билен дазарылды. Оны, белки, чалаймакдан ’ хем чекинмесе-чекйнмезди, эмма сырларының ачылмак ховатыры, башгаларың хем гопгун чыкармак ыгтымалы ядына гелип: «Бсер оглан экениң» дийип, совук йылгырды. Ол гайталап өлчәнде, хаданың бир. эдим етмейәнини гөрди. Эйсем-де болса, Халназар шол секундың ©зинде совалга тапып, чапыкча херрелди:

— Сенңң нәме гөзиң ёкмы? Беллик эдишиң нәтеңет!

Халназарың хадасы башга ерлерде сүйнүп-гысгалсада, Артыга гезек геленде, шондан соң онын хадасы узамады. Эмма «чәгиңи дикләп алмансың. Ирендәңи арт-

мансың. Райшын, гумыды даша зыцмансьщ» даен ялы дүрли баханалар агтармага чалышды. Шейле-де болса, Артык оның дузагына илмеди.

Артык дагы бир гүн ир икиндин кү-мелерине гайтдылар...............

Гышың илки авылы гүнлериди. Гүнбатардан туран леммер-леммер гара булутлар бири-бирине сёплешип, хованы гараңкырадярды-да, чапгын шемалын угрына бакан гөч эдип, 'бүтин гөгиң йүзини гаплап барярды. Бир ерден пейда болан гаргалар шол гөрнүше хөвес биленми я алада биленми — өз диллеринде жаныкмак билен гагыллашярдылар.

Артык дагы гушаклыкдан ердөле газып, үстини чөгт билён басыран күмелерине гйренден сон, ур-тут агшамлык шайыны тутмага дурдылар. Оларың гошдашларыщдан бири, ики гүн мундан өңки чапып гоян йылгынларыны, айрып ташлан төңңелерини гетирмэге гитди. Ене *бк*ри от якып, таңка отуртды, газан атарды. Артык гырасы чеңкли, эрңекли чанакда хамыр югурмага отурды. Ол көпленч мейданда улалып-эсени себэпли, хамыр югурмак, чөрек биширмек оньщ үчин тэзе бир зат дэлди. Оньщ адатланан эллери сув билен уны санлы сальгмда мэжумлады-да, гүйчли, чаласьгн юмругы хамырың эйини! етирдн. Ол ондан соң хамыры кендирик ерине язан чогда .чэкмениниң үстине агдарды, пат-пут какып, тегелек язды, хер еринден чөп билен, кэбир еринден бармагы билен дүртүшдирип, гызан ожагың одыны ики-бакан серпишдирип, тегелек хамырыны такыржак ере ташлады, оның үстинден сүрен горы бызырдап, еңилҗек тозан турузды. Артык оның үстине көмүр гатышыклы кезлерини хем үйшүрди.

Ичике юмрук ялы говурма ташланып, сувдан долдурылан чопан газанҗыгы ласыр-ласыр гайнаярды.

Гара чанак долы гара чорбаның дашына дөрт адам болуп геченлеринде, хэлиден бэри шытырдап башлан жевенек гара айланыпды. Ызлы-ызына торум ногаласы ялы агза гирйэн чорба-чөрек Артыгың богазындан айратын бир ислег, үйтгешик бир леззет билен гечйэрди. Оның гүн бойы газы газып говшан гевресини куввата гетирйэрди, чигинлериниң, билиниң агырысыны ёлуп зыңана дөндерйэрди, хатда сепелейэн гардан-да ховатыр этдирмейэрд». Эмма чорба Артык дага хер гүн етдирмэи, гүнашадан, кэте болса үчашадан бир гезек мыхман болярды...

Олар эртир газа башланларында, гиҗеки- гардан соа • доңан ерик йүзини палта билен, күдүң билен ярдылар. Кәлиң сакасы бир ай газыландан соң, оның иши гутарып, хер ким өз ябының угрыны газмага айланышды. Артьгк шондан соң элкин ятмады, газы газылян ер нәче узак болса-да, миннети дор алашадан чекди

Шол йыл олар бов мейдана чыкып, Атгыраның ойыны экйәрдилер. Оларың өз япларының газысы хем бир> *яя* голай чекипди. Артык газы газярка, -«нөбат о» едк ярым гүнден айланҗак» дийип, оны өрән даш гөрйәрди. Әмма Артыгың ол ченлейән ченинден үйтгешигрәк болды. Газы гутарып, келеме-серкар* пайлашылмага дуранда, сув ямашгандан санашылды. Арчын сувлары, улы мирап сувлары, ясавул сувлары, кичи мврап сувлары, судья сузы, сакчы сувы, хоҗа сувы, мюлла сувы, мектепде окаянларың сувлары, талып сувы, өвлийә сувы, ене кимлериң сувлары... Умуман, ишсиз сув кырк секизе барды. Мирап хем овнук-ушак харч үчин көпиң сувындан еңе бир ярым серкар сатды. Ики айлап газы газан дайханын, бир йүз кырк сувы — ики йүзе гөтерилип, ер йигрими бәш серкара пайланды. Йигрими бәш гүнден айланҗак нобата экин чыдаҗак гүманы ёкды. Шонын үчин бүкдүрме** эдип, сувы он ики ярым гүнден айламакчы болунды.

Артыгың шүдүгәрине айланып, ене он ики гүне чыдаса герек диййәни—сувың бүкдүрме боланы үчинди.

Дөрдүщи баш

Артыгың шүдүгәрини басман, оны гайга гоян. сув гүнгүнден гөтерилип өвч алды, җарлары, нобурлары агзыбурны билен долдурды, ёллары кесди,— сув бинобат болды. Сув экилен ерлериң барыны суварды. Хырава-да етди. Хатда боз мейданлара-да агып гитди.

Сув шейле җошаны үчин, үч йыл мундан өңки эдиши ялы, Гаррыбенди йыкып, Җангутараның угры билен бүтин сүвы совуп гидер' хозатыры хем ёк дәлди. Шоньщ үчин серкардаң бир адам Гаррыбенде йыгнанды. Дүе

* **К с л е м е — дөрт сув. Серкар — секиз сув. Серкар — бир гиже-гуиднз сув нобаты.**

** **Б у к д ү р м е — ики эплеме, ягны серкара бир гүн я бчр гчже нобат.**

' салгыды, сажый еалгыды чыкды. Сакчылыга биринжй геэекде Артыгьщ шəриги гитди.

Артык дагы дөрт шəрик болуп, өз серкарларына кырк батман бугдай билен дөрт батман арпа экипдилер. Олар ирйəсиз гөгериади. Эмма он батманың ери, онда-да бир сувы экерине боланы үчин, Артыгың йыртыгына яма болардан азды. Оньщ гечен йылдан галан бергиси-де барды. Шонының үчин ол йылың режесине рарап, шжрəк хем болса, көпин еринден ене бирнёме сүрерин дийип ойланярды. йылын. рөжеси башдан хем яман дəлди, змма артыкмач тохум тапылманды. Хəзир сув бинобат ббланы, көне бугдайларың йыл ашса битлежегини биленлери үчин, байлар гечен йылдан галан көне бугдайларыны ынамдар адамлара карз дагадып башлапдылар. Новруз гёчели бəри икй хепте болуп, ак эквшиң вагга гечеңлəп йөрен хем болса, Артык оңа гараман, Халназардан он батман бугдай карз алды-да, көпиң ериндён Ашыр билен виле шəрикли экмаге чыкды. Шол йыл, аслында, гоша экинчилик болуп, хёр ким гурбының етдигинден тохум оёпди. Байлар, гурплы адамлар ене элли-алтмыш батманлап экдилер.

Артык Ашырың, дайыларындан дилəп гетирен боз агтасы билен ©з алашасыны гошды. Алаша бойнына күчен салынып, боз агта янашдырыланда хайкырды, аяклары* ны' пешеди, эмма агтадан гайтавул болманы, хатда хич бир түйиниң хем гымылламаны, сароманы, дəнеден доян өкүзче ялы сортдурып дураны үчин, деррев көшешди.

Ашыр ябыларың башътны ийдип уграды. Артыгың тутян азалы гек отлы боз мейданы ики янлыгына еңилжек агдарып башлады. Хьттырдап лопян чыглы, гызгылт, овунжак кесекли боз ер тохумларың үстини еңилжек өртүп, селчең чоганлы дүзиң ичинден серхет чекип уграды. Азалың билевсесинден тутуп, сазлап барян Артык оны өз якындан гарыплык билен ара чекилйəн серхетдир, езкне бакан эңңит этжек багт үчин ёлдыр дийип дүшүнди. Олар белли бир оиллə етип; Артыгың «гелЬ дийметне, Ашырьщ жылавыны бурмагына мəхетдел, дор алаша үмзүгини илери атып, агтаның бойныны гаңырды-да, ызына бакан өврүлди.

Артык билен Ашыр, дор алаша бшен боз агта докма йүвүрдйəн ялы ики-бака дьтаувсыз гатнады. Артык гелғ жекдəки бол хасылың хөвесв билен яданыкы-да, көйнегиниң дашына дер чыканыны-да дуймады. Ол өз янындан

Ьуедай битер. Бу йыл' бергаден чыкарьш, көмсиз галыкпрын. Эгер Айна-да мениң гөвнимден турайса...» цийиц оИлады. Шол вагтда болса асмандакы сайран торгайың ^.Җүйпи-җүйп, җүйпи-җүйп» , сеси: «Айна сенин.к». Сен Айнаакы» дийип таосьшоиаян ялы эшиди.пди1-де, шатльгыКЫ ичине сыгдырып билмән сесленди:

— Хей, җаныңа дөнейин дор алаша!.. Ашыр, чек бак.члы!

Артык ол гүн ир билен Айна душушаныны, оны сынланыиы, оның билен уяла-горка сөзлешенини, ахырында, «сОРШарын» диенде, Айнаның алланичигси тисгиненини, нк‘йле-де болса, оңа гахарланман, гайта, ассырынлык би>деи йылгыраныны, узак вагтлап ызындан гараныны гөзицщц өнинден гечирди: Бир нәче вагтлап өзини унутды, злимиң, аягының ырам этмегине гөрә, азалың ызына тиркелен ЯЛЫ, дабанларЪПТБЩ^аиИГьГ’ тигирли җансыз бир гввре ялы болуп херекет этди. Ол өз янындан бврденкә Айнаны сужиклан ялы, Айна ослагсыз тиогшенде, үстинден сув гуюлан ялы сызды. Оны Ашырың:

= Артык, көлг-э серег, гүнорта нәдип йөр? —диен соиплм озгше гетирди.

(Хл, хсрекетини язман, көлгә г©з гездирди-де, оның хеIIМ1) РЛУЫ гөнелмәнини сайгарып җогап берди:

= Гайрат-эт, ене бәш-үч гезек барып-гелели. .

Арадан кән салым гечмәнкә, Артыгың бирден айдым нИдми башланы Ашырың гулагына илди:

ЙКми ^кдмм, хпрмпи олдым — жары барын билмедим.
Шрпмр снщым, сумиш ичдим = Ж1Йы барын билмедйм.
Пиали и|ши М(*идрн башгн = яры барын билмедим.
(^увиилым пч1дси »1Ий“=еуидаи мени гандыр, гөзел.

Ашыр, Дртыгыц эли азалда болса-да, гөвни Айнаның ииындидыгыиы анлады. Оның ябың башындакы торсарышыиы, «гайгы этмезлер» диенде, берен гыҗалатыны ядыни салып, Артыгы дузласы, ондан арыны аласы гелд». »мма достының кейпини позмак ислемән, гай|а, оны ене *гшп ‘р*мэге чалышды:

— Сог бол, Артык! Гөтер!

Артык өз гозгаланыңы билдирмезлиге чалышып:

— Мимәни гөтерейин? — дийип сорады.

— Номони гөтерҗекдиң? Айнаны гөтер! . .

Достлар гүлүшип, • гошларыны чыкаранларында, боз агта гөк тилки болуп, дор алашаның омзындан, гулакла-

:1. Решающий шаг.

рыгаың еңсесинден, ики будының арасындан яңыжык көпук гөрүнип башлапды. Артык сүрен ерлерине гөз гездирди. Агдарылан ер ялпыллаян гүн астында, уммасыз мәхнет халы ялы гызарып ятырды. Артык өз янындан «Бир ярым танап бар болса герек» дийип чак урды.

Ашыр гайнан таңкаң агзына чай атып, бугдай чөреги билен иймәге отурандан соң, Артыга дегееи гелди. Ол, мыссык чөреги ызлы-ызына дишләп йылгырды:

— Ери Артык...

Ашырың йылжыраклашындан, •бөврвни диңиргешинден кинаялы бир зат айтҗак болянына аңлан Артык, дишлән чөрегини гыссанмач ювутды-да, Ашырың сөзини кесди:

— Дүшйән, дүшйән...

— Нәмә дүшйәрсвң?

— Гарагулак дүйә инди элим етәйсе-де чакы бар дийип дүшүңйән.

Артык «гарагулак дүе» диймек билен, «йылың режеси яман дэл, элимнз узадан еримизе етәйсе герек» дийип, Ашыра дүшүндирдиги болса, өз янындан: «Айна билен мүвессәмиз биригәйсе герек» дийип айтдыгыды. Эмма Айнаны — гөзел сөйгилисини дүйә деңемегинден бир хили утанчлы ялы, айплы ялы йылгырды.

Ашыр хем оңа дүшүнди-де, Артыгың эгнине патда какды:

— Хернә шейле болсын! Харман-хаша аланымыздан соң, шатлыклы той эдерис!

— Ол нәхили той?.. Харман тойымы?

— Нәме бейле гүмансырадан болясың?.. Артык билен Айнаның тойы!

Артык Айна билен душушаны барада оңа гызык гүррүң берди.

Ашыр агзының насыны дөкмәге май тапман, онуң гүррүңине небсевүрлик билен гулак асды. Артыгың умытлы йүзинде гуванч шөхлеси ойнады. Ашыр агзыны пакгылладып:

— Ери оноoң, ери онсоң?..— дийип, насыны пүркүп гойберди.

Гүррүңиң гызыклы еринде Ашырың дишини жытылатмасы Артыга ярамады:

— Хий, шу ичигарам атарлармы? Өзиңи гөр, гөклән күррэни гөр!

— Ери, гүррүңи башга яна совҗак болмасана!.. Ер» онсоң?

— Онсонмы?.. Онсоң... огшарын дийдим.

Ашыр ики элини чарпып, аркан гайышды:

— Хах-хах-ха-а!..

Бдшинщи баш

Оба бу гун даң атандан, җагыл-җугул гопгун билеп өрди,

Халназар агтыгыны өерйәрди: «Эртир гелиналҗы, атбашы гиделиң» дийип, бүтин оба хабар берилиоди. Оба гелвнлери етишиксиз гара гүнде: бир даш чыкярдылар,. бир ич гирйәрдилер — иш гейимлерини чьгкарып, той эсбабына гирйәрдилер. Кимлер геере абырайлы гейим я дакынара оңлы шай тапман, ол өйден-ол өе, илерк» хатардан-гайракы хатара бакан хасанаклашярдылар: гелиналыҗы гитмеҗеклерден аманат гейим, шай дилейәрдилер. Кимлер голтукларыны юмралдып, кимлер' улылы-кичилш шайларыны шаңңырдадып, гувйнчлы йөришде дазырдашярдылар. Кимлер элине зат илмән, гидишдәки әдимлеряни ялыңып, гайгылы бир гернүшде йүзлерини ашак салып? гелйәрдилер.

Иигитлер хем шол ягдайдады.

Обада хал-ягдай өрән агырды, шатлыклы, гуванчльн гүнлер селчең учраярды. Чендан шоның ялы той-байрамда бир сей билен гөвүн ачмаса, дайханың башга гөвнинк ачян зат ёкды. Шол тсй өзиниңки болман, кесекяниңки. хе1М болса, 'бир оей бшген шоңа шшуласы.кеоеииниң.шатлыгындан бир азаҗык езине леззет аласы гелйәрди. Эмма ол хем хемме адама миессер гелмейәрди. Гарыбын: гейинере, дакынара зады ёидьг: йьгртык гейим билед ким тойдан леззет тапарды, хайсы бай элешан адамыны өз: тойьша гошарды?.,/

Дүелериң ховутларына халыклар герилйәрди, хальг герегелер даңылярды, дүебашлыклар билен безелчәрди- Чыплак эерленен улагларың гуйруклары омракай дүвүлип, уянлары гаңтарылып гоюлярды. Обаның арасында тчгүнли сес яңланярды:

— Тизрәк бол!

— Дүйәни чек!

— Иыгнаи ха-ав!

Мама ивдеден чыкма йүпек совсаның үстиаден малдай чабыт гейип, гарагүлли гушагы билине оранды. Машадың яшыл кетени өймесини даңынып, гырасы бежёри-

лен гызыл күртәни башына атды. йылманан дөртгешма билезиги этлек билеклерине дакынып, күмүшли хейкели янын дакынды. Өзинин, яшына гараман, Марының керпич-керпич шелпели илдиргиҗини хем маңлайына дакынды. Оның бармакларындакы көкенл» йүзүклери, ылайтада гысга көйнегинин, ашагындан гөрүнип дуран бир сере бежерилен балагагзы — онда бир етмезиң барыны, озини яңы гайтарылып гелен гелин хасабында гөркезҗек боляы келпеңлигини' хабар берйәрди. Оның этлек маңлайьша декүлйән илдиргиҗиң, эшек бойнына дакылан догабаг ялы, гелишме^йәнини — өз энелигини сынлан Айна-да сызды. Оның күти бармакларындакы' ясы гашлы йүзүклери геренде болса, Айнаның бөври мүндүлледи...

. Дүйәниң ховдының ики янына гызыл халык герилип, паласдан эдилен йүрегиң үстине чыкҗак боланда, Мерет Маманың элинден чекди. Айна бир янындан оңа гоп берди. Агыр гееврели Мама хашылап, зордан минди. Эмма йүрегиң ичине сыгман, ёрганы ики-бака зыңышдырды. «йүрек эдишиң нәтеңет!» дийип, Мереде игенди. Мерет оңа җогап гайтарман, ики элине хер янындан бир йүп берди-де «Япыш» дийди. Дүе ики ардыны ёкары галдыранда, Маманың йүзи боз-яз болуп, «я алла» дийип, аркан гайышды, дүе өңини галдыранда болса, Мама тас аркан тогаланыпды. Айна оны гөренде, энелигиниң халывы гайгырып, йүреги тарсыллады, оньщ ынҗаланыны геренден соң болса: «Шу болушыңа гелиналыҗы гитмек нәмәңе герек» дийип ойланды. Айна эҗесини угратмак, ене кимидир гермек ниети билен дүйәниң башьгны ийдии уграды. ■;

Артык хич кимден атына шай, өзине эсбап дилемеди. Ол якасы бежерилен чәкяка кейнегинйң үстинден инче чәкменини гейип, чәкмен үстинден ончаклы геяишмесе-де, сүтүк гушак гушанды. Ондан соң атгулагыны хас гөрнүкли дакды-да, мәрекәниң үйшен ерине — Халназарын галысына барды, төверегине гез гездирди. Баллы эгнине гоша гырмызы дон, аягына ялпыллавук гара әдик, башына гара силкме телпек гейип, билине 1сүмүш-гызыл гынлы пычак гысдырыпдыр-да, девме гошаны хейкеллейин бащак илдирипдир. Ол, иейнекчәң готазлары сагрысын* дан декүлип дуран Мелегуша, бәабенди гоша юмрук ялы ини. дерт бармак гевүсбент дакыпдыр,' кёрпйч-керпич догабаглар билен атың тә гулагына чёнли шайлапдыр..’.

Гапыда дуран эркегиң ховдының ики яньгндан яшыл

бегресден халык герилип, үст;инден асмалык асылыпдыр. Дүйәнин эгри бойнына болса депеси гупбалы дүебаШлык герилипдир.

Хурмайы гызыл эркек кимедир этагат эдйән ялы, яйда-йэ-яйдана змай билен чөкди. Шол вагт ак өйиң эңсисини ёкары серпип, орта бойлыбир гелин чыкды. Ол гызыл чог-ды: этяинде кетени иөйнек, үстинден чапразлы чабыт, ба-шында нетеяи гыңач, үстинден чырпы/Ол ул^ы бөрүгиндәки он сим алынданының үстинден яшыл өйме айлапдыр-да, шелпели илдиргич илдирипдир. Онын бойнында гоша то-вук, ондан асылып дуран гурсакча, гызыллы апбасыла-рың ашак этегинде гөнҗүк, икиян гапдалында тумар, гол-ларында бәшгошма билезик, бармакларында хатарайү-^үкди. Яны чабырап галан гүниң шахлеси шол гелнин шайларына дүшүп, бүтин төверереге гайтавуллы шөхле яй-ратды. Шол гелинде той хөвеси, шагалан шатлыгы гө-рүнйән яльщы.

Эмма шол вагт Маманың дүесини ийдип гелен Айнй 1110Л гслнс сиңе середип, онын ганынын гачыкдьггыны, рснкимин өчүкдигини, яңакларынын пакгаряныны, бал-К|||.!|,'!,'1Я11 созлерпииц шөхлесиз гөрүнйәнини, асыл, шол |‘СЛ11цде бейик аграмлыгың барыны сызды. Үсти йүпек Оргнилы халы йүрексәң үстине дырмашып миненде болса, шөл гелнин ысгынсыз «үх-хе, үх-хе» үсгүрйәнини эщитди,

Шол вагт ат үстине атланан Баллының шол гелне:

=■ **Хей,** донуз! Хемшие асгьшҗаңдыр!—диен сөгүн-Ж,иш1 шиэдеиде Гккгса, Айна—шол гелниң дердинин бтнм шол **ммрдпр** еес болсагерек дийип ойланды. Хакы-кптлйн*ДЛ, пю.,11 .('()')п эшиден гелниң маңлайы бир аз чы-ГЫЛЫИ, гиилорн булдураи герүнди. Онын найынҗар сыпа-тмны **гнрен** Айна, шол гелниң: «Мениң дердимиң башы (ЧМ1 дулмн? **Нәме** болса җәхеннем — еениң сесиңден ба-гымрак дынсамдым!» диен пикирдедигини дүшүнди.

Айна гелиналҗылара гөз гездиренде, бир йылдьграр-еыз, йөнекей совсаны квйнек, чапразсыз чабыт билен оту-рпи гелиналҗылары-да гөрди. Ол өз янындан: «Шейле глйяминиз билен, гелиналҗыда нәме ишиниз бар» дийип ойлпды. Нәхили ягдайда гитоелер-де, көплүге, шагалаңа гошулмпгын олара айратын бир шатлык хем дынч бер-Паиини — Айна дүшүнмеди.

• Дызлары дүнмели, боюнлары зоввар җаңлы, дүнклк йигрими бэш ченли эркек бири-бириниң ызына тиркелип, обанын ичини янландырып уграды. - : ...

Айна гелиналҗы угран вагтында, атбашчылара гез тездирди. Оларың арасында, дайхан гейиминде, гырма лбылы, байталлы йититлере гөзи илди. Шайлы ёргалы, тызыл чог гейиненлер хем оның гөрежине каклышды. Эмма оның гөзи оларың хич хайсында даянман, йылдырым ялы гысданмач гезеркә, иң соңында Артыкда барып даянды. Еңсесини түңңердип, аяклары билен ер пешейэн .дор алашаның үстиндәки сада гейинен, ачык йүзли бир йигит оның гөвнине үйтгешик бир адам болуп гөрүнди. 'Ол оңа гөзи' дүшенде, өз эндамында бир хили говша:клык ялы, сандырама ялы бир зат сызды. Иүреги бир хили эрәп акьш барян ялы болуп, оңа гайталап өседөси, эседенде болса — ондан бир хили суссы басылян ялы, оның гөрежинден гизленеси гелйән ялы дуйды. Оньщ ат үстинде ыкҗам отурышы, асыл, оның хер бир гымылдысы, гейә диерсиң дартыҗы б»р магнит ялы, Айканы өз-ине бакан чекип, идирдедип баряна дөнди. Атлылар атгулакларьгны галгадышъгп, дабырдашьгп угранларында болса, шол магнит оньщ йүрегини согруп алып гиден ялы, бош гөвре болуп галан яЛы дүшүнди...

Айна өзиве геленде бол1са: «Важ, гелиналҗы 'билен меН' хем гидип билйән болсам болмаярмы. Барып-гелйәнчәк, ■ёл бойы сынлардым, 'мәхиринден ганардьш» дийип ойланды.

Артык болеа: «Айиа-да гайтарма болса, гелияалҗы гидерди» дийда, суйжи ойьгны гутарман, атының башьгны ызына бакан әвүрди, өйлерине етип, эҗесине бир зат табшыран киши болды-да, атбашчын. ызындан ат тойды.

Атбашчы обаның четинден баранда, тарк-турк түпед атьш башлады. Өңинден тайынланъга дура» яш елеңлер атбашчыларың үстине долы ялы кесек ягдырды. Бириниң таяк зыңмага тайынланяныны гөрен Артык япырылды, дазырдап гелйән таяк оның үстинден вазырдап гечди-де, ■бейлесинден барян Балла патылап дегди: оны тасдан атдан агдарыпды. Баллы атының башыны газап билен өвүрди-де, гошасының ики гөзини хем шол оглана бакан •бошатды." Түпеңиң агзындан чьжан пагтабенг ялыны узага гитмән яйрады. Юмрук ялы тоюп кесек атбашчьалардан бириниң маңлайыны паигартды. Бир оглана ат тойнагы каклышып, оны хонда зыңып гойберд», Онянча яшулылзр^

— Хей, сизиң гарабир!—дийип ара дүшдиле-р,

(Гелиналҗылары йыртмага хөвес эдйән гелин-гЫзлар көпден бәри оларын. гелмегине гарашярдылар, гелиналжь|лары сынламаж бахаяаоы билен, гапъгнын. икиян гапдалында хешерленишйәрдилер. Гейимлерини ыкҗам тутушып, йыртдырмазлыга чалышян гелиналҗылары атбашчыларгаллап гетирдилер. Эммаее гирип башланларындан, ики янлайын эллер узап утрады. Есеррәк аяллар эле илмән гечди, кәбирини йыртдылар. Маманын. күртесине япышан зл сыпдырман, онын. бапгбогысыны аркан алып гайтды. Келлеси яланачланан Мама хум ялы гызарып:-

— Хсй, мурдар тулалар! — дийип гыгырды-да, бөрүгине япышды.

Шол вагтда бөрүгине япышан эл онын, гынаҗыны парран җырладып гойберда Мама:

— Хей, ылахым элиңе окыма чыксын! — диен гаргыш билен ичерик күрсәп урды.

Атбашчылары узак сакламан, тайьгн болуп дура» нахары гуйдылар-да, табак чекдилер.

Гызлы өйиң гапысына ийдилип гелен, келлесини ал асманда тутян гөк эркек төверегинде гаймалашянлара, гыкбаклара отлуклы гөзлерини тегелзп, ялт-юлт гарады. Онянча «Хых, чөк!» дийип, овсарына япышан эл онын башыны ашак эгди. Гөк эркегиң мәхнетлигине середенде, келлесини силкип ёкары галдырса, башындан япышан эли гөвреси билен биле дик асмана зыңарлык гудраты барды. Шейле-де болса, ол эесиниң гаршысына гитмән, эгри бойныны гөнелтди-де, улы гөвресине гелишмейән бейик бир уссалык билен пашмакларыны эгди, тагашыксыз дызларыньг илери-гайра сүйшүрип, дэшини ереберип отурды. Эмма игаерден паласа доланып чыкарылан задьг геренде, гара гулакларыны кеердип, табырдап галмакчы болды. Дызларыны гайталап багланан овсар багы оңа дикеладәге .мүмкиялик бермәни үчин, галдьгран сыртьшы өре гоюп, ыңрылҗырап отурды.

Палас ики-бакан серпиленде, гүберчеги ачылан көмелек ялы бир гызың ики эли билен йүзини тутуп, япырылып отураны Артыгың гөзине илди. Онын гайтавулсыз найынжар гөрнүши бир гарашда Артыгың йүзинде йиггренжилик аламатыны эмеле гетирсе, Айнаны хем шоның ялы эдип ейден чыкарылҗагы ядына дүшенде, ослагсыз бир шатлык билен:

— Байың доныны бәри ал! — дийип сеслененини-де дуйман галды.

Халназарыя гөвшүллән йүпек доны гызыщ башына ©үрелди. Э-м1ма гыз гөтерилил, байың кичи гелнвниң оыртына миндирилйәнчә, йүпегиң берклигяне гараман, дон сал-сал йыртылды. I

Атбашчылар гайданларында-да, ене йыртмак, ене ’кесеклемек билен угратдылар. Артык шол гаршылыгын. себәбине дүшүнмән, узак ойландан сон: «Белки хем, ят илден гелин алмага гелйәнлере, ят иле, таналмаян ере гыз чыкарянлара пар'шы болан чәредир» диен нетижә гелди.

Атбашчылар гайдышда, гелиналҗыньщ кә ызына галып, кә өнине гечип, икибир, үчбир, кә ыза, кә өне бакан ат гойдылар. Келпенрәк йигитлер лелинлере гызыгып месиргедилер-де, дүелериң үркйәнлерине, тапырдашянларына-да серетмедилер. Дүе башыны чекйәниң, ики янлайын пиядалап барянларың гыкылыкларына-да гараман, йигитлер дәлвремөклерини довам этдилер. Өнден улъг бир ала геленде, ыза галан атлылар топары билен ат гойдылар. Өзлерине акыллары етйәнлер дүелёре голайланларында, атларының башларыны чекдилер, эмма бир нәчелер хич бир зады сайгарман, атларыны гамчыламак билен гүпүрди туруздылар. Дүелер кеержеклешди, эйләкбейләк селпешди. Шол бармана бир ябы бойвап, хатара дүйәң арасына урды.

Дүелер тапырды урды:

— Эйх, вайх!—диен сес хениз хич'ере яйраманка, икн саны аял ал-асмандан галгап гайтды.

Думлы-душдан топульш гөрселер, шол аялларың бирн Мама болуп чыкды. Артык оның селеңләп гайдышыны геренде, ярылар я-да чым-пытрак болар дийип ойланыпды. Эмма оның гөвнине гелмедик гең бир зат болуп чыкды. Иөнекей ятанда, сагатларча галып билмейән Мама йүзини-гөзини тозана булап, сачыны хүжжердип, санлы секунд ичинде хасанаклап галды, горкылы гөзлери билен төверегине гаранҗаклады, хатарың арасына ябысыны урдураның кимдигини билмесе-де:

— Хей ылахым, чаңңалаклы ябың жүре гетирсин! Өлсиң!.. Хернә эйгшшк гараоыны гөрмәюиң-дә! Хей харамзада! — дийип гарганды

Артык оның бөрүгини галдырып, халыныьахвалыны соранда оның хич ерине шикес дүшмән, диңе тирсегиниң бир азаҗык сыпҗырыланыны, гапыргасының йүзиндәкн яглы этден чүй ялы бир задын. чала гыйып геченини аңлады. Ол-да болса гыз чыкарылан ерден «сгурлап» гай-

дан ала кәсеси голтугында дөвүлипдир-де, шонын, бир гычагының йыртан ери болуп чыкды.

Эмма икинҗи гелниң дашына үйшенлер вагты билен дагамады. Артык оның янына барып гөрсе, хәлки шайлы гелин — Баллының гелни иңләп ятырды. Оның гансыз реңки гөгерип, гөзлери мәзлешипдир-де, агзындан ганлы гыллык акярды. Оның ниресиниң дөвүлени, хайсы ерине зыян етенини-де сайгарып билйән ёкды. Оньвд өзинден-де сес чыкмаярды. Оның разылашян ялы, чала гымылдаян додакларына гөзи иленде, Баллы оны бир аз гайгыржак ялы болуп гынанчлы гөз билен ашак эгиленде — оның башыны гөтерип, дызының үстине алҗак ялы гөрүнди. Эмма гелин элини чала гымылдаданда болса, Баллы газаплы гөзлерини алардып:

— Шунча аялың ичинде бири йыкыланок. Элиңде чаган ёк. Еке гара башыңы оңарып билмеоең — көр бол! — дийип, аркан серпдй.

Төверекдәкилер бир хили болуп, Баллының болушына йигрснҗи гөз билеи гарадылар. Артык сакланып билмән,* 1>оллн игеиди:

— Элхоиуе, Баллы, сеник ынсабына нәме болды айт? Иүрегиң дашданмыды? Бу бичәре демини санап ятыр. Ссн она хемаят этмели, халыны сорамалы халыңда, гайга, бу бичәрәниң демлигине япышярсың! Сениң шу найынсаплыгың ынсан гылыгы дәл!

Баллы Артыга бакан гөзини алардып:

— Ол сенин ишиң дәл! — дийип, атына атланды.

Шол вагтда Халназарын өзи етишип, юваш бир эрке(чин бйрине гин йүрек этдирди-де, гелни шоның үотинде ятырып, йыкылмаз ялы мәкэм даңдырды. Гелниң өлүм внининдәки халына атбашчылар бир аз тукатланса-да, байларыц ©злери оны ончаклы мызайьгк этмән» үчан, ене шовхун башланды. Халназар:

— Өңбарагың бир семиз токлысы билен бир түмен пулы бар — дийип, җар' чекдирди.

Артык өңбарага гойбермек үчин, алашасыны ики гүнА<‘и бәри сейислəп, тайынлап гелйәрди. Байлар, атларына дмямән, өңбарага гойбермеҗеклери үчин, өзинден башга бяЙрпк алҗак адам бардыр дийип ойламаярды. Ол, хакыкатдин-да, шейледи. Язың мөвсүминде токлының ширнн эти, түмениң җыңңырдьюы оның гулагына якымлы элгидилйәрди. Өнбарага тайынланян ябылылара, байталлылара (гөзи! дүшенде, «Бай ага, байрагы[1] бәри ал!» диеси

гелди. Эмма шол сагатда гелниң найынжар гөрнүшч гөзиниң өнине геленде, иңниллиси гулагына эшидиленде, иагш-пара эреди. «Бир бенде өлүм өңинде демини санап ятыр, мен байрага гызыгян» дийип, өзине игенди-де, өңки аикириндеп дәнип, атының башыны говшатды.

— Ери хав, Артык, сен нәме дурсың? — диен сес
ЧББКДЫ.

Артык оңа җогап гайтарды:

— Сиз гидибериң. Мен өнбарага гойберҗек дәл.

Агыздырышны чейнәя дуран алаша сын эден Халназар:

— Нәме үчин?—дийип сорадьп.

Артык башга бахана тапды:

— Алашама дөземок.

— Акмак болма! Мениң аңлышыма гөрә, байрак сениңки! Сүр'

Халназарың төвелласы Артыга тәсир этмеди...

— Өңбарак гелйә!

— Ана бири өңе дүшди!

— Ол кнмкә?

— Бай, онын, җайтарыльш гачайшыны!

— Ол башгаларына етдир ялы дәл айт!..

Шол гыкылыклар Айнаның гулагына илип, өз янындан: «Хөкман Артыкдыр» дийип тассыклады-да, хайданхай даш чыкып, өңбарага гөз гездирди. Онянча бойны узын гыр байталың гысга гуйругыны шовладып геченине гөзи илди. Оның ызындака, ондан соңкы гелйәнлере гөз гездирди, эмма... Артыгы гөрмеди. Ол көпден бәри демини алман середени үчин, улыдан хашылады-да, оя чүмди: «Ханы Артьж?.. Я ол өңбарага гойбермедимикә? ЁК, бейле дәлдир!.. Ол хемише илиң байрагыны альш гелйәрди ахыры!.. Оңа нәме болдыка?.. Аты йыкылып, майып-мүҗрүп болдьгмыка? Я оның өзи...». Айна шол агыр пикирлери йүрегипе сыгдырып билмән хамсыкды, чыглы гөзлерини петиредип серетди. Шол вагт янындан ылгап гечии барян.гызларьщ бирине:

— Бар җиги, сора, эҗем дагы йыкылман-сүрүпгмән гелйәмикәлер? — дийип ялбарды. Айнаның энелиги гайгысы болман, шол сорагы билен ол Артыкдан хабар билмекчиди.. Эмма хич задың манысына дүшүнмедик гызҗагаз:

— Әй-әҗик! Өзиң сорай! — дийип, голҗагазыны галгатды-да, кейик овлагы ялы бөкҗеклэп гитди.

Ялбарып-якарып иберер ялы, Айнаның янында хэзир ез җигиои Сона-да өкды. Ол ичөрик гирди, дашчыкды, йүреги хич ерде карар бермэн, түммегин үстине чыкып серетди: соңкы гелйэн топарларьщ ичивде дор алашаныңкеерҗеклэп гелйэнини сайгарды-да, җаны арам тапды.

Артьж атындан дүшүп, оны гездирмек үчин оглан миндирип гойберенде, җарчынын сеси яңланды:

— Халназар бай, гөзиң айдың ха-а-ав!

Шол сес Артыга бир хили гeң эшидилди. Ол өз янындан: «Өйленйэн юмрук ялы оглан. Ол, той хайсы, гелин хайсы — хич задың манысыны билмесе, нэхили гөзи айдын болсын?» дийип дүшүнди. Өерилйэн оглан, хакыкатдан-да, он ики яшьшда болуп, гелниң, сейгиң хениз ысыны хем алман, умуми шагалаңа гызыкмак билен атбашчыдан гелен ябылары гездирип йөрди.

Айна уяла-йыгрыла гелин гөрмэге геленде, Халназа-|)ь(ң улы оглының өйине үстинден пишме сечилйэн гелин Г»Чирип салынаныны герсе, ортанжы оглышың ейине ор-Г11ЦЛШ »\'лпини .гетерип гетиренлер®ни герди. Ол она. аң-Н1Ц Гшлуп, төверегине гарады. Халназарың аялы Садап би^й, икй эгниаден дем алот ортанокы гелиияи геренд-е, ■"Нпй, иалач эдейин» дийип, ичини чекди, йүзи аҗымтык 1ам)Ш1/1Ы, эмма бейлесине айлананда, үстинде пишме се-'1М.ий;>11 гс.хне гөзи дүшенде, гашлары язылды-да, йүзине М1ИЫ ню,ч.!1(у нийьшып гитди. Айна оның минутлык гайгы-1'ыиы, /иыпм.мы пгпглыгьшы гөренден соң, Садабың «Баллыиыц 1Ч'ЛПИ бн|)ыГ))1|) олҗек. Болҗак иш тизрэк болуп гупфийп! ксм л,»л. уиллыиыц җаны саг болса — гелин 1'пПп.ц'ы'('н * д)Н'К инкирдедигини дүшүнди.

К(ЧМ'Л,)1И, яралы гелниң җан ховпыны тэзе гелне болан хоиое баеды-да, умуми шатлыгы, той гызгалаңыны говшатмады. Бир өйден шол гелниң «Вай, өлйэн» диөн ивдил-(||1си чыкса, 'байлеки ейдөн багшьгның айдьмы хем оңа го-И(У'Н «җа-ан, җа-ан!» диййэн шатлыклы овазлар' яңланды.

Халназарың ез ейине гирен Мэмметвели хоҗаны, эпей ншулылары герен Артык, йигитли ее барды. Шол вагтда 1ЧПЫД1Ш гелен пиядаказылар арап гатышьпслы дүшнүмсиз дилдс спрнап башладылар:

— Ол **еопы ве сапы, хазраты ымам эбу ханыпайи К«впи рахматуллахы алайхиниң мезхеби бирлен... ника мкилчилигиңизи кимге бердиңиз?..**

' Улы адам хөкмүнде йүз тутулян он ики яшлы сарыманыз чага хич бир задың манысына дүшүнмән, горкылы пөзлери билен бакҗаклап серетди. Пиядаказылар өз догаларыңы гайталап сананларындан соң, янымда отуран йигитлериң йөрите агзына сальгп бермеклерине гөрә, ол нәзиҗөк оеси бил-ен:

— Меле бая,— дийип җогап гайтарды.

Арадан салым гечмәнкә, пиядаказының сеси гоншы өйден эшидилди.

Сакгалҗыгыны сыпап, чөкине дүшен Мәмметвели хоҗа, мәрекеде отуран ника векиллерден түркмен дшшнде сөзләп разыльж аландан соң, арап дилинде хутба башлады:

— Элхемдилиллә, элхемдилләхиллези җагаланникахи, пазылан бейнелхалалы велхарам. Пеңкеху, ма табалекүм. миненисайи-месна ве сүласе ве рубаг...

Мәмметвели агзыны-бурныны товлап, богазыны[1] гин ачып, кырагат билен окады. Оның пыгамбердев ро»аят гетирип, хер ким өз табына гөрә, ики, үч, дөрде ченли аял алмак догры — диен манысыны, твверекдәки ди*ң салып отуранлардан бири хем дүигүнмеди. Хоҗам дотасының сонында:

— Вакырребби энзилли-мүззилен, мүбәрекен ве энте хайрылмүззилию— диен арапча сөзлер билен голыны ёкары гөтерди.т

Ника окалып башланалы бәри, өйиң артбагшына гечип, «багчының багыны кесйән» сынны җыгыллысы-да шол бада дынды: диймели, Халназарың он ики яшлы агтыгыны арвах-жын «баглап» билмеди-. Хакыкатда болса, юмрук ялы чаганың энтеклер багдан ачьшмаҗыгыка — сынныччы аял-да дүшүнмеди.

Ортадакы табагың йүзине язылан уҗы дүвүнчекли, ак ■гүлли ятлыгы пиядаказылар пайлашандан соң, хер киме овурт-овуртдан ника сувы пайланды. Гиң өйиң ичини оңлы ягтылдып билмейән онлук чыраң өлүгси ягтысына йүзи гүлүмсейән Халназар бай кисесинден чыкаран пулыны хоҗамың саг элине җыңңырдадып гуйды-да:

— Ылахым, хемише той болсын! — дийил, бегенҗини йүзе чыкарды.

— Болар, ишшаллам, амин! —дийип, Мәметвели элиний йүзине сылды.

Баллының гелни гетириленде-де, шоның ялы шатланан Халназар, хәзир онын «Вай, өлйән» диен сесини эшит-

меди, хас догрысы — эшитмезлиге салды. Догры, Халназар онның барасында,. гелин дүеден йыкыланда хе.м ёлда I' олйәркә, бир аз ойланыпды: гелниң, бармакларынын. че-«слешикли сандыраянына, эти гачан ак билегинин, гансыз дамарларыныщ галлагышянына, янаклары ичине гиден еолгун йүзинин. гөгерйәнине, говушгынсыз юка додаклары иың тисгинҗирейәнине, пакгаран дилиниң дийҗек болян задына өврүлмейәнине, деминиң дүзгүнсиз гелип гидйәнине, мәзлешен гөзлериниң умытсыгз гараянына гөзи *лушоиде* — ондая тамасыны үзүпди. Элбетде, гелниң агыр **чллы** ока тәсир этмән дурманды. Ылайта-да, сөйгили гу-Ч.ЧШШК гызьпболаны.оларың агыр гайгыда галҗаклары-НЫ билени үчин, йүреги бир аз авапды. Эйсем-де болса, «>|1()>ц көпден бәри ише ярамаяныны, бары бир адам болмаҗашны аңланы үчин, нәме-де болса, ондан тизрэк ды-(Шнмны кем гөрмейәрд». Эмма вагтыгның бимахаллыгынм, төйына шикест берйәнини узак вагт ойландан соң, *(У1 шинди аманадыны табшырып баранок-ла. Дуймазлы-И1 НШ1(Ь)1Н: гой, тоя пәсгел бермесин. Тойы — той ялы г«‘нф»'(1шг* дисн карара гелипди. Гелниң хәзирки зарыны •ШИ1М1* (;ки(и, (чггсохбедиц гуралмагы хем шоның үчинди.

«1уПли*лиК еупы йигитли өе-де етенден соң, Артык да-*Іы •тиНАН* гелшиш өе* гөтерип бардылар. Еңңеси йи-I и| Ои;Н‘к гслниң элини алышдырып, оңа несихат берди:

Ак, **СОК** гсйдирме! Арпа чөрек ийдирме! Я.кымсыз **сил** ЛИ!П|И|>М(‘1 Гахарҗаңа дегдирме!.. Бар, газыгында гар-**јшсшнп!,#**

12кн«с!М И1Ч‘((Х(((бс||()он поггында, оглан гыкылык этди:

— **Ншк.ло,**]глн(')кг! ГоИберссне элими>! Вәк, зәге-ей!.:

Олл«н снк ншл ОМШИЙҢ элиие гамчы берилди. Чага, иынчы;1й|)ы сийсмломак, олары ковмак диен зада дүшүнмии, гммчыны *бщ)* яна ташлады-да, гапа бакан топулды: «М(маини тусспг хасабында билип, мәрекеден сыпып билсе, нйдсн *чыкып бижe* — башга арманы ёкды. Эмма оныңниег **тир** йүзе чыкмады: гапыдакылар оны гойбермән, ызына долидыляр. Оглан нәтҗегини билмән, йүрегине ховсала дү-**шүи,** гвзлерини мөлертди-де зөрледип башлады:

— Иай, эҗеле-ей!.. 1

А|)тык оца гүлҗегини, аглаҗагыны билмән, әдик чыт «артмйкдпн, гушак чөздүрмекден гечип, бир баш- йүзүк-чилермк йиыиа барды.

Ачык мейданда чәкякаларыны аркан серпип, агыл-,(ййын отуран адамларың арасында Черкез билен Пөкги

Вала аяк үстинде чоммалып херекет эдйәрдилер. Оларын бириниң эли«дә>ки түоселап ямяя гала)йы чыра, дым-дырс отуран адамларың богазыны өлүгси ягтылдярды. Алгыр гөзлери билен ачык бокурдаклара сын салян Черкез отуранларың, бир ужындан эгнине какды:

— Пу-уч!.. Сенем пу-уч!.. Аррыгыны гынама, сенем пу-уч!..

Шкги Вала хер гезекде оньщэлине яоышды, гьжылык этди:

— Дурсана хав!.. Сен нәдйәсиң?..

Ин соңында олардан үч санысыны галдырып, шол үчисинин. бокурдагына тайлы гезек серетдилер. Оларың бириниң эменҗек чукурындакы дамарларың нызамсыз галып-ятяны сайгарылды. Пөкги Вала:

—Иүзүк хөкман шундадыр. Шуны ахмал тутмалы дәл! — дийип пугталады. Черкез оның дүзгүнсиз гымылдаян дамарының—хиле дамарыдыгыны сайгарды: .

— Хан огул, сен хер кими алласаң хем мени аллап билмерсвң. Тур! Сенем пу-уч!

Пөкги Вала «Хай-хай! Дур!» дийип гыкылыклап галды, эмма ол огландан йүзүк чыкманыны гөренден соң, өзини лампа ере гойберди.

Галан икисиниң бири, йүзи йыгыртлашан көсе болуп, хич бир дамарыны гымыллатман, сокы ялы сомалыгг отырды. Бейлекиси готракы, гараягыз яш йигит болуп, оның дамары хайсы, дамар дәл ери хайсы, гымыллаян ери хайсы, гымылламаян ери хайсы — хич бир зат сайгарар ялы дәлди. Шейле-де болса, Черкезиң кирпигини гырпман, демини алман, дикарынлаян алгыр гөзлери, шонда бир азаҗык гозгалаң барыны сайгарды. Эмма шоҗагаз гозгалаң, оның голтугындакы йүзүкденми я йүзүкчини чашдырмак үчин эдйән хилесинденми—оны селжерер ялы дәлди. Эйсем-де болса, Черкез «Хей, йүзүт-ә сен чыкарайсаң герек» дийип ойланды. Ол, шол ойыны йүзе чыкарып:

— Сен хан огул, хер нәче сарсмазлык этсең-де, йүзүги мен сенден аларьш—дийип, оңа бир аз сарсгын берди. Сокы ялы көсә гайталап середенде болса, оны горкузды:

— Сен көсе, өзиңи нәхак хорлаярсың. Сенден йүзүк чыкмаз. Пучлайынмы?..

Көсе бир отурышыны, бир болушыны үйтгетмән җогап гайтарды:

=• Мени пучласан— эдш агзыңа зәк атылан ялы)дирин!

=- Ынха пучладым! —дийип, Черкез элини галдырда.

Пөкги Вала гара жаны билен гыкылык этди:

— Ёк, ёк! Черкез, ёк!.. Даян!.. Сен ялңьгшяроьщ! Иү-*үк көседедир!

=- Ек, бейле дәл. Менвң чакьш-чак болса, йүзук гот-рквдадыр!

:— Сен көсәни танаңок. Ол эдил гара ер ялы ахьгры!

= Көсе-көселигини эдйәр. Эмма бу огланда, нәме-де *Ышп,* бир гала-гоплук бар. Ана гөр, йүзүк шундан чыкар.

Ёк! Шундан чыкса, мениң йүзүкчи болмадыгым! — /Ц1Йий, Пөкги Вала бир аз сагынжак ялы этди-де, элини («ЛД(»1|ЩЫ. Черкез:

Дур энтек!—дийип, оның элине япышды. Эмма ПАЧМП Пнкп-и она гарамав:

ЛП, ж->ее, бер йүзүги! — дийип гыгырды.

Киччден йү^үк чыкмшг, гөтракың чакгылы эли ёкарда [illegible], *У|)п м* дии1 сес явданды.

Гшиуя **и(ышын, бсИисии тоиор,** йүзүги салып башлан-|й| **«ЙкНи** *ШАинд* **1ш1Н»шж{||) еее** Артыгы отуртмады. Щ «|ЖИЛ«н |у||ун **у||мшд«, дуры аеманың** йылдызлары иЙритыи шмнлс бнлсн нитрашярды. Ховада сызылар-сы-1Ш1ММИ[illegible] **окүегин барды.** Халназарың хатарындан **П«шн) 1‘||д*)ки ойлсрнн,** ышыгы, зсасан, сөнүпди. Артык **Х*дн«:н!()нш, хнчпрыньщ** арасындан гечмекчи боланда, ту-гмды иПнң **пшдодпшда** бири-бнрине гысылышып, япыры-**4мшыи** йтйн «днмдирмн **ораешида** Ашыры сайгарды. Ол **(Жмчмш-шм Лирын пышырдоды:**

— К(ж Ашир, ним(1 нныршлын нтырсың?

Лшш> хрм **шш нпшшфды** билен җогап гайтарды:

~ Дин, емлян...

— 1 и>х(*й, **сснем,** ИШ-ИҢ1И түкедипсиң-ов!.. Юмрук **ялы Ч1Г(вМЬШйМ бир** дини **бормы?**

— - Ек, Артьпк, бейле дәл. Өрәң, хезил. Гел, ынха рулик «с.

Артьж гулагыны өе япланда, пьгшырды гарышыклы Гуррүн, »шитди:

— Х»шы, бәррәҗик ятсана!

— Вй-ижик.

— Юш*ш, оглан! Нәме бейле гыгырясың?.. Ханы, ма-Нй нвмв соогадың бар?

■— Сойгат диййэниң нәме?

— Совгат-совгат бор-да... Ногул, кемпут...
— Оны эҗем билмесе — мен нәбилейин?
— Сен, эҗең оглымы?
— Какамыңам оглы, — диен часлы сес чыкды.
— Юваш!.. Болмаса, бирден чүммүклəрин.
— Чүммүклесең, янында-да дурман, эҗеме айдарын...
Ондан соң гүррүң кесилип, бир хили хысырды эшидилди. Чакы, чага гитҗек боланда, гелин оны гойбермедик болара чемели, — бирден оның гыкылыгы эшидилди:
— Вай, эҗеле-ей!..

Ер-сув үчин юмрук ялы чага етишен гызы дакып, икисини хем көйдүренлериниң, хас догрысы, шейле масгарачылыкларың, гүлкүнчликлериң Артык узак гиҗе ойлап, аңырсына чыкып билмеди...

Алтьищы баш

Обаның ашак янындакы гумсалт дүз мейдана байракчы эртир билен долы ялы ягып башлады. Артык өз алашасыны өңбарага гойбермәнден соң, бу гүн оның өңина атдырмак ниети болман, оның өңине от дөкүпди.
Агшам шөвүр чекен, гарны хепбик ялы ичине гиден атлар, Артык байрак ерине баранда, ики-янлайын серхет гурап отуран адамларың арасындан дарым эдйәрди. Җарчылар овлак-аузы ялы мәлешйәрдшгер. Меле байың чышлак эерленен, гуйругы ишилен Чаканы, өз сейисинден башга голайына гелени хем депйәрди, хем гапярды. Халназарың Мелегушы билен Меле байың Чаканы якаларыны танадан атларды. Халназарың Мелегушы аягындан сүңк гетирени үчин, бу йыл чапувдан галыпды. Чапыланда-да, улы тойда, бир обаның, асыл, бир тирәниц аты билен биле чапылҗак дәлди — обада дессур шейледи. Икибиракибир чатлышан атлар мәрөкәниң ортасы билен самчылашып гечишип дурка, җарчының:
— Ай, Мелебай, атыңы уграт ха-ав! — диен сеси яңланды.
Меле байың чатшксувары кичкҗик гөзлери ойнаклап дуран чепиксиҗе яш йигит болса-да, оның атланҗак боландакы бөврини диниргемесинде—бир гуҗурыц бары мәлим болярды. Бу гүн Меле байың Чаканы утамышлардан Беззатларың «Атярым» адыяа эё болан

мәхнет гыр аты билен чапылҗакды. Онын, билен өңкн бир тойда-да чапылып, икиси давалы болуп гечипди.

Атлар мәрекәниң ортасы билен аста-аста сеңкилләп, ики-бака бакаҗаклашып, толгунышып угранларында, бүтин мәрекәниң үвсини өзлерине чекипдилер: икв айрытгын атың хайсының өкде чыкҗагына хеммелер гызыгярдылар. Ол атлар хениз мәрекеден сайланманка, икиси чакнышып, гамчылашып гелйән атларың бири бойнап, чепине бакан совулды. Чапыксувар байракдан гечип, атың җылазыны терсиие'бакан нәче'бурса-да, атоңа эйгвртмән, мәрекә гелип урды. Байракчы мөҗек деген гоюн сүриси ялы босга дүшди. Артыгың душындан ок ялы вазырдая гечен ат, чөвүрме телпекли бир огланы түвдүрип гойберди. Артьгк оны барып гуҗакланда, ол огланың демини алып ·билмән хыкылаяныны гөрди. Оны лгол сагадың өзинде сатыгчы арабасына салып, өе бакан угратдылар.

Бойнан атың берен ховпы гутарандан соң, мәреке өкҗөсини -галдырып, бири-барияден өңе гечмек үчин гысылышып, сабырсызлык билен гошулҗак боляң атлара серетдилер. Гөйә диерсиң, байракчыны хас хем гызыкдырмак ислейән ялы, атлар узак вагтлап гошулышып билмедилер. Беззатларың аты узага гитди. Мелебайың аты байракчыдан сәхел сайланып аяк чекди. Ат эелерине, сейислерине ялбарып, кем-кемден оларың араларыны гола-йлатдылар. Атярымың оейси иң соңында аягыны бир ере дикип:

— Өлдүрсеңизш ме» инди шу ерден бутнаҗак дәл! — дийип мәл»м этди.— Мундан хем голайдан чапсаң, ожакдаи товусдыран ялы хаисы ат өң гачеа, пеллеханадан

■ *нюл* <->цү"рти гечср. Атлара өз гүйҗини, .гуҗурыны сынламшга маЙ бермек герек ахыры!

Мслебайың' сейси:

— Мени ез пелләмден чыкарҗак болсаң, ат гошҗак ·дәл!—дийип гыгырды.

Ат эелериң хич бири хем сейислериниң гөвүнлериңи йыкып билмедилер. Шол ягдая чыдаман атланан Халназар гызды-да:

— Сең гарындаш, мезилден чапсаң хем, биз бар! дийип, Чаканың җылавындаң япышды-да, Атярыма бакан чекди. Ат эеси хем, атың сейси хем, чапыксувар хем оның гөвнини йыкып билмеди.

Атлар янашды, терслин-оңлын бөкушди. Чапыксуварлар бири-бирине хиле салыщып, атларыны гойбердилер,

чекдилер, ене гойбердилер, ене чекдилер... атлардан дер чыкды. Ылайта-да Чаканың чапыксувары Атярымы кән хорлады. Чапыксуварлар, сейислер терслешип, атларыны ийдип гайтмак хеддине-де етдилер... Атлар иң соңывда, боюнтурук атылан ялы чатлышды-да, чапыксуварларьщ икиси ики ерден «Я алла» дийишип, сайгылашып уградылар.

Байракчыларың ики-еке отуранлары-да өрди, бары бирден өңе сүйшүп, бири-бирини иггеклешип, көчәни даралдып, ики араны тапышдырара голай гетирди. Эмма Мелебай Чакана әңетмәге-де такады етмән, өзини саклап билмән, бутларыны саңңыллатды-да, байракчының еңсесинде гезмеледи.

Башдан дога багыны өңе сайлан Чакан бир гелишини үйтгетмеди. Атярым кем-кемден илери омзады. Эмма чепден гашулан Чаканың чапыксувары онуң өңине дызыны гермеди-де, Атярьгмы сага бакан гьвсып уграды. Атярымың үстиндәки чапыксуварың мәрекәң четине геленде, гыкылыгы эшидилди:

— Гойбер! Пәсгел берме, гойбер! .

Чаканың чапыксувары оңа гулак асман, оны б!а|>ха ыкҗамрак гысды: Атярым мәрекәни гырып уграды. Онуң үстиндәки чапыксувар иң соңында чыдаман, Чаканың чапыксуварындан гамчы салды. Өңки атлары сайгылаяи гамчылар шондан соң чапыксуварларың депесинде ۥрйнады.

Чакан шол гелишине дога багыны сайлап гечди.

Җарчылар думлы-дущдан зоввама гыгырдылар:

— Ай, Мелебай, гөзиң айдың ха-ав!

— Мелебай Беззатлары гаңырды-ла ха-а-ав!

— Әхли тогтамыш, гөзиң айдың ха-ав!

— Чаканҗа Атярымы тиркеди-лё ха-ав!...

Чапыксуварың гөрнетин карамлыгының үстине-де, җарчыларың шол ёкунч гыкылыклары Беззатларың, асыл бүтин утамышларың дегнасына дегди. Беззатлар байрак берйәнлериң үстине чозуп баранларында, Мелебайың чапыксувары бүтин телетини галгадып, бир топар гырманда ябылыны ызына тиркәп дөнүм этди. Атярым тарапдарлары болмаҗьшы болуп, байрак берйәнлериң үстине чишдилер. Гыкылык, гопгун, дебсишик турды:

— Атярым галды.'

— Ек, дең гечди. •

— . Чаканың чапыксувары Атярымы гойбермеди.

— Мен оның.... ....

— Агзыңы чаласын гойберме!

— Пэхей валла! Герегиңиз байрак болсын!

— Халназарың дөвлети тукенер ялы дэл-ле! Бер, эк!иггсии!

— Байрагынызы инди говуз ериңизе дыкың!

Халназар режэң гең дэлдигини аңлады. Дөгерли хапа сөгүнчлер хем оның багрындан гечди. Ол ики яның топлушҗагындан, ганжарышҗагьшдан горкды. Ол дөррее атыны дөбсэп барып, Беззатларың тарапыны чалдЫ:

— А ха-а ха-ав!.. Бу гопгун нэме? Ики ат боюнтурук лтылан ялы дең гечди!.. Гарындашы ынҗытҗак болян киммишин?.. Бөр байрагыны!..

Халназар гиҗэ галыпды. Хич ерине пычак дегмедйк бүтин телетин узаса-да, Беззатлар ондан йүз өврүп гыкылык этдилер:

— Утамыш болсаң, гайт ха-ав!

— Лй, гарындаш, бейле дэл! Бир харамзадаң карам-,чыгы үчии байракдаи өйкелемек болмаз ахыры!

Г>г)йрпплцыгий...

Л() щшид*.шык1р, бййшэн, алагөзлүк ягшы.дэд!

Муиыц бялгешломден эдилени мэлим зат. Сизин; чеммэциз диллешикли!

=- Утамыш болсаң, угра ха-ав!

Морекэниң ярпы мөчбери агзындан гелен гаргышы I айгырман, ызына бакан сүйшүп уграды. Байрагың гызыты гачды. Халназарың кейпине соган доградыда, байрак'1ы гөреш тутман дагады.

Гслиин арадан чыкмагы Баллыны гайгыландырмадьь Гййта, көпден бэри «Сениң күхxe-күххэңден басымрах дыисамдым» дийип йөрен арзувына етди. Ол,, өз.янындаң геиүн йүвүрдип, обаң улы гызларыны башдан-аяк. сынлап '11,1 кды. Олардан бириниң тохумыны гөрүп билмеди, бирИ; ниц энесини йигренди, бириниң йөришини халамады. бирММИЦ гөзини чашы хасап этди,. азаҗык .шикестлидери ЙДЫММ сллмады... Оныңгөвни иң соңында гелналҗыны уг^ РГШ1Г11 ТОЮН... Айнада даянды. Ол оны шол, вагххем ас,-сырыыык бшшн сынлапды. Оның йылҗыраклап гараны,-пы г®р<еиде, «Ол -мени сынлаяндыр. Гөвни мендедир. Вах, мен хем Халиазар байың гелни болсам болмаярмы днйг йэндир» дийигг күйленипди. Шол. гернүш, щол. .күДдер

оныӊ ядына душуп, өз янындан өзи сөйунч көлине чүмди: «Шол вагтда арада бир пәсгел бар болса.,. хәзир мен ондан дындым. Белки, оныӊ өленине Айна-да бегенйәндир. Мен оны хөкман аларын!» дийип, кеогинли карара геленде, башга бир ой оныӊ ядына дүшди: «Вей, мен дул ахыры. Ол болса бой ахыры. Пула гызар ялы, оныӊ атасы шейле гарып хем дәл. Эжеси... хә, эжеси өвейдир. Бол малы, абырайлы ери Мама өз гөзинден салмаз!—дийии шүбхә дүшенде, оны хемише голлаян, кәте өте дүшүрйән өвүнҗеӊ улумсылыгы гөвнине галып болды, чөшгүн гәвнини гөтерди. Хымм.. Айна мени сеййәндир. Асыл болманда, Меретлериӊ Халназарлара эл гатып билселер, нәме арманлары бар? Айна Баллыӊ гелни болуп билсе, кеми нәме? Мен олардан гайшармасам, олар маӊа ики эллери билен берерлер! Мен оны хекман аларын!»

Гелнинин ёгалмагы Халназара айратын тәсир этди. Ол озал хем тойыныӊ шовсуз гечениниӊ, бүтин текәниӊ ярысыны ейкеледениниӊ ойлап, аӊырсына чыкып билмәнди. Шол барада бүтин Теҗен илине хабар яйраҗагыны, «Халназар еке телетиниӊ сыртына букулып, **әхли** утамышлары өйкеледипдир, асыл, ол өзинивдшнин аркасынычалыпдыр, байрагыны кесекә гидереси гелмәндир, «Нәхили хиле гурсаӊ-гур-да, Беззатларыӊ атыны галдыр» дийип, чапыксувара табшырая хем оныӊ өзимишин...» диен ялы гүррүӊлериӊ улалдылҗагыны, шол гүррүнлериӊ Ахала-да, М.ара-да етҗегини, адьгныӊ ямана гечҗегини, абырайыныӊ гачҗагыны түкениксиз гынанч билеӊ башындан гечирипди. Шол дөвүти сейикләрлик ■ тебип тапылҗагына, шол дөвүгиӊ сепини кебширлеҗек мумъвя эл етҗегине оныӊ акылы чатманды... Оныӊ үстинеДе гелнинин өлмеги емек болды. Оныӊ өлүми Халназары ончаклы гынандырмаса-да гынандырмазды, эмма оба аялларыныӊ сазлашдырып, улы илбиленузак вагтлап агламаклары, адамларыӊ яс баглап, ызы үзнүксиз пата гелмеклери, гарры аялларыӊ «Вах,' вах, машгаладагы дәлди! эл етмез бир гелинди» дийип, гайгы билдирмеклери, яшулыларыӊ «Абырайлы, арзылы ериӊ машгаласыды. Арман, болмады!» дийип башларыНы яйкамаклары—Халназарыӊ шәхдини бүтинлейия повды. Ал яӊакларындан ган дамайыӊ диетйән этлк-ганлы, ак посалак гелниӊ бирденкә гүнгүнден әрәп гидиши, хәзир болса дүнйә гелмедик ялы; гара ер астында дүйнеши оныӊ гөзйниӊ өӊине гелйп, бокурдагыныӊ доланыны-да дуйман галды...

Садап бай болса ковчум-ковчум гелйән аялларың хеммеси билен биле аглашды. Ол, гынанҗыньщ зорлугыны иле билднрҗек 'болмагынданмы, сесине гуванмагынданмы, зарын агыларын. тәсиринденми — хер халда гөзиник яшыны саклап билмеди. Узак агылардан[1] сон. гүррүңе гызышан аялларың сөзлери оны хас-да гынандырды:

— Вах, илде белли бир машгалады! ' [1] ,

— Оның сүйҗи диллилигини, хий гояй!

— Вах, узак дурҗак машгала болса, хемме кишә шейло якымлы болармыды?

— Ол йөне гелдв-гечер бир зат экени.

— Садап бай, худайың өзи саңа гарашык этсин!

--- Белки худай, оның ввезини долдураяды-да!

~ Ах, оның ялы машгала тапыл ңиреде, гыз!

— Өңкилер: «Эл дввулер — эгри битмек үчин» дийип, иэхак ере айдан дәлдирлер!..

Садаи бай өлен гелнининң якымлылыгыны, ондан аҗы СО!) чыкманыигл, хемише өзининң гөвнини тапяныны, гайиыпо он(1Т (ЧфүнГгтипш, обадакы хемме гелинлере гөрелч^.ми.-нц ннп Ц1И11Ң би.шчг ядына салды. Оның кеселине и(1Г1ымп/1 ш Ы|> лм:иник[1], «Сен оилы ишләңок» дийип, П1ЙН1 шш иичюнн̇е, 'соцкы шагтларда тизрәк өлүп гутари11й(*'\'мгормеГюншне, гүл ялы машгаланың шейле тиз иолмигына, шра ерс гарылмагына екүнип, оңа ези себәп болин ялы болды-да:

= Тоба этдим, худайым! — дийип, гайтадан-гайта аглпмтч» тутупды.

Оцщц ннтп рршн' ю.исн эжееи болеа элден-аякдан дүшүн, гүп <1оП||| ул||| н,(г бидеи зарынлап, чувалың йүзини рүмүкд«'и дилдурды:

■ Ннх, бплам, еениц ериңе мен өлен болсам болмаямы?1, Сд'11 мениц багымың гызыл гүлидиң ахыры! Сең нәхили бейле тиз солдың? Сен соланыңдан, мениң багьшы хазан урса болмаямы? Сен, чагалыкдан башлап, тә етишйәнчәң хем сырковламаны билмейәрдиң ахыры!.. Сениңдуры йүзинден а,й гө-рүнйәрди. Шейле гүлер йүзлв сап маапгала өлүм мынасыпмьвды? Саңа нәме !болды? Сенв хэйсы пери чалды, агызым!..

Гелниң энеси, оның өлүминиң себәбине етип билмән, зарынлады. Оны үч-дөрт ай бәри гөрмәни үчин, соңкы вагтда эг-гандан кесиленден ол хабарсызды. Ол шол зейренип барышына:

— Дүнйәниң четинден яңыжык гирен нәзик машгала-

ны гара ере гармага ненең дөздиң, таңрым! —дийип, бир аз өте геченини аңландан соң «Тоба этдим!.. Өзиң говы белйәнсиң, худайым!» диhип, оның өлүмини таңрысына йүклемек билен канагатланды.

Единџи баш

Ясавул оба араларына айланып, эминлере, мираплара, шол хатарда Халназара-да:

— Эртир ирден арчыныңка йыгнанмалы,— дийип, хабар берип ‘чыкыпды. Арчының обасы Халназарыңкыдан ярым мезил ёкардады.

Халназарьщ ёргасының эерленмеги шоның үчинди:

Шол гүниң эртири бир аз булут болуп, Халназарың гөвни 'бйлен кыбапдашды. Ховада адаҗык өвүсгинйәрди: Ёкары гушлуга галан гүн чалымтыл булут аңырсындан сымгылт болуп гөрүнйәрди: Ал ёрганың аягының ашагындан гөтерилен тозан асудалык билен яйрап, ёкары г&терилйәрди. Халиазар **Кәлиң** еңсе бойыны сырып гидйән ёл билен ерден яңы сайланан, аңырсына гөзъетмез гарамтыл гек бугдайлыгың ичини сөкүп барярды: Кәлиң ики-янына яйран сувларың палчыклары ал ёрганың дүвүлги гуйругына, оэдузларына, гарнына, Халназарың месили, галсшлы аякларына сычраярды. Ерганы көприси йыкылан яплардан урдурып геченде болса, Халназарың үзеңңисини йыгырдярды, ёрга хопугян ялы бурныны паррыкладарды.

АсманЫң булуды кем-кемден сырылды, хова ягтыланып башлады. Яз гүнининң якымлы шәхл«си гиң дүнйәнв герк-гәбе долдурды. Яз гүнлериниң дүрли гушлары дүрли дилде саз-сөхбет эдип, ёлагчьгны утрадып барярды. Төверегиң гернүши, хованың ысы адатдан дашары якымлыды. Меле сувың боллугы, дүнйә йүзиниң гөклүги — Халназарың буланчак гөвнини дурылады. 0'л язьщ сап ховасыны демине дарта-дарта, гөк майсалыга гөз гездире-гездире, өз'янындан гөвүн йүвүртди: «Бу йыл дайханчылык үчин хем, чарвачылык үчин хем, сөвда үчин хем айратын бир йыл; — ол, ери геленде, оның үчисини хем эдйәрди — бу йыл хыравамы, артыкмач экилен экинми, мүлкми — хеммеси болсады экилен ялы. Бу йыл дайхан гоша хасыл алар. Галла ере, гөге сыгмаз. Эмма шол галла эелик этмек, оның үчин болса өңинден гамыны иймек... кәрендәни хаку-нәхак сатын алмак герек»... ....

Халаназар шол якымлы ойлар билен арчыныңка етенйНи хем дуйман галды.

Ол, арчыныңка баранда, онын, өйиниң төверегиндәки көкерлен ялы атлары, бири-бирине хайбат атышып, аяк-.^арыны пешейән ёргалары гөрди. Өйиң гапысында ики са-ныак семавардемлерини ёкары совурып, җүрүннүклерин-денсуз пүркүшип дуранларыны, гапыдакыгара газаныңбу-I аряныны сайгарды. Төверегиндәки өйлерден өзини сай-;1ап, гүммезекләп отуран ак гамышлы, ак эшикли, ал-яшыл дүрли нагыш билен безелен газма габсалы ак өйиң ичин-ден чыкян гүлки гатышыклы вагырдыны эшитди.

Ал ёрганы дәбишекледип гелен даяв, гүрзелек чал сакгалың кимдигини тәзе хызматкәр билмесе-де, онуң чайбатындан суссы басылып, деррев ябысыны җылавла-ды. Халназар ябыдан әвмезлик билен агып, ягҗымык юйры *сеси билен ардынды: шол ардыныш бош ере (10.пди.

Халназарың сесини танап чыкан арчын|

— Хә-ә, Халназар баям гелипдир... Бай ага, салавма-,1СЙкүм! —дийип, гадырлы гөрүшди. Халназар эпей бир ('||Шатда саглык-аманлык сорашды. Арчын гапыны ики-милыгмиа ачанда, Халназар салам берип гирди, ичөрде • нуроклор билен чаршагыны *гарып герүшди.* Ол күмүш б('!и*|'ЛИ гамчысыны гапдалына ташлап, айбогдашыны I уруп отурды, хениз гүррүңе гьтзгышманка, гиң әйиң ичи-1Н* гоз айлады.

Глпбйвүрде: йүпек ёрганлар миндерленен галайы на-I ШШШ слидык, оиыц бейлесинде адам бойы мәхнет гүлли шкшф, шоидлп бтил(1П өйицто бейлеки бөврине ченли гол гутуипак читирп сорилси хнлы=чуналлар. Чувалларың үс-тммд* гүр«*л«*к снннпымы чсмчтм, айиагөл, гарлыкгөл, «ШкДйН т«фймл«р. Улы хнлыиищ үетинде болса ак, гызыл сулли ка^лср лүшолгп болуи, өйиң ичи гүл пүркүлен ялы. лили*:»П'Р (1рч|)1иыц «йиниң байлыгына гең галды. Шол ниитиң мдаиде'болса зэ<хметсиз гирдеҗини: арчының өйине ягяи иара-пешгешлери ядына салды.

Халназар гүррүңе гошуландан соң, эминлериң, мирап-.(мрың арасында оңдан-мундан хемайын гүррүң гитди. Олар оңа-муңа какдырып, бири-бирине дегишип, бир са-лым варсакы сөзлер урушдылар. Башы серпинҗекли мәх-нет чилим элден-эле гезди, ызлы-ызына луммурдап эси-реди, серпинҗегиң ашагындакы көз йылпыллап, дащхр-вуз теммәкиси шытырдап янды. Халназар аяклы чилимиң найына агзыны гоюп, бир-ики гезек. пакырдатды-да, де-мини ичине бакан чекди; ол агзыны ёкарык тутавда, паро-

воз бугы ялы дазырдап чыкан түссе-сандыкбагшың труба-сы ялы болуп яйрады. (

Хер гүррүңия, арасьгна гошулып, хатда сөз арасыңа сөз окламак билен сакырдап отуран селчең сакгаллы, йүзи җоззук ялы, чуканак гөзли Пөкги, дашы йылманып, реңки гызаран, узын «аскәдисини ере гойды-да, бармакларьгаы шакырдатды, эдилип отуран гүррүң» кесди:

/— Арчын хан, хабарыңы берип отур!

Шол сөз «пәх» дийилен ялы, отуран адамларың барыны бирден үшертди. Ъларың хеммесиниң гөвнинде шол сораг, хеммесиниң хем ислеги шоның җогабыны билмек боланы үчин, бары бирден шол меселә агып гитди.

Арчын хабарыны айтмага чекинмекденми я гүррүңчилериң тарына какып гөрмекденми — хайсындандыгыны сыздырман, Пөкги Вала сораг берди:

— Пөмги мирап, нәмә гьгосанярсың?

Халназар сорагдан разы болмышы ялы, җогапдан хем каңагатланман, арчының йүзине чиңерилди. Оның ужы чырпылан, көмүр ялы гара сакгалы, чуканак йити ала гөзлериниң йылпыллысы билен бәслешйәр; товланан муртлары йылчыр гара йүзиниң түмми яңагына барьш етйәр; түңңи маңлайының гара гашлары бири-бирине чатыляр; гөгүмтил додакларының арасындан овнук дишлери, гара газан ияиндәки патрак ялы агаряр. Оның дашкы гөрнүдж билен Халназарың гөрежи өвренишен болса-да, ол оның гөзлериниң ойнаклашында, гашларының ужыпсыз герилишинде бир есерлик дуйды.

Халназар оңа хениз сөз гатманка, догрысы—айтҗак сөзини хениз өз бейнисинден дурылап гечирмәнкә, орта бойлы, пешенели бир чал элиниң аясы билен сакгалыны овушлап, сакынҗырап гепледи:

— Хава, арчыв ха.н меоелем, яшулылары нәме үчин чагыран болсаң, сөзиңи 'мәлим эт.

Пөкти Вала арчындан өңе дүшди:

— Хава, алчын хан, Нобат мирап дсигры айтды. Гүррүң бер!

Арчың мандала җалбарының дызыны дырмап, җамбөрүсини яңы ■сырылан келлесиниң маңлайына сүйшүрди-де, гүррүңе башлады:

— Мираплар, яшулылар, уруш башланалы ики йыла сер уруп бaряныны сиз билйәнсиңиз. Ак патышаның эдермен годдунлары улы фронтларда җан алып, җан берйәр-

, Н |), Бизиң җенабы алы ак патышамыз ылат аладасыны,. юрт азарыны чекип, душман үстине хүҗүм эдйә...

Пөкги Вала гөзини гырпыллатды-да, арчынын сөзинк кссди:

— Хай берекелла!

— Уруша болян харҗың, зая болян задың хедди бардо, хасабы "ск. Лк патыша өзинии, сада раятларындав уруш нншипс *көмек* сораяр.

Отур/ныкфдоп бшри арчының сөзини кесди:

К»*М(‘И б(‘|)ило°борилс гелйәр ахыры...

• Кнмпи гн1инд<*11 лшшпзяр хер хили затлар гөвнине)ГТИ|М1И1 «Лнлили комекЬ лнйип еөрамага-да дили бармйды. Лдитдп, комск еораланда, еалгыт салынанда: «Хернидпи шуңчА зат гсгирмсли» диййип, йөнекей ясавул хабар Й(*|)ИИ 'П)(ки1)ярды. Ммраплары, эминлери ез өйине йыгнап мтутхитлашмак иелсмепшде, Халназар өз янындан, элЙсгдо, бир үйтгошшошк бардыр диййип дүшүнди.

Лрчпнс

Кпмск борилео, көилүк эденок,—диййип, сезе Лишлмипн, ИинН1 Инйт оипт тнши агзындан алды:

Л|1'н,|ц чни, ком(‘И и;ие гсрек болеа берерис. Сен,

Н«4МС* I грг1 ИИИ II0 I I

Лрчмп хемаиг тапаи адам ялы, кирпикмен габакларыщ.| саддырыи, йнти гөзлерини ынанч билен ялпыллатды:

л Яипралдац гелен буйруга, болкөйнегиң талап этме1ИИ(\ нологтиой агаш>ш молим этмегине герә, җемагатп»т.,, ит еорилир,

«Лт» снми гудагыиа илсиде, Халиазар бай тисгиненклм болды: еуиориш* еү/1т билеи бакып йөрен Мелегушы иньщ «'ипиииц нцшн[4] гелди. Ол хер бир айтҗак сезини ойлмным, ондан еон геплейэн болса-да, бу сапар оның бейииси хоиатыр билен долуп:

11;>хили ат? — диййип соранымы-да дуйман галды..

Халиазарын, пешенели йүзинде мәлим болан буланчиклыкдан, оның нәмәниң аладасыны эдйәнинй арчын: деррев дүшүнди-де, вәхмини ятырмага чалышды:

— Бай ага, сен ховатыр этме. Биз җынс атлары гошуна берип, түркмен атының тохумыны түкетдирип билмерис. Биз, асыл, олары хедүрләмизде-де, адыл патыша бизден олары алмаз. Патыша үчин, гошун серенҗамына ярар ялы, алаша атлар герек.

Хәлиден гүррүңе гошулман отуран чепиксирәк, дашкыг гөрнүшинден — ичи пикирли боларлы бир адам барды. *Ол*

сөзе башланда, сарыягыз., юка хамлы көселеч йүзинде нәразылык аламаты мәлим болды:

— Хий, бу салгыдын аңырсы-бәриси болмазмы? Ат дийип, алаша дийип, нәче гезек салгыт дүшди? Галын йигидиң җаны билен дең гөрйән малы гошдан, дөвекден чыкарылып, нәче гезек берилди?.. Урушам гутарсады, бизем дынсакдык!..

Бу сапар арчының мираплары, эминлери йыгнамагы, өңки сапаркы ат салгыдында улы дава чыканы себәшш, бу сапаркы салгвдың вебалыны мирапларың, эминлериң өз боюнларына салҗак болмагы үчинди. Эйсем-де болса, ол бир нәче гаршылыкларың болҗагыны аңлапды. Шоның үчин хем, нәразылыга гиң ёл бермезлик ниети билен, хөрпи ёкардан тутды:

— Сары, сен бейле сөзлери җемагат арасында агзасаң-а, патышаң дилеги битмез. Дилег битмесе...

Сарың йүрегиндәки җошгуны арчыныңкыдан гурплырак боланы үчин оның сөзини кесди:

— Арчын хан, халкы агыр азапдан горамак, гапыда (диванда) чекелешик гараматы сизиң бойныңызда. Сиз -ол борҗыңызы әдемән, асыл, өдемек хем ислемән, баяр мадырр этсе, «Боля, ага!» дийип, атыңызы гамчылап гайдярсыңыз! Халкың халына, ягдайына серетмән, ур-тут артыгы билен битирмәге чалышярсыңыз!.. Сиз середип гөриң, хий, ил ичинде сениңми диерлик мал галдымы? Хеммесинден хем яман ери алынян маллар, берилйән затлар гөни гошуна етмән, оларың ярпыдан көпи ёлда гурт эдилйәр... Патышаның дилегини битирмәге, гошуны үпҗүнлемәге менем гаршы дәл. Диңе патыша вагтында рахат гүне етенимизе мениң хем акылым чатяр. Иөне вели, шу алха-алда, нәхили экин экилҗегини, нәхили хасыл алыиҗатьгаы мен-ә билйән дәлдирин. Хасыл 'болмасада, гошун үпҗүн болмаз. Гошун үпҗүн болмаса, урушың нәхили довам этҗегине мен-ә дүшүнй&ң дәлдирин!..

Сары сөзлейән вагтында, Пөкги Вала «пәхей, пәхей» дийип, бвр нәче гезек ганалга берҗек болса-да, ол оңа сөзини кесдирмән, йүрегиндәки посыны дөкди. Халназар Сарының яндырыҗы сөзлериниң шексиз догрыльи-ына.дүшүнсе-де, салгытдан өзине, өзине меңзешлере зыян етмеҗегини аңланы үчин, Сарыны кәшетмек ниети билен, гөврумини гиң тутуп сөзледи:

-V Сары мирап, сен агзыңы гуры чөп билен чалмаса-

на! Бу йыл болсады экилен ялы гоша яз гелди, гоша хасыл аларыс: .хәли сен галлан,а гап .хем тапмарсың? .

Сары өңки кешбини үйтгетмән җогап гайтарды:

— Догры айдярсың, бай ага. Өзиңиз ялы адамлар үчин салгыдынам аграмы ёк, галлаңыза габам тапмарсыңыз, гап тапанларың галласы хем сизиң үстиңизе ягар. Эмма гарамаяк дайханда иш бар. Ол нәче азап чексе-де, хер нәче хасыл өндүрсе-де, йылың ахырында ачдыр!..

Пөкги Вала гөзини гырпылладып, насыны эгилип дөкди-де, гүррүңи башга яна совды:

— Ана гөрйәмиң, ана гөрйәмиң!.. Илиң агзыны алардян, шулар ялы сөзлер дәлми? Шунданам бир кеп болдымы?

Халназар хем Сарыны зарплы, аҗы сөзлер билен даламак иследи. Эмма Пөкги Валаның сөзи: өңки агзалалыкларьг, илиң ики җарп боланыны, шондан өзине етек аыянлары онын ядына салды:

Гечен йыл ер-сув пайламак, салгыт салмак меселесин-И' **лгзалллык** туруп, оба ико бөлүнипди. Шол даваның с»цм арчыипылык мссслссине айланып гидипди. Шиндики Нпбихап ирммп, Покри Вала, Халназар хем башгалар бо-, |уп, ©цки арчычык үстинден арза берип башлапдылар. Ол арчын хем көпиң бири болуп, өрән гурплы бир тиреденди. Олар ики янлайын арз эдишип, Халназарлы топар шәхердоки сөвдегәрлери, рус дилини билйән окумышларынын үсти билен мүрзебашыны өз тарапларына чекип, уездиң на)чальниги полвдовниге тугуньщдылар. Бейлежи тарап болса, улы дилмаҗьщ үсти билен, полковнигиң помощнигимс аркадаяиыпдылар. Ики янлайын сатылан ер-сувың, нки янлайын чекилеи халының, пара-жирәниң чени-чакы болмапды. Адамлары бир нәче гезек сайлава сүрүлсе-де, хер хайсында бир бахана тапылып, җеМагат даргадылыпды. Арчын ким боланда-да пархына гелмән, пукара *өз* экини билен мешгул боланда, хер уруг, хер тиребашы өз ковмыны өвүтләп, кәбирини горкузып, обаның халкыны бири-бирине душман эдип, бири-бирине ала гөз билен середер ялы эдип гоюпдылар... Иң соңкы бир сайлавда лолковнигиң өзи гелипди. Шол сайлавда Халназарлы топарың адамсының азлыгы, хатда көре-де беллиди. Көне арчын-арчынлыгында галмаз дийип хич кимиң, хатда Халназар тарапындакы • дайханларьщ: хем ойына-күййе гелмәнди. Эмма полковнйгиң бар^ёкнбахавалар биҗён кёне арчына дазарылмагындан' , бир газайлёньш,: *бщ* йдагЫр-

магындан, Халназарлы топарын гөвни сув ичйәрди. Халназар шол сапаркы «сайлава» — диңе бир сайлав үчвн дәл-де, сайлавда өз санларының нәхили көпелйәнини билмек үчин гелипди. Полковник сайлава йыгнанан җемагата эл галдыртман, ики бөлек адамыны сүрнли гоюн ялы сүрдүрип, өз гөзиниң өнинден гечиртди. Көне арчын топарьг өңинден геченде, яшрагыны кичи дийип, гаррылары сандан галан дийип, шуллыракларың икисини бир санап, иң соңкысы геченде:

— Дөрт йүз отуз бәш! —дийип гыгырыпды. Бабахая арчыньщ тарапы геченде болса, чалт санамакдан башга, биртопарыны икинҗи гезөк доландырып гечирдип:

— Дөрт йүз етмиш бәш адам!—дийип таосыклапды.— К&пчилик Бабахан тайында. Арчынлык голасы Бабакана гечйәр...

Көне арчын топары гыкылык турузыпды:

— Оның ярпыдан аз адамсы, бирденкә нәхили кәи ' болямышын?

— Мунда гөрнетин галдыр-бассырлык бар!

. -- Мунын өзи гөрнетин зорлукдан башга бир зат дәл!

— Ханы шол болуп билйән болса, болсын!

■ — Биз түркменчилик хакымызы гидеренимизден...

— Шейле болҗак болса, арчыны ики бөлмели!

— Баяр ага, биз оныңы эдип билҗек дәл. Ямашгандан сана!

Полжовник режәң гең дәлдмпини андап, якьщца пощылара гөзи илмэнден соң, голайындакы тама бакан йүзленипди. Эмма оның ызьщдан өңкиден бетер гыкылык гопупды:

— Баяры гойберме!

— Ет ызындан!

— Тут оны!

— Ханы яңаданда-н санама билсе, санамасын!..

Ызындан кованларың бири оның шинелине элини етиренде, полковник тама күрсәп урупды. Җаны янан көпчилигнң бир нәчеси Бабаханың хем оларың бейлеки яшулыларының үстине топулыпды. Бабахан, полковник билен биле тама күрсәп урса, Пәкги Вала мазалы енҗнлипди, Халназар хем ыкҗам бир гамчы дадыпды. Сөгүнч-гаргынч болса Халназарың -бүтин еди пуштына ченли етипди... Эмма шол сагатда атланан җигитлер, көне арчының тарапыны гамчы астына алыпдылар. Гола болса, полковнигин бсриши ялы, Бабахан арчында галыпды...

Халназар шол гыкылыклары, шол җебирлери, ылайта-да пара-пещгеш үчин өэинден чьгкан харҗылары чдьгна салып, өеки пикиринден дәнди. Инди эгер агзалалык болайса, шарпыгын, каписи өзине дегҗегини кемсиз аңлады.

Эмма Нобат мирап Халназарын. гөвнинден турҗак гүррүң тапды:

— Сары, сен гулак гой: меселем, патышаның буйругыны ерине етирмек — раятың борҗыдыр! Меселем, бизден сктҗек атлары минҗеклер хем бизиң өз ■ җигитлеримиздир| Меселем, герман урушында ат газанҗак җигитлеримизи биз пияда галдырып билмерис ахыры! Герман (фонтында, меселем, бизиң атлы шэлкьгмызын барьгаы сен унутматын!

Отуранлардан бири онын сөзини тассыклады:

= = Нобат мирап догры айдяр!

Шол вагт шаңңырдап чыкан шай сеси мәрекәниң сө-1ИИИ бир аэ салым кесди. Арчының аялы бир тамдыр чө-|мч*и гүҗлигали, ичормк гирди, баш эгип, салам берди. Хи,'1Н11 Н1() 'миидяки *нИнпп* «турпп кясесини еринде гоюп, нныц И1Ы111МЫН1

Лйиибнч*, имоимы, сагмы!

АОиабгп' нигмагьшы гәвүшәп, пессай сес билен:

= Берение шүкүр!—дийип, чөрекли чанагыны ере 1Ч)йды. Пөкги Вала сөзе башланда, Айнабат сачагыны изышдырып, онын үстине чөрегини яйратды. Гызгын бугдай наяының ягҗьшак якымлы ысы Халназарың бурныиа урды. Айнабадың асмалыгы, сач монҗугы, сач уҗындакы дүвмелери отурса-турса шаңңырды билен сес этди, п>(ЛЫ гырылмадык бузгунч ыслы кетени көйнеги шовурдады. Айнабат кетени гьщаҗыны аркан серпип, башына серпинҗек хөкмүнде атанда, сечеклериниң арасьгадан гөрүнйән алындаңы, чилимиң серпинҗегиниң ашагындакы кад ялы ловурдады. Ол опкаф билев бойдаш болуп, онъи тахылларыңьг чекенде бол1са, онын кашаң симлери зарныллады,

Халназар агзалалыга себәп болман, патышаның буйругы ерине етер яяы гүррүңлер тапмага чалышды:

— Адамлар, бир зады ятдан чыкармазлык герек: патыша—раятың эесидир. Раят болса—онуң бендесидвр! Көнелер: «Мал *эвсвне* герек болса, ахжшыеына харам» диендирлер. Патыша герекми,-г бизиң гүррүңимиз болуп биЛмез!

Пөкги Вала наслы агзыны пакгылладып, Халназарың сшинё кувват берди:

— Халназар бай догры айдя! Арчын хан, илатыңа дүшен мал нәче болса мәлим эт. Хөкман битирерис!

Арка тапан арчын еңиллик билен дем алды, чакан гөзлерйни йылжықракладып, әвмезлик билен сөзе башладй:

— Пөкги мирап, агыз долдурып айдар ялы уллакан зат хем дәл. Бизиң арчынлыгымыза бу сапаркыдан етен салгыт — диңе секиз санҗак алаша. Шоның билен биле, ак патыша өрән адыл адам: атлары, дүелеря мугт алман, бирсыхлы пул хем төләп дуря ахырын!

Пул оөзини эшиден Сары арчына бир, Халназара бир гарады:

— «Пул төлйэр экен»—двйип,— «беримсек» байлар өз атларыны берип, шол мусаллады гарыпларың башындан совайсалар, оңа етес нәме бар!

Сарының сөзи Халназарың гонжына гор гуйды: онын. өзине какдырып айданына дүшүнип, Сара газап билен серетди:

— Сары мирап, сен айтҗак кепиңи билип айт! Бу ерде гыҗытлы сезин, гереги ёк! Патыша гёрек болса, байларам барыны гайгырып дуран дәлдир. Ак патышаныи райына гарап, энче гезек йүзләп манат беренлер кимлер?

Нобат даваны җар этди:

— Пәхей, меселем, эдилип отуран гуррүңе серетсене!.. Меселем, хер яба ики саны улаг дүшйә дәлми?.. Ханы мүрзе, меселем, галамыңы ал-да, яз!

Мурзе дөвет галамышы янъшда гоад, еке дызының үстинде йүвүш галам билен язмага отурды. Халназар чилим чекип, түссесини аркайынлык билен совурандан соң, мүрзә йүзленди:

— Мениң йбымдан... Артык Бабалы оглының алашасыны бирине яз...

Мүрзе айдыл.анлары атба-ат язьш -гутарандан соң, орта сачак гелип дүшди. Халназары ат салгыды бир аз ынҗалдан соң, сачак долы мыссык чөрегиң орта патылап дүшмеги, оның ач гөзини ерине гетирди. Чебиш чекдирмесиниң башында дүрли затларың башы агырдылды. Соңа бакан гүррүң уруш төверегине гечди. Түркмея җигитлериниң Австрйя гошунларыны есир. алышларындан, германларың эмел билен гойберйән затларының сыгыр ялы молап гелип, окопларда ярылышындан, рус солдатларынын гөзсүз батырлыгындан, иңлис гошунындакьг хинди-

кфиң дызларының ялаңачлыгындан, ене бар-ёк затлар-(ан гүрруң гитди. Соңра ак патышаның назаркерделигине, чатда Арзрум шәхерине, Дарданил богазына-да барып отди. Шол гүррүңлер арасы билен чекдирмәниң шорпуллысы хем довам этди.

Ич ишиге аркасыны берип, йүзини ашак салып отуран чызматкәр бармагы билен ер дырмап, чекдирме этини 'юкелейәнлере гөз гыгтагыны айлады. Халназар яглы гоша I апырганы шапырдадып сорды, муртына япышан яглары у./шниң аясы билен ики-бака сырып, бармакларыны ялачы, яглы дөшиң мымык этини ювдандан соң, юмшак сүңк-юрини чейнеди, бөлек-бүчек багыр-өйкенлери лак-лук птлы, узын саплы гара чемчәни лөдерели гойы чорбадан чолдурып-долдурып овуртлады... Хызматкәр, Халназарчаи гөзини үйтгедип билмеди, өз янындан ювдунды, оның игамидан акан гыллыгы — бармагы билен дырман ерине бмрып дамды... Шол вагтда болса ябыларыңкищңешйәни-,Н(1, (1‘г пягыиын дүкүрдисини эшидип, хызматкәр дашарык [illegible]

0.м [illegible] йили (‘Ш1ЫЧЛЫ, згни пагонЛы, муртяак Пи|» 11(111(1,1 1111И1 нмшн, (1ТЫНЫН башыны чекди. Хызматкәр пни (ИД|1||* би.моп хнбяр гатды:

Дүшүбериц!

Пощы ат үстинде янын гышарып, гапдалындакы гап-»М*Н’ыпы сермемогс дуранда, ядав ат аякларыны яйрадып, ымиа сапыда хапа сувыны декмәге дурды. Такырҗак ер-д«н думлы-душа акян сары сувларың сычрантгысы гүлли 1'йбеан йүзине-де барып сычрады. Онын шаррыллысы, 6<*лкк, арчынын, гулагьша-да етер, хозатыр эден хызмат-КУр алҗырады, шаррылдының үсгини өртмек ниети бияен йоглы сесленди:

- Хә, пощы ага, дүшүбериң!

Дүшүп, отурҗак дәл. Иш гыссаг. Арчын ага өйдими?

= Хава, өйде.

Пощы оңа янҗыгындан чыкаран хатыны узатды:

- Шу хаты арчын ага бер!

Хылмлткәр хаты алып, ичерик гирмекчи боланда, поНШ ОНМ слклады:

—■ Дур »нтек1 Сен аты тут. Мең өзим гирип чыкайын.

Пощы «тдаи агды, гапыдан гиренде, ики аягыны җүи уруп, час бврди.

Гара әдикли, гырмызы донлы, силкме телпекли, апей

<би{г йигидин. арчына час беренини гөренде, Халназар өз янындан: «Бизиң арчынымызың баяр янында йүзлилиги шундан хем гөрүнйәр-ов» дийип дүшүнди. Арчын оның час бермегине хас хем улумсыланды: обаның бүтин абырайлы адамларының янында пощының оңа час бермеги — арчының йылчыр гара йүзине ышык берди. Ол элиниң -ягыны мандала җалбарына чаландан соң, гашларыны герди, муртларыны товлашдырды, поща хабар гатды:

— Ер-ов пощы, нәмә гыссанясың? Чай-пай ичсең болмаямы?

Пощы элини телпегиниң этегине галдырып:

— Саг бол, арчын ага! Мен бу гүн шу нобурың угрындакы арчынларың хеммесине хат етирмели. Волостной аганың табшырыгы шейле,— дийип, элиндәки хаты арчына бакан узатды.

Элипбийден шерменде арчын оның йүзине гаранда, чыдамсыз Пөкги Вала оңа теклип этди:

— Мүрзә бер — окасын! Мүрзә бер — окасын!

Арчын Пөкгиң гыссанмачлыгына әхмиет бермән, поща гарады:

— Хатың җогабына гарашҗак дәлми?

Пощы ене элини галдырып:

— Җогабыны волостной агаң өзине етирерсиңиз,—дийип, еке аягының үстинден доланды-да чыкып гитди.

Мүрзе хаты алып, ики эли билен гөзине голай тутды-да окамага дурды:

«БУИРУКНАМА.

Гоша обасының арчыны Бабахана.

Бизиң эдермен батырларымызфронтларда атгазананмышлар. Түркмен телпегине гөзи дүшен душманлар олардан суслары басылып, өзлерини йитирйәмишлер. Янарал аганың хайышына, полковнигиң теклибине гөрә, сенден товакга эдйән: ягны, сен өз обаң абырайлы адамларыны ил ичине иберип, гошун хайрына телпек йыгнадарсың. Бир хепте ичинде өз арчынлыгыңдан азындан ики йүз телпек топларсың. Ише башланыңы маңа мәлим эдерсиң.

Волостной управитель — *Хощамырат».*

- Хат окалып башланда, Сарының йүзи үйтгеди. Онын гүне янып йыгыртлашан бойнындакы гөк дамарлар галлагышып, юка дрдаклары адаҗык мүңкүлләп дурды.

Арчын пакырдадып чилим чекйәркә, Пөкги Валаның сакырдысыны ончаклы диңлемән, чалымтык түссесини гара муртларының ашагындан совурды, соңра отуран адамлардан совал сорады:

— Адамлар, эшитдиңизми?

Пөкги Вала насыны җытыладып җомартлык сатды:

— Арчын хан, герегиң телпек болсын!

Нобат мирап хем онын сөзине гошулды:

— Меселем, телпек бир иш битирйән болса, телпекден душман гачян болса, онда, меселем, байларьщ бир йылкы токлысындан гечәймерисми?.. Меселем, шейле дәлми, Халназар бай?

Тибтини дишләп отуран Халназар бай ысгынсыз агыз билен:

— Ай, хава-ла,— дийип тассыклады. Эмма ол өз янындан «Бир йылкы токлыны телпеге берсең — өзиң хоҗа илине гидермиң» дийип ойландан соң, телпеги нireден өндүрҗегини тослап отурды.

Пркги Вала ялы гүп ураңлар хем тапылды:

— Телпек билен душман еңип болян болса, башымыздакыны чыкарып бермейәсми!

Сары чуңңур ойдан соң сөзе башлады:

— О-о-ов адамлар! аягымыздакы долагың, эгнимиздәки көйнек-балагың, доның дерде ярарыны сайлап беренимизе хениз салым геченок ахыры! Биз инди башымыздакы көне телпеклери хем сырып берсек, өзимиз нәме ишләркәк? Оглан-ушак хасап хем дәл, улыларыңам эгилсе — сырты, дикелсе — гарны ачыляр...

Пөкги Вала ене оңа гыҗыт берди:

— Бай, Сары мирап, сенем дүнйәни гапышдырясыңов!.. Сувьщ шу меслигинде, йылың шу ирежесинде, сен нәмәниң гайгысыны эдйәсиң?

Сувың киме хайыр эдйәнини, галланың кимиң габына гирҗегини озал бир гезек айдандан соң, Сары оны гайталамагы артык хасап этди:

— Пөкги мирап, байлара, өзиң ялылара, элбетде, хич бир задын, гайгысы ёк. Белки, менем, маңа меңзешлерем мыдар эдер. Эмма сиз, көпчилик дайханьщ халыны назара алып гөриң...

— Пәхей! саңа йөне эңек эт дийсең!..

— Пөкги мирап, өзиңки ялы, кеплежек кепини билйән ыкжам эңек хемме адама етдирип дуранок.

Отуранларың бир нәчеси Сарының шол сөзине йылгыр-

салар-да, арчын оньщ сөзине чыдап билмеди. Ол, гөзлериниң агыны көпелдип, бармагыны чоммалтды:

— Сары, сен башыңа яңраясың, агзың айданыны—.гулагың эшиденок. Сен бу сөзлери халка пейда дийип хем айтсаң-айдянсың, эмма белли-күлли зыянлыгындан сеник хабарың ёк! Сен, илиң халына янан киши болуп, ак патышаның гаршысына гидйәниңи унутма!

Нобат мирап хем өз гезегини алды:^

— Хава, меселем, ак патыша хазратлары илиң ягдайыны сенден, менден говы билйәндир. Меселем, биз онын машгаласы, ол бизиң — хосдарымыздыр. Меселем, бизи сөйҗегем, бизе гаргажагам — шолдыр!

Сарының тарапыны ^чал^р тапылмады. Ол, отуран адамларың хеммесине гах^р эдип, «Телпек хем берҗек дәл, ат хем берҗек дәл» дийип, тасанҗырап галасы гелди,. эмма бир өзиниң алан галасының болмаҗагыны, гайтаг «ичалы» дийилип, дивана яманланҗагыны ядына салды-да, дилини дишлемекден башга чәре тапмады.

Сарыньг мазалы даламак Халназарың хем йүрегинде барды, эмма Нобат мирабың, арчының сөзинден соң Сарының йүзини ашак саланыны гөрүп, ол пикириндендәнди-де, телпек аладасыны күйленмегинде довам' этди.

Маслахат бир ере биригенден соң, телпек йыгнамак үчин Ха!лназар билен Пөкги Валаны векил сайладылар. Халназар абырайлы адам: көписи оның йүзинден гечип билҗек дәл. Пөкги Вала болса икирҗинлән адамлары гүррүң бйлен хайыкдырҗаьс, юмрук салаймаҗагына гезиетсе, кәбириниң башындан чекип алаймага-да ялтанҗак дәл.

Эминлер, мираплар атланан вагты, гүн өйледен агыпды. Асмандакы бөлеҗик булутлардан тохумлык-да галманды. Гүниң күмүш нуры бүтин гөзъетиме боллук билен декүлйәрди.

Халназар байы арчының өзи атарды. Ол агыр гөвресини үзеңңә басып, эериң гашындан асыланда, ал ёрга бир дурушыны үйтгетмән, сандыз ялы санҗылып дурды. Эмма ол атланандан соң, еңсесини түңңердип, агыздырыгыны чейнеди, дөрт аягының үстинде дик дуруп билмән, илери, гайра сүйшди.

Халназар донының сийини ашагына салып, эериң үстинде ягщы орнашандан соң:

— Арчын хан, хош, саг бол! — дийип, гамчысыны гал-

гатды. Ал ёрга нобурың бойындакы ёла дүшди-де, сэпжэп уграды: Халназарың мэш-бүрүнч узын сакгалы ики эгнинден галгап гөрүнди.

Секизинщи баш

Гүн эңегини яңыжык ере берип, ики дөвүлен бугдай чөреги ялы гызарып гөрүнйэрди. Ховада шемал ёкды. Асман дурыды. Обаның үсти мал аягының астындан гетерилен тозан билен чаңжарып гөрүнйэрди. Алдыраны бар нлы халтыллашып гелйэн сыгырлар, газыклардакы дызашып дуран гөлелер бири-бирлерине совал-җогап беришип молашярдылар..Мейдандан гелйэн тайлы байталлар, гапылардакы ялаңачланып гоюлан ябылар — дүрли сес билен кишңешйэрдилер. Демиргазык тайдан сүрили дүе улы ызлашык болуп етип гелйэрди. Обаның четирэгинде эшеклер ковалашып җыззынлашярдылар, аңңырышярдылар. Мал көвяң^хыгыр гайтарян огланларың часлы сеслери чыкярдм. Обанык ичи дүрли зензеле билен яңланярды. Тамдырларлои буругепп чыкян гөйры түсселер бири-бирине тапышып, горатшрап барян асмаиың йүзини тотлашдырярдылар. Гапыларда хатара от янярды. Ожакларда газанлар атарылып, таганчаларда таңкалар гоюлярды. Обаның орта гүрпиндэки метҗитден агшам азанының сеси яңланярды...

Нуржахан газаныны атарып, гапа язан дүшегиниң четинде аш кесмэге отурды. Оның он үч яшлы гызы Шекер газаның одыны өлчерди, таңкасына серетди, гөлесини даңмага айланышды. Аяллар тамдыр янларында, ожак башларында алада билен айландылар.

Гос-голайда кишнэң алашаның сеси хас часлы чыкды. Нуржахан оңа нэхили середенини-де дуйман галды. Ол, Артыгың гапа гелип, алашасының башыны чекенйни гөрди. Артык атының сыртына тайлап уран отыны дүшүрди, от, орагы айырды, пилйни йүзин ятырып гойды, ондан соң алашасйшы ялаңачлап, эерини дүшек янына алып гелди.

Нуржахан эдип отуран ишинден башыны галдырып, оңа хабар гатды: *

— Армавери, оглым! --

— Бар бол, эже!

Артык төвереге гөз гездиренден соң, дүшегиң үстине гечип, гүпжеге тирсегини берди. Шекер оның өңинде чай гетирип гойды. Артык оңа якымльг назар билен гарап, гөвнини гөтермэге чалышды:

— Саг бол, жигим!.. Мен саңа бир нәче вагтдан сон терне гетирип берерин!.. — Ондан сон ол, гәмиклериң депесинден чекилйән ялы хүҗүм эдип галышындан җигисине гүррүн берди. Шекер тернә-де бирнеме гуванды. Эмма Артыгың ягҗымак якымлы сеси онуң айратын-да гөвнини гөтерди, ганат баглатды. Артык ак чәйнегиң гөк чайыны гайталап кәсесине гуянда, Нурҗахан онуң йүзиндәки гуванҗы гөрди:

— Ери оглым, экинлериң ненең? — дийип сорады.

— Экин диениң-ә, эҗе, эдил болсады экен ялы!.. Бугдай шүдүгәрини басыпдыр. Арпа депесинден басылан ялы йайрап гөтерилипдир. Говача яңыҗык гулагыны гөркез,-йәр. Күнҗем бу гүн-эрте дүртерип чыкса герек.

— Хернә, болаверсин, оглым!

Нурҗахан унашыны газаның ичине атандан соң, гаПагыны кендиригиң үстине какды-да, бу гүнки эден ишинден Артыга хабар бермекчи, ондан узур өтүнмекчи болды:

— Эшидер болсаң, Артыкҗан, бу гүн Халназар бай дагы гедай гезип гелдилер...

Артык гышарып ятан еринден дикелип, эҗесиниң сөзини кесди:

— Олар гедайчылыгы хемише хиле билен, гүйч билен эдйәдилер. Инди эл сермәге-де башладылармы?

— Абырайлы адамлар йүз тутуп отурандан соң, йүзиңем чыданок...

Артык:,

— Элбетде, эҗе, бизе-де гөзи гара адамлар бар огшыя-да,— дийип, шол секундьвд өзинде ховплы бир зат күйине гелди: Шекере серетди, гөвнине гелен шүбхәни аныклап билмән, горкылы бир сес билен сорады:

— Ери эҗе, нәме дийдиң?

— Кәйемесең, оглым, мен-ә саңа аркаланып, бир иш эдендирин...

Артык өз янындан «Байларда ынсап ёкдыр. Белки, Халназар Дул оглы үчин сөз айтмага гелендир» диен ойыны соңламан, аграмлы бир сес билен гайталады:

— Мен-ә, эҗе, сениң айтҗак болян задыңа дүшүнемок!

■ — Мен-ә, оглым... сениӣ ябадакы көне телйегиңи берип гойберендирин.

- 'Артык еңиллик билен дем алды:

— Нәме, хызматкәрлерине герекмндикә?

— £к, оглым, патышаң нөкерлерине герекмишин. Пощыларың уруш эдйән ерлери өрән совукмышын, Доганларындашдан айрылып гиден нересселериң гулакларыңы совук алямышын.

— Телпек берип, башыңдан сован болсаң, эҗе, өрән говы эдипсиң! Олар баша гелен агыр бир мусаллатдыр: алман дынмазлар.

Шол вагзда агынап галан дор алаша гүр-гүр силкинди, төверегине бакҗаклады, часлы сес билен кишңеди. Гараңкы гатлышып башланы үчин, дор алашаның нәме себәшго кишңейәни аңланмаса-да, ол, Артыгың үнсини өзине чекди. Артык алашасы ядына дүшенде, өзини гарыпдырын хасап этмейәрди. Оның үстине атлананда, өзини эдерменлериң эдермени сайярды. Өйиң яшулылыгы өзине етенден соң, дор алаша оның эдинен улагының икинҗисиди. Ол ондан озал бир байталча эдинипди. Оның бир гөзи гүлли, гуйругы-да шовады. Артык ол байталчасы билен көплүге гошулмакдан чекинйәрди. Өң етен ат оның үстине дызаярды, чаңңалаклы ябылар хем оның үстине хайкырярды. Оның өзи билен дең-душлар болса оңа дегйәрдилер, дүрли гыҗалат берйәрдилер:

— Ек этсе-не айт, гысрагыңы!

— Мурдар байталыңы орта атып, аты бимаза эдйәсиң!

— Артык, байталың гуйругыны совсана!

Оның байталчасының гуйругы хемише совулгы боланы үчин, дең-душлары оны кесә чекип айдярдылар. Шонын үчин ол өз дең-душларындан өзини кемсинйәрди, эли агзына етсе, байталчасыны сатып, бир алаша алманың арзувындады... Оның шол арзувы иң соңында йүзе чыкды. Ол, байталчасыны берди, эҗесиниң соңкыҗа оҗакбашысыны сатды, харамлыгына бойнаҗак өкүзчесини берди, харман аламда-да алтмьвш 'батман бугдай берейин дийип, дор алашаны алды. Алаша Артыгы утандырмады. Ол оның гөвни билен биле гопды. Хораша ябылылар оңа ёл берди, байталлылар оның өңинден совулды. Мәрекәниң четинден баранда кишңәп, хайкырып барды. Артыгың ховаласыны ол өрән белент тутды. Ол оның өмүр тарыхында алтын билен язылан бир вака болуп галды. Артык оны өз җаны билен деӊ гөрди. Ол ези иймеди — оңа ийдирди, иймине юмуртга гарып берди. Оның эндамының алтын сувы берилен ялы ловурдамагы, ики-бака кеерҗеклəп, кишңәп дурмагы хем шоның үчинди.

Артыгың бир арзувы ерине етсе, ене бири йүзе чыкды. Эгер Айна-да Артык билен бир өйден өрсе, онда оның дүнйәде кеми галмажакды. Ол отурса-турса Айнаны унудып билмеди, хатда дүйшине-де гирди, хәзир хем гөвни шоның ызында гезйәрди. Айнаны гөрмедик гүни онын, карары етмеди. Оны гөрүп билмән, душушып билмән, йүрегиниң эзилип галаи вагты гыт болмады. Эгер гөрсе-де, кем-кәс сөзлешсе-де, оньщ билен йүреги соваман, гайта, барха өрч алды. Артык Айна билен ол гүнки душушаныны гөзиник өңине гетирип, шатлык дерясында гулачлап йүзди, унашы нәхили иченини, эҗесиниң соваллaрына нәхили җогап беренини-де билмеди.

Нурҗахан Артыгың сессиз отураныны гөрсе-де, бир задьщ күйине дүшенини аңласа-да, шатлыгыны сызаны үчин дарыкмады. Ол, оглыньщ кемсиз етишенини бир-ики йылдан бәри билйәрди, шейле-де болса, гелин эдинмели дийип, дилини ярып билмейәрди. Бу йыл экин ганымат болар, индики йыл гурпланарыс тамасы билен йылың-йылында гарашярды. Эмма соңкы ики-үч йылда, гайта, барха песе дүшйәрди... Артыгың Айнаны говы гөрйәнини, Айнаның-да оны йигренмейәнини аңлаярды. Айнаны гелин эдинип билсе, дүнйәде кеми-де ёкды. Эмма гуда гечирмәге малы, той этмәге гурбы ёкды. Меретлерден гурбы пес боланы үчин, галың гечирмәге кем-кәс зат тапаянда-да, олар билен гуда болуп билҗегине ынам этмейәрди. Нурҗаханың өз янындан бирден-бир гөз тутуп отураны Шекерди. Шекер етишсе, шоны чыкарып я гарша эдип, өйине гелин гетирмекчиди... Нурҗахан өз өмринде бол-элин элпе-шелпелигиң гырасында гөрүнмәнди. Ол яссы намазыны окандан соң, ики тирсегини ере дирәп, эңегини ики элиниң аясына алды-да, өмүр дептерчесинин сахыпаларыны агтарышдырып башлады.

Нурҗахан өзиниң чагалык дөврини öнчаклы ятлап билмесе-де, гөзе гөрүнип башландан, агыр ишиң астында галаныны унутмады. Ол он үч яшына етенде, эҗесиниң гөзи гидип, өйиң бүтин кешди ез бойнына галыпды. Хениз сүнки бекемедик чагаңьщ аркасында агыр кәди ер эдипди. Гызгьт от ховрына гайнал, чөрек биширмесини өвренмек оңа еңил дүшмәнди. Гара гәз кирлери овкаламага гүйҗи етмәнди. Он алты яшыны долдуранда болса, гарша гуда болуп чыкарып гойберипдилер. Нурҗахан Артыгың какасыны яман гөрмәнди. Бабала-да Нурҗахан ярапды. Бабалыньщ чопанлыгы, Нурҗахан гайдып геленден сон

хем, үч-дөрт йыла чекипди... Бир йыл новруз гүнлериди. Гүнбатардан гөтерилен гойы гара булут бүтин гөгин. йүзңни тутды. Гижара шемал турды. Иүзини гаранка алып, ягыш ягып башлады. Ел барха гүйжеди. Илки агшамдан башлан ягыш эртире ченли ызыны үзмеди. Гүн гушлуга галанда, булутлар эйләк-бейләк гөчүшди, ягыш бир аз көшешди, хова ачылжак ялы этди. Эмма салым гечмәңкә, булут ене туташды. Ямашгандан-4ашяан ягыш арасыны кесмән довам этди. Гиҗе ол хас гүйжеди, хова совады, чапгынлы ягыш шабырдап сес этди. Ягышын өйден дамҗалап гечмедик ери, гөзенегин, ашакларындан чыгын гирмедик ери галмады. Мейдандакыларың нәхили гүн гөрйәнини гөвне гетирмек-де мүмкин дәлди. Ягыш үч гүне чекди. Нурҗахан гүндиз рахатланмады, гиҗе укысы тутмады, Бабалының халыны гайгырды: «Дүнйә йүзинде гуры чөп галмады. Ол от хем якып билмез, өл геййимини гурадып хем билмез. Нәме ийип онар? Ол, белки, бир ерде буюп галандыр? Менден башга онын, дердини чекжек ким?»... Байлар атларынын гуйругыны дүвүп, илки гүни атлансалар-да, Бабалы үчин атланман, гоюнлары үчин атландылар... Үчүнжи гүн гижара Бабалыны кесеки бир атлы гетирип ташлады. Ол оны гумын этегиндәки шорлукдан тапыпдыр. Онын гөзлери мәзлешипдир, дамарлары гөгерипдир, йүзине өли ренки урупдыр. Эли-аягы ысанок. Гөвреси эдем беренок...

Нурҗахан башындан гечен ахвалларыны гысгажык ятлап гечип, өз ичинден «худайым, эденине шүкүр. Белки, шу йыл бир бол-элинлик болаяды-да!» дийип дилег этди.

Шол вагт башы бөрүкче, эгни көйнекче бири гелип, дүшегин этегинде даянды:

— Гич ягшы!

Артык тирсегине галды:

— Гелен ягшы! Ашыр, дүшек үстине геч!

Ашыр ярпы гөвресини ере ташлап, Артыгын гапдалындан сүйнди. Оларың арасында, илки билен, экин ягдайындан, соңра болса, салгытдан, урушдан гүррүң гитди. Ашьгр бармагы билен дерен ериңе ваеыны дөкенден соң, ики гөвүнли сөзледи:

— Урушың шу узага чекиши билен мен-ә ахьфында аәме болҗагынам билемок. Дурды Молла газет гелипдир: гирманлар ак патышаң Маршав диен шәхерине чозямышлар...

Артыгын, гоңшысы Гандым агзындакы насыны гыссан-,мач дөкүп, Ашырың сөзини кесди:

— Ханы, ол гүн Гурбан шәхере гидип геленде, бизинкилер басямыш дийип гүррүң этди-ле! Рум халыпасынын Арзылум шәхерини аланмышлар ахыры!

Ашыр еке дыз отурып жаныкды:

— Пәхей, валла Гандым, сенем эшиденине ынанайясың-ов!.. Өтен йылдан бәри Австрияны алдык, германын хайыны гачырдык дийип йөрмәнмидилер нәме?..

Артык онуң сөзини агзындан алды:

— Дур энтек, Ашыр... Сен Иваны танясың ахыры!

— Хайсы Иваны?

— Иван Чернышовй.

— Сениң доссыңмы?

— Хава.

— Бетер танян.

— Танасаң, мен шәхере баран вагтым — шонуңка барян.

— Ери онсоң?

— Ол хемишелер кимиң еңҗегини, хайсы тайың басылҗагыны анык айдып билмезди. Соңкы вагтларда болса, ол — ак патыша 'басылар диййә.

— Сен оңа ынанма!

— Нәме үчин?

— Гоюн-гойның гуйругындан дишлемез. Ак патыша басылаймакчы боланда-да, Иваның оны айтмага дили бармаз ахыры!

Гандым телпегини дызының астына салып, айбогдашыны гуруп отурды:

— Шон-а догры айтдың-ов, Ашыр!

Артык гатырганды:

— Ашыр, сен энек этмели еринде-де эдйәсиң, этмесиз еринде-де эдйәсиң... Иван ким?

— Орс.

— Ол хер ким хем болса, эдил сениң ялы, мениң ялы бир сырты ачык. Догрысы, мен Халназар ялы туркменден Иван ялы орсы йүз эссе ягшы гөрерин!

Гандым Артыгың сөзини кесип, гарылҗык сес билен гепледи:

— Артык, сенөтегидйәсиң!.. Халназар хер задам болса мусулмандыр, өз түркмениндир, онуң үстине-де дашкырак гарындашыңдыр. Гынанан, гыссанан еринде, ене **шоные** адыны тутарсың. Эмма Иван сениң еңсәңден сыпамаз.

Йылдыз ягтысына Ашырың йүзинде ынҗы аламаты мәлим болды. Артык оны сайгаранда, Ашырың, белкн, дин дамары гозганандыр дийип ойланды. Эмма ол онын гөвнине гелишиниң чепбесине болуп, Ашыр Гандымың гүррүңине чыдап билмән, элини далдалады:

— Гандым, сен оны айтма!.. Халназардан, Халназара меңзешлерден булут якындыр. Булар сениң сәхел энтәниңи билселер, еңсәңе деперлер. Бизиң өңңүл гыссананымыз ядыңда бармы? Ол өзиниң бизе етмиш батман бугдая берен бугурчысыны йүз такал окамак билен, иң соңьгада он ики батмана алды. Бу йыл болса оны Аманназара етмиш бәш батман бугдая берипдир. Шоны ядыңа саланда, Халназардан хер кимем говыдыр!

Артыгың озалдан-да өзине ынамы барды. Ашырың сөзи хем оңа кувват берди:

— Иван нәме диййә? Ол айдя: мен отлы ёлында машанист диййә. Мен днййә: гиҗәм ёк, гүндизим ёк, гара гәзе булашып йөрин диййә. Шейле-де болса диййә: гарным чөрекден доянок диййә, эгнимиң эшиги битенок диййә...

Ашырың сеси бир хили дөзүмсиз чыкды:

— Хакыкатданам, шол пакырың эшиг-ә ода салсан түтәр ялы дәл.

Артык довам этди:

— Ол диййә: сизиң газанҗыңыз байлара сиңйә, салгыт болуп газна гирйә диййә. Газна мениң зәхмедимин ондан бнрине пул төлейә диййә. Ол айдя: мен диййә рус диййә, эмме мени хорлаян түркмен я башга бир миллет болман, рус байлары, рус баярлары хорлая диййә. Патыша-да диңе шол байларың,- баярларың аркасыны тутя диййә. Ол ишчини, пукараны адам хасап этмейә диййә. Сени хорлаян адам билен, сен, эйсем, дост болуп билермин диййә. Элбетде, болмарсың дийип җогап берйә. Рус патышасы, баярлары, байлары мениң, маңа меңзешлерин зәхмеди билен кейп чекйәрлер диййә. Олар бизи ит хасабында гөрүп, агызларындан артан чөреклерини я оклаялар, я окланоклар диййә. Шоның үчин хем олар менин душманым диййә...

Гандымың бурныны чекишинде, чендан гайтавул берҗек болушында, хениз хем оның ончаклы писиндинин өтурмаяны дуюлса, Ашыры шол сөзлер бүтинлейин өзине чекди:

— Шу сөзлер өрән догры айт!

Артык айбогдашыны гуруп, ыкж.ам отурды-да довам этди:

— Уруш башлалы бәри, зат гымматлады, ишчинин айлыгы азалды диййә. Дайханың ябысы алынды, дүеси алынды, галласы алынды, салгыды көпелди, гүйчден дүшди диййә... Эйсем, шол затлар урушян гошуна барып етйәнмидир дийип сорая. Элбетде, етенок диййә. Олар потратчыларың, деллалларың, төрелериң, ене кимлерии сык элегинден эленип, дәнеси оларың холтумына гидйә, гошуна диңе тозаны барып етйә диййә. Эйсем, ач, ялаңач солдат урушармы диййә? Солдат ким диййә? Солдат сизиң ялы дайханлардан, бизиң ялы ишчилерден альшан йигитлер диййә. Со*лдат доган-гарындашының гедай галаныны, кимиң хайрына урушяныны, нәме үчин ган дөкйәнини инди билйә диййә... Шоның үчин хем ак патыша узак яшап билмез диййә.

Артыгың гүррүңи Гандымы хем кем-кемден өзине чекди. Ол агзындакы насыны еңсесине бакан пүркди-де, гыссанмач тассыклады:

— Шу сөзлер маңза дамяр-ов!

Ашыр геңиргенмек билен үшерилип, өз гөвнине гелени айдып ташлады:

— Бә-ә валла! Иван хорашажа бир адаммыкан диййәдим вели, ол-а үсти басырылгы бела экени!

Гандымың агзьгндан от билен ялын чыкды:

— Вах, нәсини айдясың!.. Ер билен гөк арасында еке бурунныгым барды. Оның луммурдысына гуванярдым... Яз чыкандан соң, Мара әкидип сатсам, өзиме бир өйжагаз тутунып билермикәм тама эдйәрдим. Яз чыкмагына гойдылармы?.. Инди одунымам аркам билен чекип, гара чатмада түссә богулып отырын...

Артык атымына геленде, Гандымы тутды:

— Ери, эйсем, Гандым ага, бизиң үчин Иван якынмы я энтәнде агзыңы ер гарбадян Халназар баймы?

— Иваның өзин-ә билемок вели, айдян сөзлер-ә эдил менин ялы жаны янаның агзындан чыкҗак сөзлер!

Зейренч эп-эсли вагта чекенден соң, Артык билен Ашырың арасында ювашҗа пышырды довам этди. Эмма Гандым оларың гүррүңине гошулмады. Ол агыр ягдайдан езини сайлап билмеди. Хурмайы гызыл эркегиң гайгы-гамы оны бүс-бүтин басды: оның якы гутулып барян ярасы тәзеленди. Ол оңа болан сөйгисини, башдан-аяк йүрегн авамак билен ядына салды,

Гандым дөрт доганың бири, оларың хем иң^ улысыды. Онун өзинден кичи доганы чолукчылыкда, сову^слык гыш элини, аягыны совук алдырып, сандырамак кеселине дучар болуп өлүпди. Ондан кичисини Мелебайың аты алып гачып йыкды, сүйреди: оның аягы үзеңңи гайшындан сыпман, хер тикесини бир ерде галдырды. Ондан кичиси талабанчылыга гидип, дирилигине йитди. Нетижеде, Гандымың акылы бир аз үйтгэп, тутгайлы болуп галды. Ол хениз хем вагтал-вагтал өзини йитирйәр, маңысыз сөз атяр, айылганч-айьглганч гүлйәр...

Гандым ёмут, аргышчысы геленде, барыны-ёгыны берип алан ики яшарҗыгыны аялы билен икиси, гызҗагазы билен үчиси — үч ерден бакдылар. Язына гөк от, гышына пүрли яндак ийсе агзында, иймесе еңсесинде болды. Ир-эртир, гич-агшам кепекден эдилен ойнамлап мәширик ялы ногала-да ювутды. Бугурчының реңки хурмайы ялы гызарып, гаракөли ялы буйра атды. Өркүҗи гомлады. •Гызыл эркек Гандымың одуныны чекди, ерини сүрди, аяк улагы болды, гөч эденде, бүтин гошыны аялы, чагасы билен билеликде бйр гезекде гөтерип гитди. Гандым гапысында эркеги луммурдап дурка, дагдан аркасы, демирден галасы бар ялы дуйярды. Эмма уруш топы оның хем галасыны сындырды: ол инисини ат парчаланда эңрэн болса, эркегини арчын алып угранда-да аглады. Оның гөз гуванҗы еке эркеги гидип, Халназарың эркеклериниң ха: гары позулман, саз-сөхбет ваңңырды билен кирей эдип йөрмеклери оның йүрегине от .болуп япышды, эмма чәресини тапмады...

Гандым шол гечен тарыхлары ойлады, бүтин төверегиндәкилери унудып, шол зулумлар билен туташды. Эр-,кегини элинден берип, энтиреклэп гайданы гөзиниң өңине геленде, гышарып ятан еринден зөвве галып, силкинип отурды:

— Иваң догры айдя... Ак патышадан, арчындан яңа мениң ичим от билен ялындыр.

Шовхунлы гүррүң билен гызышып, асманың йылдызларына сын эдип ятан Артык дага ол сес, ослагсыз чыкан гүрлевүк болуп эшидилди.

Артык вәшилиге салды:

— Гандым ага, ак патыша сенем гаршы болсаң, Иваның айдышы ялы, ол хөкман йыкылар!

Ашыр хем пархсыз бир сес билен наслы агзыны пакгыллатды:

— Хөжман!

Оларын, жогабы Гандымың гулагына илмеди. Гандымын гызгын ганы дамарларына йылан болуп сүйнди. Ол киме гахарының гелйәнини хем унутды-да, дүнйә йүзине йигренжл гөз билен гаралы. Гушлук ерине тегеленип галан ай дүнйә йүзине ягты сачып, асман деңзинде гулачлап йүзйәрди. Хениз угрукмадык шемал көвсарлап, тезек ысыны, түссе ысыны, дүелериң гәвүш ысыны гетирйәрди. Оба арасында кәбир итиң сүйкдүрип үйрмеги, ёлдан гечип барянларың үзүк-ёлук сеслери, бир аялың айдыммы, агымы сайгарылмаз хүвдиси эшидилйәрди. Эмма гүнбатар тарап сымгылт гаралярды. Дуры асманьщ йүзине илки билен түтүн чайылан ялы болуп, кем-кемден гаралярды-да, йылдызларың йүзини ертүп барярды. Эмма ол булуда меңземейәрди. Хова бир аз петишди. Шейле-де болса, ашырым-ашырым шемал гелип, овунжак тезеклери, саман-суманлары пытырадярды, совурярды.

Дор алашаның гүнбатара бакан бойныны узадып, ызлы-ызына кишңемеги, Артыгың, Ашырың, Гандымың, хатда Нуржаханың хем үнсини өзине чекди. Хер ким эдип отуран гүррүнини ташлап, ойындан дәнип, төверегине дик салды. Дор алаша ене бир-ики гезёк кишңеди. Атың ахырының бәрисинде ики гарысыны яссанып ятан көлек жабжынып үйрди-де, гүнбатара бакан йүзленди. Нобурын бойыны сырып барян улы ёлдан сув ёдасы билен совулып бәрик гайдан атлыны сайгарды. Аңрысы гарамтыл тот боланы үчин, тә голай гелип, ат башыны чекйәнчә, онын өзиниң кимдиги, атының реңкиниң нәхиледиги сайгарылмады. Эмма ала көпек таяк салым өңинден чыкып, атлының бойына-бойына бөкүп, хем өңинден, хем ардындан айланмак билен, жабжынып алып гелди. Артыгың тирсегине галып «йит» дийип гыгыранына-да гулак асмады. Ала кепек шол бармана атың гуйругындан асылды.

Артык туруп топулды, херрелди, довды:

— Йит! Ёк бол!

Атлы атының башыны чекди. Атың эндамындан бугарян дер ысы отуранларың бурнына урды. Саглык-аманлык сорашылды. Атлы гушагының ужы билен шуллы гөзини сүпүрди. Артык онын кимдигини танандан соң хабар гатды:

— Хә, Гара, сенмидиң? Дүшүбер!

Гара эер үстинде гышыграк отурып, гамчысының ужы билен хыва эдигине чала шырпыллатды, ондан соң шүбхели сес билен ысгынсыз жогап берди:

— Дүшүп отурҗак дәл.

Артык, бир зат сызан ялы, эндамы тикенекледи: «Ери, дүшмесең,. онда хабарыңы бер» диймәге дили өврүлмеди. Эмма Ашыр оның гепини гепледи:

— Ери ясавул, дүшмейән болсаң, нireден гелип, нирә барясың?

Ясавул җогабыны деррев берип билмән, гамчысының уҗы билен эриң гашьша тыркылдатды:

— Ай, бизиңки нәме, сергезданлыкдьф-да... гиҗәмиз ёк, гүндизимиз ёк, бир ат-да, бир гамчы... орда-да етишип билемзок...

Гандымың хениз газабы сөнмәнди. Ол йүрегиниң авысыны, дилиниң шеребесини ясавулың үстине дөкди:

— Ери... эркег-ә отыр ериңизе урдыңыз! Инди мениң кекирдегиме япышаймасаң-а, башга зат галмады...

Ясавул озал хем айтҗак хабарыны айдып билмән яйданып дурды. Гандымың газаплы хүҗүми оның алкымындан алып, оны хас хем сусландырды. Ол ашак саллан йүзини чала дикелтди, гепләнде, сеси бимамлаңкы ялы чыкды:

— Гандым ага, бизем бир хызматкәр: арчын нәме. буюрса, шоны этмели, нәме табшырса — шоны илата етирмели боляс...

Гандым еринден нәхили галаныны, шыпырмасыны голтугына нәхили гысаныны-да билмеди:

— Башымдакы шыпырмама ченл-ә алдыңыз... Ханы айт, гөрейин, арчының инди мениң нәмәми ислейәмиш?.. Ынха мениң иң соңкы галан задым шу чатмам... Буем, товга-да йүк болҗак дәл. Сен оңа айт, гой ол гелсин: мен оның агзына гәгирейин!

Ясавул бир аз икирҗиңләнден соң, ички дуйгусыны билдирмән, найынҗар сес чыкарды:

— Гандым ага, мен нәме шу затлара бегенйәндир өйдйәмиң?

— Бегенмесең нәме, гиҗе-гүндиз халтыллап, адам барының агзыны зәхерләп йөрсиң?

— Гандым ага, экин экмәге, иш этмәге гөзимиң болмаяныны өзиң билйәсиң. Чага-чугалара гөрене эл сердирмеҗек болуп, эдилип йөрен налачлыкдыгыны өзиң билмейәмиң нәме?

Артык ясавулың тарапыны чалып, «Гарада нәме язык бар?» диййип, оны голласы гелди. Эмма бир ховатырлы дуйгы оның пикирини башга яна чекип, дилини дилленмә-

ге гоймады. Шол вагт көвсарлап гелен ел оларыщ йүзине тезек гатышыклы тозан урды. Гандым еңи билен йүзини сүпүрип, ене ясавулың үстине сүрүнди:

— Арчын дийдиңиз, эмин дийдиңиз, шзыл эркег-& ювутдыңыз!.. Бай, буларың бокурдакларының гиңдигини!.. Сен арчыныңа айт: дишини бир аз гыссын. Болмаса, бирденкә бир зат онуң богазына тегек болар!

Ясавул онуң йүрегинден жошян сеси эшиденден соң, бир аз чекинмән хем дурмады. Гандым шол сөзини гайталамак билен ясавулың бир о ян гапдалына, бир бу яй гапдалына гечди, гөзлерини алардып середиши оны чаларлы гөрүнди...

Артык ясавулың гол долы машгаласының гызылэтене болушып йөренлерини, бир гарынлары док болса, бир гарынларының ачлыгыны билйәрди. Ясавулың хак дийип алян серкары билен бу йылдан ол йыла зордан сүйренип етйәнини аңлаярды. Шонуң үчин оңа өзи хич бир зат диймән, гайта, Гандымың янҗап дураныны хем артык хасап этди. Шейле-де болса, эшитҗек хабарындан ховатыр эдйән ялы, гүррүң узаграга чекерини кем гөрмейән ялы дуюлды. Шонуң билен бир вагтда, ясавулың хабарыны эшитмән дурмак хем оны ынҗалыкдан айырды: ярылҗак чыбан ярылып дынайса кем дәл дийип дүшүнди...

Артыкдакы ховсала Ашыра-да етмән дурмады. Эйсемде болса, ол өзини совук-сала саклап, ясавулың хабарына гарашып дурды.

Нурҗахан өз янындан «Совул бела, совул бела!» дийип, якасына түйкүрди:

— Хернә худайым, эйгилик болсын-да!—дийип, улыдан демини алды.

Бир аз дымышыкдан соң, Ашыр ясавула хабар гатды:

— Ери ясавул, яман гичләпсиң-ле? Дүшмеҗегиң чытның болса, хабарыңы берип дур.

Гандымың одындан ясавулың өзине-де бир учгунетипди. Артыгың гала-гоплугындан, Нурҗаханың ховсаласындан хем бир аз дадыпды. Ол булара алып гелен гайгысыны, буларың өзинден кән өң дуюпды. Гүндиз гелмәге, ачык йүзе хабар бермәге йүзи чыдаман, гиҗә галмагы хем шонуң үчинди... Ясавул башыны ашак салып, доңан ялы болуп отурды. Онуң гуйругы шова боз алашасы ол аягындан-ол аягына аграм салып, агыздырыгыны чейнеди. Онуң үсти ашыры үмезләп гөрүнйән тот-думан гөгиң йүзине яйрапуграды. Ашырым-ашырым гелйән ел йыгҗам-

ланды... Ясавул өз алып гелен учгуны билен гүнәсизлерин говына от береси гелмеди. Ол, узак ойдан баш чыкарып билмән, ыгтыярсыз суратда атының башыны чекди. Ат бир-ики әдим гөтинледи. Ясавул атыньщ башыны өврүп, арчына барага-дан «Ине хатьщ, ине ясавуллыгың» диймеги йгүрегине тикди... Бирденкә болса ики ойнам чаганын «Кака, кака» дийишип, элемтас өн,инден чыкҗаклары гөзиниң өңине гелип, өзини дүйпсүз деря оклаҗак ялы, башыны бирден галдырды-да:

— Артык, эрте дәл, бири гүн алашаңы шәхере алык бармалы!—дийип, атының башьгны өвүрди-де, сыртына бир гамчы чалды...

Ясавулың сөзи Артыгың хем бейлекилериң гулагына бихуш эдиҗи шарпык болуп дегди-де, нәме сораг берҗеклерине хем акыллары чатмады. Диңе дор алаша бат билең кишңәп, ала көпек оның ызындан хасырдыклап ковмак билен үйрүп галды.

Ясавул, шол вагтда туран пөвхе елиң ичинде гөзден йитди.

Докузынҗы баш

Умга ялы дөрт-бәш өй хатара эгин каклышдырып отырды. Ортакы ейиң гаяьгсында ишиги эйванлы там барды. Тамың гүндогарында ал ёрганың ятагы, гүнбатарында болса Мелегуш бакҗаклап, газыгының дашында айланьш йөрди. Бкаркы өйиң еисесинде дашына гарым газыльш чалмар эдилен дүе агылы, оның ичинде яндагың гыщдан галан пессеҗик осүдеси гөрүнйәрди. Ондан ашаклыгына болса эшек, сыгыр, екүз ятаклары узап гидйәрди.

Май айының соңкы гүнлериди. Дуры асманда өз пейвагтына йүзйән гүн өзиниң якымлы шехлеси билөн бүтин җаханы долдурып дурды. Эмма гүн шиндв ончаклы гыздырмаярды. Гуйругы күле, эринлек көпек Мелегушың якынында гарысыны яссаньп, гүне мымырап ятырды.

Илери тарапдан учгурьгаы баглап, овшанаклап гелйән Халназар, кер эдиҗя гүнде гөзлерини гырпылладып, Мелегуша бакан йүзленди, оның ятагына сын этди. Ат ятагында намаз окабермели болса-да, оңьщ яс-яңырак үйшүрип ташлан тезеги зыңылмандыр. Оңа болса «Гаҗаргелдилер» үйшүп, улы байрамда гаймалашярды. Ахырың янында гүн оолдуран от хем дагап ятырды.

Халнаөар гапылара гаранҗаклап гыкылык этдж

— А ха-а ха-ав!

Гүнбатар четки гаражҗа ©йден бир йигит дазырдап чыкды:

— Лөпбей, ага!

Халназар газабьгны ичине салып, бир секуид оныңйүзине чинерилип дурды. Ол, аягы ямалы чокайлы, гөк балаклы, биз көйнекли, чортмаграк бир йигитди. Онын. дер билен шорлан көйнеги саңгаты болуп галыпды. Көйнегин еңлери гәдилишип, балагының ики дызына ямаг басыльшды. Эмма оның эгин-эшигшиң хич бири Халназарын гөзине илмеди. Ол диңе оньщ түңнирәк маңлайыны, сенрикмен пакгылач йүзини, гырадең гыркылан, өңи мүченек билен ёлунан гызгылт сагқгалыны, чортма<к сары муртыны, мавумтыл гөзлерини, кирпиюмен габаисларыны, ылайта-да езинден баеылан суосыны сайгарды.

Ол, Халназардая уяла-горка, нәме буйрук барьшы сорады:

— Бай ага, нәме хыэмат бар?

Халназар газап билен:

— Зәхримар хызмат!.. Оны гөреңокмы? Гарагын гапыкмы?—дийип, «Гажаргелдилере» бакан элини салгады.

Хызматкәр атылан ок ялы юмлукды, пал алып, тезеги атды, ахырың төверегиндэки отлары йыгаашдырды, байың газабындан горкысына ене ёк затлары дырмашдырып дурды...

Мелегуш дилини ялмандьгрьш, Халназарын янына огелди. Ол оның депелини, алын сачларыны сыпашдырды, йүзини совман сесленди:

— Мавы!

Мачвы бүтин гөврескни оның буйругьгаа хээирлап, йүзине чиңерияди:

— Лепбей, ага!

— Мазы, бар, ата сүйт гетирип бер!

Мавы ортакы өйден бир керсен дүе сүйдини алы>п чыкды.

Көиден бәри өйиң гатгдалында ьштылып дуран гызҗагаз керсенли сүйдиң ызьша дүшүп гайтды. Мелегуш гарамтыл гы-сга гулакларыны үшердип, керсениң йүэнне гөз гездирди, ысырганды, додакларыны бир батыранялы эдвп, ене галдырды-да силкеледи, дилини ялмандырып, йүзин кесә совды. Мавың сыкылыгына-да бакман, ондан соң башыны ашак эгип, дызыны гашамага дурды.

Хәлкиҗе гыз өкҗееини галдыръш, бойныны узадып, Мавың эйлесине бир гечди, бейлеоине бир айланды, энайыҗа тамакин гезҗагазларьгны гырпыллатды, додакларьшы бири-бирине етирил тамшанды, агзындан гыллыгы акды.

Мавы гашанып дуран атьщ рөзине гөркезмек, оны ымзыкдырмак үчин керсөни ашаграк тутанда, ак сүйде гүниң ягты нуры гатыщды. Гызың нөбсевүр нәзиҗек гөзлерине көреениң ичиндак» сүйт, й&не бир сүйт болман, гараңкы гиҗәни ягтылдян нур ялы болуп гөрүнди. Ол оңа ымсьгнды: нәхили бараныны-да билмән, көрсен билен Халназарың арасьтна дүшди...

Атың сүйт ичмейәнини геңиргәи, «көмчилиги бар болаймасын» дийип, сьгалап дуран Халназарың шол арада гөзи гызҗагаза дүшди. Ол, аркаеы гыллы бармаклары билен оньщ чигнинден тутул, сүдүрләп гойберди:

— Ек бол, ер чекен!

- Гьшҗагаз энтап йыкылды: гыллььгы салланып, додаклары ер гарбады. Ол, найынҗар элҗагазыны ере дирәл, хыкылап галанда, агзының палчыгыны еңи бияен сүпүрди, хых-түф дийип түйкүрди: шепбешик түйкүлик такырҗак ере гызарып дүшди. Ол, гөзҗагазларыны петредип гайталатг түйкүренде, ене шол гызыл реаки сайгарды, додагында сырыгып галан гылльггыны элиниң аяеы билен сүпүренде, элҗагазы ган реңкине боялды. Ол, нэзиҗөк гөзлерини алардып, Халназара, Мелегуша йигренч билен серетди. Гыллы бармакларың тутан ери авышады, йүреҗиги аовады, монҗук ялы гаража .гөзлеринде яш гөрүнди. Ол, Халназара эшитдирмән, пессайҗа сес билен:

— Хей, ылахым, атың башыңы ийсин! Юрдыңа га« чайкал1сын! — дийип, Халназара гарганды-да, чорлыҗа ялаңач аякларыны бври-бириниң өңине ташлады, ызына бакан гаңырльщ серетди, гаража өйиң гапдалындан гечди-де, демиргазыкдакы гөрүнйән яны екеже өйли чатма бакан уитрады.

Оҗагаз — Гандымың гызыды.

Халназар ардьгньш, ортакы өе гиренде, Мавы гапыларда гаранҗаклады, ьгьш-сагьш . ятан затлары галдкрыщдырды. Ондан соң тамың көлегесинде чоммальщ отурды, маңлайыны . ики элиниң аясына гоюп, нәмәниндир ойына чүмди...

Мавы әреарыды, Амьгдеря бойында өнүп-всүлди. Ол, вз агаеының ызьша дүшүп, Хөмра. байың гәмисини чекип

гезйәрди. Ол өзинин яшлыгына гараман, гәминиң танапыны эгне салып, боюн дамарларыны таяк ялы гөгердип, Амыдеря якасында дызан вагтлары гыт болманды. Онын 'агасы «Эгмиш этди» баханасы билен өлдүриленден сон, Мавы өз жанындан хем хэватыр эдип, юрдъшы ташлап гайдыпды. Халназарынка гелип, өйденчөр дураньгна дөрт йыла голайлап барярды. Онын ызьгнда, гайдып гиден айл доганындан башга хич кими» ёкды. Дөрт йыл ичинде хак дийип, Халназардан бир җиннек хем алманды. Мавы чендан янзытса-да Халназар оңа «Сен- сесиңи чьгкарма-да гезибер. Өзим гадырыңы билерин» дийип, башындан оовярды. Мавы хак алмаса-да, Халназардан «Харамзада», огулларындан «Доңуз оглы» диен алмытлар алярды. Оңа шол хатарда, йиоприми говырак җандарың ичинде рәхим билен середйән өке бири барды. Ол-да Халназарың Мехинли аялыды. Агыр дурмуш Мавының дегнасына дегйәрди, башыны алыл гитмэге-де увунярды, эмма барара гапысы ёкды. Онын индики барҗак ери Халназарыңкыдан гоеы болжакмыды?.. Межинли«иң шириноөзлери, мылайым гарашлары хём оның аягыяа душак болярды.

Мавы йүзини ашак салып, шол ойларда хопугьш отырка, тамың еңсесинден айланьгп гелен бир аял ослагсыз ерден сесленди:

— Мавы!..

Мавы ялта середенде, Мекинлиниң өз үстине абаныпгеленини* гөрди. Оның йүзиниң йылҗыраклап дуран ьгшыгы Мавынын. йүзиниң гамлы пердесини сырыи, оның ерине яйгты шөвслесини салды. Үфленеи сув йүзиндәки яг ёкының сырылышы ялы, Мавың йүзинден сырылып барян гайгы аламатларыны гөрен, мавумтыл шк гөзлериниң бегенч билен йылпылл аяньшы сайгаран Мехинли:

— Ери оглан, нәмәң пикирини эдйәсиң? — дийип сорады.

Мавы Мехинлини сынлаш гөрмек билен җогаи гайтарды:

— Аладасыны эдер ялы, мениң нэмәм бар?

Оның ялы кинаялара дүшүнмейэн Мехинли садальгк билен оорады:

- — Эйсем, ким барасыңда ойланясың?

-гт- Мениң кимим бар, оның барасьгнда ойланар ялы?,

Мехинли бирденкә:

— Мен...— дийип, айдан сеашден чеквнея ялы уялҗырады-да, агзыны тутды. Оның бир аз буланчаклыга дүшенини, Мавы оның уҗьгпсыз гымылдаян бармакларындан хем аңлады. Мавы, мавумтыл гөзлерини гүлдүрип, сарымтыл муртларыны сьюашдырды, додакларыны гымылладьш, Мехинлә җогап гайтармак иследи. Мехинли ене дуруп билмән:

— Сен...—дийди-де, көйнегинш еңи билен йүзини өртди.

Мава бир гала-топлук етншди, гызгьгн ганы дамарларьгнда дазырдап гезди, .йүреги гүрсүлләп урды, Мехинлин бойнындан гуҗакласы гелди., Эмма адат этмедик эл узаман, өвренмедик дил нәме дийҗешни балмән: '

— Мениң...— дийип, бир салым дымды. Ондан соң,— сенин бараңда ойламага нәме хакым бар?—дийип сорады.

— Хакыңы сайгарьш альщ билмесең, хаклы хакыңы хем гидерерсиң!

Шол сөз Мава ики янлайын эшидишди: биринҗи яндан, Халназарда хакының көйүп ятаны ядына дүшүп газапланды, тсинҗи тайдан, Мехинлиде. хакы болуп, оны взи дуймаса-да, Мехинлиң дуйдураны үчин бегенч атына атлаиды. Эйсем-де болса, ол өзиниң ганатының гыркльгыны унутмады, ондан эл хем үзүп билмеди: Мехинлиниң сөзине гөрә, кинаялы сөз урды:

— Элсизиң агзьша тутуп бермесең, ач галмазмы?

Мехинли оның сезине дүшүнш:

— Ай, бәбежш бол-а!—дийип, игенч 'билен гүлдиде,— агламадык оглана эмме ёкдыр!—дийип, оны җанландырмак иследи.

Маозы гултуныпп:

— Сен мени...—диенде, Мехинлә гези дүшүп, сөзши узадьш билм&н, йүзинм ашак салды.

Мехинли сырлы нәз билен бойныны бурды: "

— Мениң кимим бар?

Мавы оңа «Сениң әриң бар — Халназарың бар» диеси гелди, Э!м1ма оның шол хатар угры-нда, итиң аягындан сув ичйәни гезиниң еңине гелш, Мехинлиң сөзини гайталады:

— Эйоөм, мениң кимим бар?

Олар бири-бири билен чиңерилишдилер, геречлери билен гёплешдилер. Мекинлиниң гөреҗи оңа: «Сениң Мехинли ялы хырыдарың барка, саңа баигга ким герек?»

диен оорагы берсе, Мавының гөрөж.и: «Сен мениңки, мен сениңки» диймекчи болан вагтында, гөрежиниң йүзше З^лмытсызльвк· пердеси инип, «Сениң Халвазарың бар акы-ры!» дийип мәлим этди. Мехинли оның шол ойыны хем сүпүрип ташламак үчин, инчемик бармакларыны узадып, Мавың кирли таасясьгның үстииден ·сьвпамакчы боланда, Халназарың сеси яңланды:

— Мавы ха-ав!

Мавы өе бакан йүвүрди:

— Лепбей, ага!

Мехинли элинджи гушьгни учуран ялы болуп, өе ичинден «вах, .армаи!» дийди, бирденкә болса алжыраң-ңылыга дүшүп, яшмагыны омракай яшынды, горкылы г&з билен төверегине гаранжаклады, эмма үйтгешик бир зат гөрмән, Мавының еринде отурьгп, Маеынын ойлан ойьины башьщдан гечирди.

Мехинли дота етим болуп, дайысының элинде өсүпди, юмрук ялылыгьщдан ише бишипди. Ол хениз гулпагыны өрмзн, арпа майсасы ялы ыкҗыдьш йөркә, ачлык болуп-ды. Дайысыньгң иере-ичере, сатара-совара зады гал^ман-ды. Оны ачлык аграмы басьш егшерденден ооң, Майса япыпымакдан башга чәреси галманды. Дайысы оны, эти-не-ганына чьгкмадык тер гунча ялы бир гызы, ики чувал арпа билен бир чувал бугдая берипди. Оның шол нәзик-лиги Халназарың пенҗесинде парчаланая соң, Майса ады-да бүтинлейин унудыльш, Мехинли 'адына өврүлип-ди. Оньщ Майса адьшы соңкы вагтларда, гизлин ерде диңе Мавы тутярды. Мехинли өзиниң Майса адыяы эши-денде, чагалык дуйгысы оянярды, гөвни позулярды, ах-мыр чөкийәрди:

— Вах, мея чагалыкдан *нәме* үчин Ма-ва душманды-рын? Онда мен, белки, майсалыгьгмда галардьгм, гүлләр-дим, башлардым, дәнеләрдим...

Халназар Мехинлвни илки гөренде, она ыснышмаяды, бахасы оңлы бир зат болманы үчин — гара ише ярар-да ди-йип альщды. Эмма Мехинли бир аз ийип-ичип, етине-ганына чьжандан соң, гапана дүшен гызыл хоразы хапа түйли нежис шагалың басгылашы ялы, Халназар хем **өзи**-ниң иримчик түйини Мехинлә ойкаман галманды. Йөне вели, байры хелейи оңа узак ёл бөрмәнди: Мехинли, ха-кыкатдан хем, гара ишиң эеси болуп гальшды. Оның бай-ры хелейиниң күлини атярды, сувыны гетирйәрди, кирини юзярды: даң атандан тә ил ятянча, дызьгаы эпмейәрди.

Байры аялы дүрли игенч билен Халназарын; аягьшы он-да« көсипди:

— Сөниң нәме *кемин,* бар? Огул еринде — оглың, гыз еринде — гызьщ бар. Өз арасса сүндиңи хапаламага сенад нәхияи йүрегиң эдйә? — Мехинли, мехянли галасындан боланы үчин, гырнага голай хасал эдилйәрди.— Сен, худайың беренине шүкүр эдйп, шу дөвлетиңе гулваныи отурсаң болмая.рмы!..

Шол өвүтлер Халназарың маңзына дамыпды. Аслында, Мехинли иөне оовсанының, кирлв гейимиң ичинде йит»п, соңа бакан Халназарың гөзине аял болуп хөм гөрүнмәнди. Халназар оның адыны тутанда, гөзиниң агыны шпелтмек билен хапа сөзлер агзаярды. Т.аема гамчы (болса оның ятырнысында ер эдипди...

Мехинлиниң шол азаплар. башындан геченде, йүрегиниң авысы гөзлервни үмезлетди, шол үмезлер булут болуп ягды. Оның сүңңи бир зат сызан ялы, ерйнден туруп, тамың илерсине айлананда, нобурың бойьшы сырып гелйән ики атла гөзи дүшди.

Чүри телпек адам Халназарың галысына голайланда,. атының башыны чекди. Мавы оның атыны тутды. Атдан дүшен мыхманы Халназарың өзи гаршы альпп, оның билен хырыдар гөрүшди.

•.— Бай ага,’ саламиналайким!

— Валейкимесселам!.. Артын хожайьш, хош геллсин! Хош гердик.

— Бай аганың жаны саг олсун!

— Артын хожайы-н, сизиң саглыгыңызда, бизем бир адам:

— Чох ятшы. Бала-чагалар саг олсун!

Халназар Арутюның голтугындан тутуп, уллакан шатлык билен ортакы өе алыя пирди. Арутюн гапыдан гиренден, гайбөвүрдзки отуран- аяла йүз тутды:

— Саламалеик, Садап бай!

Садап агзындакы яшмагыны бир аз ашак саллал, хошаллык билен жогап гайтарды:

— Хеликсалам, Алтын хожайын!

—, Бала-чагалар нетәр?

— Худая шүкүр, оңат.

Төре гечип, айботдашыны гуруп отураң Арутюн хожайына Садап бай гөз айлады. Оның башында алтын реңкли гаракел чүри телпек. Эгнинде йүнми, йүпекми — ялпыллап дуран чалымтык яз коетюмы, оның да-

шындан елбегей гырмызы дон, аягыида сары туфли. Аруткжың гүр гашлары бири-бирине чатьгляр, кирпикмен габакларының ашагындан ала гөзлери есерлик билен ойнаяр, оеңрикмен сүңкли эгри бурньшын ашагындак гөте(р'илен хырсыз гүр мурт ики чекгесине бакан узажр, човлы знегинде ики-еке ак гөрүнен чотга ялы чөммек гыр-чув саигалы бар, аркасы ясы, бармаклары түйли, эллериниң күлбикелеринде якут гашлы алтын йүзүк ялпыллаяр.

Арутюн, Халназарын гелин эдиненини, гелнининң бириниң өленини эшидипди. Шонын үчин ол.той *гутлажҗагы*ны, яс тутуп аят окажҗагыны билмэн, мәхетдел галды. Ол бир минут ченли ойланандаи соң: «Әх, арватды... пулын вар — о олмасын, гене бири» днй-ип дүшүнди-де, шол ойыны дашына чыкарды:

— Сада/п бай, гелниң ёхалмышды, эшитмишем... Чох хапа олмушам. Оглун саголсун — даха яхшы гелин тапажҗах сен... Эшитмишем, бир-де гелин алмыш сиз. Гутлу-олсун! Чох гутлы олсун! Тойинизде олмаяныма хыисалатлыем...

Мазының дашардан алып релен халы хоржуньша гвзи дүшен Арупон элини салгады:

— Садап бая бер!

Садал бай Артюна гьгнанҗыны айдъш, бегенҗини мәлим эденден сок, хоржундан чьжаран совгатларьшы. ылгашып гелен агтыкларына үлешдирди.

Халназар билен Аруттон арасында хал-аоовал сорашмак довам этди. Арутюн агзына однип дуран муртларьшы ики-бака сыпашдырып, агзындакьт гоша гызыл дшпини ялпыллатды:

, — Бай ага, билир сен нөбар? Котей оглы германлар бизвм Варшава шәхеримизе хүҗүм эдиллер,

Тежен билен Марыдан өэге шәхери гврмедик, Дашкент билен Петербургдан өэге улы шәхерин адыны эшитмедик Халназар:

— Маршав шәхерн улымы?—дийип сорады.

— Бәх, неҗе улыды! Лап бөйүк шәхерди! Бизим җенабы алы ах патышанын сормыш үлкесинде, Петрбург, Москвадан совайи ин уллы шәхерди. Мен орда олмушдым. О дөйме гошаки мен сене вермишдим — мен оны орадан гетирмшвем.

— Ханы, ол шәхөри алдык, муны адарладып баряс д!ийип, газетлерде язямьшлар-ла!

— Догрыдыр! Бизим гаэорыман гошуиларымыз Кавказ үлкесииде чах илерй гитмишлөр.’ ‘

— Илерде нәме бар, хожайын?

— Ех, ягаы габзга гитмишлер. Эрзөрумы алмышлар.

. — Арзылым нйреде?

— Одьжи, эшитмиоен; Гара денив. Оньвд кенарындады-

— О-да гирманлаңкьшы?

— Ех. Ол түрхлериң шәхериди.

— Түрклер ким боля? Румлармы?

— Бели, ягны османлы халыфасынын.

— Халыпанын шәхерини альш билмезлер!

Арутюя доньгаы, телпегини чьгкарьш, яссыга сөенип, чай ичйәрди. Ол гүррүңе гызып, дикелип отурды:

— Бәх! неҗе алыллар! Бизим достларьгмыз инлвслер Дарданил богазыны тода тутмушлар... әле билки—кьгямат гогамышды. О неҗе топлардики, лап бурадан Теҗен шахерини гүллележейяди...

Халназар, Арутюның. сөзини кесдю: -*

— Артын хожайын, дарданилиңи-марданилиңи мен балмен. Йөне вели, халыпанын шәхерини алып билмеҗеклерине гөзим егйә!

— Бай ага, сен недирсен! От габагында гуры гамыш яямамыш галыр?

— Ай хожайыя, отдан өкде сув бардыр!

•:— Әх, Халназар бай, баша дүш-дә! Инди уруш техникасы лап ёхарыды. Деншлериң астында гезиллер, ховада учуллар.

: Халяазар сандыраш башлан эллери билен доныиың. багҗыгыны чекди, әхемм эдип ардьгнды. Ол шонын гаэап аламатыды:

— Артын, сен өте гитме! Хальта, дькгабариң тугьгаы галдырса, онын өңииде дуран зат болмаз! Эгер *ол* туг йыкылдымы,— онда кыямат болмалыдьгр. Бу мения сезим дәл, куръаньщ оөви, сен оны унутма!

Түрклер билен д«н, ган душманы боланы үч»н,.оларың басылмагы Арутюны ёкары дережә галдырярды. Хәэир Халнавар билен гызышмагы хем шоның үчинди. Эмма өте гитмәңкә, Халназарың дин дамарьгна дегенини билди, шонын үчин ала гөзлерини гүлдүрип, муртларыны, ойнатды:

. — Бай ага, багышла! Сен дүз дийирсен. Түркмен җиштлериниң үч йүз алтмыш атлысы, австриялылар би·.

лен болан бир урушда, үч мүн алты йүз • есчр алмышлар!

Шол с&з Халназарың гахарыны бир аз яТырды, онын гамашык йүзине ягтылык бөрди. Шол үйтгешиклиги гөрен Арутюн оны хас хөм гөтөрмек үчин, голтугындан эпленги гаэет чыкарды:

— Ине гөресен, бай ага, бу гаветде түркмен җийидинии батырльигыны яз>мышлар.

Халназар газетиң эйлесине-бөйлесине чиңерилип серетсе-де, оның хич бир эат дүшүнмөнини аңлан Арутюн бармагыны узадьш, газетиң ирч харп билен язылан адыны гөркезди:

— Мунын ады: Закаспиская түземная газета. Түркменче не ат берилип, валла-да, билмирем. Молла тапарсен, окударсея.

Халнаэар Арутюның айданьгндан хич бир зат дүшүнмэн:

— Бар, хожама айдып гел!-—дийип, адам иберенден соң, айратьгн «улумсылык билен батырлык атьша атланды:

— Бди ыкльгмың бири болан Эйраны езиң . билйә-. сиң. Эйран патышасы түркмен топрагына нәче чозса-да, ончаклы эл ялан дәлдйр. Атам лакьгр аламана гидишлеринден, гул-гырнак есир альга гайдышларывдан гызыклы гүррүң берерди...

А*рутю« Халназарың гүпине ялаида® йылҗыракласада, өз янындан: «Шол дөвре мен нәбелетми нәме? Сениң атаң бир гул гетирен болса, эйран аламанының хер^ бири сизден оныяы алып гидйәрди. Патыша кшюниясынз гирениңиздөн озал, сиз өз юрдыңызда аркайьтн отурьш билйәрмидиңиз?» двйип ойланды-да, ез мейлиниң кечҗесине, Халназарың гөвнвни тапмаѓа чалышды:

— Бэй ага бу гүнлер телпек йьггыллар — билирсен не үчин? /

— Душмана хайбат үчин.

— Берекелла!

— Эмма мениң оңа писиндим отурмая.

— Не үчин, бай ата?

— Телпек урушмаз, адам урушар.

— О-да дүзди, валла! Гене-де сыясатды-да.

Арутюн халкың ёкары гатлакларының арасында танымал адамды. Оңа Алтын хожайын, Артык эрмени, заводчы Артын дийип, үч хил» ат бөрилйәрди. Халнавар

аны башдан танаярды. Арутюн илкв геленде, болгысыз будасанын эесиди. Шол будка сонра дүкан болды. Ол дүкан магазине айлаиды. Магазин гиңеди, хожа)йьгның танышы көпелди, абырайы артды, банклар хем ил өңине душйәнлер яныада ыгтьвбарлы адам болды. Хожайын потратчылык хем этди. Ол басым машын харазьгның эеси болды. Соңра говача экини учин плантация гурады. Халкың ёкарсьгндан өлчөгсиз сув альш, бозугьш ятан махмал ялы ерлердея мүнләп десятнн пагта экднрди. Пагта заводына дайхан тапып бермекде, ишини угрукдыр!макда Халназар оңа кән кәмек этди. Арутюн хем окың эден ягшылыгыны унутмады. Ол, баяр янында сөзи ер алян бир адам боланы үчин, Халназары патышалык яиларының бирине мирап этди*. Халназар билен Арутюның ар>асындакы достлук дурдыгыча беркешди. Арутюн, Халназарың тапып берен дайханларының буряыны сыкып, ягыны алды: ери ярпасыңа берип, дайканы бәшден бир чыкарды. Халяазар *өз* дайханларылың үстине атлайьш мвнип, патышаның амбарыны чиширди, баярларың өйине халы дүшүрди, өз өйвне галла үйшүрди. Арутюның голдамагы 'билен Халназар соңра ггатьшалыга улы мирап болды. Эмма йылыны айлаядырып билмеди: Арупоның досты полковник Ламакин чалшырылды, мүрзебашы Халназарың гаршысьгна чьпсды. Халназар улы мираплыкдан чыкарылды. Ол, ондав соң кичи мираплыкда галмагы «амью эдип, өз обасьша гөчүп гелди... Арутюн хожайын ун зазодыны пагта арассалаян завода өвүрди. Ол өз пагтасыны, илден пагтальгк берип йьггнан хасылыны өз заводында арассалап, Мооква әкидип сатды. Оның билен хем небси канагатланмады. Ол, илиң игаияден гөтерилип сатыля» өрли-сувлы ятг алды. Хәзир хем ол, Халназарынка йвнекей гөрме-гөрүше гелмән, кәренде алмак үчин гелипди. Ол, пер яссыгы дьгзының ашагында гоюп, өнки гүррүнини үйтгетди:

— Халназар бай, мен не үчин.гелмвшем, өзнң биларсен-дә.

— Хожайын, сен туркмен ичияде кән гезсең-де, түркмен адатьгны биладейэсиң. Мыхман өй эесиниң гулы болар.

— Оки дүзди... Анжак...

*** Патышалыгьщ йигрнми бир ябы, йигрими бир мирабы барды. Шол . яплардан бирине мирап болмак—кичирәк иле хан болмакдан энайы дәлди.**

— Хабары ооралавда берерлер.
— Бай ага, билирсен не бар?
— Билмегем исләмок.
— Ай, өвин йыхылмасьгн!
— Менин өйим беркдир. Елде-гузда ыраиманы хем билмез.
— Әх, баша дүшүр сен?
— Баша дүшмесем-де, сөзе дүшерин.
— Хә, саг ол! Мен бу гиҗе скорый инен герек Мерве гидим. Ом мүн мавадын вексилини чалшырым.
— Сен вөксили пиртис пидйән хоҗайынлардан яәлсин ахыры!
— 0 дүзди. Эм;ма...
Гапыдан гелен Мавы оларьщ сөзини кесди:
— Бай ага, гелен адамлар өе гнрсннлерми?
— Ек. Тама барсыилар. Ол ери салкынракдыр. Шейле дәлми, хоҗайын?
— Бай ага, мымман өй эесиниң гудыдыр.
• Халназар кейп эдип гүлди:
— Хоҗайын, оңарайдың ейдйән.
Халназар бу гүн Арутюның гелмепине гарашьып, мираплары чагырыпды. Мавының «геленлер» дийип хайар беренн — шол мирапларды. Шол вагт йүэи ашак бир адам гелил, галыдан гирди, салам берди. Ол, буриы янчежик гара көвшини эмай билён чыкарды, ере аграм балман әтлемек билен эплик-яплъж чөке дүшди, хо^жайын билен гөрүшди... Ол — Мәмметвели хоҗады.
Арутюн өз кешишлериниң улумсыльгы, йүзлеринин ёкарлыгы билен таныш болаяы үчин, хоҗамың бейле пес пәллигини геңиргёди. Мэмметвели юка габагыны галды г рып, сакгалҗыгыны аралады:
— Хоҗайын, сораң?
— Айдың.
— Сизден болаймасын?
— Ех, хоҗам ага, хеддимиз ёхдыр.
— Саглыкмы, хоҗайын?
— Аллаха шүкүр!
— Гургунлыкмы, хоҗайын?
— Шүкүр худая.
— Бала-чага сагмы?
— Саг олун.
— Мал-баш эсен-аманмы?
— Сизиң хү,мметийизден.

— Өзиңиз гургуимы?
— Сиэе миняетдар.
— Оглан-ушак — хемме месликми?
— Шүкүр.
— Ата-эненшин, җаны сапмы?
Арутюн ики эгнини йыгырды:
— Шүкүр.
— Доган-гарындаш г-ургунлыкмыдыр ?
Арутюн ене эгнини гьюды, җогаи тап-мады. Хожам довам этди: , и
— Хемме улы-кичи а^бадаетылыимыдыр?
Арутюн өз ичинден «Башымыза кёлек олды. Бу ңе белады» дийип хайыкды. Башга ягдай таимады:
— Сизин шерапатыңыздан.
— Ак латышанын. дөвлети дүзүвмидир?
— 'Беркарар. *
— Ылахым шейле болсын! Мусулманлара рәхимдар патышаны худайың өзи горасыя, узак яш берсин!
Хожамың гешмегине квпден бәри гарашьгп, газети эйләк-бейләк агдарып отуран Х-алиазар оларың арасына дүшди.
— Хожам, Артьгн хожайының геггирен газетвдш.бвр ока, гөрели! ^
Халназар оиы манысыз. соваллардан, сонсуз сораглардан дындараны үчин, Арупон оңа өз янындан саг бол айтды-да, еңиллик билен дөм алды. Хожам газети ■ пөзине голай тутуп, сиңе середишдирди. Ояың баппсы башлаягыҗыны кынлык билен окады:
— Ма-ве-райы-бахры-хазар...
Хәлиден ядына дүшмедик Арутюн сеслвнди:
— Хә, Халназар бай, газетин ады оды.
Хожа саргылт кагызлы, бәш сүтүнли, русча гатышыклы, көплеяч ери дашы чарчувалы билдириш билея долы, кичеңрәк дерт сахьшалы газетиң хер ерлерине середишдирди. Халназарың урушдан ока диен теклибине гөрә, биринҗи сахыпаның ахырындакы хабары кынлык билея окап батплады:

«УРУЩДАН ХАТ.

Көпден көп догайы салам болсьщ, ким мен, Сәхетмьь радың дилинден какама ве хем1ме доган-гарындашлара... Мөн езим бетер гургун. Мек сизе икм хат яздьш... Гайгы

этмели дәлдир. Душманы гылыч билен чапяс. Ихны пехота рубим. Герман билен ягшъы урушяс. Войска ихны мала-мала гачя, их гаты рубим. Шашкой га1Йрат эдйәс. Государ императору старимся помагать. Имею еще знак отличия военного ордөна. Скоро гөрүшерис...

, Унтер офицер —*Сәхетммырат».*

Халназар күнҗили! гозурга яльг булашык хатың бирине дүшүнсе, ики сөзине дүшүнмеди. Эйсем-де болса, гылыч билен чаляс сөви оның гулагына кем ярамады. Ол өз алан тәсирини гүррүң этаекчи боланда, Арутюн өңе дүшди:

— Хоҗам ага, орда бир гошгы-да варды. Гөрүм, оны оха.

Хоҗам газети эйләк-бейләк агдарышдырып, иң соңында тапды:

— К&шили Молла Дурдының уруш мейданындакы дава эдйән түркмен җигитлерине язан хаты.

— Хә, оды, охы гөрүм.

«Алланы чагырып кылсаныз гайрат —
Галмаз габатызда душмандан, бир зат.
Гөйә йемеслере гопар кыямат.
„ **Алладан абырай болсын сизлере!**

Битирен ишиниз гелди бу тая:
Он бәш мүц душманы эдип еиз зая.
Абырай эдипсиз — шүкүр худая.
Аллахым аэырай берсин сизлере!

Душман гөрсе, сизден уруш-нызамы,
Гачмаклыкдан өзге тапмаз энҗамы.
Шахымыз шат болуп, ибәр энгамы,
Аллахым абырай берсин сизлере.

Ат гойын душмана, ятлап алланы.
Терне кимин тогалан сиз келләни.
Догада унутман Дурды Молланы,
Аллахым абырай берсин сизлере!» *9*

Халнааар, шахыра саг болсьш айдандан соң, түркменлериң батырлыгындан гүррүң эдип, бир салым чишди: герек болса оның өзи хем гылыҗыны гушанып галыбермәге тайын ялы болуп гөрүнди. Оның гезлери учганаклады, мурты пеззөрди, голларыны чызгап, эллерини овкалашдырды. Ол рухи тайдан Австриядакы җигитлере барьш гошулды. Гошгыны гайталадып окадандан сок, ене гайталап:

— Берекелла, киши шахыр экен»! — дийди.

Халназарын, түйдүги «әхилв саз этсе, Мәмметвели шоңа гөрә **'Ганат какярды.** Ол мыссык сөзи билен Арутюиың хем йүзияи сыпамак иследи:

. — Артын хожайын, сизин билен сагльисда гөрүшмеги миеосер эден таңрыма өрән миннетдардырын! Дөвлетлвден дөвлет ёкар, бидевлетден мәхнет — диеңдирлер. Халназар бай, булар ялы аөвлетли адам билен отурышмапың өзи хем бир девлетдир...

Халназар ардьгнып, хо/камың сезини кесди:

— Бизиң дөВлетимизин башыны тутан Артыи хожайын болмаса-да, дөзлетимизе дөвлет шшан шудыр!

Мамметвели сакгалжьггыны ойнап дилег этди:

— Икиңизиң хем дөвлетиңиз ырылмасын ылахым!

Халназар, Мэмметвелә Арутюның нәме үчин геленини дуйдурды, герекли еринде көмек бермелидигини мәлим этди. Арутюн гөтерип-, ояың • өңине мең ташлады:

— Хожам ага, батышайын, иш чохдыр. Дост-яр унудылар. Сиэе халат, арвадыңыза йүпек парча, чагаларыңыза бизден дикеч гант совгат гелир.

Хожа1М, хожайына бакан баш эгди:

— Гл?ллук!

Ону/щы баш

Арутюи хожайын билен гөрүшмек хорматы мирапларың йүзинде шатлык деретди. Пекги Вала хожайының гарныны өзиниңкиден өкдерәк герүп йылгырды. Эмма Сары мирап хожайына первайсызлык билен гарады. Хальла>р, гүлли кечелер билен' безегли тамың ичинде, гүррүң илки билен дүнйә ахвалатындан гитди. Сез арасыиа оез гошян Паиги бир аз хаялланда, Нобат мирап сезе башлады:

— Артын хожайын, меселем, сиз шәхер ада^мсысыңыз. Меселөм, газет окяясыңыз. Бизлер гарамаяк адамлар. Меселем, биз дүнйә ягдайьшдая, уруш гүррүңлериндең, меселем...

Пөкги Вала «меселемлериң» арасьша дүшди:

— Хава, хожайьщ, сев бизиң гулагымызың биряеме посыны ачавери!..

Мирапларың шәхди Мәмметвелә ярады. Ол алажа гөзлерини есерлик билен теверегине гездирди:

— Мираплар, хожайын сизиң үст»н,иве ез аягы' билен гелипдир. Болмаса, булар мэхек даш ялыдыр: ш&-хере баранда-да гөзләп тапып болян дәлдир. Сиз оңа гулак аосаңыз, ол сизиң гөзииңизи ачса герек, сшин, ислзн задыцызы гайгырмаса герек.

Халнаэар илери омзады:

— Мирарлар, Артьгн хожайынын. гүррүңшден озал, оның гетирен газетине гулак аеың. Онда урушдан хат бар. Оңат бир гошгам бар. -Хожам, мюрагшара-да окап бер!

Мәмметвели өңи билен хаты, ондан соң гошгыны окады. Отуранлар эдерменлик билен магтандылар, шовхунлы гүлүшдилер. Унтер офицериң орденлерини өзле-рн- дакынан ялы гувандылар, дөшлерини гайшартдылар. Ондан ооң гезеги Арутюн хожайына бердилер. Арутюн бу ерде эсерденлик билен сөзледи: Халназары ынжыданьшы унутмады. Ол, ак патыша гошунының батырлыгындан, түрммен җигитлөриниң ат газанышларындан хекая сөзледя.

Нобат мир^ап оңа өз ислөгине гөрө совал берди:

— Ханы, хожайын, меселем, германларың патышасы Веллагам мусулман болупдыр двййәлер-ле. Ол догрымыдыр?

Арутюн үчин ол совал ослагсыз боланы учин, ол нәме диййегини билмән, эгнвни йыгырды-да, өз янындан: «Бу адамлар гер «әхили, галак, акмак адамлар! Булар хениз хөм Мухаммедиң мазарына сежде эдйәрлер. - Хәзирки дүнйзниң дишмшң пулдыгындан буларьщ хабары ёк. Пулымы гайгырмасам, .мен ине шу отуран хожамын бойнына клиседе хач дакып 'билерин» двйвп ойланды. Эйсем-де болса, совалы җогапсыз галдырмазлык үчин:

— Аллах керимдир! — дийди.

Мәмметвели оны шол меселеде-де голлады:

— Нобат мирап, алла тагаланьщ өзи бойнына урса, ол болуп билҗек бир иш. Шоның ялы бир хабар мениң хем гулагыма илди. Куръаның хабар бёришине гөрә, башга динлерден мусулман диңине гечөнлер — түйс җеннетидир!

Арутюн хожайын гөйә диерсиң уруш векили ялы, оңа дүрли соваллар ягды. Хатда: «Пощыларъщ гөйимлерн гелйә-де, өзлери гелмейә-ле!» дийип совал берен хем болды. Мз&сметвели хөр бир меселеде хожайыны голлады. Ол шол оозалын җогабында-да, отуранларың дини да-

марларыадан ган алмак, хожайыиыд ислегине гөрә дерманламак иследи:

— Адамлар, кырк йыл гыргын гелсе, ичинде ажалы етенлер өлер. Казасьшын, ызьщдан етилен, санаглысы долан — уруша гнтмеое-де өлйә. Аннабегенч пакыр өм-ринде түпең сесини эшиден адам дәл ахыры! Оны жайланымыз яңы дәлмвди? Уруш хасап хем дәл, одың ичинде болайда-да, алланың өзи гор-ажагыны — гораяр. Ибрайым халылы ода ташланларында, от оның үчин гүлзара; айл анмадьгмы нәме?

Сары, шеригата ьшанса-да, хажамың йүзлей сезине писинт этмеди:

— Хожам ага, хәли уруша гит дийсем, алланың өзи горар дийип өтәйтаерсиң!

Пөкги Вала наслы агзыны пакгылладып, хожамын аркасыны ч-алды:

— Сары, шинди гая-гопуз ёк. Сув гөрмән, та^мман чыкармазлар ахыры!

Халназар оларъщ давасыны жар этди:

— Мираплар! Мен сизи уруш маслахады үчи« чагырмадькм. Мыкманың хорматы. үчин, Артын хожайыи билен таяыщдырмак үчин чагырдым.

Мәмметвели оның сөзини алып гетерди: ..

— Мираплар! Халназар бай догры айдя. Дөвлетлиден давлет ёкар, бидөвлетден — мэхнет. Артын хожайын дөвлетлв адам, оңа янашсаңыз — өкар. Асыл, оның өзи билен чай ичим салым хем оөхбет болманың өзи хем бир девлетдар! Сиз Артын хожайының хабарыны алып отурың.

Мәреке бир аз суслашды.

Пөкги ламгылламага башланда болса, Халяаэар онын сөзини агзындан алды:

— Мираплар! Артын хожайыны мен езим чагырыл гетирдим. Бу йыл сизиң көпия еринден экилен кәрендән.из кән, хыраваңыз <көп, шол эатларыңыза сизиң өзиңиз эелик эдип билмерсиңиз. Менем М'Ирап вел», догрысыны айтсам, мен-ә шоны сатып дынмасам, ез ябьгмы өзим эйгерипбилжек гүманым ёк. Кәренде—иөшщ иши боля. Хвч кимоның азарыны этмейәр. Аслында, кәрендәниң өзя бир бишеи ашдыр, хер ким бны ийжекдир. Эгер оны сиз. өзкңиз йыгнамакчы болсаңыз, көпвң элвне ондан хич бир зат йлмез. Иң ягшьгсы, гараматыны өз бойныңыздан совуп, кәрендәни хожайына табшырмагыңыз герек. Артын

хожайының лулы «өпдир. Ондан герөгиңиэи альга, дайха-нларыңыза бирнеме пайласаңыз,^ оларың гвзине дёгер!

Мәмметзели кәсөсиндәки айлап отуран чайыны гысданмач овуртлады:

— Хожайынын, эли ёкумлыдыр. Оны берк гыссавдз, берекет тапарсыңыз!

Пөкги Вала енини чызгады:

— Хожайының элини эдил гошарындан гысымларьгс!

Нобат миран хем бейлекилер сеслерини чыхарман, бөвурлерини диңиргедилер. Олар бу йыл кәрендәни сатман, езлери йышап, уллакан бир элпе-шелпелигчң үстинден бармакчыдылар: кәрендеден гирҗек гирдежшкң умыды билен яшаярдылар. Хожайьгаьщ хөдүрлей&н нагт пулы хем яман дәл ялы. Нәче сатыльгп, нәче пул алыңаныны, киме нәче етйәнини дайханың билҗек гүманы бармы? Дайхана, асльгнда, хасап барилҗекми? Бардыгелди сораянларында, йүз сапалак талылмаярмы?.. Марапларың бир нзчеси шол ики ойың арасында сергездан галдылар. Эмма Сарының пикири бүтшлейин башгады. Ол бу йыл дайханың кәреңдесини чигит ялҗак зая этмән, кемаллы йышамакчы, зшрепи ялы тутмакчы, дайхана халыс галланы хем гавун-гарпыздан җемленен пулы пайламакчыды. Шоның билен гарьгбың гарнына ёкна, йыртыгына ярна болар хасап эдйәрдв... Эмма хәзирки гидйән гүррүң бүтинлейин башга ягдайдады: бугдайы гөклүгине оран ялы, хаоылың мвчбери оңлы билинмәнкэ сатмаң, онда-да ең астындан сөвда этмәң гүррүңи гидйәрди. Ол, элбетде, Сарыны канагатландырып билмеди." Ол өз ниетини сыпайчылык билен мәлим этди:

— Маңа галса, кәренде барасьхнда энтек ховлукмалы дәл. Кәрендеден исленйән хасыл эмеле гелҗекми я бир апат пөйда болуп, гөклүгине орулып гитҗекми? Белли дәл! Шейле болса, хожайының санеыз маясы көйүп галса, бизе-де абырай дәл. Асльщда, мениң озалкы ниетим-ә, кәрендәни бу йыл тутушлайын сатман, япма-яп пайлашмакдады.

Пакги оңа гаршьг чыкды:

— Пайлашмак дүзгүн-ә болмаз!

— Онда хасыл эмеле гелйәнчә гарашмак герек.

— «Гарашмак гөрек?»... Гарашсаң, элиңи ялап галарсың-да!

— Пөкги мврап, сизиң такатыңыз етмән, сабрыңызы шейле элиңизе алан болсаңыз, онда с&зданы бейле этмән,

оба хожайынларыны хем йьвгная, ким ёкары этмек герек.

Арутюн телпегини чыкарып, бир аз овкалашдырдыда, дызъгныц ашагына салды. Онын. депеси даззаркелин,-ки ялы ялпыллады. Ол, гөвнине дегилен терзинде дем алып, йүзүкли бармагыны гачарак тутды-да, муртыны товлады:

— Мираплар!’ Мен Аругюн хожайын ола-ола, жерчилер хатарында отуртмагыныза разы ола билмирем. Эгөр сизе пул лавым олса, негадар ислесениз, огадар баха гоюн, боюн гачырсам, Арутюн хожайын дейилем, намардам! Эгер-де .менден яманлык гөрен олсаңыз, мен снзи ынжыдан олсам, мениң инен сөвда этмек ислвмесеңиз, дийинки, .мен гидим, бир даха доланмыйым.

Мираплардан дү-рли сес чыкды:

— Ек, хожайын, сени сылдырьш болмаз!

— Хожайын догры айдя!

— Сары башына янрая.

Шол сөзлер Сарының дегнасына дегсе^де, ол даръжмады, гиңлиге салды:

— Артьгн хожайын, ким ёкары диймек билен, мен сени ьгнжьгтмак нслемедим. Сана дакнышык этмәте жерчиниң нәме хедди бар? Сен оларың злвнден гаңырьгп алсан, абырайың хас-да артар!

Нахардан озал Халназар ене сөзледи:

— Мираплар! Мен хожайының аркасыны тутуп айтдыгьгм дәл, сиз оны гачырмаң. Оба сөвдегәрлерине сатмак ислесеңиз, йүз гүррүң болар, йүз кепиң башына етерлер, йүз гошгун турар, иреседим дийип даза эден хем тапылар, сөвдаңыз угур хем алмаз, ваггы бишен пулыңызы хем алып билмерсиңиз. Эмма кәрендәни Артын хожайьша берсениз, гөк гыраны бир этекден санап аларсыныз. Хьтваның йүпек доныны болса сайлап, сечип геерсиңиз!

Иң совдсы сөз мираплара хас хем ягшы ярады. Мәмметвелиң төвелласына май бермән, көплүк болуп вада бердилер:

— Кәрендәни х&нман хожайына берерис!

/Сары габагьгны галдырьш, ренксиз гези билен хер кимиң йүзине бир серетди. Оның гөзиндәки етгүн йылдыравуга гези дүшен Халназар: «Хожайыяа сиз берсеңиз берерснңиз-дә, мениң иресидим-ә эрменин, аягы дегмез» диен айгыды аңлады.

Арутюн хожайын үчин йөрите ссиолан ищек гойның этинден үсти үв-мек бутарьш дуран палав табак-тэбак чекилди. Мирапларын шәхтлери ачыльгп, ягжымык йүзлериниң шехлеси хас-да артды. Үчбир-үчбир отурып, сечеленип дуран палавы дүйрмеклəп башладылар.

Шол вагт «ырк ямалы көйнегиниң үстинден йүп бялен гушанан, эгни донсуз бир адам га-пыдан гелди. Эмма ол хмч кимиң гөзине илмеди. Ол хүйтгара йүзини эйлəкбейлəк совды, гөзлерини гырпыллатды, юмрук ялы палавларың хатэп ялы агызлара доляныны сынлады, гөк додакларының арасындан дишлерини акжардьш тамшанды. Ондан соң дүвүнли бармагы бийен гулагының еңсесини дырмап, этйячлы сесленди:

— Бай ага!

Мəширик ялы палавы токгалап галдыран Халназар гапыда ынтыльга дурана серетди-де, палавы атзына салды, чейнеди, эвмəн ювутды. Гапыда дуран, Халназарын яглы бармакларындан, юмры овурдындан гөзвни үйтгетмəн, гырлыллатман серетди. Хадназар ондан соң элине алан яглы гапыргасыны салларлап, хемле урды:

— Ери, нəме герек?

Гараягыз гысгаҗык сөзини уяла-торка айтды:

— Бай ага, бвр азаҗык дилегим барды...

— Акмак болмасаң болмаямы! Шу ваггам бир дилег бормы?

Гараягыз бойныны буруп, тамакин гөзлери билен середип, кирли сакгалыны сандыраклаян бармаклары бвлен аралады:

— Бир азаҗык...

Байың хемлесини эшиден Мавы оның сөзини соңламагына май бермəн, эзенегинден чекди. Мəмметвели инчемик бармаклары билен узынҗа токгалан палавыны галдырып:

*

— Тоба этдик, худайьгм! Адамларда утанч-хая галмандыр!—дийип, дагап барян палавы демине дартды.

Семизлек адамларың боюнлары чыгҗарды, йүзлеринден дер акды. Пөкпи Вала табагың төверегине элини гездирип, ягына булап алды. Ол, нахара нəче ыкҗам япышса-да, үзүк-ёлук гүррүнини кесмеди.

Мəмметвелиң кыраат билен окан аядындан соң, гүррүң ене кəренде меселесине айланды. Сарың гаршы чыкмагына гараман, көпчилик билен вада бердилер:

— Бай ага, хожайына карендани берерис. Змма бир

азаҗык сабыр эдид. Экинлерин. режеси мазалы гөрүнсин. Бивем илатлара маслахат салан киши болалы. Эмма свв даимыз бишдиги хасап, халадыңызы тайынлабервң!

Сары,' Халназара гөрежи билен аңладан ойыны дашына чыкарды:

— Сиз берсениз-'берерсиңиз-дә. Мениң-ә шейле сөвда этмаге ы«са!бым чатмаз. Мен өз иреседими пайлап аларын.

Сарының үстине ерли-өрден гыкылык гопды. «Агзалалыга себәп болян хернә сен» диен ялы төхметлер хем етирилди. Йң соңында, хожайын атланандакы эллешмәңи — сө)вда эллешмеси хасап этдилер.

Он биринҗи баш

Гүн тутук хованың ичинде чым-гызыл гызарьш галдьг. Хованың йүзи аграмлы чаңҗарды. Дьгмык, петиш ховада дем алмак бир хили кын яльг сызылды.

Артьгк шол швүнсиз ховада дор алашаның торбасыны айыраедан соң, онын йүзинден, бойнындан, ялындан сыпашдьгрды. Дор алаша, адатдакысы ялы, оңа маңлайыны тутул' берип ӧккананда, Артык с-ның йүзине гөни серед*т* билмеди, йурвги авады, богазы долдьг. Оньгң гөзиниң өңини үмез альга, ■бир хили башьг айланан ялы болды. Ол, алашаньгң ниресини сьшаяньшьг хе>м дүшүнмән, узак вагтлап беврини диңиргәп дурды. Алаша, гечип барян байгала бакан дызап, часлы кишңеди. Ар*тык, гөйә* укьгдан оянан ялы, гөзини ялпа ачып, газьггының дашында айланян алашаның лозурдаян эндамына, гүммезеклэп дуран сагрысына, чыкьгн-чыкын бутларына, элгушың петекеси. ялы илери омзап дуран гиң гевсине, мүҗи ашыгы ялы келлесине, яньш дуран гөзлерине оын этди. Эмма алашаиы сонкы гезек сынлаяны ядына дүшенде, йүрепи от альгп туташдьг. Алаша газыгының дашьгнда гиң әдимләп айлананда, тойнагы билен ер пешә-гт, токгаҗа гумлары пьгтраданда, Артык онъгң билен биле херекет эдйән яльг дуйды... Артьгк алашасыны элвндек алдьгрьш, байтальщ гыҗалатына нәхили гальш билер? Оның еке алашасы гидип, Халназарьгң атьг, ёргасы, бейлеки ябьглары гапысында кишңешип дуранда, Артык ол; жебри нәхили чекип билер?

Артык узак ойдан соң башыны галдырып, улыдак демини алды-да, айгыт эдиҗи сыпата гирд»: йүзиниц

угрына өе сүмүлип, чекйч билен мых алып чыкдьг. Ондан сон атын янына барып, онын йүзвне серетмән, чеп өң аягыны гөтерди-де, мъгхыны лайыклы ерине ченәп гөрди.

Нурҗаханың гөвнине бир мүнкүрлик гидип, ойланмага, серетмәге-де май тапман, горкылы гөзлерини петредип:

— Аю, балам, нәтжек болясьщ? — дийип сорады.

Артык ода үнс бермән, тойнагьщ чуканагына чиңерилди-де:

— Алашан тойнагы бир аз кирлзпдир, эҗе, шоны бир аз тәмизлежеж болян,— дийип җогап гайтарды. Ол, алашаның аягыны пугта гуҗаклап, мыхьшы чеп эли билен тутды-да, чекиҗинв гөтерди.

Шекер бойнъшы узадып-узадьгп, Артыга середенден ооц, эҗесинин гулагына бир зат пышырдады. Нурҗахаи Лртыгың голайына гелип, айылганч сес билен:

— Аю, балам, аты өз элиң билен майып этме, гузым!—дийвп ялбарды.

Артык эҗесине җогап хем беродән, галдыран чекиҗини индерди, эмма оның сандыраклаян элиндәкв мых бир гапдала зыңылып Үитди. Артык мьгхы ямашгандан алып, алашаның аягыны галдыржак боланда, алаша оңа отлуклы гөзлери билен гарады: гөйә ялбарлн ялы, өз дилинде бир зат диййэн ялы, узьш дилини ялмандъгрды. Артыгын шол гэреже гөзи дүшенде, сүңңи швшады, үстинден сув гуюлан ялы пагш-пара эредв, элиндаки чекиҗини гачыраныны Дуйман галды. Оның өз гөзи, булдурап, алашаның гезини яшлы ялы гөрди-де, гөвнине гетиренини дашына чьжарьгп, гайгылы бир сес билен:

— Мениң элимден бери ынҗама! — дийвп сесленди.

Шол вагт етвп гелен Ашыр, Артыга сьгн этди. Ол хенизе ченли Артыкда гөрмедик сыпатыны гөрди. Оның габаклары елленен ялы, яңаклары бир хңли мыссаран ялы, чекгелеринде бвр дартышык бар ялы, оньщ бир хилв йүзи гамашьш дур, кирпиклери-де бири-бврине елмешен ялы, додаклары тисгинйәне меңзейәр. Оньщ эллери, хатда бүтин гөвреси бир хили сандыраян ялы. Артыгын, шейле найынжар г&рнүши Ашыры хем гозгалаңа салды. Ол-да гөврөсине бир гызгынльгк етишип, йүреги йыгыйыгыдан урян ялы сызды. Ашыр өзини бвр аз ыраслап, төвереге гөз гездирдв, алашаның аякларының арасьгдакы чежиҗи хем тезеге булатаьш ятан нал мыхыиы гөрдч, олары элине альга:

— Ери, Артык, булар нәме? — дийип сорады.

Артыкдан жогап 'боладады. Ол бир сыгпатыны үйтгетмән, йүзини ашак салып, донан ялы болуп дурды. Эйсемде болса, Ашыр Артыгыщ зтжөк болан ишини аңлады. Ол, Артыга чиңерилди.:

— Артык, сен муна ненең дөзүп билйәсиң?

Артык улыдан демини алды:

— Дөзүп билйән болсам — шейдермидим?

— Ол сениң гезиң гарасы дәлми? Сөң оңа шикест салмага нәхили йүрегиң этди?

— Иүрегиме даш багласаад-да, элим диен этмеди.

— Артык, хайванда .нәме язык бар?

— Менде нәме гүнә бар?.. Ашыр, мениң узак ойдан соң акылыма гелен шу болды: «Алашаның аягына мык урсам, ол үч аяк агсап барса, белки, алмазлар» дийвп ойладым. Мен оның аягыны гөтерип, бвр чекич урсам-да, алашаның гөзлерине гөзим дүшенде, бүтин дүнйәни унутдым, чекижим элимден гачаныны дуйман галдым.

Нуржахан хамсыгыш, оглына теселли 'бермаге чальгшды:

— Артыкжан! Өзини бейле хорлама, гузым. Худай бардыр, белкв, бир себап билен оны ызына гайтараяды!

Артык, эжесиниң гөзиндәки дүвмеләп акан яшы гөрдн, Шекериң хоркуллаяныны эшитди, олара рөхими инди, а^грамың юөписини өзине басып, оларың гөвнини галдырмак үчвн, мертлиге салды:

— Эже, гой баша гелен беланы совсын! Жан саглыгы *божа, алаша* ене тапылар. Сён гайгы этме! Мен ояыез элим билен майып этмек пикиримден дәндим.

Ашыр оңа «Артык, мерт боларлар» дийип несихатбереси гелди. Эмма оның көне дердв гозгалып, шол пикиринден бүтинлейин дәнди-де, яңы барда баглап башлая ярасының үсТини дырмады.

Ашырың какасы Сәхет Голак өмүр бойы чатмадан чыкып билмән .гелштди. Ашыр етишенден соң, оның агзы бир аз аша етипди. Ол, гызыны чыкарды, гелин эдинди. Гелнининң дүйпхалысыны сатып, Ашырың артдыранжасыны хем оның үстине урнап, дөртганат, йүзбашлы, ак өй тутуңды. Ол өй машгала үчин көшк дерегини тутды, оларың гөзине шаларың тагтындан энайы гөрүнмеди. Дар чатмадан чыканлары үчин, дүнйәлери гиңәп, шәхтлери ачыльш гитди... Эмма шол шатлык узага чекмеди. Оның яңы йылы өврүленде, гошун дервайысы үчин әй

еалгыды чыкды. «Гөчде-голаңда еңил. Хер хили шатылара чыдарлык бердашлы өй» диййип, Сәхет Голагык өйини патыша салгыдына яздылар. Сәхет Голак үчин өйиниңгитмеги — толындан оглының гитмегинден энайы дәлди. Ол хер хили чарбайлыга урды, «Бермен!» диййип гыкылык этди, эмма өйиниң гитмегиниң үстине, өзи хем бир нәче гүн туссагда ятып чыкды. Диш-дырнак болуп эдинилен, гүммезеклэп отуран ак өй даргады, машгала мейданда серги болуп галды. Арадан энче вагт геченден соң, өй бахасы диййип, 35 .манат пул гелди. Сәхет Голак 35 манады оның ики саны кечесине харч эдипди. Оның үстине ене 15 манат гоюп, Мәмметвели» хожа худаёлына берилен, сандан галан чагшьж бир өйжагазы сатын алдылар. Оның көклери гьфылышып ятырды, балалары сыньис-сыныкды, эгин-эшиги петир безелен ялы элеме-дешикди. Ягыш чала шитирдесе, гойы дамжалар ирвгөз элекден гечен бутдай ялы ягярды. Сәхел ел турса чайканярды. Думлы-душындан чввүш эдип, өрклэп, зордан саклаярдылар.

Ашыр ажы гайгыны башындан гечирип, доңан ялы болуп дурды.

Артык алашасыны эерлэп башлады. Ол оның эндамыны ичирги билен сүпүрди, жул салман, чыплак эеоледи. Чыплак эерленен алашаның гөрнүги хас хем артып, эдил гуршунлы кенек ялы гөрүнди. Оңа агыздырык салжак боланда болса, алаша додакларыны гымылладып, оюң эдип, Артыгың элини гапды, дилин» ялмандырды, учтанаклаян гөзлерини балкыллатды.

Артыгың ондан артык дурмага, алаша гарамага такады етмэн, ярты ч&регв гушагына эплэп салды-да атланды.

Нуржаханьш. йүреги гүрсүллэп урды-да, ичине сьггмаян ялы, агзындан чыкаяна гелди. Шекер Аор алашаньщ ызындан серетмэге такады етмэн, нэзик бармаклары билен йүзини тутды-да, ичерик гирди. Ашырың хем йүреги авады, богазы долды, шейле-де болса, мертлиге салды:

— Артьгк, мерт бол. Өзиңче бар-ёк душманлара сырьщы билдирме!

Нуржахан гарылжык сес билен:

— Гузым, бар, саг гит-де, аман гел. Худайёлына бир тамдыр чөрек. Хернэ алланьщ ©зи дор алашаны ызына гайтараяды! — дкййип, гыңажының ужы билен мэзлешен гөзлерини сүпүрди.

Артыгк ызына гаңрылмады, Айналарын енсесине етенде, ола.ра бакан серетмеди... Ат той.нагыньщ гупүрдиси, гапыда бир зада гүйменип дуран Айнаны ганрылып серетмәге межбур этди. Айна гөрсе, ана Артык гечип баряр. Эмма оньщ йүзи салык, төверегине гарамаяр. Башга ере гарамаса, гой ол гарамасын, өз Айнасына нәме үчин гаранок? Нәме үчин ол өз Айнаеьшың гөвнини ачмак ислэнок? Нәме үчин ол, Айнанын йүрегинч парчаламак ислейәр?.. Я ол Айнадан өйкеледими? Нәме себәбе? Я Айнадан йүз дөндердими? Я-да Айнадан башга бирини сөйүп башладымы? Она наме болды, нәме болды? Айна оны гиже-гүндиз унудып биленок, ягса-турса гөзиниң өңине гетирйәр, Артык оны нәме үчин унутды? Нәме үчин оның йүрегини аватды?..

Артыгың агыр ягдайы Айна-да гечди. Артык Айнадан араныачды.

Артык мәрекәниң четинден атыны сүрүп баранда, гүн ики яныны денләдди. Демир ёлың гүнбатар йүзиндәки ачык мейданда халк байракчы ялы үйшүпди, адамлар җаныгьгп сөзлешйәрдилер, атлар кишңешйәрдилер. Хов.а петиш боланы үчин, аяк астындан гөтерилен тозан, тот болуп гамашярды. Көкерилен ялы алашалар бири-бирине хайбат атышярды, аякларыны пешешйәрди, хайкырышьш чарлая галышярды. Эмма оларың иришмелерини тутуп дуранларың, оларың төверегиндәки айланянларык тозан синен йүзлеринде шатлык рухы ёкды. Кимлертор-сарылярды, кимлер газаплы гараярды, квмлер бөврини диниргейәрди...

Артьпс нирә, нәме үчин барянывы шол сагадың өзинде хушына гетирип билмеди, йөнекей өңе сүрди, таныш адамлары танаман гечди, берилен саламы эшитмеди. Гаршысында җебс гелен ат билен алашаның кишнешмеги оны ёзине гетирди. Ол, атының башыны чекип гаранҗаклады. Мәрекәниң орта гүрпинде стол гоюлыпдыр Столың ортасында, гарынлак, муртлак, гөзлери пенснели, эгинлери зерли пагонлы, сарымтыл гейимде бир чишак адам отырды. Артык оның полковник Бел ановичдигини танаярды: оны бир гезвк Халназарыңка мьгхман боланда гөрүпди. Полковнигиң саг тарапында Хоҗамырат волостной, чепинде Хүм-мет волостной, оларың ики ян гапдалларында-да Бег, Векил волостнойлары отырды. Хоҗа-

мырат билен Хүммедин йүзлери солгун, янаклары чишик, габаклары елли, гөзлери чылпыклы ялы гөрүнйәрди. Оларың икиси ики ерден эллервни агызларына тутуп, тайлы гезек паллаярдылар... Эгинлери пагонлы адал докторы билен гара сакгал гарьшлак түркмен атшынасы аяк үстинде дурды. Олар янларына гетирилен атлары сынлаярдылар, волостнойлар олара баха кесйәрди, полковник тассыклаярды я азалдярды. Хер атын. будына тагма басылып, бейлеки үйшүл дуран ялан,ач атлара гошулярды.

Чеп аягы агсак, готур, гы-сгарак бир адам, атланар тай өң аягы агсак алашасыны ийдип, иквси вки ерден кейтиклэп, столын янына гелдилер. Алаша аягының агырысына гараман, ики янына бакҗаклап гелди, даргеййимли адамлары гөренде, оларың үйтгешик ысларыны аланда хоргурды, үркҗек болды, янын-янын бөвүр берди. Эмма гелип дуранда болса, атланар аягыны совадып, ерден. гөтерибрәк дурды.

Доктор оның дашындан кевеҗөклэп айл,анды, гершвни барлады, гөвсини сыпады, дызына какып гөрди. Алаша бир әдим гөтинҗекледи, түрюмен атшынасы оньщ инҗигини, дабаныны барлап гөренден соң, «майып» дийип мәлим этди. Полковник элини салгады:

— Брак! Квтди бар.

Готур адам сөзе дүшүнмесе-де, үме дүшүнип, алашасының башыны ©вүрди. Эмма доктор оны саклады:

— Дур энтек!..

Доктор алашаның иришмөсинден яиышды. Готур оңа .аларыльш середенде, гөзинде окы -болса, урарлы гөрүнди.. Доктор алашаның аягыны эесине гөтердип, дабаныныч ашагына серетди, хич бир зат гөрмеди. Ондан соң чакгысыны чыкарып, тойнагың чуканакларыны дьгрмашдырды. Чакгьгның уҗы тойнагың гатлагының арасында гаты бир зада дегди:

— Бу нәме?

Готур она бир серетди-де, йүзини ашак салды, «Ол сениң...» диеси гелди, дили бармады. Доктор чакгысы билен мыха тырк-тырк какып, сорашны гайталадьг:

— Бу нәме?

Волостнойларың икиси вкиерден галып дазарылдылар.

— Ә хе-ей, харамзада! Нәме, сениң дилиң ёкмы?

Готур, атың аягыны ашак гойберип, гулагыны дырмады-да, гүмүртик җогап 'бердв:

— Билемок айт мен-ә, төнүртге дагы уран болаймаса...

Атшынас алашаң аягыны гөтөрди, Хүммет 'барлап гөрди:

— Хей, донуз оглы! Бу нәме?

Готурьвд йүреги .гүрсүллэп урды, гызгын ганы депесинден дабанына йүзүрди, йүзи үйтгеди, додаклары гелшивсиз мүнкүлледи, гөзине ган гуюлды, агсак аягыны ере дегирип-гөтерип, эгнини зищкиллетди, гөвнине гетирен сөзини дашына чыкарды:

— Волостной хан, ол сенин............

Волостной оны элинин терси билен чаланда, готур, агсак аягынын үстине түвдүрилип гитди. Полковник волостноя йүзленди:

— Что случилось?

Волостной полковниге мәлим эдйәнчә, <готур хасанаклап галды, пьгчагыны сьтрьш, кейтиклэп окдурылды: волостнойы сухламакчы болды. Эмма атигынас ара дүшүп, онын пычаклы голындан гысымлады. Онянча, тюлшхейскилер етишип, готуры өңе салдылар. Ол ызына доланьш гыгырды:

— Итиң бири, волостной! Я сен мени чыгегынсыз гүне саларсың, я-да мен сенин энени дула бакдырын!

Били йүң гушаклы, бойны гызыл яглыклы, чүри телпекли, узын ак саигал җарчы элвни агзына тутуп зовлатды: 1

' — Гоыьа обасының арчыны Бабахан арчын болса гел ха-ав!..

Аягы гара әдикли, гырмызы доилы, дашындан еке етер йүпек- гушаклы, буйра гара телпекли, гара йүзли адам гелип, столын башында отуранлара салам берди. Полковник ёгын муртыны ики эли билен сыпады:

— А, Бабахан арчын. Чок якшы!

Ол яс-яныжа укыдан туруп гелен ялыды. Онының йылчыр гара йүзи габарыл, габаклары елленкп дурды. Ол шепбешик гек додакларыны алада билен гымылдатды:

— Җенап болкөйнек саг болсын!

Хожамырат волостной гөзлерини сүзүп, буйрук бердв:

— Арчын хан, атлары гетир!

Бабахан арчынын ады чыкандан, онының илинден гелен атлар столың төверегинде хатарланышып уграды. Арчын төверегине укылы гөзлерини гездирдй:

— Волостной ага, атлар хәзир!

Бабахан арчының алашалары гечш башлады.

Янкы гөрен гайгылы вакасы Артыгын газабыны хас хем артдырды. Ол, атдан дүшмәни хем унудып, мәрекәң четинден сынлап дурды. йүз хили ойлар онын башындан гечди. Алашаны аркачла сатманына өкүндв. Арчыныңтәвелласы ядына геленде, Хожамырат волостноя гөзи дүшенде болса, йигренокилик 'билен серетд»: «Өзамче ёк харамзадалар гөзи-миң өаииде сәпҗедип йөренден, гой б»р көйүп, бир бишейин» диен нетиҗә гелди. Эмма өз гезеги голайладыхча, оның жебегеси дарыкды. Ол бу чакылыга көрлерче эерип геленине пушман этди: «Мен нәме үчин Айдогды ялы, Гурбан Җоҗак ялы чете чыкып, өзимялылардан йыгынчак дүзетмедим? Нәме үчин Халназарың ейини башына юмурмадыш? Нэме үчин Бабахан арчынын сакгалыны терсине сырмадым?.. Шиндем бир пилле дәлми?» дийип ойланды. Шол вагтда болса җарчының сеси яңланды:

— Артык Бабалы, алашаңы гетир ха-ав!

Артыгьщ алашасынын дашына үйшдилер. Хоҗамьграт волостной, хатда полковнңгиң өзи хем туруп сын этди. Алаша гулакларыны ялырьгп дурды, дсисгор оның сагрысыны сыпажак боланда, еке тойнагыны салмага хыялланды... Комиссияның алаша гөвяи етди. Оның чеп аягының ич йүз иижигинде бир дүвүнҗик барды. Атшынас она гөзи дүшенден, гурап гиден сүңкдигини аңлады. Эмма ол дүвүн докторың гөзине гелмеди. Ол, дилмач үсти билен Артыга йүз тутды:

— Атың аягыны гөтер!

Доктор алашаң тойнагының ашатьшда хич бир зат сайгармады. Ондан соң атың инҗигине бармагыны узадып:

— Ол нәме? — дийил сорады.

Артык она җогап гайтарасы гелмеди, эадма ол гайталал сорандан соң, гүмүртик җогал берди: >

— Докторың өзи билмесе, мен нәбилейин?

Доктор Артыга чиңерилди:

— Догрыңы айт: таяк бнлен уруп чиширдинми я оның инҗигине даш багладыңмы?

— Нәме эден болсам, өзиң бил-дә!

Доктор оның нәмедигини айгыт эдип 'бшхман, атшынаса серетди:

— Мен оңа шүбхеленйә».

Полковник пенснесини айрьгп серетди. Хакыкатдаи-да, инҗигиң ич йүзинде бир задың юмралып дураны гөрүн-

ди. Атшьгнас, докторын гапдалына гелвп, оның нәмедигини мәлим этмекчи болды. Шол -загтда болса Хожамырат волостнойың шүбхели ардынаныны зшитди, оның сүзгек гезиниң бир зады ышарат этмек билен гырпылдаяныны гөрди, дилини ярман, йүзини аша« салды-да, «Белкч хем, волостной бу алашаны сыпдырмак ислейәндир» дийип дүшүнди. Полковник ондан «Бу нәмәниң аламаты» дийип соранда, ёгын бармаклары билен оны ене бир гезек барлап гөрүп, волостнойың йүзине огрын серетди:

— Мениң танышыма гөрә, майьшлык нышаны.

Шол сөз Артыга бушлук болуп эшидилди. Шол сүңк зерарлы алашасыны ызына гайтарарлар хасап эдип, гамгын йүзине шатлык рухы чайылды, бир-ики әдим илери сүйшүп, полковниге мәлим этди:

— Баяр ага, сениң дакторларың өрән өкде экени. Мениң алашам, хакыкатдан-да, майып. Ол вагтал-вагт бир нәче гүнләп агсап гезйә. Кәте бөкҗекләп баряка-да, бирденкә үч аяк болайя. Эгер мениң сөэиме ынанман; оны алсаныз, патыша нөкериниң бирине каст 'этдигиңиз болар. Ол бижай ерде агсап, эдермен батыры ягы элине берер.

Артык шол сөзлерини өз еринде айдандырьга хем оңарып айдандырын дийип дүшүнди. Хакыкатдан-да, дилмач оның сөзлериңи терҗиме эденден соң, полковяик элини салгады:

— Китди бар.

Артьж айгытлы гуванч билен сесленди:

— Саг бол, баяр ага!

Артык алашанын башыны бейләк долады: өз алашасыны бермезлик ниети билен оның тойнагының ашагына мых какжак боланьгны ядына сальгп, готурың гүнине дүшмәнине хем алашасының азат боланына бегенди. Оның шатльпслы гәвни йылдьгрым ялы йүврүп, эййәм эжесине, Шекере, Ашыра, хатда... Айна-да барып бушлады...

Ол хениз әдим урманка болса, Хожамьграт волостной рус дили билен полкозните йүзленди:

— Полковник ата, алаша патышаң дердине ярамаса-да, сизиң гулыңызың хызматына кемсиз ярар. Шоның үчин оны ызына гайтарман, бендәңиз үчин а.лып галмагынызы хайьш эдйән.

Полковник доңуздиңини саландан соң, Артыга бакан элини узатды:

— Тохта!

«Тохта» сөзи Артыгын гулатына шарпык болуп дөгди. Ол ялта ызына середенде, полковнигин сүем бармагының өзине бакан эгилип-галшыны, «мунда гел» дийип ышарат эдйәнини сайгарды.

Артыгың төвнининң йүврүк ата атланып, гамчылап баряньтна хениз салым гечмәнди. Ол дор алашаны А&наларын еңсееи билен сәпжидип барярды: гамлы гүне салып гайдан Айнасыныд гөвнияи ачярды. Оньщ өнинден Шекер ылгап чыкып, бойьгна-бойына товусярды. Эжеси оглының атлы геленини герүп, оның үстинден *пишме* сечйәрди. Артыгың йүзине жгтылык нуры инип, отлуклы гөзлериниң бәбенөклери гүн шөхлеси билен бэслешйәрдв... Эмма «Тохта!» сеси оның гөвүн гушьгаың ганатыны гырды. Оның өтгүн гөрежи, Айнаның гүлүп дуран йүзиниң, Шекерин бөкдҗеклейәнининң, эжесиниң -пишме оечйәнининң ерине — баярың бетнышан сыпатыны, волостнойың тамакин гөзини, арчының хилегәр йүзини гөрди). Оның герен жиндәки учганак, чаммак учгуны ялы, шол секундда сөнди, ягты йүзи оолды, згинлери салланды, ызына бакан ысгынсыз га-дам урды.

Полковник мадырдады. Дилмач она:

— Ягшы йигит, сениң алашаң кабул эдилйәр,— дийип мәлим этди.

Шол секундда болса гарынлакгараягыз атшьгнас оның иришмесвне япышды. Артык танапы элинден нахили сьшдыраныны-да дуйман галды.

Хожамырат волостной алашаның дашына ене бир гезек айланды, артыга серетди, оның газабыны ятырмак үчин, оның өзини гөтиногры тутмак герек дийип дүшүнди:

— Халыпа, сенвң чөрегин битин экени! Доктор: «Ол йигит өз атынын аягыны билгешләнден майып эдипдир» дийди. Баярам оңа ынанды. Билхешләнден ‘каст эдениң нәхили эдилйәнини, өңрэк гелең болсаң, өзиң хем гөрердин. Сен, хальша, миннети ©з арчьгныңдан чек! Оны онат гөреним үчин, мен хем сени голладым. ол «өне яра диймдим. Догрысы, оның көр болан сүдкдигини айтдым.

Артыгың җаяына ене бир аз арам гирди: Хожаадырадың хошамай сөзлери гулагына ярады. «Белки хем, ол маңа ягшылык эдендир» дийии дүшүяди. Шоның үчин хошал гараш билен золостноя тутунды:

— Саг бол, ага! Эденине таңры ялкасын! Сениң элиңден гелйә, менвң алашамам сыпдыр.

Волостной вр-гекден гелди:

— Пәхей, валла! Бу чакын. адамсъша ягшылык эдерлкги ёк! Инди сениң чандалаклы ябын. үчин, сениң ериңе мен түрмә гидейинми?

Бабахан арчын хем гыжытлы сөзлед»:

— Артык, сен, ханым, эдилен ягшыльпын гадрыны биленок. Мен оңа сениң үчин дүйнден бәри ялбарып йөрдим: волостной ага көмек этмедик болса, сенем хәлки гoтурың гүнине дүшердиң.

Артык волостнойың свзине дүшүнмедик хем болса, арчының хилесини аңлады: оның өвүтлери, гайта, газабыны гетирди. Ол өз халыны өзи хем дуйман, юмругыны дүвү-п, дикарынлал серетди:

— Мана ятшыльж эдип, алашамы элимден аланыңызэдан — яманлык эдип, түрмә абереניңизи йүз эосе ягшы гөрерин!

Оның, батлы сесини эшиден полковник геңиргеди:

— Что! Что?!

Волостной шол гүррүңи юимарлады:

— Арчын хан ока: сен атың аягыны билгешланден эдипснң дийди. Ол йигит гүнәсш боланы үчин газапланды.

— Якшы! Якшы!

Өзге алынан атларың арт будына та1гма басылса-да, дор алаша «шикестлн» боланы үчин, тагмасыз гечди. Эмма Артыж оны аңламады. Алашаны кемсиз сынлан Хожамырат, полковник билен мадьгрдашандан соң, ез дүшүнжесине гөрә, Артыга якымлы сөз айтды:

— Ягшы йигит, баяр сениң атыңа кьгрк манат баха кесди. Волостнойлар оны макул билдилер. Сениң элиңе петек берип, хеләк эдип дуржак хем дәл. Сениң өз арчының оны үстиңе элтип берер!

Артьж алашаның эсбапларыны аркасына аландая соң, стол тайына йигренжи гөз *билев* гарады-да, пьян ялы энтиреклән гнтди.

Он икинщи баш

Шәкериң бир ян четинде, демир ёлың гүндогар гырасында, пщжяйән гаидалы ёнулмадык агачдан, бейлеки диварлары палчыкдан ясалан даражык ховлычаң ичинде өтлемже там гөрүнйәрди. Оның агач диварларының ич •йүзвнде, эйленип үйшүрилен сыгыр паяжалары, оның

бейле янындакы күнчде болса оыгыр ятагы барды. Тамың, галысындакы агачларың арасында, тагталарыныа арасы ачылышып ду>рая стол гоюлыпды. Стольщ башында ики эркек адам билен бир аял нахар иймәге тайынланярды. Адамларьщ бири — өй эеси Иван Тимофеевич Чернышовды, оның ялаңач келлесиняң гыркылмадык чокулы ёңсесине дүшүп ятырды, эп-эсли муртлары бир аз ашак салланярды, гүр гара гашлары габагының үствне көлге салярды, боюнларъгның йүзи бир аз йыгыртлашып башлапды, агачэт гошарларында иймешик түйлери барды, чеп элиниң күлбикеш билен огулхаҗадды җоннукдьь Ол бир чүйшәниң агзыны ачмакчы болярды...

Оның янында, иймешик сары сакгаллы, көлгесиз гак гөзли, чыпар сачлы, маңлайы дараҗык, бурны дүвүнли, кичекрэк, эҗизже бир адам барды. Ол, Иван Тимофееаиче жаньгып гүррүң берйэрди.

Оларың үчүнҗиси, мор сачлы, гызгылт йүзли, тохга бир аялды. Шол аял алада билен хасырдап, стол., дүзедйәрди. Агач япракларының аралары бшген гечйән гүн шөхлелери столың үстине нагыш болуп сепеленйәрди, Иваның чокуллы келлесинде, шңшьюынъщ сары сачларында ойнаярды.

Столың четине гелио гонан мис газаның галагы галдырыланда бугарды. Иймешик сакгаллы ыкҗамрак отурды:

— Анна Петровна, мен бу гүн сизе мыхман!

Анна Петровна келемли чорбаны табаклара икв чомгучдан гуюп:

— Ваоилий Дмитрич, мен' арэн шат!—дийип, илюи билен оның өңинде-бирин» тойды.

Иван Тимофеевич элиндәки чүйшесиш ики «рушка пуре-пурләп гуйды, дуйбинде галанҗасына йвти-йити серетди, икирҗинледи, крушканың бирини Василий Дмитриче узатды. Василий Дмвгрич сораглы гөз билен Иван Тимофеевиче гаради:

— А Анна Петровна?

Иван Тимофеевич чүйшәң дүйбинде галанына ене бяр гезек сын этди. «Өзимиңкә хас көпрәк гуюп, Анна Петровна азрак гуяйдьм өйдйән» дийип ойлады-да:

— Оңа-да етерлик бар,— двйди.

Анна Петровна сыпайычылык этди:

— Ёк, Василай Дадитрич, мен ичмейән. Маңа герек дәл.

Иван Тимофеевич чүйшәния дүйбинде галаныны гырасы мойлы ялпажых бир чашка гуйды:

— Анна Петровна, ал сен хөм шуж.агазы гөрәй!

Крушкалар чакнышды. Иван Тимофеевич билен Василий Дмитрич бир зарбада башына чекди. Иван гара 'чөрегн улырак дишләп, гәвуш арасы билен түр-рүч этди:

— Василий Дмитрич, сен билйәсиң, дүйн 'Палучкады. Мен Амна Пепровна «Сеи байрам мынасыбети билен гелг эртир ондьграк бир нахар тайынла, бир чүйшежик хем вино ал» дийдим. Анна Петровна балса бирсыхлы ө.з ниетинин үстинде дуряр: «Сен онлы иймит хакында ойланман, сыгыр алар ялы пулҗагаз сүйшүрмек хакында ойлансаң, хас ягшьь боларды» диййә. Биз өтен йыл сыпрымызы сатанымыздан соң, онып сәзишң йүзде кхгсаны сыгыр хэкында гидй&р. Мен оңа айдян: хава, мен элиме иленҗесиниң барыны саңа гетирип бөрйән, башарып билйән болс^ң сүйшүр диййан. Мен ичгихана гидөмок. Эмма далучкада бир диййән...

Анна Петровна бурныны тыссылдадьш, гөвни етмезлик этди:

— Хымм! палучка?.. Базарда затларың «әхили гьшматлаянындан сениң хабарын, .бармы? Сениң лалучкаң басывй гара чөреге-де етеси ёк.

Чернышов муртларыны сүпүрди-де йылгьгрды:

— Эйсөм, сениң, пикириңче, мен нәтмели? Базара шдип, будка ачмалымы?

— Мен хем, элбетде, саңа байлара гит-де, чопан дур диемок. Шейле-де болса, сен көпрэк газанып билҗек ахыры. Сени пагта заводына машинист чагырдылар. Нәме үчин гидеңок?

— Арутюн хожайыныңкамы? Василий оны сенден говырак билйәндир. Сен ол эрмени хожайыньщ пенҗесине бир илсең, ганыңы соруп гутарман сыпдырмаз! Мен нәме-де болса, парошздан айрылып билжек дәл!

— Онда, хакың артдырылмагьгны талап эт, Элбетде,. сени бошадаслары ёк, хич болманда, бәш-үч манат галдырарлар. Елда, ише яраян, иш башарян адамының өзи кеплүк хем дәл. Сен болсаң — машинист!

Иваи Тимофеевич кейп эдип гүлди:

— Ханы, сен инди муңа дүшүндир-дә!.. Хемише сыгырдан башлап, аз газаняным билен гутаряр.

— Сыгрьщ болса, ол өзини хем эклейәр, сени хем.

эклейәр. Свн айлыгыңы -артдырдып билсең, элбетде, сыгыр алмага пул сүйшүрип билерис!

Иван Тимофеевич бу сапар чынлакай сөзледи:

— Саңа акмаҗык хелей диерлер! Саңа долы палучка берселер, маңа долы палучка берселер, Васишә долы палучка бероелер — баярлар, сөвдагәрлер, агалар кимиң чотына кейп чексинлер? Миллионлап гошунъщ харжы кимиң бойньгна дүшсин? Нәлет сиңен злруш халкың зәхедедини бирсыхлы ювдуп ятыр ахыры!.. Сен айлыгың артдырылмагыны талап эгсең, сениң бойнына сыртмак атдырлар! Сен шоңа-да дүшүнеңокмы?

— Хым! Кагыз өз эллериндея эмеле гелйә — басайсынлар көпрәк!

Махорка доламага отуран Василий Дмитрич хем сөзе гошулды:

— Анна Пеггршна! Харыдың гүнсайын гымматлаяны — пулы көп чыкарянлары үчкн дәлми? Кагыеы петделәп гойберйәлер, пул дурдыгыча кепелйәр...

Иван оның сөзинн артдырды:

— Харьгт болса ду^рдыгыча азаляр!

Гап-гаҗаклары йыгнашдырян Анна Петровна ене бир зат айтмаокчы боланда, гапыдан бириниң гиренине гөзи дүшди:

— Ана, 'бизе ене бир мыхман гелйәр.

Иван гаңрылып өередендė, Артык гелип сала^м берди. Иван Тимофеевич еринден туруп гөрүшди:

— Хә, Артык!.. Хош гелдиң!

Иван Черяышов Артьгкда хемишеки шатлык, хемишеки җаңлылык гөрмеди. Ол, а-ркасьшдакы зер-эсбабыяы агаҗың дүйбинде ташлады. Оның гүн гызгыны гаймакладан йүэинде бир задың газабы гөрүнйэрди, гөзлериниң гөрежи гынанч билен янярды. Иваның гөвнине болмаса, оның гөвресинде-де бщр гурпсузлык сызылян^ялыды. "Чернышовың чала етен нешесини Артыгың шол гөрнүши позды: ол оның халының ничикдигини хем сорап билмеди. Оны өз янындан отуртды-да, эер-эсбаба гөз гездирип, сораг берди:

— Артык, алаша гелди ёкдыр? Я оны сатды бардыр?

Иван Тимофеевич Артыгың алашасыны оөййәрди. Ол оны гетирип даңанда, хемише оңа от берйәрди, маңлайыны сыпаярды, вагты билен оның янындан айрылып билмейәрди... Онсуз-да йүреги авап дуран Артыга алаша адының эшидилмегн гайгысыны гошаландырды. Ол оңа

деррев жогап бермән, төверегиие гаранж.аклада, ульщан демини алды:

— Алашаны алдылар...

Анна Петрокна туркменчә ончаклы дүшүнмеое-де, саоңкы юөэи аңлады, ичини чекди, ооңкы оөзи гайталады:

– Хих! Алдылар?

Чернышов паровоздан дүшенде, демир ёлъщ гүнбатар тарапьщдакы мәрекәни сьгнлапды. Ол шоның ялы үйшмеги йыпы-йыгыдан гв|рйәрди. Шо«ьщ үчин Артыкдан «Ким алды? Нәме үчин алды?» дийип сораман, анык'швнине теселли бермек кследи:

— Җаны. саг болсын, Артык. Билйэмиң, җаны саг болды, мал тапылды бардыр.

Васиший Дмитрич бармакларыны саралдан махорка гальщдысыны агаҗың дүйбине оклап, рус дили билөн сөзледи, келлесини яйкады:

— «Алдылар»... Ене аларлар.

Анна Пегровя.а ол сөэе дүшүимән, оораг берди:

— Огурлап алдылармы?

— Огурлап дад, зорлап алдылар.

Василий Дмитрич: •

— Ине муңа—реквизиция диййәлер дийип дүшүндирди.

Анна Петровва:

— Бирсыклы ‘алгыт, салгыгг... Хий, муның гуТаран вагты болмазмы? — дийип, башьгны яйкады-да, бош гапларыны алып, ожага бакан гитди.

Түркменлерден гошуичылыга алынмаяныны, оның ерине дайхана 'болан алгыт-салгыдың хас агырдышны Чериышов билйәрди. Ол, Артыгың еке 'бир алашасыны хем элиндеи га-ңрыльгп альгааньпның оңа иәхили агыр тәсяр эдйәнини хем аңлаирды, эмма. оңа нәхили теоелли бервп билҗегине акылы чатмаярды.

Анңа Петровна тарелкалара белүшдирен котлетлерини гетирип, мьихм.анларың вңинде тоянда, Василий Дмитрич, Иван-а терҗиме этдирмек билен, Артыгың агыр халыны еңиллетмек күйине дүшди:

— Мыхман, сен шүкүр эт. Оен энтөк яш, сагат, *тч* бир задың саңа овчаклы ховпы &к. Уруш одьшьщ етмедик ери, яндырмадык зады галмаз. Сен менден хабар ал! Мениң өзимден улы доганым солдатлыг,а алыньип, Япон билен болан урушда, Портартурда өлди. Ондаң улы доганымы, бәшинҗи йыл революциясына гошулдың дийип,

Сибире йбердилер. Адатланмадык ач адам алтмыш градуслы совуга чыдап билерми? Ол шол ерде »нче кеоелине миессер гелип, хелэк болды. Өзимден кичиси ачлык йылы гарны чишип, өзини ыраслап билмэн, аманадьгны табшырды. Иң кичнмизиң болса герман урушына гидениве йылдак агды. Алты айдан бэри ондан мич бир хат-хабарда ёк... Рус Ватаны үчин бңр эне шунча гурбан берди. Мен оңа гынанамок! Ватан үчин мен өзими хем, машг,аламы хем гурбан бермэге тайын. Мениң гьшанян ерим — рус ганы дерексиз дөкүлйэр. Рус ганы үчин, рус Ватаны үчин ж.а)н чекйэнлер кэн дэл. Хөкүмет эдарасында отурып, оны сатянлар кэн. Ана, шоңа мениң жаньш агыряр. Сөн маңа га|ра... — Оның довамлы үсгүрмеои тутуп, гурсашна япышды-да, бейлесине айланды, йүзи гөгерди, эллери саидырады.

Василий Дмитричиң үогүлевүги кесили-п, хашылап дем аландан соң, Артык оны сынлады.

Артык алашасыны белли-күлли вдьшдан чыкарып, Василий Дмитричин, иймешик муртына, мөкгежввениң гулпагы ялы сачына, «айынжэр көшбине серетди, оның халына рэхими инди. Ол ондаи «Ене догаяың бармы?» дийип сорасы гелди, эмма дили бармады. Онын дер билен, шр билен гатан, кэ ери кертилен кендир көйнегйнден акоовулт гызылэтене тенлери гэрүнип дурды. Мазут билсн гатан гара мавут җалбарының ямаг саны ёкды. Аягындакы панзар ботинкасьгиың бу|рны гопуп, тозан билен эйленен палчыклы бармаклары гөрүнип дурды. Эндамыщда болса гарга чокасы эт ёкды...

Анна Петроена, Артьвгың болуп отурышьюы геңиргэп:

— Артьгк, сен нэме аңалып отырсың? Нахар оова^маңка, иймек герек акырын! —дийип, оның өңин^е гоян гоша котлетли, гапдалы түвили тарелканы гөркезди. Ондан соң Василий Дмитриче йүзлеяди:

— Василий Дмитрич, өйкениңизе долдуран түгасэңиз бесдир, ма^хорканы ташлаң-да, иймите япышың!

Василий Дмитрич иймите бир аз гызыгандай соң, ене сөзине довам этдв:

— Мениң дирилигим билен өлил!игимиң — машгала үчин ончаклы тапавуды хем ёк. Будкачының алян айлыгы нирэ етйар? Машгала басыпдьгр. Оглан-ушакларьж тенлерини впмага гурп ёк. Олар гызылэтене чага гуш ялы, итиң хоры. Эндамларында эт, йүвлөр-инде ган ёк. Рус га1ньгның шейле нетижесиз дөкүлжегине гөзим етсе...

ёк, мөнде умыт бар, бәшинҗи йылын. гайталанмагы мүмкин... — Ол эдип барян. гүррүңини бңрденкэ кесди-де, Артыга йүзлевди.— Сен, мыхман, шүкүр эт! Свниң атыңы алсалар-да, дүйәң билен араны ачсалар-да, өйиңи үстиңден сыггырсалар-да, сениң шивди чөрегиң бишн, башьш абат. Эмма...

Сөзнниң ооңыны айтмага Василяй Дшгоричиң дилинвң бармаиыны Артык аңл.ады. Эйсем-де болса, ол оның «Юрды эдара эдйән акмж патыша хем оның ял-ягысы гуйруклары 'болса, уруш шу тидишинде довам этсе, сен хем оның гурбаны болароың» диймек исләнини дүшүнди.

Василий Дмитричиң сөзини Артыгың ыхлас билөн диңлейәниви гөрен Иван Твмофеевич, өзиниң ч,алгьгрт дили билен Артыга оны танатмак иследи:

— Артык, муның ады Василий Дмитрич, фамилиясы болса — Карташов. Биз көне достлар. Ол Душага гидйән ёлың биринҗи будкасында ёлчы болуп ишлейәр. Мен паровоз билен гечен вагтымда, ол маңа өзиниң яшыл байдажъичыны галгадяр, мен о«а папагымы булаян. Бу догры кепли, ачык йүрекли .адамдьвр. Муңа дүнйәңи ынанмак болар. Ёлың дүшсе, чөкинме-де мыхман бар. Муның өзи гарьвп хем болса, мьгхман үчин байдыр>.

Иван Тимофеевичиң айтмагына герә, Ваоилий Дмитрич Ашгабат ёлына меркези Руссиядан гелип дүшүпдир. Оның Здааший областьгна геленине ■бәш йыла голай болса-да, бир йылыны Үчаҗы чөлкнде лечирипдир. Теҗене гелени дөрт йыла сер уруп барса-да, бары-бир яшаян ери ене чөлди. Ол, шэхери кән күйсәп хем дурмаярды. Диңе ишдөн эли сыпынан вагты, Иваның яньгна гелйәрди.

Василий Дмитрич аҗымтык йылгырды, табагьгнын дүйбинде гал,ан гушгөзи чорбасьгна-да чөрек басып ийди. Анна Пегровна оның' кемалльг дойманыны сыэса-да, чай билен чөрекден башг-а берөре задьг болманы үчин, билмезлипе садды. Василий Дмитрич, Артыга", Ивана н.азар салды:

— Иван Тимофеевич, мениң шшдигими мыяман-а танатдың, мыхманың кимдигини болса маңа танатм,адьт. Нәме үчин?

— А-а...

— Ну-да!

— Бу йигиде — Артык Бабалы диййәлер. Бу Гоша обасындая. Мвн Артыгы дврт йылдан бәри танаетн. Бу бир вагт байталчасына саман йүкләп гелди, мен муның

саманьшы сатын алдым, өзини хем мыхман эдиндим. Шондан бәри биз икимиз йөне бир таныш дәл, чынлакай дост. Бу базара геленде, мениңкә гелмән гиденок, менин өйкележегими билйәр. Сен хем мунын билен якын таныш болмагьщьг маслахат билйән. Бу өрән гызык, сада, дог-ры кепли хем достлуга гадыр-гыммат гойян йигит...

Артык «К1и гүнден бәри зат иймәнди, гүррүңе гызыгып габагыны бошаданыны хөм дуйман галды. Ивая махор-касыны чыкарып:

— Мен Артьп-а чендан газет хабарларындан гүррүн берйән,— диенде, Василий Дмитрим оньщ сөзиви кесди:

— Газет диййәмиң? Шол болгыоьгз хабарлар билеи оның башьгны гарышдьгрмак першми?.. Сен йң ягшысы оңа умуш ягдайдан хабар бер. Гой ол, дүнйә ягдайывдав бир аз хабардар болсын, дүшүнҗеси бир аз артсьга. Болмаса, «Ол шәхери алдык, бу шәхере голайлаяс» дивн ялан-яшрык хабарлар билен оның мейлини позарсың.

— Ол •барада-да оөзлеапйәрис. Ол инди кәбир затлара догры дүшүнйәр. Ханы, Артык, сен айт,— ол Артыга йүз-ленди,— Халназар бай хем гошунчылыга өз атьшы бер-1ИМИ?

Артык оңа шол секундда:

— Ек! — дийип җог.ап гайтарды.— Халназарың Мелегушы хем, ал ёргасы хем газыгының дашында аркайын зйланып дур.

— Нәме үчин?

— Нәме үчивдигини өзиң биленоими? Ол бай ахыры!.. Салгыгг салян, ат алян харамзадалар: Бабахан арчын, Хоҗамырат волостной оның .билея бир табакдан чвреж аййәрлер ахыры!

Артыгың җогабындан канагатланан Иван Тимофеевш:

— Ана гөрй&рмиң?—дийди. Ондан сон. ^не Артыгз йүзленди.— Артьж, сөниң энтек башында кән сө®ешлер бардыр.

Артык өның .айдан сөзине оңлы дүшүнмән:

— Иван, сен уруш тиз гутарар диймейәрмидиң? — дийип сорады.

— Мөниң айтҗак болянъгм — байлара гаршьг, байлар айлен болҗэк сөвеш.

— Медиң урушҗагым диңе *бир* ез байларьш-ыз болса. ол онч.аклы ховп дәл. Мен ояда деррее ата атл-анарын! — дийди-де, ыгтыярсыз башьшы я^йкады.—'Армам, инди менин атым хем ёк!.. — Ол агыр ойдэн соң бирдевкә Ивэн

Тимофөеетче йүзленди.— Иван, рус патышэоы басылармы?

— Меиин билишиме гөрə, (басылар. Йөне вели, оны герман басмаз. Рус топрагын-а немецин. аягы дегмез. Рус гтатышасьгны онын. вз солдатлары басар, халк басар!

Артьж оңа дүшүиман оор,ады:

— Ол нэхили?

— Рус патышасындан сен разымы, мен раэымы, Ва- . оилий разымы?.. Ким ондан разы?

Артык нəхилзг айданыны бипмəн, манысьгна-да ончаклы дүшүнмəн, агзына гелишине гөрə айдып гойберди:

— Халназар бай разы!

— Бир адам бай болса, йүз адам гарып. Бир адам патыша тарапдары болса, йүз адам она гаршы. Бай, э.лбетде, уруша гиденок. Урушян хем гарып, ган дөкйəн хем гарьш. Гарьш вəме үчин урушсын?

АртыКгОңа *җагап* тапмады. Иваның өзи жогап берди:

— Солдат инди ким үчин урушянына ягшы дүшүнйəр. Ээилен халк он,а пандырир. Саддага инди бир ок билен ики товшан а!вламак: хем өз ээижилерини, хем дашкы душманы уруп йыкмак вагты гелип етди!

Демир ёлда ддрт гезек гайталанып урулан заң Василий Дмитричиң гулагында янланды. Ол отуран ериниен гыссанмач галды. Оньщ иш вагты, ёла айланмак боржы еш>п гелйəрди. Ол хошлашмакчы болды:

— Анна Петровна, нахарыңыза саг болың! Иван 7имофеевич,..— дийип, ол йүзини ,ашак салды. Ол оңа «Мениңкə мыкман гелиң» диеои телди. Эмма нəме бишен мшма-нлаҗагьгна акылы етмэн, бөврини диңиргеди. Онын кайынҗар кешбине Анна Нетровнаның рəхими инди:

— Василий Дмитр^ич, нəме бейле гыссанярсыңыз? Отурың, ынка чай ичиң!

Ол, Иван билен, Артык билен хошлашандан соң:

— Саг болың! Сагат бəщде меиин дежурна гезегим башланяр. Гижə галсам, Анисимовыңкы ялы, мениң хем язгыдым хатарлыдыр... Артьпс, бизе мьгхмаң гел. Ягшы, хвмме хош!—дийип, япбашык иапагыны башьша атдыда> чьпсьгп гитди.

Чернышов, мыхманы ууградандан ооң, өз еринде гелил отурды-да, оя чүмди. Артык хем вз гоңшысына эерди. Анна Петровна шьгглап дуран сары семаварыны столын үстинде гетарип гойды. Онда гулак-бурун галманды. Эндамының кəбир ери ©пикди. Турбасыюың агөы емрилип-

ди. Эйоем-де болса, оньщ өвинден кемлиги ёкды: бугьвны асмана сх>вурып, шыг-шыг эдип, хожайынларьша хен эдип берйәрди.

Иван Тимофөеэич арасы үзүлип гал-а« гүррүңини довам здти:

— Хава, уруш... ©рән яман уруш! —дийип, бүтин гвв-реси билен дем алды. Ондан сон гүррүңини довам этди.— Өлйәнин, яралынын, дул галиның, етимиң санынсагынжы ёк! Халк хайсы бәхбит үчин шөйле тукениисиз гурбан берйәр?.. Мен Рус-Япон урушында пияда солдатдым. Мен ол вагтда нәме үчин урушямыма, кимиң пейдасьша урушяныма дүшүнмейәрдим. Бизе оны дүшүндирйән хем ёкды. Диңе — офицериң командасьша гулак ас: «дин үчин, патьша үчин, юрт үчин урушян дай. Башармасаң— сем бол!» диөн буйруклар барды. Гөне|р.алың, офиңериң комэндасы солдат үчин, элбетде, канунды. Эмма шол ко-манда кәбир ерлерде гөриетин кечҗе ялы болуп гөрүн-йәрди: бизи нәхаж ере ондан-оңа «овярдылар. Маңа яра дүщди: ики бармагымы ооколк ёлуп гитди, гарнымын йүзвни чала ялан гечд». Мен- лазарете дүшдим. Ярам битди. Гошунчылыкдан бошадым. Ондан ооң мен демнр-ёлаише гирдим. Ана, мен шонда дүшүнид башладым! Бирденкә халк урушың хем, патышаңың хем гаршысына аяга галды. Көгтчилиге умуми ягдайы дүшундирйән акыл-лы адамлар хем тапылды. Мен шонда хакыката дүшүи-дим-дё, яңадандан ене элиме яраг алдым, ишчилер билөн биле уруша гирдим.

Артык ондан:

— Баярларың, байларың гаршысынамы? — дийип сю-рады.

— Хава. Хем патьппаң гаршысьша.

— Патыша сизи еңдими?

— Ол сапар енди,— дийип, Иван Тимофеевич улыдан дем алды.— Ол вагтда бизиң арамызда-да, гошун ара-сьгнда-да, дайхаиларың арасында-да ывда Ґалан адамлар кәнди. Патыша генераллары халкы ок билен, гылыч би-лен гаршы алды. Шол вагтда кан оңат адамлар хеләк болды. Бир топарыны .асдылар, бир топарьгны түрмә бас-дылар, бир топарьшы «лүм үчин Сибире, кәбирлериии болса Түркүстана, ине түрнмен челлерине бакан ковды-лар. Карташовың нәхили гүне дүшөнини гөрдаңми?..

Ивая улыдаң демини алъш, еяе оя чүмди. Иваaың өзи-ниң хвм сүргүне геленини Артьж вңден билйәрди. Иван

озал х>ем бир геэек Артъг.а гүррүн. беренини унудьгп, чеи ЭЛИ.НИ 'столын. үстнне щйды:

— Артык, 'ине гөрйәмин,, бу, Япон урушьгнда дүшөн ярадыр. Мана хөниэе ченли .анчаклы ынам хем өк, мента хемише ызым дерневли...

Артык оньщ .айдан сезлеринин. бир нәчеоиве дүшүнмеее-де, достының агыр ягдайьшы андап, ода би,р аз теселли берадәле чалышды:

— Иван, шол сенин. .айдан урушыңа, нахили уруш ат берйәрдилф?

— Түркменче нәме ат берилйәнини я бериљегини билемок — дийип, Иван йылгырды,— биз-ә оңа — Рөволюция диййәрис.— Артыгьщ додакларьщ.ы гьгмылдадьш, оны айдьш билмейанлни сайгарандан соң, еие гайталады: — Революиия!

— Гой бизде-де Революса болсын! —дмйип, Артык өе башарьшына гөрә гайталады.

Артык еринден туруп, телпегини гейди, селчед агачла-[)ыц ®расы билен гү!не оеретди. Гүн ене-де эртиркиси ялы гызарьм1, демир ёлың үсти ашыры эңегини ере берипди. А(РТ1)(|< Мпан билен хошлашды:

= Ива|Н, эср-эсбап энтек галсьш. Анна Петровиа, ягшы, саг болың!

Артык гапыдан чыканда, Иван Тимофеевич онъгң ызындан гыгьврды:

— Артык, йьвгы-йыгьщан гелип дур!

Он үчүно/ди баш

Гүн яшып, инрик гаралыт башлан-ы үчин, Артыга гыосанарлъж иш ёкды. Үч гүвиң агыр гайгысы, ядавлык .хем онының үстинеди. Ол, гиже шәхёрде галаныны кем гөрмеди. Иван Тимофөевичиң өзиңден арта-сүйше дүшеги болманы үчин, оныңкыда галмаздан, олары оңайсыз ягдайда гоймакдан болса чекинди. Ол чайханалардан биринде барыи яшаны йүрегане дүвди,

Җумадурды семаварчыньщ сарайы сырты кэдилилеркң гелип-гидйәя ериди. Сеадаварчы җүбиотне бат берйәнлер үчин базары ©з үстинде гурагарды. Онда хер хили харыт ислвсең тапьшярды, базары гызыкды, мьгаманларың гөвнини таомагы семаварчы ези үчин сенет хасап эдйәрди. Артыгын җүбиси аграм бермесе-де, семаварчы

ода оячаклы ачык йүз бврмеҗвгини андаса-да, нәме үчиндир ол, ' Җумадурдыңкыда барып ятмага мейил этди.

Шол гүн салшт гүни боланы үчин, Җумадурды ча«-чынын. мышанханалары обадан гелен дайханлар билен долыды. Артьшпа җай ёк диймәң услыбыиы тапман, ол өз махыгалаларының яшаян втлем тамларындан биринде ятырды. Артык ядав болаиы үчин, адамсыз чола тамда деррев ука гитди. Эмма ол берк уклал билмеди: аладагайгы оны ракат ятырмады, бврсыхлоы эйлесине-бейлеси - не айланды...

Агшам оагат докузың тәверeклериидe Җумадурдынын ячки тамларының бир-инде мейлис гуралды. Оларың арасынд,а гырмъгзы донлы, айнаганч әдикли бир яш йигит барды. Хоҗамырат волостной-да шондады. Муртьшы пишге ялы пезэерден, эюни ак пагонлы дилмач хем гелипди. Агсак мүрэесини ызына тщжот, Утамыш каналының волостнойы Хүммет хем пейда болупдьг.

Оларьщ хүмү^рдалери, арадан салым гечмәңкә болса, часлы гүлкилери Артыгьщ гулагына илди. Оларыд үйшөн ■отагы — Артьшың ятан отагы билөн гощиыды, арадакы гапыдан бүтин гүррүңлер эшидилил дурды. Артык укыдан ачылды-да, тирсегине галды, гараңкы ичерде төверегине гөз айлады, арадакы гапының җайрыгы барьгна гөзи дүшди: шол җайрыкдан бол^са шңшьг отагдакы адаадларың хөммеаи гөрүнип дурды. Артык нәме үчиндир олара эсеван болды. Ондакы отуранларың хеммесини, хатдa Халназарың оглы Баллыны-да танады.

Шояарың ичинде рус гейимлҗ ак шемпа телпекли. яльщйүз *бкр* йигит хоҗайьгисырярды: оиың, хакыкатдан хем, шол гиҗәниң хоҗайыньхдыгы анданярды. Артык оны хем танады. Ол шәхер байларындан Гогур оевдагәрин оглы Атаҗады. Олар халы дүшекли гиң тамың ичинде •айбогдашларыны гуруп отырдылар. Ойнамлап чүйтнелер, миндерләп к&селер гелдн. Сачак язылды. Ссганлы, хьгярлы окаралар гетирилди. Шол мейлисе бир ерден Бабахан арчын хем гелип етишди. Ол, гапыдан гиренде, шакьгрда, шагалаңа гөзи дүшүп, элиии чарпды:

— Җумадурды ага, берекелла!

Бабахан арчыньщ шаңңы сеси Артыгың йүрегини булады. Шол вагтда болса үч саны гейнүвли аял, үч таб.агы палавдан тегелап гелди. Агсак мүрзе элиниң аясы билен агөьшы ики 'янлыгьгна сүпүрип:

— Арчыи хан, яша дийсен, 'ине муна дий!.. Айсолтан бай, геяинлер[1], сиз йүз яшаш, мен — ики элли!—дийип. габарак чанаклардан биряни өз өнине чекди.

Эллердәки кәселер бири-бирше чакнышдььда, җынңырдап оес этди. Хүммет волостной ар,аклы кзсеаини ёкаррак галдьгрып:

— Айоолтан (байың, саглъггына! — **дийип** гыгырды.

Кзселерин бары бирден бошады. Хүадмет волостной ярты оаганы вашырдадьш чейнеди. Хоҗамңрат волостной арагын ызындан сув ичди. Эмма аягы айнагонч әдиклн йигит кәсесини гизләп, палава япышды. Оаа, гөзи дүшвн Агсак мүрзе:

— Ер-ов, бай оглы, сен нәме ичеңок? — дийип сорады.

Артык шоның Халназар байын оглы Баллъвдыгыны таиады. Ол йүзини туршатды:

— Мшин хенизе ченли ичип гөрен задым дәл.

— Хей, көпей оглы! Ил «әме энесинин «чинде өвренип чыкандыр ейдйәмиң? Адам болҗак болсаң — ич!

Гыкылык-галмагал гопды. Баллы гаршылык гөркезҗек болса-да, бири онъгң элини тутды, бири агзывдан гуйды. Ол агзындан от гуюлана дөнүп, зөвве еринден галды, оны яңадандан чекип отуртдьшар, сув ичирдилер. Ол езинин ден-душы Атаҗаиың ызьвна дүшүп геленане екүнди, она сө1гүп гойберди:

— Хөй, энес» яламадыгын. оглы! Муньщ хеммеш оендендир!

— Мен таәме, сени от ичине ташлааьммы? Ичдин — җеннет гөрдиң! Башга иәме арманьщ бар?

Атажа-да шоның ялы мейлислере кән гошулмаярды. Ол чендан кем-кәс гөрсе-де, Мара, Ашгабада баранда, номерлерде, аял-паяллар билен душушаида .аз-маз ичйәрдя. Бу салар шейле мейлис гурамага, олар билен биле ичишмәге межбур эден бир зат болды: оның, атасьгнын, Энднҗана, Маргелана, Җызага квитанцея эден еди-секиз вагон бугдайыны тойбермән сакладылар. Волоствойлардан «Налогы төленди» диен ялы баханалык бир хатҗагаз алса, дилмач олары сыпдырып гойберҗөкди. Готур сөвдагәрин онда мүңләп газанҗы барды. Хәзиркв кәсе чакнышдырмагын себәби шолдьг. Артык оны боля1н гуррүңин, ахеңинден анлады.

Мыссык палав бәш бармак билан агьгзлара дьжылды. Җумадурды оемаварчы аш янында отурман, баярлара герей з.атлары хәзирләп, аяк үстинде дурды.

Кәсе гайталанды.

Агсак мүрэе еке дызына галды:

— Мен, Хүммет волостнойын саглыгына ичйәя!

Хожамырат волостной кәсәни хас ёкаррак галдырды:

— Мен, женабыалы импе)р.аторын, саглыгына ичмәге 'чагырярын!

Кәоелер дынувсыз жыңңырдады. Баллы икинжи кәсед&ң оон, йымылды. Ичердәки отуравларьщ барынын.' саглыгына ичдидар. Гөзлөр гызарды, йүзлөриң реңки үйтгеди, агызлар түйкүлик гатьшыклы көпүржеди. Агсак мүрзе агзындакы ашы чейнейән вагтьгнда, ярысъшы сачагың үстине дөкди. Бабахан арчын үсгүюенде, агзыкдан сыпан ашлар бейлеки отуранларьщ йүзине ел-, мешди...

Шол гврнүшлер Артьгың йүрегини ылайта-да булады. Ол, арак ичйәнлери биринжи гезек гөрүшиди. Шоңын үчин хем олар он,а хас яман тәсир этди. Гапьгаын жайрыгьндан арагьщ ьгсы онын. бурньиа-да урды, мәдесики позды. Эйоем-де болса, ол шол позгаклыгы сынламакдаи чекинип билмеди.

Хожамырат волостной ялпыллавук гынлы гылыжьщ-ы эгнинден сыпырып зынды-да, гыкылык этди:

— Ахаллы гелин ха-ав! Чал гетирсене ха-ав!

Энелере, уялара сөгүнч башлады..

Хүммет волостной улы гөвреси билен чишип, Атажа сөгди:

— Э-эй, вагунчынъщ оглы жожук! Шумы бар вмыхманлыгың?

Атажа ики элини чарпды:

— Аракдан шу гүн сува дүшсеңем тапылар, волостно-й ага! Жумадурды ага ха-ав, чүйшеләп дәл, бочкалап гетир!

Бабахан арчьга ыюгынсыз гепледи:

— Магунчы оглыньщ чотьша гөтер! Дог.ры, магунчы оглынъгңкы ялы этсең, нәме дилег болсй 'битер! А... ол акмагың чагасы болса сүйтсүз мәлейәр...

Ярым пьян Хожамьграт сүэгек гөзлерини үшертди:

— Кимдир айт, ол сүйтсүз мәлейән харамзада?

— Алашаны Хожамырат волостноя сатдым здәй. Саңа башга тайдан кән көмөги етер дийдам. Гайта, мен **оны** бәш йүз манада беремок — дийип, менин башьгма нагыл окая. Акмагың бири, аюмак! Херимоеклик эдип, нәче-де, гараз, гөненди!

Агсак мүрзе агэыны гышардып:

=- Кимдвр айт, ол?—дийип ссирады.

— Ким бор өйдйзсиң. Артьж-л.а, валла, Артык!

Өнден хем «буларың ичйэни арак дэл-де, дайханыа гаиы» дийип, яэтжегини билмэн отуран Артыгын шол сөзлер гулагына иленде, йүрего агзындан чыкара гелди. Ол бир хили усурган ялы болуп, дүшегиң үстине сүйнди-де, э-п-эсли вагт гымылдысыз 'ятды: «Нэтмели?.. Арадакы гапыны депэ(геден, гап-гажаклары харамзадаларың башында овратмалымы? Я бирмниң богазына япьшшалымы? Кимиң? Бабахан арчьгаыңмы? Я Хожамырат волостнойыңмы?.. Ондан нэме *нетижçе* чыкар? Белки, хэзириң өзинде хэлки готурьщ гүнине дүшерин?..» дийшиойланды-да, бир аз рахатланды.

Шол вагтда кэоелер ене **'чакнышжы,** бирй-бирн«е урулып дөвүлди, арак сачагың үстне дөкүлди. Хожамырат сүйнүп ята'н Баллының агвыщдан арак гуйды. Дилмажың айдан аграмлы. сш ябраман, Агтсак мүрзе са-панчасьша япышды:

— Хей, сения, гарабир...

Дилмач келлесини саңңылладыпт, оньщ үсгине абанды:

— Атмасаң, эр дэлсиң!

Шол сөслери эшиден Артык ене гапының. жайрыгындан серетди.

Хүм1мет телостной ара дүшен 'вагтында, Алсак мүрзе сапанчаның гулашны шсды. Онып өз аягы хем шаның ялы бир ерде майыл болаиы үчин, индиден бейлэк соңына галмазлыга өз яиындан шерт эдипди. Мавы түссе ёкарык узап, тоахуллы тамың ичини янландырды, ок барып, потолокдан гечди.

Түпең сесине Айсолтан дазырдат! гелди:

— Аю! Нэме болды?

— Гуллыхан гарга түпеңлейэр!—дийип гүлүшдилер.

Түпең сеси, дилмажың дызамагы, мүрзэң шнмеги олары екеже-де алжңраңңылыга салмады. Бейле ягдай оларың .арасында адат шекилине гарен болара чемели. Диңе, кемсив гайтарьт, ич ашьшы д-өкөни үчин йүреги бир аз гиңэн Баллы хасанаклап галды, гөзлеригаи петиредип саидъграды. Оңа экмиет «берен хем болман, гыкылык, гопгун ядадандан довам этди.

Бабахан арчьш:

— Айоолтаи! Гел, менад саглыгыма шужагазы гөндер! —дийип, энтиреклэп галды, элиндэк» кзсэни гачыр-

ды. Ол ниме середйэнини, нәме учин галанъины *хш* унутды. Там онын дашында ,ашак-ёкары айланып башлады. Онын бейннси чайканды, өгеди, элини агзына тутды. Айоолтан онын аягзынын габадына лвген тутмага егашди... Арчының хапа булашан муртлары салланды, иен-ичен затлары сакгалындан сырыкды. Порсы ыс тамын ичинн тутды, хатда Артьг,а-да барып етди. Артык вз янындан «Иенин, авы болсын, иченин зәхер! Өл, харамзадаЬ дийип хүмүрдеди.

Дилмач муртьшы пезвердил, Атаҗа чинеришди:

— Э-эй, сөвдагэриң аглы, карт гетирт!

■ Гап-чанак йыгаалды. Печады тозулмадык 1ики гуты карт ара гүтүләп дүшди. Пьян гөврелер гозгалан. тапды. Мәзлешик гөзлер карта назар салды. Җүбнлере дызмач гирйәи эллер дөкән-сачан петделәп кагыз чыкарды.

Хүммет волостной банк тутды. Кагызыны элине алан Тзчли дилм,ач, карт ойнамасыны билмән, гениргәп отуран Балла серетди:

— Волостной, бай оглына-да кагыз бер!

— Ай дилмач хан, ол шинди эҗем оглыдыр!

Баллыньгң карт ойнының янында биринҗи гезек. отурьйиыды. Эйсем-де болса, «Эҗем оглы» диен оөз она ярамады. Ол готуракы йүзиви аҗымтык йылгыртды:

— Волостной ага, кагьгзыны эҗем оглы билен хумара-а гоюшаймарсың?

— Хан оогул, гьгосанма. Герегин шол болса, зсумарын бир яны саңа-да басьгм етер!

Бабахан арчьгн гатлаклъг гапҗыгьшы банкын үстиңе* оклады:

— Бер!

Волостной оңа бир кагыз узатды. •

— Ене бер!

— Биринем бер!

— Янарсың!

— Бер дийдим — бер! Я>нсам—мен яняи!

Волостной оның гөзине гуйдүшип, өзине дүшен дузы узатдьг:

— Ал, донуз оглы, яндъщ!

Бабахан арчьш сонды карта гвзи дүшенде, барыны бирден пылчал у|рды, оеоини чьжарман, дөрт саиъг онлугы чыкарьга, банкың үстине оклады,

Тәчли дилмач картасына гайта-гайта серетди-де икирҗинледи:

=— Бәш мавада бер!

Волостной оца гыжалат берди:

— Көпей оглы! Бүтин уезд саниң элинде. Сен нәмән гайгысыны эдйәсищ? Ур барын-а!

Бабахаи арчьш аяклы чилимиң түссесини совуравдан соң гүлди:

— Тәчли дилмач аланда тввекгелдир! Муньвд гүмүртик оөвдада батырльгк билен иши болмаз!

Агсак мүрзе насыны түйкүрип, агзыны ещи билен сүпүрди-де-, йигррми 'бәше урды. Ол алып айрыландан оон,, Хүммет волостнойың ба^ңкы чишди. Бабахан арчьш билегини чызгаи, илеррәк омзады:

— Әхли Гоша обасьшың чотына, бер!

Арчы.н онлук билөн дузы ташлап, баңкы езине бакан чекди.'

Оюн узага ч-екди. Ашсак мүрзе пулыны гутарды. Карз аланының хем соньша чыкды. Гырмызы доныяы гаадальгна ба!сды:

— Бср!

Тэчли дилмач он.а квная билен гүлди:

— Му.ның инди гитдигидир. Утулса, әвеюини хем хумара гояр.

Агсак мүрзе агзынын, гыллыгыны оорды:

— Баяры өй.инизе чагырыл, абырай газанян оенсиң!

Е«е гыкылык, ене сөгүнч башланды.

Жүбисини бошадан Хожамырат волостной яимдев дилежигини билмән, төверегине гаранжаклады. Ваганчы оглыэдан аланыяы болса ики элде утдурды. Бабахан арчын онын ягдайьша дүшүнип, Балла буйрук берди:

— Баллы хан, йүз манат чыкар!

Баллы үчин йүз манат атасының девлетиниң ярпысындан аз шрүнмеди. Онын, өлине бейле кәи пул хөм илмейәрди. Какаоьшын, табшырыгына шрә, ол бу гүн ярым в.агон арпаң пулыны альшды. Ол оңа йүз манады бермәге горкды, бермезликден хем чекинди, гезлеригаи мөлертди. Бабакан арчын оңа дазарылды:

’— Хей, 'ит оглы! Зртирки гүн оңа йүз тутжак ене взиңсиң, 1атанды!р! Бер дийиленде, сесиңи чыкарма-да берибер-дә!

Баллы сандыракл.аян эли билен .йүз манат санады. Волостной үчин ойың пархы болман, барьшы бирден банка гойды. Арчын болса Баллыны йүзине өвди:

— Баллы хан Халназар байың огулларыньш иң оер-

кердеоидир. Бир аз салымдан муны мөн ез элкм билен еерерия.

Картларышы барлаян Хожамьфат она эхм«е?г хем бермэн, гепин. гелишигине гөрә совал берди:

— Нәме, бу өн.ки аяльвды халанокмы?

— Бай оглы үчин ики-үч, хатда дөрт хем бюланда көплүк эдөси ёк: хәзир болса бу дулдыр.

Баллы, Атаҗа билен гүррүндеш болуп, оңа өз йүрегиндакини озал айдан болара чемели. Эмма Атаҗа оныя кимиң гыз1ыдыгыйы ядына сальш билмән оовал берди:

— Арчьщ хан, оаниң обаңда бир... Макул бар-ла!.. Кимдир шол? Оның ады хэзир- ядыма дүшенок. Баллыны еерҗегиң чъшың болса, оөн оңа шоньщ гызыны алып бер!

— Хә-ә, Мерет макул... Эйгертмез-ов!

Хүммет волостной кагызыны барлап гөренден оон, үчүнҗини чекди...

— Эйгертмез!.. О нәме үчин эйгертмез! Налачэдөйниң эйгерен зады болмаз! Бер ханы, эйгертмә билсе, эйгертмесин!

Хүммет волостнойың «налачэдейин» сөзи Бабахан арчына ярамады. Ол оны дузламагы йүрегине дүвди, бирденкә-де башга хили гепледи:

— Хава. Мерет макул бай хем болмаса, гурплы адамдыр, Бу болса дул. Оның үствне бир чагасам бар.

Хожамырат волостной кагызындан хем, арчьгның сөзинден хем разы болман, игенчли гепледи.

— Хей, ичине җөвен дүшен!.. Арчын хан, бойдаш болса, сандаш болса, реңкдеш болса — ол ики арада свнин нәмә герепиң бар?

Тэчли дилмач »ки .онлугы җүтләп гойды-да:

— Чек бойдаша! — дийди.

Агзы наслы Агсак мүрэе ваззыклап гапледи:

— Арчьгн хан, мени ураны — худай урсын, леллим болмасаң, дуллугың үстини ертүп билердиң! Нәдерсиң асыл, макульщ-макулламага дили хем бармаса!

— Гуллыхан, леллим дийип, езиң ялы, агзьщың шллыгыны акдырып отурана айдарлар! Мен хер халда, ояың маслахадыны сенден сорам,ан!

Гуллыхан «йигрим бир» дийип, картасыны көп кагызьгң үстине. ташлады-да, баңкы еэине бакан чекди. Тәчли дилмач:

цЦ|||| 114И мшатлар билен өвдилер, хед хайсысы өз хөдүр-Л*|<*»ин‘|ПШИ Садап <бая түйс лайьж гелиилик дийитг бил- Догрьгсы, оларың хер хайсысы өз гөркеай&няяи)и М|Щ|| чыкарды. Эмм,а Садап байьщ гөвни оларын. хич Пнщшде эгленмеди. Етими агзаланда — диндәси гелмеди, ң дийшкенде — йүрепи буланды. Азансык бир шикести М.У1ИМ эдиленде болса: «Ёг-э-эй, гоявери! Худайым сак-мН'1)1'НЬ дийип, элини далдалады. Шол оананларын. ичйи-К', Мерет макулыи, гызы Айнаны гөркезен хем болды.

! бая шол гүррүң ярады, Айна барадакы гүррүци ил ыхлас билен диңледи. Оның оңа озалдан хем шсинди н I у*|)1Ярды. Ооңкы вагтларда, ылайта-да, :гелинл«к гөзләп •никландан ооң, Айна оның гөзине ъюсы гөрүнд», Айнаны >1мач1 гөрмейәнини, Б.аллы *ем оңа яңзыдьгпды. Ол ез шстларының янында «Мен Айнаны хекман аларьш!» ди-141 :^үррүшини Х€1М эшидипди. Халназар хем она гаршы Йөне Белви, Айнаяы оңа берҗеклер-ми?.; Айна, эли-ци гетир гарыбың чагасы дәл ахыры! Баллы болса дул. (>1('Ыц үетине б»р чагасы хем бар. Эйсем, оның нәхили «илшОтиы, тютш! чоресини тапмак герек?.

('цдЛп Ш1 шүбхелерде бжрнеме чолашан ваггы«-ди, окыи, улумеы гвини текепбирлик атына .атланды:

Хым! Мерст макул мениң билен гуда 'болуп билое, нәме ,'фманы бар? Мендәки ялы етмев, онда-да ёк дәл! Меяиң (11’лымың телпеги аган (болса, оның шзының энеси ёк. Мама диениң — энелик ахыры! Шол лаоырдавук гырна-гы «болмаида-да халадьгым ёкдыр. Хер зат болса, Мере-Д'ин лызы өз эҗеоине чеюипди.р, оңа ат дакьш 6'илҗек дәл. Элбетдс, мен алсам, ол хөкман берер!» дием нетиҗә гелди.

Садабын х«м, Халмазарың х>ем, Баллының хем гөвни Айнада даяиды. Садап бай шоның үчи« Айнаиы йыгы-йыгыдан сынлады, оҗуж-буҗук бахана билен өйлерине-де барды, сөзлеадип хем гөрди, Мама-да яранҗаңлык этди. Сезяң гердаши бишш ол, Мама бир аз какдыръш хем гойды...

Халназарың Баллыдан кичи огЛы Бегмәммет дайхан-чыльж ишлерине гатьшгман, чарвачылых иши билен адеш-гулды. Ол хемише Халназар байың сүри гойнына гара-шык эдйэрди: чопан-чолуклара эсөван 'болярды. Оның обада болян, гуррүңе гошулян ваатьшдая—мейданда боляя чагы кәвди. Оиьщ тәэе гайдьш гелен гелнм оларың машгалалары билеи ончаклы- өвренишмедигинденми —

хатарың бүтин ишине әбе-д>е-ж,үйж.е гатышман, ят мал ялы кеерҗеклэп гезйәрди. •

Халназарың о« еди яшлы, ге®ни хенив гайдып гелмедик **'Оглы,** өтен йылдан бәри Хакназар ахунынкыда окаярды. Онын ады Оразды. Ол гаты чепиксиҗе боланы үчин, 'болманда-да бу ише ярап дурҗак дәл диийп, Халназар оны чагалыкдан окатмагы йүрегине дүвүпди. Оны озал, әрсары молла тутуп окатды. Сонра Мухамметназар атлы бир ата молласыны Сарагтдан гөчүрип гешрди. Ораз совадыны чыкьш, пукъгкейдана дүшенден соң болса, Хаиназ.ар акунын, медресесине элтип ташлады. Онъгң адынын үстине ене бир ат гошулып — молла Ораз болды.

Молла Ораз бир хүҗреде ики болуп яшаярды. Оларын' хер хайсьшың өз башына бир фган-дүшегҗ хер хайсыньщ өз күнҗинде йүк галдырылян «эшеги», икисиниң би^-ригип бир морысы, бир теншойы, бир көмүрханасы, бир бухар семаварҗыклары, бир «аха|р биширилйән машынлары хем газан-табаклары барды. Олар чендае гараңкы хүҗреде, икиси бирден аглашян ялы болуп, текрар эдйәрдилер. Чендан бири семавара, бейлекиси газана япышярды. Бәш вагт намазларьгаы ырмаярдыл.ар. Эртир намаздан соң метҗитде акуның өңинден сапак гечйәрдилер, т&зе сапак алярдылар. Эмма гиҗелврше *чеал&н* шагалан хем этмән дурмаярдылар. Хаиназар ахуның медресесинде окаян башга-да кәнди... Оларың ичиэде хас улыр.аклар, көпини гөренлер, алаҗагөз моллалар хем кәнди. Олар чендан үйшйәрдилер, сүйҗи-сүйҗи сөзлешйәрдилер, палав йййәрдилер, гызык 'отонлара баш гошярдылар...

Молла Ораз өйлерине ‘геленде, Садап бай оңа ген галыҗылык билен середйәрди. Онып .ренки ювусгадан горканың йүзв ялы дым-акды. Йүзинде ган-лет ёкды. Хениз түй чыкмадык тер яңаклары мьюсарьш гөрүнйәрди^ юка додакларьщда ган, гэзлеринде шөхле ёкды. Доның багҗыгьшы ойнао, йүзини ашак сальш отурышы бир хили мүйнли ялы гөрүнйәрди. Ол рухсузды, эбти дүшүкди. Онып хьгррам сарыҗа телпеги, акҗа *кө&н-ж-балагы,* җорапсыз инчеҗик аяклары оны хас хем, эҗиз ялы, теркидүнйә ялы гөркезйәрди. Онып йүзини ашак салышыны, адамлардан йыгрылышыны, гиренде-чыканда янын йөришинв, хемме кишиден суосының песлигиний гөрен Садап бай: онда бир хили кесекишик, езинден дашлашмак, сандан чыкмак ялы бир ягдай •сызды. Шонын үчин Хал■назара йүз тутуп ялбарды:

Л)м, **лакасы,** сана даййән! Ораажанын. ок.аңы инди |в)‘ЛН||| Ол, ак-гараны сайгарарча, алгы-бергин» онарар-Чй Ли-|ундыр. Ол гаты хорланя. Оны окувдан чыкаралы!

I!рiсыщ болушы Халназара швы яраярды. Ол оны |*1г|Н1'1Ч1т адамы дийип билйәрди. Онын .пәли песлигане, I улмүрешине гуванярды. Ол өз яныңдан: «Шабасан ахун Н(‘М бай 10ГЛЫДЫ. Белк«, мөпрәк ожаса, Ораз хөм ахун Гншар. Шоныңкы ялы медресә, ада, абьфая эе болар» дщййП ойланярды. Ол өз байлыгынын дашындан, дани *Ш(Щ>ата-да* ымтылярды. Молла Оразы ене бирннки йыл-д‘ 1:Ш сон бухара ибермек, оиың өз башьина хүжре сатын алып бермәк ниети барды. Ол, Ор,аз барада меселәни •гүрт-кесик гойды:

— Гой окасьгн, адам болеын. Болманда-да бизиң он-да-н иш там аквнлиги-м из ёк!

— Аю, какасы! Оглан' еандан чыкып баря. Ол, асыл, биаиң машг,а'ламыз дәл ялы. Мениң гөвниме болмаеа, ол өвлат адамсына айлаиыот баря. •

— Гарачыдан өвлатлыг.а етишсе, сениң башга нәме арманың.бар!

— Аю, (гой, ол евладам болмасын, гедаям гезмееин!

— Түкетоене! Окумыш адам гедай гезмез. Дүнйәнин малы оның *өв* үстине гелер.

Эйсем-де болса, Халназар оны өтен йыл экин-тикин йы.лнанда, хасап-хөоибе герек болар двйип, үч ай ибөрадәи саклапды, хәзир ене-де оның элине дептер-галам тутду-рьш башлады.

Молла Оразың куръаны кыраат билен окышы, үм.сүм-лиги, дилсизлиги Мәмметвели хожа-да яраярды. Ол, Хал. назары гөреяде, оның йүзине өвйәрди:

— Түвелеме! Молла Ораза мениң сьгным отуря.

Э'М(ма Мәмметвелиниң Марьвда, Суханнаэар ишаның медресесинде оканы, яшлыгыны бихуда сарп эдени ядына дүшенде: «Хүшүр-зекада гызыгар ялы, Халназарың оглы тапар-тапмазың чагасы дәл ахыры! Ол оглыны яш ваог-тында нәхак мадрөоеде гойяр» дийип өкүнйәрди. Эмма вели, өкүяжияи Халназарың езине-де, молла Ораза-да дуйдурып билмейәрди.

Молла Ораздан кичиои Акнабат хениз хич бир задың манысыны билмән, гулпагыны тасадып йерен гызды.

Халназар мал дөвлетине лайыклы, -баш дввлетинден хем разыды. Шоның үчин хер киме чекинмән барярды, алярды, ене алҗагына-да ынанярды. Айнанын хем шол

алаяларынык бири болҗагыгна аяүбхе этмейәрди. Эйеемде болса, Мереде хабар гатманын, тәрини тапмалыдыгыны, ©ңи бшшн Маманын гөвниңи авламалыдыгыны — ол билйэрди.

Гүн 'Кемсиз 1'ызып, өмлерин, гөэенеги ачылыпды. Итлср көлгс арап, ондан-оңа сүмсүнишип башлаетрдылар. Узьш хатарыц гүнбатар четиндәки өке-тәк өйден докма ссси эшидилйәрди. Ол — Айналарьщ өйидв. Өйиң гапбөврииде 'йувүрдилен дүйпхалыньщ үстиазде Айна еке езй отурып, башыны ашак салып, докма докаярды. Ма-ма **Р(-):юнекдс** янын гышаръш, хорлап ятырды.

Айианыц ики омзындан салланян өрүмли ёгьвд гара опчлармиъщ учлары докманын үстинде товланярды, бак-. җакд/ишпцр-а гөзлери*эришден-эрише гезйәрди. Онынбир ■•)ли кссерля', бир эли йүпли йүврүк эллери гөзлерининң н|;м||На асрй&рди. Оның яглы гайыш ялы чее бармаклары иоаик гү!р эришлерик бириии басып, бирини галдырып, йүп чолая>рды, саг элинин. үч бармагы билен тутян кесерм оны йүэиниң угрьша кесип гойберйәрди. Оның адат эден бармаклары чылшырымлы эришлериң арасында гөз илгинсиз ишлейәрди: агыны — ак, гарасыны — гара, сарысыны - сары, гырмызысыны — гырмызы еркнде читйорди, читилен дүрли йүплер болса серхет чекйэн ялы хатарлапышып барярды.

Айнаиың читими долды. Ол үмзүгааи илери атыи, сыңрагыгнык арасьшда йүп тутя1н саг элшги икн гат эришиң арасы билен йөретди, чеп эли билен докманы басып, аргаҗыны гечирди. Ондан ооң басырык өтүрип, дартьссыны берк чекди-де, дарак урмага отурды. Айианың дарак тутян эли гөз «лгинсиз «нип-галярды, готазлары галгаярды, сүмсүлелер жыңңырдаярды, дарак гүпүрдиң-гүпүрдиң сес эдйәрди. Эмма ол гүпүрд» Маманың укысына ләсгел берман, гайта, аньщ чнызамьгаы позман чьжян хорруллысына хен. болуп гошуляады.

Айна сынньсыны шоввулладып, читиминм гырадең гырды, өсгү-нрәкдир өйден ерини гайталап алды, ондаи соң дартыгсьгны аңрык ятеклэп, басырьгыны чыкарды, әневаҗыны сазлады. Ол ямашгандан читиме башлаада, өз эли билен эмеле гелйән, аякларының астында ялпыллап гөрүнйәв гөле гөз айлады. Гөзел гөряүш Айнаныи гевнини гөтерди;

Айнамыд дүйохалысы обада белли болжак. Хер *тш* ондан ■нусга алнсак.. Ол дүйлхалы хачан. хем болса, *ж* ейин төрцне дүшелҗек. Эмма ол: өйин. эеси ким болҗак? **Ким** оның үстинде отурҗак?.. Артык.барка, башга ким болсын? Артык тэзе алаа алашасыны кшлңедип гелер. Айна шол алаша шу дүйихальшың нагшьшдан алып, диг* диге, 'эерлик хем халы хоржун докар. Аты көйяекче бйлен, .бачрык билен безэр. Артьж төре гечип Айнаиың- дока^н дүйпхалысының үстинде тироегини яссыга берил гьшарар. Айна оның гос-голайжагында отурып, демийи ала« ч:айы гайтарып берер, гант, набат о®радар, нэзлинззли дегишер, кинамлы свзлер урушар, кейп эдип гүлүшер...

Айнаяың гөзлери эришдеи-эрише тезкп, эллери адата гөрэ гымыллап дурса-да, гөвни сүйҗи хыяллар ичинде гулачлап йүзй&рди. Шол вагт «Салам хелик» дийип, гапыдан ичерик этлэн аял, Айваның шол леззетли а_рзувларъгны бүтинлвйин оозды. Айна, хакыкатдан-да, Артыкдан айрылан ялы, хашылап дем алды, гейим-гежимини дүзедищдирди:

— Хелик салам. Гелевериң,— дийип, ослаогыа гелен аяла сьш атди. Оның башы, гэвшүллэн перенжнли, ■ эгни совсаны кейнекли, аягы екҗеси пес шыпбык көвүшли, узынак, аргас, гараясгыз, чал сач бир а-ялды. Айяа: ойы танаярды. Ол өз обадашларындан, обаньгң ёкары четинде отурян Умсагүлди. Айна оның кеоби-кэрине белет.боланэ үчин, оңа бвр хяли шүбхе билен гарады, гөвнине бир хили иңкис гитди. ’

Умсагүл эсентаныш ялы, өз өйине гелен ялы, хич бир затдаң чвкинмэн, Айнаның янына гечди:

— Кан вагтдан бэри г&ршзогам. Ханы кейгим, гөрүшели! — дийип, 'ики эли билен Айнаның ики эпнине какды: Ондан соң оиың шлайжагында отурып, Айнаның докма’сьгны сынлады. Докманың ики ян гырасы тар тутулан ялы дең, гырымы дүз, реңки саз. Халының йүзи махмал ялы сык. Ериши инче. Оның гернүкли гөллери Айнаиың йүзине меңзеш ялпыллап дур.

. — Түвел-өме! Түвелеме! Түф; түф! Гөздек, дялдөн Сак-' ласын, кеГшш!

Умсагүляң порсы дем», чйсндали шёмал ялы,, Айнаиың йүзине'пүркүлди. Ол оңа хер нэче гьюмылжьф аса-да, Айнаның гөвни Умсагүлде бир йигренҗилик сызды. Ай«а башыны галдырман, оңа ончаклы эхмиет бер^ман, чити-

мине довам этди. Умсагүл Айнаны сынландан ооң, төверегине гөз гездардв. Өйиң эпин-эшиш битин, ич гоншары абадая, дүшеклери орта хал:да. Мама гш&негин агзында чәшерип, хорлап ятьгр. Онығ бөрүги гаяыпдыр, ягжымак сачлы келлесң томзак ялы гаралып лерүвйәр. Ичи даракдишли гарагәз бөрүги — пыштылың көвөг» ялы хаңкаряр.

Умсагүл гөз гытагьгны Мамадан айырман, Айнаның юмаасларыны бвр лай элләп чыкаидан соң, оңа хабар гатды:

— Айнажан, эжең яңырак ятдымы?

Айна Умсатүле жогаи бермән, еңоеюине анланды, эжесиниң бөрүгиниң гачаньгна гөзи илип, ериндён турүп барды-да, оның бөрүгин» гөйдирди: «Эже, эже!» дийип ыралады. Эжесиниң ятышы ыкжам боландан ооң, сесленди:

— Зже! Ай эже, турсана!

Мама укың арасында:

— Хә, хә... хә, боля...— дийил, гарылжьгк оес билен . үзүк-ёлук хүмүрдеди. Айна шы ене ьгралады:

— Эже, турсана! Мыхман гелипдир.

Мама гөвүслерини газаныл:

— Ә-ә... мыкман... мых...— дийип, гөзлеринв б.ир ачжак ялы этди-де, ене юмды. Айна хем Умсагүлден утанды, хем зжеоиниң ятьшхьгна гахар этди, оны эркине гойман, үэнүксиз ьгралады. Ма1ма агыр гөлвреси ьграДаиярка, күти додакларьгаы мүңкүллетдя:

— Дурсана, оглан... Аю, какаоы... дурсана! — дийип, г&злерин» бир ачды, бир юмды, өзини ыралаянъщ Меретдигини, Айнадьггыны сайгарып билмеди. Айна эордан өзини саклап, бөврини мүңкүллетдй, сессиз гүлди.

Умсагүл гөзишщ гытагьг билен Мама середип отырды. Ол өз шьшдан Мама Єаха берип: «Ындарма гырнак болсаң ге^рек!» дийип дүшүнди. Эгер оны ыңдарьгп болса, оның гаршысында хич бир гүйжиң даяныл билмежегине ынанды: өвей энә өз тәсирини етирип билжегине-де мүңкүрлик этмеди. Ол болманда-да терезиниң Мамалы тайының Меретли тайындан агырдьпыны билйәрди. Мамамын янына гелиши хем шоның үчинди.

Айна Умсагүлиң тзине гүйдүшендирин хасап эдип, Маманың эгиинден гоп берип галдырды:

— Эже, ханы укындан ачьглсана!

Мама гөзлерини юмдьг, эллерини **гөрди,** агзыны ачды, уллакаи паллады. Эгер Айна оңа сайгет берип дурмадъгк

Ли.|ц и, ол еяе арканлыгына ыңдарылып гитжекди. Мама ••ıлнч бармаклары билен гөзлернңй оикалады, *еллтт* I иЛикларыны гымыллатды, .гезлерини шрпыллатды, онын ,и ша чылгьш-чылгьш гызыл чайылан гөвлери докманың ·,Н11>(Лда оту|ран бяр аялы сайгарды.

Умсагүл алыс ерден гелен мыхман ялы .гадырсырап, сринден турды, Маманың яньша гелди:

— Салам хелик, гыз! — дийип, онын ик» эгнине ики ади билен патыладьш к-акды. Мама онын кимдигиңи сайрарман, сшала җогап еринде, «Хелик салам» дийип, эли»и агзына тутды, өне паллады, ондан соң шол аяла укылы гөзлери билен чиңерилди:

— Вий, Умсагүл, сенмидиң?

— Хава гыз, шу гүн бир гезелөнҗе чыкаяйыш дийдим.

— Өрэн говы эдипсиң!

— Хава, гыз, гелсем, оеием ятан экениң. Сениң сүйҗи укышы поздым өйдйэн?

— Ёк, Умсагүл, мен ятмандым. Эртирден бэри келлэм сымылҗырап дурандан соң, бир азаҗык гышарайыпдым. Ымызгаиан ялы эдэйипдярин.

Айна эҗесиниң сөзини эшидйп йылгырды. Умсагүл өз янындан «Ымызганышың шол болса, ятышыңа душмакдан алла сакласьш» дийип хаяьщды.

Мама агзьтны гиң ачып, ане бир гезөк п.аллады. Умсагүл хениз шөхлеси өчмедик есер гөзлөри билен *бщ* ге-зек Айва, бир гезек Мама середип, барыны бирден сорады:

— Агыз, Мама, оглаи-ушак, мал-баш саг-ам.аи отуранмысыныз?

— Шүкүр худая. А гыз, Умсагул, бу вагтларда кэн гара бермейэоин-ле!

— Хава, гыз, нэме дийсене: иш, алада көп боля. Гарыпчылык билен биз-э, гыз, гарабашымыза гай.

Умсагүлиң шатлыклы, шагалаңчы яшлара гошулып йвренини билеяи үчин, Мама оңа «гыз» дийип, өз деңДушы хөкмүнде йүз тутды, эмма огаың сачларьгаың аш•на, йүзиниң йыгыртларьша, эл хамларының бүрҗеше нине лөзи дүшонде болса, «Умсагүл эҗе» дийип хабар гатды:

— Умсагүл эҗе, нэме гаррап йөрмад?

— Вий, бу гызың айдяныны? Гар.ран гарраверсш!

Мен өзими шинди Айна билен деӊ-душ хасап эдйэн.

Айна габагыны галдырып, Умсагүле гытак гараида, «сениң агтыгың мениң билен деӊ-дутл» диен игенч гөрүн-

дя." Умеагүлщ шзларын, янында гыз, гелинлериң,. яныида гелин, улыларын яньгнда улы, хатда :эркек адамларын яяында эркексирш, савчылыкда, тудачылык арасыйда вәшйлик эдил йөрәни Маманьщ ядына дүшди:

— А гыз, Умсагүл, сен, ёгсамам, хер ба-псьщ-ла!

Умсагүл Айнаньщ йүзине серетмедик ялы хем болса, онын, гөзлеринин игенчли гараяыйы селжерипди, она дүшүнипди. Шейле-де болса, оңа гатырганман жогап гайтарды:

■: ^ Айнажан, сен мениң бей диеними гең гврме! Мея кимйҢ янында болсам, шоның дең-душьщьгрын!.. А гыз, Мама, биз дүйн узак гүн Халназар бай билен вәшилик эдишдик.„

Айна Умсагүле ене бир гезек гаңрыльгп серетди. Умсагүл Айнаның шол гарашында бир сораг, бир мүнжүрлик, бир йигренжтдик сызса-да, оңа әхмиет бөрмеди. Иөне вели, бирденкә Халяазара геченини оның взи хемгөмелтей гөрди. Хатда ол Мама үчи.н-де бир хили эшидилди. Мама Умсагүлден гайталап оовал одраман, жогап бермән, оның гөрежине чиңерилди. Умса>гүлиң гөрежиңде нәхшш еСёрлик бары, белки, гөрүненди.р. Эмма Мама оның ялы йнче затлары сайгарыд йөрәя аял болмаяы учин, бөврини диңиргәп, бир зады ядьша салды.

Халназарлар мундан ики гүн озал Айна барада сөз айтдырыпды. Эмма Мерет гарындашларыны хем йыгнаман, хич киме сала салман, «йитигиңизи башга ерден гөзләң» дийвп, ызларына гайтарьшды; Умсагүлин. Халназары агза!Ма1гьщда«, белли-бетер хем ойың билем увак гүн сакырдашмагьшдан, Маманың шол вака ядына дүшүп, оның хем Халңйзарлар үчин савчылыга геленини аңлады. Умсагүлиң савчылык үчин мезил ёллара-да гидип йөрешюш, хатда Маманйң Мереде берилмегинде-де Умсагүлиң элиниң барьшы ол билйәрди. 1 :■

УмсагүЛ гүррүңй бйр аз үйтгетмек гереклигиии аңлады. Ол; Айнаның еңсесйнДен сьвнлап, чаларан сачларыны сыпалады, Мама хабар гатды:

г — Түвелеме! Айна гьгз^етишйп гиден огшыян.

— Сүңклек башы кесилен — улы машгала ялы гөрүнйә. Ёгсам, онын яшы сәхелчедир-ле!

— А гыз, мен онын докмасыны сынладым. Түвеләме! Оның элинден гүл эмеле ғелйә, гвз дегмесин!

Айна өвүленде, Мама *бщ>* аз ©айш кемсинжек ялы этдй, ёне-де болса, «Маманың гызы йшли» дийилйәнини, дййилжегини' ядйНа салды, улуадсыл анды:

Лйна эжесинаң, гызыдыр! .

Умеагул Маманын. хайсы тарына какмалыдыгьшы ац,-

• иДМ!

-- Д шз, саңа диййән: гөрелдели ермң машгаласам 0И|> башга боля!

•=>» Умеагүл эҗе, сен ыяан: шу гьгз үчин маңа гиже-1*үндиз укы харамдыр!

Айна эҗееиниң өвүншпини, ылайта-да, оның «укыдш галяныны» эшидип, киммң нәхили гүн гөрйәнвни өлчерди: яссы сжалм.агына мәхетдел яныны ере берйән — Мама. Гиҗесине ики м.акальгна туруп, дүе сагян Айна. Узак гиҗе хоррулдысыны гоэмая чәшерип ятя,н — Мама. Даңың ала-гараңкысында аркасы билен су® чекйәи, чай гайнадян — Айна. Дешшни алая гсйна чәйнегиң чайыны дерчярәп ячйән — Мама. Донмаң үстияде гүн билен биле ■ддаян — Айна. Мерет атланып гиденден ооң, гушлук укысына гышарян — Мама. Ызлы-ызына читип,. гырып халың гөлини битирйән' — Айна. Гушлук укысыны аландан ооң, кәбир гоңшы билөн гьгбата гъгзян, чендан сөгүшйән — Мам.а, Гара ише булашян, нир к>вя,н, ячерияи сүпүрйән, күл атян — Айиа. Өз хата,рыяда гьгбат тапмаса, илерки хатарың хем угрыны сырян — Мама. Иң соңында, Маманың агзы билен айданда, оңа гүн бермейән, оны укыдан гойян хем — Айна.

Айна шол ойларда йүзйаркә; Умсагүл Маманың тарына какмагында довам этди:

, — А гыз, Мама, сениң йүзиң дийип айтдыгым дәл:' сеняң болушыңы башармак — хер гьцрнагың иши дәлдирГ

Мама күмүшли хөйкелини дүзедип, яки янлайын чогушьгп дуран зүлплерини оыпашдырды-да, дөшини гайшартды:

.-т- Оны башарҗак башаряндыр.

— А гыз, галың гырнак айны болмаса, ене өвей эне диййҗекдир! .

«Өвей» оөзи Айна хем, Мама хем улыдая дем алдырды. Мама агзьгадан от билен ялын сачды:

— Вах! Мениң жанымы яндьгрян ери шол болса нәтҗек!

— А гыз, энели гызларам гөрйзс: эллеринден гар.а иш гелмән, башларының сиркелерини оңарман, гөзгүлбан болушып йөренлерем гыт дәл...

• —Вак, Умса эҗе, ханы өзиң ялы мана дүшүяйәя адам!..

— Жан ждги, өвүп айтдыгьым дәл! Энелик боржъты •едәисйн!.. Хернә худайым, ерй-юрдам душсьш-да!-

— Хава гыз, Умсагүл, оньг ерлешдарвп, гараматыны •башымдая' совмасам, укыд-а-да -рахат ятып бияйән дәлдирин.

Умсагүл бир гезек Мама, бир гезек Айна гарап, башга бир хили гүррүн башламак ислейән ялы, бир затдан чекинйән ялы гөрүнди. Мама, ад.атда, дүнле болса-да, Умсагүлиң шол пнкярше дүшүнди, «үф» дийил, якасына дем урды, Умсагүле масл,ахат салды: 4■■

— Умсагүл эже, ичери өрэн ыосы. Теләриң ашагына •чыкайсак яәдеркә?

Маманың сөзи Умсагүлин йүрегинден турды:

— Айтсан-айтмасан, ичери петишрәк ялы, чы«сак-чыкаялы.

Ирeже билен эдииен, ичшне ат кечеси дүшелен теләрин гой|ры көлөгеси барды. Мама оньщ үстинде ене бир гүлли кете дүшеди. Песоай шемал дымжыган эндамлары соватды. Умсагүл гөк чайын башында яйнап отурып, ондан-мундан гүррүн этвди. Гудачылык арасында гезишивден, ишинин шовлылыгындаи, кә ерден масгара кшулышындан вәшилик билен хекая сөвледи, сона бакан болса, сепини дуйдурман, өз хабарьгны берип башлады:

— А гыз, Мама, нәме дийсе-не: дшлет бир ере чөкенде, чагбадан сон думлы-душдан кака гелип гуйян сув ялы дөкүлер экени.

— Хава-ла, гыз, Мелебайы гөрмейәмнн?

— Мелебаям байса-байдыр веш, Халиазар байын дөвлети, асыл, эйгердер ялы дәл. Баш дөвлети диермин, мал дөвлети диермиң,— асыл, болсады экияен ялы!

— А гыз, оны« байлыгы — гысганчлыгьгндандыр диййәлер-ле?.

— Нәме дийсене, Мама: адамларда гөрвпгаилик даен бир зат бар — өзинден өкдә хер ким хер хили төхмет таш...

— Умсагүл эже, айтаң-айтмасан, бизиң онлызадымызам өк вели, какасына гысганч дийип мыжабат эдйәрлер.

— Мен айтмадыммы?

Умсагүл элинде айлап отуран кәсеоини гьюсанмач овуртлап, оөзине довам этди:

Л шэ, йэме дийсвне: Халназар байың байлыгындав 𝕬𝖎𝖍𝖎𝖓𝖙𝖆, ср*сувда»н алстн задынының чеяи-чакы ёк. Онын - үт1‘не: баям-бая 'бир, худаям-бая бир —диен ялы, шәхер ПиИларам ©злеринин артыкмач пулларъигы оның үстине ((ЖЙамишлер.

=» А гыз, өз сандыюиарывда саклал билменәмикәлөр?

- Вий, Мама, сен дүшүн ахьфы: ол пулы йөне ятыр-м;ш пула-пул газандырямыш. Сен нәме оңа нэбелөггми? *Ол* ер-*сувам болса, йүңем болса, галла-да болса, хер нәме бөлса алышдырып йермшәми?.. Сенян. гыэың ялы онын машгалалары хем хер бир зады башаря.

Халнавары Мама оңлы танаян болса-да, Умсагүлиң өвгиси оның **'Пикирини бир** аз үйтгетди: ол оларда **бир** йкары дережелилик, оларда бир элетТугезлик бар ялы сызыи башлады. Умсагүлиң «сениң гьгзың ялы» дийип, какдыръга айданыньг дүшүнмән, өзини кемситди:

— Менем шоның ялы бай болсам, махпгалам ил агзьщдан дүшмезди!

Умсагүл көйнегияи өзвне бакая чекип, айбогдашыны гурды-да, хас яйнап отурды, хамы бүрҗешик эли билен гасыя атан йүзини сыпадьг:

— А гыз, Мама, сен өз пәл.ин|и пес тутан киши болма! Сениң 1гьгзың, айратын хем сениң өз-ин. хеолише илиң агзында. Шол дәвлетли дийилйән адамларам, сениң билен деңлешип бшгоелер арманлары ёк!..

Маманың өзине гөини етиҗилик дамары тарсыллап **УРДы:**

— Мен дөвлетли ерде болан болсам, илде белли кетхуда аял болардым! Арман!...— дийи-п, сезиниң соңыны гутарман, мала арзув эдйәнини Умсагүле яңзытды. Умсагүлиң болса гөкдәки дилеги ерде говушды:

— Мама, нәме дийсене: догрысыньг айтсам, бүтин дөвлетлилериң дөвлети хөм сениңкв! Халназар' бай сенин билен (гаръгндаш болуп билсе, ол озалдан хем гарындаш, меселем, гарьгндашлыгы тәзеләп билее, бар дөвлетини пайлашмакдан гайра дурҗак дәл ахыры!

«Дөвлет» сөзи Маманы укыдан ачды. Оның дар маклайлы этлек йүзинде тамакин гөзлери баг чебшиңки ялы балкыллады. Ол дөвлет сөзине ымсыньш, «абер элиңи» дийип, элини узатҗак ялы герүнди. Эмма бирденкә бир оя дүшүп, йүзини ашак салды. Белки хем, Баллышың дуллугы хем оның чагасы ба1р>асы1нда ойланандыр? Шол вагт Айнаның гүпүрдиң-гүпүрдиң какян сеои оны ене

жанландырды. Мама чиглек эли бишен Умсагулин б&ври-<; »е дүрвди: ;Ч

— А гыз, онын оглышын телпөги агандьр ахыры!

Умсагүл Маманы хаялчыр атмак иследи:

— Бу гызың ушак сүрә ковалашышьгаа серет-ле!.. Тел-, пега-аган'болуп, оныңнәме яшыорта .голайлапмы? Ол хениз йигрими бәшини долдуранок ахыры! Сакал, ..«.«птапиИ чьгкьгпдыр. Ол акылың өйи, гөркии , базары, алланәме йигит! Ол асьш яшының азлыгьгаа гарамаң, улы баярлар билен хем танышмьгш. Волостно! [асыл онын сөзинден чыимаямыш. Онын сөзи гапыда-да ер тутямыш... А гыв, ^ Халназарың дөвлетине эл гатаныңам бир арманыг! бормы? ,1

— Ол айданың анейле вели... телпепи аган ады бар-да!

— А гыз, Мама, болар-болмазларың телпеги гөге дирәнде ондан нәм болджак? Хиле бойдаш диен кишв болуп,.] гызымы гарыба бердим—лебзим янды! Сен өзиң .билйәсиң: узын өмрине нан кейик, ол —тазы. Мениң шу болушымда, оларың еие маңа гөзи гара. Чага-чугаларьгның геймине ченлв мен этмели. Шейлелере дучар этмекден аллаң Ө31И сакласьгн! Халнаэар 'ялы бир бая душан болса, оның аркасындан менем бол-элин ашың эеси болардъш...

— Ол айданың дскгры.

— Мама, нәме дийсене! Меннң гара гайгым Халназзрың гелнн эдинени дәл. Ол хер өрденөм тапя, илиң мен диен ервнденем альш бил1Йә. Мен сениң өэиңи; говы гөремсоң, машгалаңы дөвлетли ере ерлешдирмекде, хайыр ише оебәп болуп билермикәм дийип гелдим... Онсоңам, Мама, нәме двйсене: гызың Халнаэарларда болса, йүпеге булашар, гызыллы шайың астындан галып бвлмез,'иени яг, яланы бал болар. .Агыр сепли алтыганат өйиң эеси, байъщ ләлик гелни, диени-диен, айданы-айдан еринде болар!

Умсагүлиң оөзи Маманы ырды, оның агзыны сувжартды:

— Шоның ялы дөвлет мана миессер болмады-да!

— А гыз, сенвң айдяның нәме? Худай берсе гульгаа — гетирип гояр ёлына. Шол дөвлет еениң үстиңе гелди. Сен гөзиңн юм-да, агзыңы ач: Халназар байың малындан герегиңи бөлүп ал! Аслында, сен оңа бңр эл гатдыңмы — оның хемме дөвлети сөниңки! Сениң элин узадан ервңе етер, герек задыңы ил сениң үстине гетирип бвр, абырайың артар, шөкрадың гетерилер. Ке-пи узадып нәдейин:

I н олйончэң, гытлъж гырасындаи бармароың, яманлык | ЦШСМНЫ гөрмероиң, аркайын ятып, укыңы аларсың!

Мома агзьгны гиң ачып паллады:

= А гыз, оның бир чагасам бардыр-ла!

Умсатүл Маманың элиңигетир боланыны аңлады:

= Хым! Мунын айдяныны! Ол чагаң чигит ялҗак ||||нпы дегҗек гүманы бармы? Ол энеоиииң өйинде ятып < у1ря... Дур энтәк, мен асыл мысалы сениң өзинден алжак. ()Си1 геленде, Мередиң чагасы ёкмыды? Айна нәмеди? Сен сИШан бир яманлык гөрдиңми? Гайта, сен оны мазалы и‘|)биеләниң үчин, гызыллы халка эл илдирене дөвдиң! Ииди хемме киши сениң хьврыдарың. Саңа етип билсе, чич кимиң арманы ёк! Ишаллам, ене бир нәче вагтдан Дйна-да шейле болар. Багтлы гыз энә эерйәндир.

Мама У-моагүлшң сөзиие бүтинлейин ындарылды, гай-I а, оның көмекчиси болуп өврүлди:

— Умсагүл эҗе.-сениң айдяның доары. Сениң маңа яманлыгың ёгьгны мен билйән. Йөне вели... какасы бир кемырогалдыр, шоньг гөвнеггмәң иши бардыр.

— А гыз, нәме дийсене: гьгзың эрки энеде болар. Оны еөн өзиң хем билйәоиң. Йөне, гараз, сьгпайчылыгы голдан бермән, айдан болайясың-да. Мерет пакьгрың сениң яның-да кепиниң ёкдыгыны мөн өзим билйән ахыры!

— Җьшпба-җыра геленде, Маманың оөзи е'р алагандыр вз-ә!

— Оңа шек бармы нэме?

— Болмазам-ла!

— Түвелөме, оөниң акылыңа!

Он бәшинҗи баш

Гиҗе ярыма голайлап барярды. Гөк чүйше асманың апбасылы көйнек ялы ялдьгравук йылдызлары ер йүзине ягты салярды. Ховада шемал болман, бир аз петишрәкди. Бүтян оба укыдады. Диңе узакдан барян ёлагчьшың ай-дым оеси, шол сөое бакан узьгн-узын үйрйән ит сеси эши-дияйәрди. Шон-ың билен биле, Айна-да ятманды. Ол бир зада гарашян ялы, гөзлерини челпёк ялы ачып, асманың йылдызларыны санап ятырды.

Айна тиргесине галды. Онынгапдалындакы җигиси гу-зы ялы мьврлап ятырды. Оның аңырсында эҗелиги Мамя диң аркан дүшүп, агзьгны гиң ачьш, хор чекйәрди. Оның

хоррулдыеымы таяксалым мейдавдэн динлеоең хем; эдил янында ялыды. Мерет макул болоа обада ёкды.

Ай«а дик отурып, зулплфини, йүз-гөзлер«ии сыпчшдыгрды, төверегине гаранды. Кир-кимирөиз ма®ы асман парахат ятан деңиз ялы ялпылдаярды. Миллионларча йылдыз деңиз үстаяе дүшен электрик шөхлеси ялы ловурдаярды. Акмаяның ёлы параходың ызы ялы чаңңарып, асманың ол эрңегинден гетерилип, бейлеки эрңегине етйәрди.

Айна йүрегине бир ховп дүшен ялы, кимидир г^рмек ислейән ялы, гыссанян ялы дуйды. Ол енсесине гаранда, бирииің демиргазык тарапдан гелип, өйлериниң гапдалына янашаныны сайгарды. Айнаның ярым гиҗә ченли ятман га-рашяны, шол гелен гарады. Айнала^рың ойлери хатарың гүнбатар четинде ес-екерәк сайланып дураиы үчин, бейлеки өйлериң итлери оның гелениями дуйманды. Айналарың &з итлерини болоа башга бири дермая берип өлдүрипди.

Айяа шайлы бөрүгини шаңңырдатман, эмай билен еринден галды, күдә чыкан мейда-н хоразы ялы кеерҗаклэп, төверегине гарады. Мама бир ятышьшы үйтгетм'ан, хорлап ятырды. Тевер&кде шондан башга сес-үйн эшидилмейәрди. Ол сейюин-сейкин басьш, өйиң артбагшыиа бакан айланды. Айна нәхили болэныны хем билмән, шол секундың езинде, өзинден гиден ялы, Артыгың гуҗагына долды... Ялынлы эрин нәзик додаклардая макәм өпди. Артыгың муртлары Айнаның бурньшың ашагыяда гарынҗа ялы гырмыллады. Айнаның эндамына гызгын йөреди, ловурдап туташьш барян ялы сывды, эндамы тикенекледи, хопугып дем алды, гөиресияи саклап билмән галпылдады. Артыгың хем Айнаяың бойныядан илен голлары оандырады. Айна Артыгың голында ысытма тутан ялы титреди.

Галпылды, гозгалаң узага чекди. ,

Артыгың Айна билөн гөрүшип билмәнияе кән вагт гечипди. Бу гүн хатарың угры билен гечип барярка, чоларак ерде Айна билен ики агыз сөзлешмәге мүмкинлик тапьгпды, агшамы беллешипди. Артьггың гөвнине, бу гүн хас узан ялы дуюлыпды. Хатда гүн икинди ерине баранда-да, дулдан асылан элек ялы узак вагтлап тегелекип дурупды. Гүн яшанда-да, гаранды дүшмеди, гараҢкы дүшсе-де — вагты билен ил ятмады... Артыгың бу сапар Айна билен чынлакай душушы, биринҗи гезек гойнындаң гол салышы, биринҗи гезек өпүши, бири-бирияиң учгу-

ИМНЫҚ бири-бирини грвына биринҗи гезек елмеши-**шиди.**

Олар бири-бирине билдирмезлиге чалышып, хашыла-ми)111 дем алдылар. Сеосиз-үйнсүз бири-биринин. гөречле-|**Н1ие** чинеришдилер. Гөвүнлериндәки.ислеглерини йылдыг М1”|‘1лсьша бири-бирине гөречлөри билен дүшүндирдилер. !нф салым дымышааларындан еон., нәме билен сөз баш-»1(1(1, нәме хабар татҗакларъша акылллары етмән, гызгыш *цьʼ|кларьшы бири-бирине елм&п, тенлеринвн дуйгысы би-.й‘!1 гөплешдилер. Шейле якынлык шинди Айнанын гөявни-И(‘Ш' гелмәнди. Артыгың айгыт эдиҗилиш оньщ эркини *|(((111 !дөн алды-да, нәхили болаяыны хем дүйман, ос&сунла-**И11К** нлы гурплы гуҗага долды. Ол хөниз хем гап-ана **дү-**нкч1 товшан ялы тарсыллап дурды. Ол хениз хем өзиии (у?уп билмән. Эйшм-де болса, ол ода гынанман, гайта, йурстиниң чуңңур еринде бир шатлык дуйды. Шол шат-л1>1к гөчгүнли йу)рекде толкунып урды.

Олар иң ооңьюда Маманың хоррулдысыны эшвдип башладылар.

Артык Айнаның зүлмайы бармакларьгны юйнашдырып, «Айна» двйип пышырдады. Оның сесн вәхили пессай болеа-да, Айна ол бир хили етгүр, бир хили кувватлы болуп эшидилди. Ол узак гүн дүрли адамлардан сансыз 1Ч\)дк Айна сесини эшитсе-де, үйтгешик бир зат сызмаяр-,41*1, Х0'Зи,рки сес оның бир хили дуйгысына дегйән, ыгты-ирыны алян сөс ялы сызылды. Ол оңа җогап гайтармага .чем өзинде гурп тапман, Артьгьщ йүзине серетди: йылдыз штысыиа Артыгың гезлоршщц гүлйәнини, муртларынын ймлгырякьшы горди. Шол гөрнүш гиҗәниң сымгылтлыгы-кп гпрммаи, оныц (гүрсгиндс сөнмез тагма болуп чекилд».

Акггыгыц гөвнинде хзэир чигит «ялҗак гусоа галмады. Хэзирки тапышыкда ол өзини бүтин дүнйәниң багтлы адамсы хаеап этд». Хәзирки заман. өз өмүр агаҗьшың **гүллән** заманы дийип дүшүнда. Ол иң соңында шатлыгы-ны дашына чыкарды:

— Айнам... биз хәзир оялыкдамы? Хәвирви душушыш мен, бйр хили дүйшдәки ялы сызян.

Айнаиың гөвнине-де, хакыкатдан, дүйш ялы дуюлды.

Артык аркасьшы өе дирәп дурая ериндөн габагыны галдырды-да, өз гаршьгсына серетдв. Кешекли дүе билен губа дулуч аркайын гәвүшешип отырдылар. Эмма оларын гәвүш сеейини, агылдакы токлылы гойның китирдисиив — Мам.аньщ нызамлы хоррулдысы ертүп шдйәрди.

<•: Айнанын, гаяпылдыс-ы бир аз көшешгду. -

Артыгын. гөвни ондан-оңа йүвүрди, айтҗак болян задьшы бщ> «сжада җәмлап билмеди. Оньщ гөвдине бйр задың аладасы етишди-де, ачыдан йүзиии бир аз солдүрҗак ялы этди. йылдыз ягтысьша огръш гараян Айна оны сызды. Артыгың бирденкә гайга батанына дөзүп билмедик Айна «Вий, оглан, саңа нәме болайды?» дийип оорасы гелди, эмма гызлык утанҗы оңа ёл бермеди, шрөнишмедик дил оңа өврүлмеди.

Артык өзине Айнадан якын бир адам барды-р хасап этмәни үчин, гөвнине геленини шюл секундың өаинде оңа айтман дур'уп билмеди, эмма дюлы айгмага-да дили барман, ооңыны ювутды:

— Айнам, биз ИЮИМ1ИЗ бири-биримизе ашык болсак-да...

Айна шол өңК'И ойыны га|йталады:

— Вий, бу огланы!.. Саңа нәме болайды?

Айнаньщ сеси шейле сап, шейле сада, шейле нәзли чыканы үчин, Артык өңки ойындан дәняп, Айнаның элини гысымлады:

— Сөйпюгионни элине гетирениң хем мүшгүл иши болармы?

Айна «Онда нәме йүзиңи салладың?» дийип сорамак ислед», шол вагтың өзинде болса чекип гелйән аладасы ядына дүигүп, яңагыны Артыгың эгнине гойды:

— Сен мениң чекйән хасратымы билоеңдиң! *

Артьж Айнаның маңлайьгны, эл дөгмедик эңегини сыпады: нәзик тениң мылайым тогы Артыгың элиндөн өтүп, йүрегине барып урды. Артыгың габарчыклы элиниң гызгыны болса, Айнавың йүэине ялын ялы чабырап, эндамына чүмшүлли йөретди. Артык Айнаны рахатландырмак иследи:

— Айнам, хасратсыз—ракат болмаз! Эмма...— дийип, сөзини кесди. »

— Вий, оглан, сен ене намең пикирине гитдиң?

— Айяа, билйәмиң?..

— Ек.

— Хәзир гиҗәниң бир вагты.

— Боланда нәме?‘

— Икимиэиң шу ягдайымызы башга билйән бармыдыр?

.-гт- (Белки ёкдыр..

— Билселер, нәхили болар?

Шол *ст* Айнаны иңкисе салды. Артык довам этди:

- Эжең билее, нәме диөр?

Лйнадан жогап болмады.

= Какаң дуйса нәдер?

Айна кынлык билен двм алды. Артык дооаам этди:

— Б|из икимиз хәзир огурлык эдйәс. -

Айна ягдайын. кынлыгьшы бщсе-де, шанча вше баш урандан сон., хич бар затда» чекинмән, авгыт эдижи бир емпатда аталар сөэини ятлады:

— Огры — ша мальшы хем ниййандир.

Артьщ Айяа1ны сывамак ислэпди. Оньщ жогабы Артыгы гурпландырды. Эйсем-де болса, ол кьш меселелери, агыр ягдайлары Айнаның өңвнде гойды:

— Айнам, ИКИМ1ИЗ дең далдирис...

— Гойсана, оглан!

— Сениң атаң гүрплыдыр. Эмма мөн...

Соңкы гутармадык сәзлем Айнаны ойланмага мөжбур эгди: какасы өзи билен кыбаггдаш адам талап этжёк, энел!иги, белки, байрак, баржамлырак адам тзлежек. Нуржахан ялы гудачылыга гелайсе-де, тизрэк еңсәңи гөркез дийжек... Айнадан жогап болманы үчин, Артык өңки сөзийиң до®амъшы айтды:

— Гөни гелвп, оәз айтмага, биринжи тарапдан, бизде мал ёкдыр, иквнжр яндан... гурплы ©звни гарып билен ден сайм.аз! .

Айна хениз хем өңки ойында йүэйәрди. Артык ене:

— Биэиң ашыклыгымыз...— дийвп, йүзини ашак салды. Айна оңа япышды:

— Артык!

Артык онының элинден сыпалап, сөзини довам этди:

— Айнам, мен сени жаным билен сөййэн. Сөни гөрмесам, йүрегим эрэп, авьго баря. Сениң зыба бойың —мениң кыблам. Сениң балкыллаян гара гөзлериң — гаранкы говнимиң ышыгы. Сении, гүлер йүзиң — мениң гөвнимиң гуваяжы. Сениң додакларың балы —мениң үчин дирилвк чешмеси. Мен семиң ашыгың...

Айна артьшм.ач чыдап билмән, онын сөзинв кесди:

— Мен сениң магшугың!

Шол вагтда хоррулдысы кесилен Мама аңырсына агдарылып, гарс-гарс гашанды, ондан ооң бңр аз ьгңрылжырады-да, хеңине довам этди.

Артык Айнаның йүзвне середвп, икиржвңлемек билен мәлим этди:

— Айиам, икимизин, мансадымыза етмөгимвзе, дине бир ёл бар. Ол-да болса — гачмаадыр!..

Артыпын. бир зат ядьгаа дүшүп, йүэини ашак салмагы Айна тәсир этди:

— Аю сглан, сана ене нәме болды?

Артык ынжылы бир сес билен җогап берди:

— Ганаты гырылан гуш — учуп билерми?

— Саглык болса — беглик болар. Җаны сага—ганат тапылар!

Шол махал көшезоги дүе туруп ьщрылҗыр;ады. Айна: эжесиниң оянмагыидан ховатыр эдип, дызап дуран даңылгы көшепи бошадып шйбөрди. Дүе овшанаклап дурды. Көшек онын, ашагына сүмүп, гуйруҗагыны булайлады-да* дүйәң дөрт эмҗегиндәки эл дегмедик бол сүйтден соруп, сокжап башлады.

Олар бири-бирлерини шонча говы гөрселер-де, хер ми«утлары сагада, сагатлары — гүне дөвсе-де, «Сабыр рахмандан, әвмек шейта1ндан» накылына гөрә, харман-хаша алынянча са)быр этмэге мүвесса гойдылар. Эйсем-де болса; ягдайы болдыкча йыгы-йыгыдан ғөрүшмеги Артык Айнр-' дан, Айна Артыкдан хайыш этди. ^

Бирденкә еноеки ёлдан ат аигьгньщ дүкүрдисй эшидилди. Итлер ёкархы хатардан җабҗынышып үйрүп башладылар. Ким билйәр—ол гелйан, белки хем, Меретдңр?..

Артык соңкы өпүшден сон гыссанмач сорады:

— Айнам, вадамыз—вадамы?

Айна Артыга нәз билен япышды:

— Өлсем — ериңки. Өлмеоем — сениңки! — двйип, перт җогап гайтарды. Ондан соң еңил-енил басып, дүшегине барып гышарды.

Дүелериң арасы билен букдаклап, двмиргазьга бакан гидип барян адамыны, шол вагтда гелип етен атлы, белки хем, гөрендир?..

Эртеси гүн Мерет гелип, уян-гамч>ысьшы телэрин, агаҗындан илдиренде, гүн ортадан агыоды. Мама теләрии астында, нчине йүң дыкьшып ики яны бүзүлен ёгын яссыгы яссанью, этлек аякларьгны гиң йайрадып, хорлап ятырды. Мерет үчин тайын чай-да ёкды, чорба-да гайнамаярды. Хеммесинден хем яманы — теләрнң ичинде аркайын сүйңере ер галдырман, Мама ортарада чәшерип., хемме ери тутуп ятырды.

Мерет она:

— Э хә-эй, тур хә-өй!—дийин, бир-ики гезек гайталады. Эмма ол, Маманын. хоррулдьксыны позул биладеди. Мерет ене гайталады. Мама бир ятышыны уйтгетмеди, бир хевдни позмады. Эмма оныц он яшлыҗа гызы Сона гөзлерини ялпа ачды. Мерет ондан сорады:

— Кейгим, эҗен хачан ятды?

Сона илки билен какасьгнын нәме диййәнине дүшүнмән геринди, паллады. Мерет совалыны гайталандан соң, гөзҗагазларыны юмругы билен оквалап җогап берди:

— Эҗем бир чак ятды... Хәли, хә-әли!

Мерет Маманын. күти будыны а»гы билен ыралады:

— Э хә-әй! Э хә-ай!.,

Мама **Хо|рруддысыны** кесди, бейлеоине агдарылып этмакчы болды. Эмма Мөредин, ыралаян аягы Маманы эркине гоймады. «Тур хе-ей!» диен сес» гулагына 'илди, гөзиня ачды. Мередиц ортадан ёкары бойы, сарыягыз' йүзя, селчеңрак орта сакгалы, мүйнли ялы мылайым *гөзи'* гөрежине каклышды. Ондан сок кьгалык билен туруп отурды, паллады, геринди:

— Яңыжа гышарыпдым вели>, иркил&йэдтдир|ин.

Сона ичини чекди:

— Хий!.. Хей, хава, бнр яңыжа!.. Бир чак дәлмиди ятаның, бвр чак?..

Мама укылы гөзини Сона бакан айлады:

— Ери, оварра болсана, ер чекен!

— Кака диййән-ә, ынжа бара... мен эҗем ятандан оон, хо-ол Шекги дагы билен ойнап гелдим, ондан соң жоямыза гидип, гавуның найчал.арыны гө^рүп гелдим, Ынха гөр, ятыбам турдым.

— Бри, яланнакай *самеюсуллап дурма, башы* кесилен!

— Кака, ынанмасаң, Айнаданам сорап герэй, вчерделе ятды.

Мама Сона билен чагалар ялы җедел эдишдж

— Ек бол угрьбир! Ичерде хачан ятанмышым? Яңы «ркилиберемде; ол аял гелип турузмадымы?.. Ёк, Умсагүлиң гелени бу гүн дәлди, дүйнди ахыры!.. Аеыл мөн-ә ятҗак, атжак! Саңа нзме?

Мерет аткечәң үстине гечип, телпегини чыкарды. «Умсатүл» дийип, бөврини диңледи. Мерет ондан башга бир зат айтмаса-да, Умсагүле белет боланы үчин, Халназарың хеңини чалмага геленини дүшүнди. Мама оның дүшүне-

иини андаман, сьшайычылык билен айтманы хем одармап, чүрт-кесвк мәлим этди:

— Хава, дүйн Умсагул гелвдди.

— Нәме үчин?

— Гарыидашлык агтарярды.

— Ол нәхили гарындашлык?

— Ек-ла, гудачылык гөзләп гелипднр.

— Нәхили гудачылык?

— Аю, ол ©зи үчин дәл-ле!

Мерет сөоини чыкармады. .Мама довам этди:

— Ол, Халназарлар үчин савчылыга гелипдир.

— Биз оларын. ж.огабыны бөриидик ахыры!

— Аю какасы, хер гелени гайтарып дурмяның хем манысы ёк! Гыз машгала гезе гөрүненден соң, оны ерлешдирип дынмак ягшы.

Мерет алкымыны галдырьт, сакгалынын ашагыны гашашдырды, гашларыны йыгырып, айтҗак затларыны ойлады. Эмма Мама хич бир зат ойламан довам этди:

— Саңа диййән: биз о гүн олары гайтаранымыздан-соң, Мәмметвели хоҗам бизе кэйеди акыры!

Мередиң бир зат гөвнине якмадык вагтьгнда я бир зады ойланян чашнда, ондан җогап алмак — гулаидан сүйт аландан энайы дәлди. Ол өз ойына довам этди. Мама ез айгыдыны айтмага гыссанды:

— Дүйн Умсагүл билен гүрлешенимизден соң, кен-ә гөвними бөлдим. Болар-болмаз эзенеги агандан, мен-ә дөвлетли ери кем гепэемок!

Мерет эп-эсли вагт додагыны мүңкүлледип отураидан соң оесленди:

— Бивиң багтьшыздан чыкан — эзенеги аган я телпеги ®гаң 'болаймалымышмы?

— Телпеги аган! телпеги аган!.. Телпе!-® аганы билен — яшының ортадан агдыгымы?.. Сея "нәме, телпеги аган дәлмидиң?

— Оның чагасам бар ахыры!

— Сениң чагаң ёкмыды?

— Умсагүл, гараз, сениң ишиңи гөрен бор чемели-дә!

— Оның гара гайгысы, Халназарың гелин эдинени дәл. Ол мени оңат гөрени үчин, лайыклы е(р дийип, халыс йүрекден маслахат бермэге гелипдир.

Мерет башыны ашак салды. Мама довам этдй:

— Гызың боллук дҼңэинде йүзжек. Йүпеге чоланҗак. Күкгүше батҗак. Өз эли, өз якаеы болҗак. Яг ийип, бал илаҗак...

— Телпег» агана машгала бир ялы, биз чөрегйни тапман отуран гарып дэл ахыры!

Мама бөрүтини хенгердип гейди. Ол сүйҗи хыяла батаны үчин, 'янындакы гүррүндөшшид Меретдигини унудып, Умсагүл билен сөзлешйәндирин хасап этди:

— А гыз, какасы... вий... здөниң бар бол-а!

Укыдан ачыльш, дэбишеклэп ятан Оона җаигыллап гүлди:

— Вий, эҗем какама «гыз» дийәйди! — ол элини чарпып, өе бакан окдурылды.— Айна! Айна! Ай Айна!.. Эҗем ялңышды: какама «гыз» дийди,— дийип, өе күрсэп урды.

Мама Сонаң, ызындан гыгырды:

— Хей башы кесилен!.. Инди оны улы иле җар эдер!

Мерет еесини чыкарман, йүзин» ашак салып отурды. Мама хекгерилди-де, сесине бат берди:

— Ил маңа машгала эклешөн дэлдир. Хор гүнимде-де ■ бири мениң агзыма сув дамдырасы ёк! Ил нәме дийое, оюны дийсин: гой, бир агзасын, бнр гойсын! Маңа машгаламың барҗак ери душса, башга зат герек дэл.

Мерег вз. яньгндан «Өз догуран машгалаңам шоның ялы эдэйсең-э не ягшы» диймп ойламак билен, агзыны мүнкүлледип, бир[1] зат диймэге хыилланды, эмма Маманың айгыт эдиҗи йүзине >гөзи дүшонден соң, оңа хич бир зат дүшүндирип билмежегин» аңландан соң, ене йүзини ашак салды. Мама иң соңкы свзинде:

— Гыз машгаланың эрки энёде болар! Мен өз этҗегими өзим билйән! — двйип, еринден галды.

Айнаның эли докмада болса-да, гөвни болсады экГ[эрди. Ол өз дүйпжалысының үстинде Артыгы бир отурдярды, бир гышардярды, оның кесесинден сынлап, вз янындан — өз» ке(йп эдйәрди. Бирденкә болса дүйихалының үстинде Га^рачомак ялы бври гөзине каклъшып, тисгинйәрди, кесерли элвни ёкары галдырып, төверегине гаранҗаклая-рды. Ол ене ез күйдае дүшүп, дарагының сесике гошзш, өз янындан хиңленйәрди:

Ак өйиң терше дүйпхалым дүшэп,
Доя-гана сынлармыкам, Артыкжан? .
Ал якакдан кэ огшадып, кэ огшап,
Йүз-гөзики сынлармыкам, Артыкҗан?

Айна, энелигиниң, накаоының, гүрр.үңинден хабарсыз, шоның ялы сүйҗи ойлар ичинде йүайәрди. Бнрдеикә болса Умсагүлиң сыпаты гөзиниң ©ңине гелйәрди. Оның нәме үчин гелип-гиденини оңлы билмесе-де, гөвни бир заг сызыпды, «Халназар бай» ады оның гөвнинде «ңкис дөредипди: Халназарларың гудачылыга геленлерини, олары коваиларыны дашкы гулакдан эшядипди... -

Айна шоның ялы ойлар билен мөшгул болуп отырка, Сонаҗык дазырдап телди-де,. а|ркасьша хопба болды, Айнаиың бойнындан гуҗаклады, аяҗыкларыны дәбишек-.четди:

— Айна, ай Айна, ынха бар-а!.. эҗем какама «гыз» дийәйди!

Оонаҗьж кейп эдип, җакгыллап гүлди. Айна оңа «Какац гыздан энайы дәл, җиги» диеси гелди, эйсем-де болса, мана дүшмез яш чаганың нәзик акылыяы буласы гелмеди:

— Җнпиҗан! Эҗең какама «гыз» диөн болса, саңа «огул» диөр. Ол длңышаганракдыр.

— Бай, оның ялңышайшыны!

Айна ене сакланып билмән; өз йүрегинден' хабар берди:

— Эжең пикир» ялңышмаса бор, җигй.

Соиаҗык оңа дүшүнмән, өз гөвнинден хабар берди:

— Айна, ай Айна, бай зҗемиң ялан сөзләйшини!.. Какам ондан хачая ятдың диййп ссцраңда, «Мен яңыҗа иркиллим» диййә... А гыз, Айна, эҗемиң ятаны эртир дәлмиди иаме?

Айна Сонаның йүзиндея сыпады:

— Эҗең, җаньш, укын есиридир!.. Хава, онсоң нәме гүррүң этдилер?

— Оиооңмы?

— Хава, оноoң? »

— Онсоң... хава, сана оөз айдыҗы геленмиш.

— Нcorrect Нереден?

— Билмедим.

— Онда нәме диййәсиң?

— Гүррүн этдилер акырыГ

— Нәме гүррүң этдилер?

— Халназар дийди...

— Вря онсоң?

— Бай дийди...

1 — Ондан еоң?

— Онеокам... соң... дур энтек... телпагй дййди.г. Ай, мен-ә <жа дүшүимедимем!

Айна адигисини багрына басьгп ж.а«ыкды:

— Онсон. -наме дийдилер?

— Ай, меи-ә гулагам' асмадым.

— Элбетде, б»р эат эшидевсиң ажыры!

— Оншңмы? ’

— Хава.

— Онсоң... эҗем какама «гыз» дийди.

— Оны озал айтдың ажыры!

— Хава, дур энтек... Онооң, Умсагүл дийди...

— Какам гаәме дайди?

— Сесини чыкармады.

— Эжең нәме дийди?

— Эҗем, эҗем... хаюа, хоҗам кәйеди дийдм.

— Киме? Маңамы?

— Ёк-ла, гыз! Какама!

— Онсюң?

— Онооңмы...— Соиа Айнаң йүзине чвңерилди.— Онсоң эҗем... гызың эрки — энеде бор'дийди:

Аӧдна пычак урулан ялы тиагинди. Сонаны нзхили ятеклзп гойберенини хем дуймады, 'бир минутлап дүнйәни унутды. Бирденкэ болса гызгьш ган бейнисине уруп, тара гезлери ялпыллап ачылды, кесерини элине альш, гапа бакан чиңерапдй-де; киме диййәнини хем ^аныкламан:

— Сатдырман! — дийди;

Он алтынщы баш

Июнь айының ортасына голайды.

Сүйрдепә галан гүниң оды гүвлемпачлап янярды. Ховада яльга өсийәрди, йүзлере чабыраярды: Гүн гөйә адатдакы йөрелгөсинден голайлан ялы, бүтин дүнйэни яндырып өтмек акдасында[1] бар ялы, от өвүсийәрди, ерлер гор ялы гызардыГ ^

Уезд управлениесиниң янывдаи гечйән Җангутаран җарьгның дүйбивде йылдыз 'ялы болуп гөрүнйән дзфы сув чалаҗан, зорда« 'Гымылдая.рды. Щол чалаҗан сувы демлөрнне дартыiшьш, бири-бири бйлен бәслешвп, «товхудыңтовхудьщ» эдйән, эрмени, рус байларыньгң плантациялaрына сув берйән водакачкаларының-заводларьшың гәч-

гунли оөслери «доймадым, доймадым» диөн ялы бщюых-лы гайталап дурярды. Оларың сувы дөмлерине дартяа адам сүмәймели трубаларьшы гөревде, хакыкатдан хем$_у$ доярлы дәлди: илата агызсувы болҗак дуры сувы демлервне дартышып, ене-де «доймадым» дийишип гыгырышярдылар.

Шол гүн уезд начальнирининң чакылыш барды. Ода гелен эдамлар кәнди. Олар арчынлар, волостнойларды. Олар шол җарың бойындакы мәхиет торадңыларың астыада, диван гапыларындакы скамейкаларда үчбир, дөртбкр дүзүлишип отырдылар. Шол отуранларың бир иәчеси:

— Илат аякда агызсувы тапавок. Маллар гуйыларын. ашзларында гырлым бөрйәрлер. Заводлы хоҗайынлар болса хениз хем говачаларыны суварышып йөрлер. Баяра лрз этмели: җарың дүйбинде галанҗа сувы илата агызсувы гойбертмели! — дийишип гүррүң эдишйзрдилөр. Оларың бвр нәчелери болса шол доймадьшларың горагчысы боланлары үчин, бейле эатлар күйлерине-де гёлмейарди.

Шол гүйки чакылык, шол гүнки хабар хич квме мәлим дәлди. Волостнойлар азаҗык сьгзсалэр-да билмезлиге салярдылар. Эгинлери гырмызы донлы, биллери гушаклы, башлары уллакан силиме телпөкл» адамлар чьголакай гөрнүш билен гүррүң эдишип, бсхлҗак ваканы тосла-п билмэге чалышярдылар. Семиз йүзлеринмң дерлерини. кимси телпеклерв билен, кимси шол телпеклеринден чыкаран уллакан яглыклары билен, кимои донларьшың *сиӊш* билен сүпүрйәрдилер. Тораңңы япракларының араларьг билен гечйэн гү« чылшмла|ры, отуран адамларың үстинде ойнаярды, такыр келлелери, семие боюнлары, дерчирейан гыэгылт йүзлери ялпылдадярды.

Двваның эйваны ерден бәпьалты басганчак ёкардады. Шол эйвандакы столың төверөгинде, мүрэебашы, баш дилмач, ене, кимлер гыосанмач,. адаҗык сес билен сөзлешйәрдилер, алада билен ичерик гирйәрдияер, ене даш чыкярдылар.

Атыр гөврели Хүммет волостной еңил-еңил басьш ёкарык чыкды-да, мүрзебаша честь берди, баш дилмач билен бәш-үч агьгз пышырдашды, ене ызына доланды. Хоҗаадырат' волостной хем башга бир нәчелерв оның агэыны ыюгадылар. Оның берен хабары гөвүнлериндәки бйлен җебвс гелени үчин, башларыны ырамак билен тассыкладылар. Бабахан арчын янын йөрәп, гьтдыклап, оларын.

чимна барды: олардан бир зат оорамак ислейән ялы, би;> (Лды билесв гелйән ялы, эмма бир затдан чекинйән ялы, (ГИЯЧ эдйән ялы яйда«ды.

Шол вагтда ички тамдан чыкан баш дилмач эйваиың пгзында ики аягыны чүп уруп дурды-да хабар берди:

— Җемагатлар! Хәзир полковник ага оиэи кабул этмэге чыкяр.

Яйрап отуран жемагат, рахат ятан гоюн сүрмсине ит гирен ялы, зөвве өрди. Келле ялаңачлар телпеклерини гейдилер, гушаксызлар гушавдылар, өзл-ерини тижемек билен болдылар. Бабахан арчын гушагьгаы хас ыкҗамрак чекди. Ол, Марыда Палчов баярын, п"ша>ксъгз адамлары штраф эдйәнини, яба сыртлащыл минйәнлери ее саляныны эшидипди. Онын үстине-де баярына эдепли гөрүнмек ислейәрди. Ол, донының йыгыртларыны аркасына бакан сырыщдырды, муртларьшы човдм.алтды,. телпегинк хекгердип гейди, волостнойлар билен бир хатарда, илкн сапда дурды.

Полковник аңырдан (батлы гелди. Ол, гюлы бат билек басды, аяганд.акы шпоръшы жыңңырдатды. Оның галдырыбрак тутян ики эгнииин үстинде ики пагоны — оглан чепеги ялы 'ялпылдап гөрүнди. Гыркылан эңегиниң ашагындан гызгылт алкымы чогуп чыкды. Онын хайбатлы муртлары, ялдъсраян мавы гөзлери — хьфсызлык сьгпатыны ене-де артдырды. Түңңи сенригвне пенснеси бир аз гелшик берйән ялы гөрүнди.

Мүрэебашы, баш дилмач хем бейлекиле|р эллерин-н маңлайларының этөгине галдырып, аякларыны жүп урушып, доңан ялы *болуп* дурдылар. Хуммет волостной элнни телпегинин этешне етирди:

— Полковник ага, салам!

Хүммедиң сесине гошулан сеслер җарың этегине барып яңланды. _.................. ....

Полковник, волостнойларың, арчынларың саламынй кабул этди, олара бир лай гөз гездирди, ондан соң йүзини ашак салып,,муртыны сыпады, шпорыны жыңңырдатды, эйванда эйләк-бейләк йөреди. Арчынлар, волостнойлар манлайларындан акян дерлери эллериннң аялары биле» сүпүрднлер, бир сыпатларыны үйтгетмән, лал-җим сессиз-үйнсүз дурдылар. Мүрзебашы, дилмач, бейлек» гуллукчылар доңдурылан гөврә дөндилер.

Полковиик айтҗак сөзлерии өз янындан җемләгт, гезмекден даянды-да, мәрекә бакан айлаиды, габаклары-

ны галдырды. Манлайларындан дер акдарып, голларынк гавшурып, бир нокада гарап, сежде эдйән яяы. атагатды - гулларыны гөренде, оньщ гамашык йүзи бир аз ягтылды, саг элини галдырып, сүем бармагыны өзине бакан гымылдатды: Шол бармага хениз көписинин, гөзи илмәнкә, Тәчли дилмажың «Голай^ак» диен сеси чыкды. Шол сес хем җарың гаяларында яңланып гайтды-да, арчынларың еңселеринден итекледи: олар бири-бирини гысышып, эйваның агзына бакан сүйшдилер.

Полковник әвмезлик билен гөз Гездирип мадырдады:

— Волостнойлар, арчынлар! Мен сизи нәме үчин чагыранымы сиз билйәрмисиңиз?

Тәчли дилмач полкойнигиң сөзиңи терҗиме этдй. Хоҗамырат волостной гөвсини илеритутуп, элини галдырды:

—* Җенап полковник, гуллугыңыза хәзирдирис!

Полковник бир аз диңиргенди-де, мәрекә бакан йүз:ченди:

— Волостнойлар, арчынлар! Мен бу гүн сизе, җенап алы импёраторың алтыйҗы июнь тарыхлы мәхрйбан перманьшы ашитдирвдеги—езим үчив багт санярыя!

Бабахан арчын дөшини гайшардып, илери сүйшди:

-- Җенабы алының бенделери өз агасының перманыиа улы шатлык билен гулак асяр:

Полковник шпорыны җыңңырдадып, сголың бейлесиие гсчди. Арчынларың хер хайсы бир зат ойлады. Бабахан арчын өз янындан «Ат салгыдымыка? Дүе салгыдыМыка? Өй салгыдымыка? Пул салгыдымыка?» диен пикире гитдй. «Ек! Бейле салгытлар үчин арчынлары йыгнап дурман, йөнекей хөкүм иберйлйәрди. Бу сапар чынлакай бир зат бар болса герек» дйййп ойлады. Бабаханың шол ойы, |бейлеки арчынларың хем 'бёйнвсвнДён гечйәрдч. Эйсём-де болса арчынлар оның үчин дарыггып дурмаярдылар

Полковник бармагыны гымылдаданда, мүрзебашы оньщ элине бир кагыз тутдурды. Полковник пенснесини дүзедип, хаты ики эли билен тутды-да, еалыхатлы окады. Рус дилине дүшүнйән Хүммет волостной билен Хоҗамырат волостной баш эгди. Тәчли дилмач өз элиндәки тайын кагызына середип терҗиме этмәге дурды:

— «Җенабы алы государ император өз раятларына улы сылаг билен перман бермеги макул билди: ягны горанмак ишлерини гурамак үчин, ёл үчин, хайсикк уруш болуп дуран ерлердәки гатнав ишлери үчин, «не- шолара здевдеп! дөвлети горамак угрындакы дервайы£*болан зат-

дар үчин, империяйың кёсеки халкларындан, яТйы, меселем, мусулманларданам, бир мүң докуз йүз он алтынжы йылың йнгрими бәшинжи июнь гүни берен перманына гөрә, 19 ящ билен 43 яш арасындакы эркек гөбеклилеринден тә уруш гутарянча, межбуры хызмата алмалы...»

Арчынлар йүзлерини ашак салышып, эллериниң аялары билен йүзлерини сүпүрдилер. Оларың хйч бириндеп сес-үйн чьгкмады: нәме жогата гайтаржакларына оларың хич бириниң акылы етмеди. Полковник айылганч гөзлерини арчынларың йүзине гездирип, ене мадырдады. *Дилмач* гахар билен терҗиме этди:

— Арчынлар! Баяр ага сизден нәме үчин жогап бермейәниңизи сораяр. Сиз нәме үчин дымярсыңыз?

Саг гашының үсти чандырлы, лопбуш йүзли, мәхнет р -бир арчын 'дилмажа йүз тутды?*- Ч

— Тәчли дилмач, яңкы окан перманыңа биз оңлы.дүшүнмедик. Шоны ене бир гезек гайталасаң нәдеркә?

Тәчли дилмач арчының хайышыны полюжниге *шли* этди. Оның ыгтыяр берг^еги билен, перманың мазмуныны *га* йталады:

— Арчынлар! Кепиң гысга хем дүшнүкли ери шейле: меселем, женабы альг император өз раятларындан-гошун - сыртына көмек үчин адам талап эдйәр, лансыл-арки пәле- ^ дик этжекдир. ^ »

Т^Хнч кимден сеза чыкмады.

Полковник столың төверегинде, эйваның ичинде бир айланды. Ондан соң ене өңки ерине гелип дурды, арчынлара, волостнойлара чиңерилди;.

— Почему молчите?

Арчынл-арың көписи полковнигиң ики агыэ' оөзине ончаклы дүшү»меселер-де, оның газаплы сесине тисгиндилер. Хүммет волоетной бир әдим илери сүйшүп, зесть бердч:

— Женабы алы императорың перманы, гүнәкәр бенделери үчин (бөй-вк бир хорматдьгр. Биз оны жан-дии билен кабулэдйәс!

Хожамырат волостной оның сөзине кувват берди:

— Бейик императорың биз — мусулманлары хем өзге раятлары билен дең хукуклы эденине — биз, адатдан дашары миннетдардырьпс!

Чандырлы арчын өз дүшүнжесине гөрә маслахат берди:

— Болкөйнек ага! бизиң халкымыз шинди гарамаякдыр. Уруш-чыгырышьщ гагдамьгны билмез. Өз здйән дайханчылыгындан башга гара ишем онармаз. Эгер ггатыша

пәле герек болса, пирсиянлардан тутса, биз онын харжыны төлесек. Биз, асыл, ак патышаныд эдермен гошунлэры үчин галла берсек, мал берсек, ценең брларка?

Полковник оңа **жогап** беренде, нәразы гернүщде мадырдады. Дилмач оның сөзини терҗиме этди:

— Полковник ага айдяр: бейик императора маслахаг бермәге хич кимиң хакы ёк. Ол хемме зады хеммәмиздеи говы билйәр.

Бабахан илеррәк сүйшүп, улумсылык билен сөзе башлады:

— Бейик ак патыша өрән кән билйәндир. Бизиң гайдувсыз гошунларымыз австрия солдатларыны, гирмаи гошунларыны тар-*мар даргатды. Бизиң җипитлеркмиз түрммек адыны йитир.еноклар. Бизиң ата-бабаларымыз хүҗум эдиҗи Эйрана-да боюн эген дәлдир. Батыр түркмен огуллары бейик императорың юрдыны душманлардан горамагы, ак патыша хазратларының үлкесинв гиңелтмеги өзлери үчин багт санярлар. Мен, Хыдыр арчының айдышы ялы, түркмени налачэдеЙ&н гөркезип,, абырайдан дүшүрмек, аяк астына салҗак болмак билен хич разылашмаян!..

— Бабахан арчын догры айдя! —диен сес чыкды.

Дилмач оның сөзини терҗиме эдйәркә, полковник «так, так» дийип, макуллап дурды: Бабаханың сөзи оңа хош якды. Хоҗамырат волостной хем оның сөзини тассыклады:

— Бабахан арчының сөзини хемме арчынларыңкы, асыл, бүтин җемагатыңкы дийип дүшүнмегини—мен, җенап полковникден хайыш эдйәң!

Бабахан арчын довам этди:

— Полковник ага! Мениң ак патЫша бир арзым бар: бизиң батыр түркмен огулларымызы гара ише булашдырман, багтларыны багламан, эллерине яраг берип, уруша угратмагыны хайыш эдйән!

Полковннк «Саг бол!» дийип, Бабахан арчының эгнине какасы гёлди, эмма улумсылыгы оңа ёл бермеди. Эйсемде болса, оның сезинден разы боланы — оның пенснеснниң ашагындан йылдыраян гөреҗинден герүнди. Чандырлы арчын агыр гөвресинй бир аз иллерәк гозгап, ене нәмеднр айтмакчы, полковниге арз этмекчи ялы гөрүндя. Эмма полковник ондан акыллы сөз чыкмаҗагыны аңлап, оңа бакан элини далдалады. Сакав бир арчын уруш сэзинден ховатыр эдип, элини галдырды:

— А-ак патыша я-ягшы билйәндир. П.-пале диййая болса, ш-шол кем дәл...

Бабахан арчын оның билен разылашман, оның сөзини кесдю-де, өз абырайыны артдырмак ниети билен ене сөзлемәге башлады:

— Эдермен батыры пәлеликде галдырмак?.. Бу нәме диен еөз? Ол, өз аягына палта урмакдан башга бир зат дәл. Мен рңа хич вагтда разы болман!.. Оңа гөрә, ак патыша бизиң арзымызы етирип, түркмен оглына лапатге тутдурман, бәшатар бермегини җенап полковникден ене бир гезек хайыш эдйән!

Полковнигиң йүзине шатлык аламаты яйылды. *Ол* өзини үстүн чыкан хасап эдип, апаң-апаң басды-да* эйзанда гезим этди. Ол өзинчн, дил татгян, гөвүн билйән, башарҗаң адамларына, ылайта-да, Бабахан арчына гуьанды. Область начальнигине берҗек телеграммасының мазмуныны улумсылык билен ойланды. Патышаның садык хызматкәри адыны алҗагына буйсанды. Оның якасыны долдурып дуран- бойны хас хем чишен ялы болуп, аңырсына баканда, дик отуран итиң еңсеси ялы гасын атды. Шол гөрнүш арчынлара мыдар берди, волостнойларың шатлыгыны артдырды. Олар бири-бирлериниң йүзлерине середишип йылгырышдылар.

Полковнш, Бабахан арчына бакан йүз тутды. Дилмач оның сөзини бөлек-бөлеж терҗиме эдип дурды.

— Бабахан арчын, сениң айдан сөзлериң маңа көп макул гелди. Түркмен халкының батырлыгыны мен ягшы <5илйәрин. Шол батырлыга гуванярын. Оңа гөрә, сенин арзыңы, ягны җемагатың арзыны область начальнигине, оның үсти билен генерал губернатора, ондан аңрык государ ямператрра етирмеги мет өз бойньима алярын.

Бабахан арчын 'мвннетдарлытыны мәлим этди:

— Җенап полковник ага, садык гулларыңыз сизиң мерхеметиңизе өрән миннетдардыр!

Полковнйк кабинетине гиренде, эйваның өңивде гоп гун башлады.

Он единщи баш

Арчыныңка, обанын адамларының адатдакы үйшмегинден башга, чагырылып гелен адамлар хем кәнди; Арчыяың гапысында үсти тагта билен басырылан гид теләр

барды. Шол теләр ичи-дащы, бүтин төазереги билен адамдан хык-дыкын долыды. Хованыц гызгынлыгына бакмав^ сүтук гушак гушанан, гоша дон геен, агыр телпек.гөтерен адамлар дерчирешип отырдылар. :

Арчының дивана чагырылып гайдып гелени' хемме. адама мәлимди. Эмм.а нәме учиндиги мәлим дәлди. Бу сапар оның.йүзиндәки аҗымтык сыпат, якымсыз бир хабарының барыны сыздырярдьк Шоньщ үчин ондан хабар сорамага хич ким батырлык эдип билмейәрди. Арчыныц голайында айбогдашыны гуруп, гөк лай ичип отураң-Халназар йүрегине даш баглады:

>— Арчын хан, или.нәме үчин йыгнан болсаң, хабары' ны берип отур.

Арчын бөрүгини чыкарып, еңсеси түңңүчли такыр: келлесини сыпады, бир затдан чекинйән ялы болуп, йүзини ашак салды, бөврини диңледи. Оның хәсиетини кемаллы таиамаянлара йылчыр гара йүзине ясама аксовулт инен ялы, йити,гөзлериниң шөхлеси бир өчүп, бир газапланян ялы гөрүнди. Оның гара гашларыны язып-бүзйән даражык такыр маңлайының аңырсында болса. хиле чешмеси җошуп ятырды. Эмма оны хәзирки сынчьь ларың хич бир» аңлап билмейәрди. Догрысы, оның шолсыпаты — оларың аңчы гөзлериниң өңине ховп пердесини өртүпди. .

Б»р кэсе чайнчим салым хич кимден сес-үйн чыкмадьк Көпчилигиң үнҗиси артды. Артыкмач чыдара хич кимде такат галмадык ялы гөрүнди. Эмма Халназар бай ончаклы гыссанмады. Ол, уруш азарындан, салгыт зерарындан шу вагта ченли кын-тыссаг гөрмән гелйәрди. Шол аркайынлык ене-де оның гөврүмини гиң саклады. Эйсем-де болса, илиң дердини, аладасыны чекйән киши болуп, сөзе башлады:

— Арчын хан!.. Биз хемме зада боюн алыкдырыс. Хөкүметиң халының агырлыгыны, гыгының аҗаныны билйәндирис! Нәме салгыт, нәме буйрук болса, чекинме-де малим эт. Хөкүмет перманыны бу гүн гизләниң билен хемише өз янында яшырып билмерсиң. Баша гелен нәмеде болса чекерис. Патышаның буйругыны халка мәлим эт!

Арчын башыны галдырды, йити' гара гөзлерини гиң, ачып, төверегиндәки отуранлара гөз гездирди, ондан соң гашыны чытды, ювдунды. Гөйә ол эдйән йшинден нәразы болуп, диңе йл хайры үчин чәресиз эдйан ялы. гөрүнмәгё чальГшды: :

= Адамлар... якымлы хабарым ,ёк... • \

Сары чайыны овуртлап, мякгыч хабар гатды:

•- Якымлы хабар гегирмежегици — диваиа чагьфы-,ман гүниң хем ацлапдык!

— Эмелдарлык гурасың!.. Хөкүметиң буйругы: айтмасаң боланок, айтмага болса дилиң баранок!.. Сиз сөксениз-де, йигренсеңиз-де, мәлим этмекден башга алаҗыш.. ёк... *

Гиҗә галып,- яңыжа гелип отуран Пөкги Вала онын сөзини кесди:

-т- Арчын хан, хич бир зады сениң өзиңден тосламаяг ныңы биз билйәндирис. Сен нәме хабарың болса, чекинме-де тизрәк мәлим эт!

Арчын габакларыны геришдирди:

— Хөкүмет... адам талап эдйә.

«Адам» сөзн — адамларың барыны бирден тисгиндирди. Чоммалып ртуранлар өзлерини лампа ере гойбердилер. Хәлиден арчының йүзине чиңерилйән сораглы гөзлериң өңине гансыз габаклар перде болды. Екары тутулян башлар ашак Салланды. Хер кимиң өз оглы, хер кимиң өз доганы, хер кимиң өз гөвреси от өңинде гөрүнди. Шол гозгалаң, шол ховатыр Халназара-да етди. Онының хем огуллары бир-бир гөзиниң өңинден гечди. Сөз гозгамага хич кимиң кувваты етмеди. Диңе Пөкги Вала самсыклач йылгырды:

— Ана! Шейле бир зат бардыр-ла!.. Оңа-да шүкүр! .

Пөкгиниң сөзи көписиниң гулагына илмеди. Эмма онының сөзи арчына бир аз хемаят берен ялы болды-да, дикелип отурды. Пөкгнниң сөзи Халназара ярамады. Ол оңа гөзини алардып серетдн. Онының ичгин гарашында «Сен нәмәңе-шүкүр эдйәсиң? Түркмен оңмаз гүнине шүкүр эдер» дийилени-дә диен гыҗалат гөрүнди. Шейле-де болса, хемише онының билен биле үйрйәни, бир угра җабҗыняны үчин, оны даламады. Халназар илки бадына бир аз гыссанса-да, башына гелип-гечен ойлар онының дөвлетини, диван гапысындакы достларыны ядына Салып, гөврүмини бир аз гиңелтди. Шоның үчин сакгалыны сыпады-да, сезе башлады:

— Адамлар! «Улы ил б.илен гелен — той-да байрам» дийнлендир. Ончаклы дарыгыбермәң!

Нобат мирап дөрт оглының дөрДисини хем гайгырып отырды, оларың дөрдисине-де йүреги аваярды. Ол, Халназарың җогабына бир зат диймекчн. болуп, «буп-буп». этди-

де, дийҗек задыны айдып билмән, эли билен йүзини тутды.

Мәмметвели хожа чокга сакгалыны сьшалап, дога окады:

— Ярраданың взи бардыр. Хорламайын дийсе — хөт-десинден гелер. Белкҗ худайым, ак патышаның йүрегинё рехим салаяды!

Арчын нәмеден башлаҗагыны, гүррүңи нәмеден угрук-дырҗагыны биохмән мәхетдел галанда, Пөкги сакырдап башлады. Халназар деррев оның манысыз сөзини кесип, арчына көмекчи чыкды:

— Арчын хан, сөзиң угрьшы гөнертдиң-де, соңыны етирмедиң. Шу ердәки отуран жёмагат сениң ягдайыңа дүшүнйәндир. Ахвал нәхили болса, сен оны ачыграк дү-шүндир.

Арчын атына ёда, сурисине өр» тапды. Ол илки бада .> көпчилиги бир аз тайынламак үчин урушың гидишинден, рус союзниклериниң гүйчлилигинден, түркмен поңыларының ат газанышларындан, германларың рәхимсиз уруш эдишлеринден, ак патышаның дүнйәде иң гүйчли,. иң ре-химли патышалыгындан, оньг хи<ч бир девлетиң еңип бил-межеогиңден гүррүң этди. Ондан соң пессайльж билен мак-садына гечди:

— Ак патыша ялы ынсаплы патыша, ак патыша ялы мусулмана рәхимли патыша дүнйә дөрәли бәри болан дәлдир, белки, болмазам.

Мәмметвели оны тассыклады:

— Сарыҗа орсың рәхимдарлыгы китапда-да бардыр.

Арчын довам этди:

— Аталарың, бабаларың сөзлерини ядыңыза салып гөриң. Кеймиркөр айтмышлайын: түркмениң юрды хатап гадады, гүнде говга, гүнде басгыды, гүнде талаң, гүнде ганды. Патыша раяты болалымыз бәри, хий, бириңизиң бурныңыз ганадымы?

Мәрекеде Артык хем барды. Ол хениз алашасының азарыны башындан чыкарып билмәнди, алашасының во-лостнойда галан хабарыны хем эшидипди. Ол хәлиден нәме дийҗегини, нәме айтҗагыны билмән, бармагы билен ер дырмап отырды. Арчының сөзи оны гозгйды. Ол гарыл-җык сес билен гаты-гаты гыгыраныны хемдуйман галды:

— Сиз нәме, халкың эндамында ган гойдыңызмы?.. Мени пияда гоян, эйсем, сениң «ынсаплы» патьипаң дәл-де, сениң өзиң дәл-де, ким? . " .

Халназар' онын, өз үстинден дүшмегинден ховатыр эдип, ал петинден алды, херрелди:

— Сениң ялы яш оглан, яшулыларың гүррүңини диңләр. Сен, гайта, гечиң өң аягы ялы, өзиңи өңе оклаярсың!

— Патыша адыл болса, мениң/ маңа меңзешлериң еке гылялы алынар-да, Халназар байың атлары ©йиниң төверегинде кишңешип дурармы? Ханы мунда ынсап? Хожам ага, ханы мунда адалат?

— Сениң хениз агзыңдан сүйт ысы гитмәндир. Сен ене нирелере агыз урясың? Пәхей, бейле-де бир этеңет болар экен-ов!

Артыгың йүзине ган реңки урды, юмругының дүвүлениии дуймады:

■ — Этеңет дийио, гарыбың ганыны сорян леңңеже. диерлер!

Халназар ойламан, бир сез айтмак адаты болмаса-да, даш йүзе шерден гачян болса-да, хенизе ченли эшитмедик сөзини эшидени үчин, өзини унутды, отуран еринден бир зат сермеди, дазарылды:

— Кес сесиңи!

Артык отуран еринден гобсунды. Онын гөзлериндәки ялпылдаян учганак жеңңеле от берерли герүнди:

— йүрегиң буланян болса — булансын! Баярларыңа арка даяныл, менюң алашамы алсаң-да, маңа меңзешлери чыкгынс.ыз гүне салсаң-да, сен мениң сесиме элик эдип билмерсиң! Мен ики яны деңленен бир адам. Элиңи узаданыңа гөзим етәйсе, сеңригиңе өрән гаты какарын!

Ики янлайын гопгун-говга турды. Маңлайындан дерини акдырып отуран мәреке чакнышарлы, ган акдырарлы болды. Халназары тутдылар, Хашылап дем алян вагтында, онын өзи хем акылына айланды. Артыга яшулылар кәйедилер. Мәрекәниң кеписи Артыгың оды билен туташды. Арчын үчин ол осланмаз бир ягдай болды. Онын полковниге берен вадасы билен хәзирки ягдай арасында ер билен гөк ялы тапавут барды. Шонын үчин ол нәдерини билмән, волостиойыны, диваныны, хатда туссагханасыны хем агзап, хедер этдирмекчи болды. Онын херримсеклиги көплүгиң газабыны, гайта, жошураны үчин, ол иң соңында ялбармага тутунды.

Мәмметвели гыкылык-гопгуның арасына дүшди. Шериң яманлыгындан — шерги, дини делиллер гетирди. Үзнүксиз сакырдаян Пөкги Вала Артыгың гөрежигине гөзи дүшенде, эмай билен ян берип, туруп гачмага мейил этди,

эмма мәреке бир аз суслашандан соң, сөзи эшидилсе-эшидилмесе лакгыллап отурды. Ол сөзиниң соцыны игенч билен гутарды:

— Патыша бизден адам соря. Биз болсак өз арамызда гырылышмак ислейәс! Бу нәме болдыгы? Батыр пронтда герек, пронтда!

Арчының сөзине иң соңында ёл ачылды:

— Адамлар! Патышаның өз халкының эркек гебеклисиниң солдатлыга гелмән-гечйән екежесем ёк. Бизи өзине бакна эденине кырк йыл долса-да, патыша хазратлары хенизе ченли бизден адам алмады, бизи тархан этди...

Мәмметвели оны гөтергиледи:

— Хей, берекелла!

— Уруш диен бир апат дөрәнини сизиң хеммәңиз билйәсиңиз. Шоның оды дүнйәни туташдырды. Оның ялыны хер ере чабырады. Хәзир завод, фабриклерде ишлейәнлериң, эдара гуллугында галанларың, гаравуллык чекйәнлёр»ң, ёл ишчилериниң хем аграмы солдатлыга алынды. Шоларың ызында галан ишлери йөредере адам герек. Ак патышаның бизден сораян адамсы солдатлык я пронт үчин болман, шол эесиз галан ишлери йөретмек үчин, ягны' пәлелик үчин герек.

«Пәле» сөзи адамлары бир аз рахатландырҗак яльг ,этсе-де, деңсизликден, зулумдан гүррүң гитди, оньщ хем-
*месини хем патышаның үстине йүкледилер: нәразылык, җенҗел, гопгун ене көпелди. Арчының оңа артыкмач чыдара такады этмеди:

— А хав, адамлар! Сиз кимиң раяты, кимин, голассыдыгынызы унутмаң!

Халназар меселәни кесгин гойды:

— Арчын хан, элиңде ыкҗам богың болмаса, диңе үч санҗак агаҗың башыны хем чатып билмерсиң! Эгер-де сен кепиң маслахады билен йөреҗек болеаң, юрдьщы асуда саклап билмерсиң!

Мәмметвели оның сөзини тассыклады:

— Бай ага догры айдя! Молласы көп болса, токлысы харама чыкар!

Пөкги Вала-да өз маелахадыны 'бермәге май тапды:

— Арчын хан, гамышы говшак тутсаң, элиңи гыяр. Сен илиң гөвнине гарап, өз везипәне каст эдйәсиң. Сен, •патышаның буйругы шейле, мехлет шунча дий-де гутар!

Арчын арка тапан көпек ялы, гуйругыны эгнине атды:

— «Эшеги йүке чек, гелмесе—йүки эшеге» диендир-

лор, Җемагат езине эдилен ягшылыгы биЛмесе, патыша „03 этжек ишини билер.

Мәреке бир аз сусланса-да, Сары ол сөзе чыдап билмеди:

— Арчын хан! 'Сиз, сыртынызы габардып, халыс азамызы хем алдыңыз. Сизиң йүкиңизи чеке-чеке гершимиз элешан ягырам болды, сүңңимиз сүйнди, мундан артык чыдара^ап-такат галмады. Сиз иңсоңында нәме этсениз эдиң-де дының. Эмма шуны хем унутмаң: халк сизжң үчин эшек дәлдир!

Думлы-душдан гопгун, чыкды. Дыкын алан бөвет горп атана дөнди:

— Эшек — өз деңинидашаяндыр!

— Эшек-эшекден хапа иймесини өвренйәндир!

— Эшек семрән грш — эесини депйәндир.

— Арчын хан, эшитмедим дийме: ики ат депишенде, арасында эшек өлйәндир!

Башгалар бир аз алҗырасалар-да, ХаЛназар бай ховайы сөзлере өзини алдырмады. Ол, көпиң гозгалаңыны башга бир сыпат билен ятырмак иследи:

— Җемагатлар! А ха-ав, ада-млар!..

Көпчилик оңа үнс бермеди. Арчын элини ^алдалап гыгырды. Онуң сеси хич кимиң гулагына илмеди. Мәмметвели еринден туруп, гөзине яш айлады, көплүге бакан йүзленди. Онуң найынҗар сыпатыны гөренлер бир аз көшешди. Ол пурсады голдан бермеди:

— Адамлар! Пыгамберимиз ховплы вагтда-да акылыны алдыран дәлдир, парасат билең ишләндир. Сиз шондан ыбрат алың, довула дүшмәң, нәме карара гелсеңиз — маслахат билен гелиң, мүвесса гойың! Сиз Халназар байың сезине гулак асың!

Халназара сөзлемәге пурсат етди:

— Адамлар! Бизиң хеммәмизиң дердимиз — бир дерт, аладамыз — бир алада. Менем сизиң бириңиз. Арчынам сизин өзиңизинки. Сыгрың шахына урсаң, эндамы сызлар. Сизе деген таяк — мениң-де теними авушадя. Кимиң өзине яманлыгы бар? — Халназар гапдаллайын соваллара, гыҗытлара гулак габартман, җаныгып довам этди,— Дүйәң маслыгы — эшеге йүкдир. Патышаның гурбы хер нәче гачанам болса, ол бизиң ченимиз дәлдир. Бизе шу беладан гутулмак үчин еке бир ёл, диңе бир умыт бар, о-да болса: патыша бизден мал герек болса, нәме гёрек

болса алсын, эмма гошунчьхлыкдан, пәлечиликден бизиа жанымызы азат этсин — дийип, болкөйнеге арз этмели...

Мәмметвели сакгалыны сыпады:

— Хей, берекелла, бай ага! Ине бу догры маслахат!

Халназар сонкы сөзини:

— Патыша рәхимдардыр', белки, разы болаяды! —дийип гзггарды.

Көпчишик хем оны маслахат билди: баярың индики болҗак чакылыгында, шейле хайышы өңинде гоймалы диен карара гелдилер. Бабахан шол карарын. нетиҗесиздигйни нәче билсе-де, она өз янындан нәче гаршы болса-да, башга чәре тапман, шоңа гошулан киши болды: пәле йыгнамак я пәледен бошамак хакында гүррүң этмек үчин, дөрт саны адам сайламалы диен теклип чыкарды. Оңа өңки салгыт үчин гоюлан эминлер: Халназар бай, Нобат мирап, Пөкги Вала хем Сарыны белледилер.

Он секизшщи баш

Артык алашасыны алдырып гайдандан соң, шәхере гитмәнди: оның демир ёла бакан аягы әдилмәнди, шол тарапда бир ховп бар ялы сызярды, шол йигренҗи тозанлы мейдан, шол мейдандан ээр-эсбабыны аркасына! алып гайданы оның хич гөзиниң еңинден гитмейәрди.

Бугдай мөвч алып галян вагты, ол хер гүн барып сынлаярды, кәте суварярды, кә сувыны кесйәрди, оның ичинден чыкасы гелмейәрди. Кә ери дыза, кә ери айырда голайлан бугдайың -ичинде йүзини ёкары тутуп гезйәрди. Ол шонын, ялы вагтда алашаның азарыны хем унудярды, хич хили үнҗи дуймаярды, диңе Айнаны ядына салярды: Җумадурды чайчынын. тамындакы болан гүррүнде Айнаны оның элинден алҗак боляндарыны аңлан болса-да, оңа ончаклы әхмиет бермейәрди: Айнаның өз элинден гитҗегине ынанмаярды. Ол оңа: «Өлсем — ериңки, өлмесем — сенивди» дийип, вада берипди. Айнаньщ шол вадасы ядына дүшенде, оның гөвни хас-да галкярды, эгни пилли пеллериң үстинден айланып йөркә, ички җошгуныны дашына чыкарып, чендан айдыма-да гыгырярды:

Гөвним гушы ганат какьш,
Хем гонсам, хем учсам диййә.
Нәзли яра гүлуп бакып,
Хем епсем, хем гучсам диййә...

Артык шол вагткы сыпаты билен шейле хыяллара минйәнини дуйса, белки, өзи хем гүлерди. Оның башы гөк

яглык богулгы, эгни дер билен гатан биз көйнекли, гөк балагы дызындаң гечирилип чермелги, аяклары яланңач, эгни хем пилиди. Эмма ол өз сыпатыны сызман хиңленип барышына, дараклыгының үстинден юмшак бир задын сүйнүп геченини сызды. Ол айдымыны кесип, ялта өнине серетсе, гызгылт ала йылан кеержеклэп барярды. Артык оньщ ызындан окдурылып, пилиң еңсеси билең кемпайына берди. йылан, ярпы гөвресини эйлэк-бейлэк *бир* товлады-да, яглы гайыш ялы, гымылдысыз сүйнүп галды. Артык оны сынлап, бир ай мундан озал сув туяанда болан бир вакакы ядына салды.

Ол чэкяка көйнекли, били гушаклы сув тутуп йөркэ, гиже укысы тутуп, пилини яссанды-да, бир түммегин үстинде гышарды. Бирден оянса, оның чеп голтугы буз ялыды... Ол оның гурбакгадыгыны, сувулгандыгыны, *нэмеди*гини гыссаг арада анлап билмеди. Эгер гушагыны чөзсе, еринден турса, гымылдаса, йылан болса чакжакды. Гымылдаман ятмага-да йүреги этмеди. Совук задың совгы оның гурсагыны доңдурып, йүрегине гозгалаң салып башлады. Шейле-де болса, ол өзини йитирмеди. Ол, саг элини эмай билен голтугына сокуп, күлтемленип ятан юмшак зады пенҗеледи-де, дем алар салымда; элиниң терси билен дазырдадып гойберди. Дүйэң бойнындан алынып зыңылан душак ялы йылан, айың ягтысына сува пажжыллап дүшди... Артык шондан соң хопугып дем алыпды, шондан соң горкупды, шондан сон рахатланыпды...

Ол, хэзирки өлдүрен йыланыны — шол йыландыр хасап этди. Оның вэхим-хурапата ынанышы, ырыма эериши — оны ойламага меҗбур этди: «Бу, элбетде, йөне бир йылан дэлдир. Бу маңа душманлык эдйэниң рухыдыр. Бу нэче вагтдан бэри мениң ызыма дүшди, нэче гезек маңа сынанды... эмма ахырында- мен оның келлесини күлпеекун этдим!.. Маңа душманлык эдйэн, элбетде, ёк дэл. Болса-да, ол маңа ёкуп билмез. Мен иң ооңында, эдил шу йыланың болушы ялы, оның хем соңына чыкарын!..»

Артыгың шол ойдан соң гурплы гошарларына, юмры балдырларына гөзи дүшди, оның ховасы хас-да гетерилди. Ол өзинде бир гизлин, эмма нэмедЪн ыбаратдыгы мэлим болмаян бир җошгун сызярды, шол жошгуна-да ынанярды, шоның билен биле, оның йүрегине дүвен задындан гайдары-да ёкды... Ол өзиниң тозан ёклы гөмелтей бармаклары билен муртыны товлап, «Биз Айна билен ашык-

•магшук. Биз икимиз хөкман тапышарыс. Багтлы дурмуш гүнеши бизе ез шөхлесини сачар!» дийип тассыклады.

Адамынын. эңегине етйән түммүл бугдай гамыш ялы ыранып отырды. Оның хер дүйби онларча шаха айрып, хер баллагы болса галам ялыды. Артык оның төверегине сын этмек үчин өкҗесини галдыранда, хич ерине гөзи етмеди. Оның төверегиндәки битгин бугдай деря ялы чайканярды: Артык өзини шол деряның ортасында ялы сызярды. Ол өз яныңдан: «Тохумың мүңлесин дийилйәни шудыр» дийип ойлапды. Ол гайдышда, Ашыр билен биле экен меллегине сын этди. Ол-да гушаклыкдан баш гөркезип саралып отырды. Бир аз селчеңрәк хем болса, япрага бүренен күнҗилер төвереге голларыны герип галыйдыр. Эмма говачаң ери шортаң, торумгалдыранлы ер боланы үчин, ончаклы эйикмәндирТ^нь^гаиталаг? оталса-да, ене торумгалдыран басыпдыр, гызылинҗик, говачалар саралып галыщЩф. Артыгың ондан гөвни сув ичмеди, эмма гавуна гелеиде, айратын бир гөрнүш гөрд». Бири-бирине туташып галан гөм-гек бияралар, дөрт-бәш әдим' гиңликдәкй җояларың арасыны тапышдырып баряр. Сары гүллер билен безенен яшыл япраклы бияраларың товлам-товлам муртлары ёкарылыгына хүҗүм эдйәр. Артык оньщ үстинден середенде, зат гөрмесе-де, бияраларың арасы билен япырылып гаранда, мәширик ялы торлы тернелериң тогаланышып ятаныны сайгарды. Ол ез яныңдан «Муньщ башына хайдан-хай гөчүп гелмек герек» дийип, ики саны паяндеки тернесини ёлды-да, чәкмениниң еңине салып, өйлерине гайтды.

Шекер Артыгың бош гелмейәнини аңлап, өйлериниң гапдалына геленде, әңинден чыкды, аягының ашагы яйлы ялы зиңкиллэп, Артыгың бойнына бөкди: •

— Артык, нәмә гетирдиң? Нәме гетирдиң?

Артык тернелериң үстини чәкмениниң сийи билен өртүпди:

— Нәме гетиренимиби билсең, берейин.

— Терне гетиренсиң, терне гетиренсиң!

— Терне болса гөрүнмезмиди?

Шекер Артыгың нәме гетиренини гәрмән, барламан, диңе өз йүрегиндәкини айдышыды. Артык *«Ханы* терне?» диенден соң, середип гөрсе— хакыкатдан хем, онда хич зат ёкды. Ол оның төверегинде пырланды:

— Гизлэнсиң, гизлэнсиң!

Артык оны артыкмач гынамага дөзмән, еңиндәки тер-

кслериң бирини чыкарып берди. Шекер элине алтын илен *шш* бегенди:

— Хейжаңэлек! Хейжанэлек!

Шекериң бөкжеклеши, гуванышы Артыгы хас-да шатландырды. Ол оның бейлекисини чыкарып, «Шекер, ме ене бири» дийип узадасы гелди. Шол вагтда болса Айна гөзиниң ,өнине гелип, вах, бу-да Айнаның элинде фолайса болмаямы диен арзув билен икиржиңледи:

— Шекер, сен эҗеми ятдан чыкарандыр өйтме. Ине бу-да эжемиң пайы! — дийип, өңкә меңзеш тернәни ёкары галдырды. Шёкер Артыгың бойына ямашгандан енебөкди:

— Ек! Икисем мениңки, икисем мениңк»!

«Пәле» хабары Айнаны тисгиндирди, элиндәки кесери күлбикесиниң даш йүзини гыйып гитди. Умсагүл гелип-гиденден соң, оның йүреги онсуз-да от билен ялынды. Эмма пәле хабары оның өнки гайгысының үстине емек *болцы:* оның бар үнсини Артыга бакан чекди. Артык Айнаның гөзиниң өңине гелип даянан ялы болды. Артык хемишеки,-си ялы гүлүп, ойнап бакмаяр, оның йүзи салык, сулхы дүшүк, онда найынҗар бир гөрнүш бар. *Ол,* Айна бакан эл узатмаяр, «Айнам» дийип, оның эгнинден гол салмаяр. Артыга нәме болды? Ол өз Айнасыны унутдымы? Ол оның билен иң соңкы гезек хошлашмага ‘ гелдими?.. Айна оңа чыдамады, эллерини узатды-да, «Артык!» дийип сесленди. Элиндәки кесери докмаң үстине гачандан соң, өзине гелди. Ол богулып ювдунды, хашылап дем алды, төверегине гаранҗаклады — Артыгы гөрмеди. Ол ниреде отураныны, нәме ишлейәнини унудып, «Артык инди пәлелиге гитдими? Ол мени нәхили ягдайда галдырды? Ол гелйәнчә, мени гоярлармы? Мени телпеги агана, ызы күррели эшеге бермезлерми?..» диен ойлар билен агыдыгы, хүвдидиги сайгартман, адаҗык сес билен. хиңленди:

Ак өйин. төрине дүйпхалым дүшэп,
Доя-гана сынлармыкам, Артыкжан?
Ал янакдан кә огшадып, кә огшап,
йүз-гөзинден сыпармыкам, Артыкжан?
Я-да дердиң чеке-чеке дынувсыз
Гөзден яшым акдырмыкам, Артыкҗан?

Айна деген учгун Нурҗахана-да япышды. Ол зөвве еринден турды, ичерде карары етмән, дашарык чыкды, гызгыны гиден гүн шөхлесине элини саялап, төверегине

гаранҗаклады, эмма Артыга гөзи дүшмедя. Ол, гөйә гузысыны алдыран гоюн ялы, эйләк-бейләк зөвзүлледи,' җошуп гелен гөз яш оны богды.

Пәле барасында хич бир хабар эшитмедик Шекер гелип, Артыгы сорады:

— Эҗе, ай эҗе! Ханы Артык ниреде?

Нурҗаханың гулагына Артыкдан башга хюч бир зат илмән, бүтин дурмушыны гаплап алан сөзи дашына чыкарып, «пэле» дийди-де, сесини кесди.

Шекериң голтугындакы терне ере гачып, ики ярылды. Оның булдуран гөзлер» шол ярылан тернәң-үстине дурыҗа яш тогалады.

Он докузыщы баш

Ишлыц он едисиди. Хованың йүзи тот хем петишди. Гүниц өцини -сарымтыл тозан гаплап алып, оның ягты шөхлесини ер йүзине гойбермейәрди. Ховада өвүсгин, хатда белент агачларың башындакы япракларда-да бир гымылды ёкды. Шоныц үчин херекет этмек, дем алмак ерән агыр сызылярды.

Шол гүн диваның төверегине үйшен җемагат ерән кэнаи. Җарың ырайшы, эйваның тевереклерн билен адамдан долыды, Диваның гапысыны саклаян пощылардан башга *'полиш:ия* адамлары-да гөрүнйәрди.

Полковник ики элини җүбисине салып, кабинетиң ичинде алада билен гезим этди. Ол бир ерде даянып, башыңы ёкары галдырды-да, кабинетиң ичине гөз гездирди. Ичерде үйтгешик зада гөзи илмеди. Столың депесинде, чарчувасы зерли мәхнет портрет асьшгыды. Ол—императорыц суратыды. Полковнигиң шоңа гөзи дүшенде, йүзи бир аз ягтылды. Ол шондан ылхам алан ялы җанланды-да, мүрзебаша буйрук берди:

— Область начальнигине телеграмма яз!

Көпден бәри гарашып дуран мүрзебашы галамыны «агыза етирди. Полковник ики элини сыртында тутуп, гезим эдип йерен еринде айдып дурды:

— Җенап генерал, ынанчлы ерлерден алынан маглуматлара гөрә, Теҗен уездиниң, Сарагт приставлыгының дайханлары буланчаклык турузярлар. Сарагтлылар яраг үчин Овганыстана йүз тутмак ислейәрлер. Герекли чәре гөрүлйәр. Пәле гаршысына вагз-несихат эдени үчин, Сараггдан Гылычныяз Көмек оглы туссаг эдилди...

Пәле хабары яйрандан соң, халк арасының биынҗалыгы, хакыкатдан-да, артыпды: дүрли күйлере минйән-*лор,* хатда атланянлар-да барды. Полковник шол хабар-,«лры область начальнигине гунибирин мәлим эдип дур-: ярды: «Мундан кырк километрлик ашакда, нәмәлим ботпәллер тарапындан ашак чинли бир гуллукчы (чи-мовник) аягындан яраланды... Теҗен билен Саpагт ара-шнда он саны яраглы түркмен почта чозды. Атышык болды...»

Полковник телеграммаң мазмуныны айдандан соң,. эйвана чьжды. Отуранлар зөвве өрдилер, ттолковниге са-лам бердишер. Полковник мавы гөзлерини үшердип, гол-говшурып дуран җемагата гөз гездирди. Оның кешбин-дәки газап, шол ёрдәки үйшмегиң йүзине көлге салак ялы, хич кимиң йүзинде шөхле, хич бирнниң гөзинде-ышык ёкды. Хер кимде бир ховп, хер кимде бир мүйн, хер кимде бир алада гөрүнйәрди.

Полковник илки билен волостнойлара бәш-үч агыз--сөз айтды. Хүммет волостной ыкҗам дуруп, рус дили билен җогап берди. Рус дилине дүшүнмейән Халназар» бай, полковнигиң газаплы мадырдысыны эшиденде, «Пә-ле берҗегиңизи, бермеҗегинизи бир агыздан мәлим эдиң» дийййәндир дийип дүшүнди. Хүммет волостной? мум-хелим җогап гайтаранда болса, «Гуллугына хәзир,. ага» диен маны дүшүнди. Ол, хакыкатдан-да, ялнышмаң-ды. Полковник, Тәчли дилмаҗың үсти билен сораг этдиг

— Ери, арчынлар, эминлер! Патышаның буйругына; эмел этдиңизми?

Хоҗамырат волостной бир әдим илери сүйшүп, ынан-дырмага чалышды:

— Полковник ага, җенап алының перманындан боюге товламага кимиң хакы бар? Хөкман битирерис!

Полковник, арчынлара ышарат этди:

— Олар нәме үчин дымярлар?

Арчынлар бири-бирлериниң йүзлериңе середишип, хи^ хайсы айгытлы сыпата гирип билмеди. Хүммет волостной' бир зат айтмакчы боланда, полковник* оңа элини далда-лады:

— Сем бол!

Уезд начальнигиниң ашакы додагы бир аз чөврүлди,. мавы гөзлери ялпыллады, йүзи туршарды. Ол, гылыҗы-ның сапындан тутуп, бир аз ыранды, юмругыны галдыр-ды, гарылҗак хайбатлы сес билен сөзини узатды:

— Мен сизин, пикириңизи билмейәндир хасап эдйәрмисиңиз? Сиз - ярагланярсыңыз, атланярсыңыз, почта чозярсыңыз! Сиз бейик императорың гаршысына гитмек ■яслейәрсиңиз! Ынанчлы ерлерден алынан маглуматлара герә, сизиң гарындашларыңыз Овганыстандан көмек сорамакчы, яраг дилемекчи! Мен сизв өрән ягшы танаян!..

Арчынлар, эминлер, волостнойлар диллерини ярмага батырлык эдип билмедилер. Дилмач терҗиме эденден соң, полковник ене довам этди:

— Харамзадалар! Великий императорың гаршысына ■гидерче — сив ким болупсыңыз? Җенап алының дөвлети сынмаз, сарсмаз бир девлетдир! Сиз нәме? Сиз аяк астына елмешен гумбайрак палчыкдан энайымы? Сизи, сизиң көмек алмак ислейән дөвлетиңизи — патышаның газабы еке демде ер билен егсан эдер!.. Машадың ымам Рызасына бизиң казакларың атлы гиренлеринден сизиң хабарыңыз ёкмы? Патыша гүйҗиниң өңинде бүтин дүнйә лерзана гелйәр! Сиз нәме?.. «

Полковник газабыны дөкди. Оның йүрегиниң чиши 'бир аз ятды.

Шол вагткы туран өвүсгин хованың тотыны бир аз сырды. Тотдан сапланан йити гүн ловурдады, янып дуран ялын ялы гызгын ховур сачды, япракларың аралары билен гечйән шөхлеси — габа телпехлериң, солгун йүзлериң үстинде ойнады. Гызгын шемал дерлән йүзлери соватды. Уезд начальниги демини бир аз дүрсәнден сон, көпчилиге изин берди:

— Ханы инди, нәме айтҗак болсаңыз — айдың!

Хүммет волостной өнини башлады:

— Господин полковник! Галың харамы ялан-яшрык маглумат билен сизиң гөвниңизе мелал гетирипдир. Полковник аганың йүрегини еллендирипдир. Җенабыңызы рахатдан айырач мелгуклар эле дүшсе, сизиң вепалы гулларыңыз олары өз эллери билен чапып -ташлаҗагына — сизиң бейик хорматыңыза мен ант ичйән!

Хүмметден соң Хоҗамырат хем ялынҗалык этди:

— Полковник ага, халк арасында сәхелчежик бимат залык болса, оның биз өзимиз чәресини гөрерис. Хеммеден озал оны өзимиз сизе хабар берерис. Ол бизиң бойнымыздан совулмаз борҗымыз ахыры! Бейик императорың мутыг бенделери оның эмрине этагат этмәге тайындыр. Полковник ага, илатың асудалыгыны мен, сизиң гаршыңызда баш эгмек билен ынандырян!

Арчынлардан бир нәчеси «догры» дийип тассыкладылар.

Полковник бир аз диң саландан соң, башыны галдцрды:

— Мен сизе үч минут мөхлет берйән. Шол мөхлетде 1*Кз, мана белли анык җогап берерсиниз! — дийип, кабицстине бакан йүзленд». Бирден доланып, сүем бармагыИЫ гымылдатды. Тәчли дилмач онын яньша *ылгап* барды. Полковник оңа бир-ики агыз адаҗык сөз айдандан еон, кабинетине гирди.

Адамлар бири-бирлериниң йүзлерине середишдилер, скиллик билен дем алдылар. Шоның билен бир вагтда, өларда бйри-бириндён чекинйән ялы, бири-бирини гараяаҗак ялы сыпат гөрүнди. Дилмач илки волостнойларың устинден дүшди. Олар русча сөзлешип, бири-бирлериниң энелерине ченли етдилер. Дилмач олара сөзиниң соңыпда гыҗалат берди:

— Ит огуллары! Сиз адамлары тайынламан гетирипсиңиз!

Дилмач ондан соң арчынларың, эминлериң үстинден дөкүлди:

— Арчынлар! Сиз халк ичинде, ак патыша тарапындан гоюлан, империяның бәхбидини хемише гөз өңинде сакламалы адамлар ахыры! Патыша сизе ынаняр, сизе арка дуряр, сизе умыт баглаяр, сизе гурп берйәр. Эмма сиз ынанҗы ерине етирмедиңиз, иен дузыңызы өдемединиз! Сиз, полковник аганың гаршысына; шу йүзиңиз билен нәхили гелип билйәрсиңиз?

Полковник илки дазарылып башланда, Бабахан арчын өз гапысында болан гопгуны, патыша гаршы болан сөзлери ядына салды. Оның сезини кесәгеден: «Баяр ага, мениң обамда, хакыкатдан-да, патыша гаршылык болды. Пыланлар, пыланлар халкы гудузлатды» дийип, вепалы арчын болмагы йүрегине дүвүпди, илата зыян етҗегини, халкың гаргышына галҗагыны унудыпды. Эмма, шоның билен бир вагтда, полковник оңа «Харамзада! шейле зат болан болса, нәме үчин шу вагта ченли хабар бермедиң?» дийип сөгер өйдүпди, полковнигиң газабына дучар гелип, темми чекерин, абырайдан дүшерин хасап эдипди. Оның үстине «Ай бейле гыкылык, бейле җеделлер хер обада-да болярдыр, хич ким хабар берип дуранок-ла» дийип сакланыпды. Эмма дилмач гепләнде болса, айбыны боюн алды:

— Тәчли дилмаҗың айдяны, валла-да, догры айт! Оңа жогап берип билере бизиң йүзимиз ёк!

Дилмач сөзине довам этди:

— Сизиң шу болушыңыза полковник ага сизе нәхилип ынам эдер? Сизе нәхили нөкерим дийсин? Сиз онын область начальнигине берен хабарларының барыны ялана чыкардыңыз. Ол ненең янмасын! Сиз, эйлемй"' етмедик хамыр ялы мыжжарман, этиңизи гатадың! Полковник ага арканңызда дурка, сизиң ак диениңиз — ак, гара диениңиз — гара болар! Сизиң демиңиз ер ярмалы ахыры! Эмма сиз...

Маңлайы чандырлы арчын сыпайычылык билен догрысыны айтды:

— Тәчли дилмач, биз полковник аганың ити.-Ол нирә күшгүрсе — биз шол яна бакан үйрмели. Эмма...

Сары онын сөзини кесди: *

— Хыдыр арчын, биз ит хем болсак — гоюн итидирис: өз сүримизи даламага дишимиз өтмез!

Сара озалдан хем -ичи яныp дуран Бабахан арчын җабҗынып гыгырды:

— Мен чопан болуп, сенем ит болсаң, тазыган гойна күшгүремде, барып алкымындан алмасаң, сениң эдил дишиңи дамагыңа иберерин.

Горкыдан өзини йитирип, лал галан Пөкги Вала-да инди өзини тутды, Сара азгырылды:

— Иен ялыны едемедик итиң музды — гызыл гүлледир!

Сары арчына-да, Пөкги Вала-да хас пархсызыны айдып, обадакы говганы шу ерде турузжак ялы герүнди, эмма дилмач оңа май бермән, көплүге йүзленди:

— Арчынлар, эминлер! Хәзир җеделе, чекелещмәге вагт ёк. Сиз мылзйымлык билен маслахатлашыщ-да, пикириңизи дүзедиң: анык жогаба тайынланың!

.Тәчли дилмач — он бәш йыллап илиң өңине дүшен агызлы бир арчының оглыды. Онын атасындан гөвни сув ичен уезд начальниги оны школа кабул эдипди. Патыша школы оны өз тербиеси билен тербиеләпди: патышаның колонизаторлык гөвнине лайык гылык берипди. Догры, шол школда ынсаплы мугалльгмлар хем боланы үчин, ондан ынсаплы, өз халкы үчин пейдалы халыс интеллигентлер хем етишипди. Эмма Тәчли дилмач ялылар хем чыкыпды. Тәчли окувыны гутаран . бадына, дивана дилмачлы/га кабул эдюшпди. Ол, талшвнигиң мейли ни-

|М болса, шоңа бакан гышарярды, оньщ гөвнини тапярПЫ, ики давагәриң бириниң «йүзинден» гечмейәрди, бей•юкисиниң «халындан» хабар алярды, ики яныны хем пясүкдирйәрди, овнук меселелер.и улалдярды, оларың 1»(шсини сагярды, кимсиниң йилигини сорярды: полков1ш и гөнендирйәрди, өз җүбисини хем унутмаярдьг... Бир И'зек ол, давагәрлериң биринден полковниге — инчедгн >дилен мәхнет улы халы, ораяны дүйпхалы, арлыкгөл калы-чувал алып берди. Агшам улы халы диварың йү ите лерилди, дүйпхалы кроватың аңырсына какылды, халы-чуваллар диванларың үстине ташланды. Электрик ягтысына халылар алтын сувы берилен ялы ялпылдап, пчерини нәзик нагышлары билен безеди. Полковнигиң <)ялы еңил-еңил басды, нәзли-нәзли гүлди, Тәчли дилмаҗьщ дашында айланып, халы гетирениң элини гысды. Халыларың реңки полковнигиң хем гөвнини ачды. Ол ики элини җүбисине салып, арканрак гайышды, Тәчлә йүзленди:

— Халыларың бахасы нәче?

Тәчли халы хоҗайынының йүзине бакды. Ол оңа бир зат хүмүрдеди. Тәчли, полковниге җогап берди:

— Полковник аганын гөвнине яран болса, халыларың бахасы шол!

Полковник бир әдим гайра тесди, кешбини бир аз үйтгетди:

— Ол нәме диен сөз?.. Мен оны башарман!

Халы хоҗайыны горкды. Ол, халыларың бидерек гитҗегине гынанман, пара хөдүрләни үчин, өзине гүнә йүкленер өйдүп хедер этди. Шоның үчин агзына гелени шол болуп, сандыравук сес билен мәлим этди:

— Ынсап баяр агаң өзинде.

Эмма дилмач ондан әтйәч этмеди. Ол өз баярының ат ойнадяныны, оның гөреҗиниң агып-дөнүшинден аңлады: полковнигиң шейле гылыгына ол адатланыпды. Дилмач оны бир аз үйтгедип терҗиме этди:

— Полковник ага, халылара баха кесмеги — хоҗайын сизе табшыряр.

— Хава, ол башга кеп.

Полковнйк халылара гайталап серетди, җүбисинден тәзе үч манатлык чыкарып, оны шыкырдатды, оны узатҗак ялы, җүбисине гайдып салҗак ялы икирҗинледи, ның соңында йүрегине даш баглады:

— Мениң өз ынсабыма саланы үчин, бахасыны аз бермэге мениң йүрегим эденок. Гой, менден гитсйн!

Шондан сон халы эеси арчын болуп, Тәчли дилмач — дилмачлар башлыгына гечипди, эгниндәки ак пагоны хем шондан сон дакыныпды.

Уезд управлениесинде өзине ер газанан Тәчли дилмач арадан бир нәче минут геченден соң, хабар берди:

— Полковник ага гелйәр!

Уезд начальниги батлы басып гелди:

— Ери, тайынмы?

Бабахан арчын өңе дүшди:

— Җенап алы ак патышаның эмрини ерине етирмеги биз — арчынлар, эминлер өзимиз үчин багт санярыс. Шоның билен биле, халка бир аз мехлет берилсе, халкың арзыны етирмек үчин полковник ага, Халназар бая изин берсе дийип товакга эдйәс!

Полковник, даяв чал сакгала мылайым гараш билен серетди:

— А ха-а! Халназар бай!.. Мен оны билйән! — Полковник она баш атды.— Айдогды галтаман билен атышмага гидемизде, мен оңа мыхман болупдым. Ядымда, ядымда... Халназар бай, айт арзыңы!

Дилмач терҗиме эденден сон, Халназарың суссы хас белентленди, озал бир аз сандыраклама етен буды, рахатланды, йүзине улумсылык, гөзлерине гайрат инди. Ол телпегини голтугына гысып, чаларан такыр келлесинв яланачлады-да, сөзе башлады:

— Полковник ага билен саламлашмак миессер геленине мен өзими багтлы хасап эдйән! Гарып гулың арзыны айтмага, җенап полковнигиң мерхемет этмеги — гүнәкәр бендеси үчин улы бир хеззетдир!.. Ак патышаның, биз — мусулманлары хем өз илаты хатарыиа чекмегине, олар билен денлемек ислемегине — биз өрән миннетдардырыс! Патышаның хызматыны битирмек ялы бир багтлылык ёкдыр! Ол, гарып гуллар үчин эЛъетмез бир максатдыр. Патышаның бизе эдеи сылагына мен нәхили җогап гайтарҗагыма сөз тапамок...

Халназар хашылап дем аланда, Пөкги оңа мечев берди:

— Хей, берекелла!

Дилмач өң1ки сөзин» терҗиме эденден соң, Халназар довам этдзд:

— Болкөйнек ага! Сизиң мутыг халкыныз ак патышаның эмринв ерине етирмәге хайсы гүн дийсениз тайын!.. Йөне мен сизиң ядыныза бир зат салып гечмек ис-

лейән: бизик миллетимиз шинди надан, гарамаякдыр^ яраг ойнамасыны билйән дәлдир, хич бир юрт хем гөреш дәлдир. Хәзир олары йыгнап әкитсеңем, олардан эден гамаң чыкман, гайта, аякбагы болармыкан хасап эдйән...

Дилмач сөзлем-сөзлем терҗиме этди. Полковник. оның сөзини шол ерде кесди:

— Бай ага, бейик императорыщ кераматы 'бар. Ол. сенден, менден ягшы билйәр, Ол, түрммен пощыларыны өз гошунларының иң эдерменлеринден саняр... Бай ага» сен «гарамаяк» дийип, өз пәлиңи пес тутсаң хем, сизиң. пощыларыңыз түршениң кимдигини гөркездилер. Шоның билен биле, хәзир гошунчылык үчйн соралман, пәле үчин сораляр.

Полковник шол сөзлери билен Халназар байьщ г©внини гөтермек, ондан анык тассыклаян, вада берйән җогап алмак иследи. Халназар хем оңа дүшүнди. Халназар--оның ■билен бир хеңден топса-да, гарыплар зәхмедине-оның билен биле дузак гурушса-да, өз җаныңа гезек геленде дөзмезлик этди. Ол-да полковнигиң хилесине гаршы хиле тапды:

— Болкөйнек ага! Мениң хем айтҗак боляным шол^ Түркмени гара ише буласаң, оның эдерменлигини ере чалдыгыңдыр. Шоның үчин түркменден кейлихон полк дүзсең, нызам өвретсең, иберен ишиңи, буйран юмушыңы битирер. Эмма гарамаягы йыгнап, пәлелиге угратсаң*. белки, ыснат гетирер. Оңа гөрә болкөйнек агадан товакгамыз шейле: бизден нәче адам герек болса, кейпихон. алынса,— хәзирки сөвешйән йигитлер хем кейпихоа гиден йигитлер,— бизи пәлеликден бошадылса, дайханлары батыр гошунлар үчин азык тайынламага гоюлса, бизиң арзымыз ак патыша етирилсе...

Халназарың сөзини Хыдыр арчын гутарды:

— Бизден нәме герек болса, тә товар овлагымыза ченли алынса, эмма җанымыза дегилмесе!

Полковник, Халназарың сөзини мылайымлык билен; диңледи, эмма чандырлы арчының артдыран сөзи оңа ярамады. Ол, Халназара ачык җогап гайтарды:

— Халназар бай, сениң акыллы сөзлериң бар. Белки хем, мен оларың бир нәчесини хасаба аларын. Эмма гүйкүрилен түйкүлик ызына гайдып гирмез. Җенап алы император адам алмалы дийип перман бердими — дүнйә-агдар-дүндер болса-да, ол ез эмрини ызына гайдып ал-

маз! Шоның үчин хем ики-бака толганман, аррыгъщызы хынаман, патышанын перманына эмел эдин!

Мәрекә суслук етишди. Векил волостнойы Бегинкини, Бег волостнойы Утамышынкыны дүртгиледи. Полковни*-гин газабындан хедер эден Хоҗамырат этини гататды:

— Полковник ага! Бейик императорын перманында гөркезилен мөхлете гөрә, пәләни йигрими бәшинҗи июлда топлап гетирмәге, бүтин Теҗен уездинин волостнойлары, арчынлары, эминлери адындан сөз берйәрис!..

Сары телпеги билен дерини чалып, волостнойьщ сөзини кесди:

— Волостнойлар сез берселер берерлер, арчынлар гола бассалар басарлар, эмма биз эминлер, халклар лдам берип билмёрис!

Полковиик газап билен гыгырды:

— Ол нэме диййәр?

Сары өңки сөзини гайталады. Чандырлы арчының **ренки** үйтгәп, чандырының үсти тисгинҗиреди-де, тайлы гезек ювдунды, полковнигин шпорыны җыннырдадып, ер депмегине гараман, бир әдим илери сүйшди:

— Менем Сарың сөзини гайталаян: бир янымыздан топа тутуп гырыбермесең, ез пейвагтымыза пәле бержек дол!

™ А ха-а! Шейле дийсене! — Оның муртлары саңңмллаи, мавы гезлери от болуп янды. Тәчли дклмач титреди. Волостнойлар гүнәкәр чага ялы мүйнүргедилер. Арчынларын, маңлайларындан дер акды. Полковник соҗап дем алды, чандырлы арчына бакан бармагыны чоммалтды:

— Гуллугына хыянат эден хайын! Мен сениң гөзиңе гөркезёрин!

Чаидырлы арчын ене бир зат диймәге хыяллананда, Бабахан арчын оның эгнинден чекди. Эмма Сары өңки сыпатыны үйтгетмән, полковнигиң йүзине чиңерилди:

— Баяр ага, гүйчлисиң, ислесең — обаны бүтинлейин яндырып билерсиң, эмма пейвагтына пәле алмарсың!

Полковник полы бат билен депип, айылганч сес билен гыгырды:

— Туссаг!

Арчынларьщ арасына полицейскклер гатьпиды. Чандырлы арчының дөшиндәки медалы ёлунып алынды. Сарыны сүдүрләп угранларында, ол арчынлара гарап игенди:

— Сатлык хайынлар!

Чандырлы арчыш хум ялы гызарды: ... „

— Ат мени! Пәле ерине мен сан.а......................................

Олары мәрекеден сайладылар.

Полковник мүйнли йүзлере газап билен гыгырды:

—■ Ыхым!.. Мурдар ялягысылар! Сизиң хеммән,изин агзыңыз бир!

Хоҗамырат баш эгип, бимамла сес билен башлады:

— Җенап...

— Оем бол!.. Сизиң симсиз телеграммаңыз, җансыз векиллериңиз бар. Сизиң ялы гаршылык гөркезен.Сарагтлы гарындашларыңыз нәме аклык аландыр хасап эдйәрмисиңиз? Сиз унутмаң! Миллион гарга бир лачына батып билмез! Патыша хөкүмети бир демде сизиң кулиңизи гөге совурар!

Волоетнойлардан, арчынлардан җыңкыны чыкармага хич бириниң сьфты *богы* тутмады. Эмма полковникден йүз тапан Халназар бай төвекгеллиге салып, өзини илери атды:

— Болкөйнек ага! Ил огрысыз болмаз — даг бөрисиз! Йылан, яглы гайыш ялы, хер бир ере сүмүлйәр, чемини тапса, зәхеринем пүркйә. Эмма оның йылчыр эндамы, эзрайыллыг гөзи гөреҗе каклышанда, хич ким оңа рәхим этмейәр: эле нәме илое, оның хакы шол боля! Буларам халк арасына гирен йыландыр! Түйлери сайгарылдымң—муздлары белли!.. Мениң болкөйнек агадан бир товакгам бар: ики саны харамзаданың кесси үчин, вепалы гулларының хеммесини бир аякдан сүрмесе диййән. Бизиң үчин болкөйнек аганың диени дерман, айданы канундыр!

- Халназарың сөзи полковниги бир аз ювашатды. Шол вагтда мүрзебашы оның элине бир телеграмма гетирип берди. Телеграмма гарап башландан, полковнигиң йүзй ачылып башлады. Оның гыссанмач гөзлери кагыз йүзинде шатлык билен гезим этди...

Пәле хакындакы перман Түркүстанда бир үйттешиклик дөретҗёгини аңлан хөкүмет, Түркүстан халкларының халындан хабарДар, шол барада улы дипломатлыга эе болан генерал Куропаткини Түркүстана губернатбр белледи. Халкың чайканып башланыны аңлан Куропаткин Түркүстан үлкесини кабул эден бадына, халкларың бир аз газабыны ятырмак, рахатландырмак, ак экини мазалы йыгнамак, айратын сыясат гурмак билен янадаңдан тайыаланмак үчин, пәле мөхлединиң гиҗикдирилме-

ги хакында патыша доклад язды. Онын, хайышы кабул болды. Полиовнигин хәзирки алан телеграмы шоньщ нетижесиди.

Уезд начальнигининң. шатлыклы гөзи, дерини акдырып дуран адамларда бир лай гезенден соң, Халназарда барып даяндң:

— Халназар бай! Патышаның кераматы бардыр дийип, мен айтмадыммы?.. Арчынлар, эминлер! Бейик император сизик ислегиңизи — сизиң мейлиңизе гөрә чөзди: экин-тикин йыгнанянча... пәле мөхледини гижикдирди.

Йигримищи баш

Артык дан. саз беренде, гушларың җүррүлдисине оянды, еринден турды, геринди, укылы гөзлери билен төверегине гаранды. Гүндогар тарапдан гөтерилен ягты, мавумтыл асманың йүзини гатык дөкүлен ялы чалардып барярды. Йылпылдашян йылдызлар учян учгунлар ялы йитишип, сөнүшип барярды. Ер билен гөгиң тапышян ери аксовулт ренкини буландырып,. ган ёкунлы ал реңке өврүлип башлаярды. Шол ягтылык астындан гөрүнйән уммасыз текиз бугдай, уммасыз деңиз ялы ыранып, асуда шемалда чыгшылды билен сесленйәрди. Шол бугдайчылыгың депесинде моллаторгайлар, умуми мейдан гушлары якында догҗак гүне буйсанып дүрли дилде саз эдйәрдилер.

Артык үстиниң еңил япынҗасыны серпди, еринден турды, чогда чәкменине гирдй, билини йүп билен гушанды. Иримчик гылдырганлы чәкмён илки бада онын кирли эндамының гиҗисини гетирйән ялы дуюлды. Ол бир аз ойкананда болса, эндамыны гашамак билен леззет берди. Ол, чөвүрме шыпырмасыны башына гейди, чекдирилен яй ялы дишли, агызлы орагыны элине алып, бугдайың гырасындан гирди. Гылчыгыны пытрадан гызгылт бугдай онын эдил алкымындан диреди, онын гызгын ховры йүзине урды, хопукдырҗак ялы этди, эмма онын бадыны алып билмеди. Артык херекетини йыгҗамладанда, бугдайдан гызгылт тозан 'турды. Шол тозан онын агзына, бурньша урды, асгыртды, бүтин эндамыны атйүврүк чалынан ялы гызгылт реңке бояды. Оңың- битгинли бугдайына соңкы тутан сувы яраманды, ылайта-да, хованың булутладаыгы, пегишлиги бугдайы гызылладыпды,

хениз онуң сувы сиңмәңкә туран ел бугдайы бир аз ятырыпды, дәнесини гысдырыпды. Хәзирки турян гызгылт тозан шонданды.

Гүн ёкары галыпды, гызып башлапды. Артык тенине дүртүлйән гылчыклары, билиниң агырысыны, бугдайың эндамына урян тозанларыны сызмаярды. Ол диңе гөзлерине инип барян дерлери кә еңи билен, кә эли билен чалып, дынувсыз хайдаярды, чаласын салыкян орак сеси шозвулдав сес эдйәрди. Онуң ызындакы деосе, сүрили гоюн ятырылана дөнйәрди.

Артыгың янына ондан бир нәче гүн озал «Бизиң адам овгандыр. Орак орды бардыр. Бизиңки билярдыр» дийип, бәш-алты саны булуч гелипди. Ол «Оракчыны — галланы кеп экйән адамлар тутар. Бизиң өзимиз оракчыдырыс» дийип, олары гавундан доюрып гойбервпди. Артык дем алмак үчин дикеленде, шол булучларың сазланышдырып айдан айдыгмларыны 'эшитди, эмма онуң бир сөзиңе-де дүшмеди. Оларың сеслериниң гелйән ери, Халназарың серкарыдыгыны Артык билйәрди. Онуң гүнбатар тарапындакы Мелебайың серкарындан болса ир-эртир, гичагшам күртлериң вара-вурасы эшидилйәрди. Оларың юрдыны, машгаласыны ташлап, ярым ялаңач, ярым ач бир ягдайда байларың хызматларыны эдип йөренлерини ядына саланда, Артык өзиниң шолар ялы болманына-да шүкүр этди.

Артык, экин-тикин йыгнандан соң, элим бир аз гиңәр хасап эдйәрди. Эмма бугдайларың ичинден тозан турушы, дәнесиниң гушың гурсагы ялы док болман, и>нчемик узын арык болушы — онуң гөвнини совадярды, тамасыны азалдярды. Экиниң хасылының азлыгы, бергиборжа батаны — Артыгы ынҗалыкдан айырярды, хем-месинден бетер оны алада салян бир зат бар болса, ол-да энчеме вагтдан бәри Айна билен гөрүшип бшшезлигиди, онуң халындан хабар алып билмезлигиди. Ылайта-да, онуң йүрегини авадян зат: Халназарларың олара гудачылыга баряныны, Айнаның энелигиниң оңа гөвнейәнини эшитмегиди.

Артык яданыны бир аз сызандан соң, пелиң үстинде отурды-да, гызгын гүн астында оя чүмди: «Айна. Ол йөне бир гыз болман, багың ачылан гүли. Ол йене бир Айна болман, багт йылдызы. Ол йөне бйр йылдыз болман, гараңкы дүнйәми ягтылдян он дөрди гиҗәниң айы. Ол мениң дурмуш дүнйәме ягтылык берйән бир гүнеш.

Ол менин гөзимиң гөвхери, дамарымьщ ганы. Айна;.. ол мениң - гөвүн ,б>агымың гырмызы гүлими я телпеги агаң капасынык ө.мризаяя йылдызымы?!»

Артык соңкы ой-күйине геленде, хопугып дем алды, йү-реги тарсылдап урды, бейнисине урян ган депесинден печйән яндырыжы гүнден бетер гыздьгрды. Ол алҗыран,-ны гөзлери бишен теверегине гаранда, от өвүсйән ялындан башга бир зат сызмады, х»ны болса өз агзындан чыкян түтүндир хасап этди. Ол, башыны ашак салып, ене оя чүмдц: «Мна. Ол менин Айнам. Мен оны җаным билен сөййгән. Ол маңа «Өлсем еринки, ©лмесем — сениңки» дийди. Ол, элбетде, өзини сатдырмаз!.. Ах, оньщ эрки өз элиндеми нәме? Ким оның сөзине бакя?.. Ёк! Ол җаныдан гечер, менден гечмез. Мен оны алып гачарын... Ах, ханы дор алаша?.. £к! Багт тапылса, ат тапылар! Мен оны ат сыртына чекерин. Дан саз берен вагты, Айна билен биле ерләп учарын: учар гушын гыр ашаныны, нирә гиденин» ким билҗек! Арман, мениң аягьтм душаклы: Шекер...»

Артык маңлайыны ики элинин аясына гоюп, гызгын гүниң астында мымырады, айылганч бир вака оның гөзиниң енине гелди: Шекери эҗесиниң элинден басып алярлар. Ол «Вай эҗе!» дийип дат-перят эдйәр. Нурҗахан Шекерин элинден япышанда, дөшине депйәрлер, онын агзы ер гарбап йыкыляр. йыртыҗылар элине дүшен Шекер зарынлап баряр. Эҗеси агзыидан ган акдырып, галып билмә.н уруняр...

Артыгы шол эйменч хал хопукдырды, отуран ериңден хасырдап галды. Оның башы айланды, дүнйә терс херекет эдйән ялы болды, бугдайлар башы ашак гөрүнди...

Артыгы узак гүниң орагы ядатмаса-да, шол агыр ойларын берен азаплары оны ёрды. Ол, орагы айлап саланда, гурплы гошары сандыраклаян ялы, пенҗесиндәки бугдайы гачырян ялы сызды. Эйсем-де болса, олАйнаны унудып билмән, юрагын шыбырдысына гошуп, айдьгм айтды:

Сенин билен дыз каклышып, отуршьш,
Ай йүзиии сыиларммыкам, Айнаҗан?
Кә дегишип, кә гүлүшип, ойнашып,
Ал яңакдан сорармыкам, Айнаҗан?

Дурмуш гурап билермикәк гош болуп?
Гечен гунлер галармыкан дуйш болуп?
Элден гидип, бедасыла душ болуп,
Өмрик көкии кертермикәң, Айнаҗан?

• г.V Он;дөрдй. гижәник долушаи айы, мавң-, де«зин йүзиндәки ак:елкенли гайык ялы, ал асманда ачудалык •бңлең йүзйәрди. Онын боллук билен дөкүлйән нуры. гдранкы гиҗәни ярым гүндизлиге айландырярды: таяк салымдан гөрмек, ирирәк хатлары окамак-да мүмкинди. Хова ларахатды. Пессайжа, якымлы ввүсгйн барды. Хңч ерден сесүйн чыкмаярды. Дине бизе таныш болан хорруллы яңланярды. Дүелериң гәвүш чаляны шол хоррулды эерарлы ончаклы эшидилмейәрди. Оларың гара багырларыны ере берип, боюнларыны яй ялы эгрелдип, ашакы эңеклерине әвмезлик билен херекет берйәни хем сайгарылярды.

Шол ай айдың гиҗеде, гара өйиң гапдалында йки бойдащ гөвре бир ялы болуп гөрүнйәрди. Олар Айна бйлен Артыкды. . . . . . •

Айна Артыга серетди. Ай ягтысына оның габаклары ның гара гөзлериниң өңине перде болуп иненини .сайгарды. Шол гөрнүш Айнаны ховатыра салды. Оның - йүреги гүрсүлдәп урды, эндамына чалаҗа сандырама етищди. Артык бир салымдан башыны галдырып, икирҗиңлемек билен Айна совал берди:

— Айна, сени гутламага ыгтыяр берйәмиң?

Айнаның гөзлери ялпылдады. Оның бейнисйни гаплап алан гара вехим шол секундда учуп, оның ериңе шатльщрухы гелип гонды. Ол өз янындан «Артык кынлыкдан Чыкманың утрыны тапандыр» дийип дүшүнди, сөйүнчли сес билен җогап берди: ; . ■,

—■ Җаным билен!

Эмма ол җогап Артыгы шатландырмады. Ол, өйиң гамышыны чыгшылдадып, агыр дем алды. Айна Артыгык эгнинё гоян башьгаы галдырып оның йүзине чиңерилди:

— Ай оглан, сениң дилиң бир зат диййә, йүрегиң башгадан хабар. берйә-ле! ... л

, Артык сырыны билдирмезлиге чалышды:

■ — Дил йүрек табшырыгына гөрә ишлейәндир,

Айна оңа дунгүнмеди: .

—■ Ханы, онда нәмәни гутлаҗак?

— Нәме билен диййәмиң?..

— Хава. Айтсана!

— ... Дөвлетли бая гелин болмагыңы.

Айна ичини чекди, маңлайыны ики элиниң аясына алып, өе япланды; гөвреси.өйиң гамышыны чыгшылдадып, тисгинип дурды. Айнаның халына Артыгың йүреги авады. Ол, Айнаны рахатландырмак үчин ики элиниң дашындан

гужаклады, эмай билен өз голтугына чекдд. Айна хоркулдап дем алды. Айна оньщ эллерини өз бойнындан айыр- 1 жак боланда, Артык оңа чиңерилди, гара гөзлеринден акян яшы гөрди, ялбарды:

— Айнамҗан!..

Айна бутин гөвреси билен силкинди:

— Мен... мен, сен дийип, -өмрими күл эдйән. Сен гайта...

Артык онын яшлы яңагыны яңагына тоюп, багрына басды:

— Айнамҗан, мен оюн этдим. Сени сынамак үчин айтдым.

Айнаның гызгын деми Артыгың чәкяка көйнегинДен гечип, боюнларыны, эменҗекчукурыны, ясы дөшлерини бугартды: шол буг — онын дем дегмедик тениниң доңыны чөшди. Айна Артыга игенди:

— Шу чака ченли сынланың азлык этдими?

— Айнамҗан, дүнйә дурсын — сен дур!

Маманың хоррулдысы, чарлагың жыррылдысы, дүелериң гәвүши оларың гулакларына илмеди. Ики гөвүн бир болуп, бири-бирине гайтавуллы җогап берип дурсалар-да, йүреклериниң сырларыны бири-бирлерине бир бада айдып билмедилер. Айна Артыгы бир гөрмәге мәхетдел тайынланып йерен болса-да, гызлык утанҗаңлыгы оңа ёл бермеди. Эгер Артыгың өзи гозгамаса, ол асыл дилленип хем билҗек дәлди. Артыгың бугдай ичиндәки башындан гечен ойлар, гөзинңң өңине гелен гайгылы вакалар ядына дүшүп, агзыны ярмага дили бармады. Айнаның сабырсызлык билен гараян гезлерине оның гөзи дүшүп, ене йүзини ашак салды. Артыгың ягдайыны гөрен Айнаның гөвнине ёк затлар гелди: «Оның, белки, менден башга бир сөййәни бардыр» дийип дүшүнди, башыны Артыгың эгниндея айрып, өе яплады. Артык оның бир затдан нәгиле боланыны аңладьг:

— Айнамжан, ене н&ме болды?

Айна гарылҗык сес билен җогап гайтарды:

— Хава, билйән дәлсиң!..

— Айнам...

— Энеден багтлы догмасаң, оны агтарып тапып болмаҗак экени!

. — Айнам, сениң оезлериң мениң багрымы дилйә!

— Сениң сөзлемезлигиң — мениң йүрегимиң говына учгун берйә!

— Ойламан сөзлемек?

— А ойлап, гөвни икә бөлмек?

— Айнам, сен нәме дийййәсин?

— Сениң дилин дийместе-де, йүзин айдя.

— Нәмәни айдя?

— Нәмәни... Ики гөвүнлилигини!

— Айнаҗан!..

— Сениң, белки, башга сөййәниң бардыр?

Артык ики элини узадып, Айна япышды:

— Айнам, яралы йүреге ханҗар урма!

Айна өзини Артыгың гуҗагына ташлады. Айнаның гөвнине юелип гонан габанҗаңлык гушы учды. Ол ондан ики гүн озал гуйының башында бир гъгз билен бир йигидиң сөзлешип дураныны узакдан гөрүпди, оларың кимлердигини ачык сайгарып билмәнди. Артыгың башыны ашак салып, бөврини диңләнини гөренде, шол гызың янындакы йигит, белки, Артыкдыр хасап этди. Эмма» Артыгың соңкы сөзи ол ойлары бүтинлейин пуҗа чыкарды. Айна иң соңында дил ачды, йүрегиниң посыны дөкүп ташлады:

— Мениң чекйән дердимден сениң хабарың ёк. Мен шу гүнлер ики чиш арасында кебап болян. Гудачылыга гелйәнлер ат тезегини гураданоклар. Эҗелигим ырылыпдыр: өз перзенди болманы үчин, оның багры аванок, ол мала гызыгяр, какамам эркине гоянок. Мениң хер салымым гүне дөнйә, гүним — ая. Мениң багрым авая, йүреггам эзилш баря, гөзлерим яш дөкйә. Эмма сен...

Артык оны ыкҗамрак гуҗаклады:

— Нәзлим! Җаным — сениңки. Эм;ма малым ёк.

— Айна мала ашык дәл.

— Айнаҗан, мен сениң гара гөзлёриң гурбаны!

Артык ики одың арасында галды. Бир яндан, Айна элден гидип баряр, икннҗи яндан, Шекериң айылганч халы гөзиниң өңине гелйәр. Ол икисини хем элден берип биленок. Шейле-де болса, терезиң Айналы тайы салламлы гелйәр. Артык узак ойдан соң, бир аз сабыр этмәни йүрегине дүвди:

— Мен өлмесем, сени башга бердирмен! йөне вели...

— Ери, велиң нәме?

— Хәзир' пәле дийип, ики аягъшьгзы бир гонҗа сомярлар. Шол бир яңалак болянча сабьгр этаек герек.

— Гуда болҗаклар бизе гарашарлармы?

— Иш җыгба-җыга гезек гелсе, биз олара гарашмарыс.

Шол вагт гарры дүе еринден туруд ьщрылжырады. Шол арада ослагсыз бир иш йүзе чыкды: Маманың. хоррулдысы кесилдй, гарс-гарс гашаныщ, бәрисиңе айланды, келлесини галдырып, Айнаньщ ятан ерине еерeтди...

Айнаның йүреги гүрсүлдәп урды, гыссаг арада нәме этжегине акылы етмед». Бирден Артьигы элиниң еңсеси билен өйин, аркасына. бакан итекләп, дүйәң ашагьгна дыкылды. Артык өйиа артбагшына бакан айланды. Мама ериңден турайса-да, гиҗәнин бир вагты өйиң артбагшына Течи'п бйлмежегини акылына гетирди.

Мама гөзини овкар-довкар ачып гараңжаклады, сеслендй:

— Айна! А гыз, Айна!..

Шол вагтда болса Айнаның сеси эшидилди:

— Хөреле дүйәм, хө-ереле!..

Айна эллерини дүйәң эмжегине етирсе-де, сүйт сагмага габы ёкды, гөзлери Мамадады. Мама ериңден галман, келлесини ясдыга (гойды. Арадан сальщ сечмәщә болса, хорламага башлады.

Артык билен Айна хошлашанда, үлкер депеден агыпды.

Йигрими бириңҗи баш

Пәле мөхлединиң гиҗикдирилмеги халкың бир аз дерисини язсада, бүтинлейин рахатландырып билмеди. Җемагат аграадлы йүк астындан сыпмак үчин думлы-дума урунды, бүтин төверекден хабар тутды, хер хили гүррүңлер эшитди, якымлырак сөзлере гулак гэбартды: «Гулҗемал хан ак патыша билен доган окашанмышын. Ол оның янына гитжекмишин. Теке-түркмейдён' пәле - алмаш галдыртҗаимышьгн» диен сөзлер көпчйлиган үнсини өзине чекди. «Пылан оба она он мүң манат әкидёнмишин. Пыланлар *бзш* мүң манат иберенмишин. Байлар онын, үстане пул ягдырямышын» диен' хабарлар гүнсайын көпелди.

Халназар бай шол меселе барада көп ойланды. «Гүлҗөмал хаяа пул •ибермеяими», ибермесизм®? Иберетвсе, полковник дуяр. Ол дуйса — ягшы дүшмез. Ак патышаның ынамдар адамсындан шейле канунсыз иш чыкса нәхили болар? Ынамым гачар, абырайым йитер... Элбетде, она: тошулмазльж, ол меселеден гайра дурмак герек!»... Эмма оның огуллары ядына дүшенде, йүреги авады. Ол

өз' отулларъшдан ; бирини тт&лә ибермәге: нә.шли ,Д@зуй билсин? Олар оның ганаты ахыры! Олардан бири гитсе, Халмзар %айып" галмазмы? Оның гаңатының бйри .гырылмазмы) -Ол оларсыз нәхили. мыдар эдип билер? Те? ж.ен тәхбринден . аңырсьгны. гөрмедик. перзентлерлнйа юрт ашмагына ол нәхили дөзүп билер? Гара ише ончаклы адатланмадык чагаларың пәлелик хетдине етмегчне оның нәхили гөзи гыяр?.. .

Халназа^р'шол ойлар ядына дүшенде хопукды: «Хайсы бир ёл билен хем^олса, пәледен сыпмак герек» дийип дүшүнди. Гүлджемал хан үчин пул топламак меселеси,. оны икинҗи тайдан хем гызыкдырды. Җемагатда пул нireде? Дайхан ичҗек чайына пул тапярмы? Олар «бугдайлык», «пагталык» дийвп, из чыкалы бәри, хер „гүн Халназарың үстине дөкүлишип дурлар. Эйсем, Гүлҗемал хан үчин пулы' нireден тапмалы?.. Элбетде, кәренде сатмалы! Кәренде алмак *'болса,* Халназарың бу йылкы етип билмейән арзувыды! Айратын хем халкың өзи хөдүрлән вагтында, өлдүрип алмак болҗакды.

Халназар шол ойлар нетиҗесинде: «Гүлҗемал ханя хөкман пул ибермек герек!» диен карара гелди. Оның карары көпчилигиңки билен биригени үчин, бу гүн Халназарың өйине йьгнанан адам хырын-дыкынды. Гантлы чай ортада боллук билен яйраярды. Дүрли вареакыдан, Пөкгиң сакырдысындан соң Нобат мирап сандыраклаян; элдери билен чайыны гайтарды-да, сөзе башлады:

— Җемагатлар! Меселем, башымыздан агыр мусаллат, инипдир...

•' Мәмметвели сакгалҗыгыны сыпап, Нобат мирабын. сөзини кесди:

— Алланың 'өзи деп эдеришшаллам!

■ Нобат мирап сөзине довам этДи:

— Адамлар! Меселем: ямандан бойыңы сатын ал — дийипдврлер. Меселем, Гүлҗемал хан аял хем болса, кетхуда аялмыш. Меселем, Йурберди ханың орныны *тутчмыш. Ол халкың аладасыны эдйәмиш. Меселем,' ак Патыша янына гитҗекмйш* тёкёлердёй 'пәле • аЛмасыны, галдыртҗакмыш. Оңагөрә,меселем, пулкөмегй герекмиш...

Пөкги Вала ара дүшди:

— Хава, хава, Гүлҗемал хан асыл адам машгаласыдыр: ол асыл өз гарындашымыздыр-ла! Аманшаганавлардандыр. Ядыңызда ёнмы нәме — хол Сокыл ардандыр"-

да-айт! Непесбеги билйәнсиаиз ахыры. Шонын сүйт-деш доганңдыр!

Черкез үч бөлек сакгалыны сыпандан соң, ичини хүмлетди-де, гөвнине геленини дашына чыкарды:

— Мениң аңлъгоьша иөрә, хәзир пул 'Гөрек болара чемелн.

Халназар бай өз гөврүмини гиң тутды:

— Адамлар, җана гезек геленде — пул нәмедир? Пул билен иш битсе, аяга батан палчыкдан энайы дәл ахыры!

Мерекәң четинде отуран Ашыр бойныны узадып геп-леди:

— Бай ага, ол айданың догры. Эмма хәзир дайханын бурнындан тутсаң, җаны чыкҗак!

Пөкги Вала чуканак гөзлерини гтырпылдатды:

— Биз оның үчин дайхана эзъет бермерис!

— Дайхана азар бермән, байлар өз бойньша гөтерсе, ■илата ягшылык этсе, она етес нәме бар?

— Байлара-да азар бермерис.

— Эйсем, Гүлҗемал хан пул ерине пата билен оңян болара чемели-дә?

Нобат мирап яглы йүзиниң дерини сүпүрип, оны ха-ялчыратмак иследи: '

— Ашыр, сен, ханым, меселем, агзыңы гуры чөп би-лен чалясың. Саңа хем хоз герек, хем хозың мүр-рүги1

Телпегиниң этегиниң түйи гиден бир чал халпаран алкымыны язды:

— Ащыр догры айдя. Дайханы сага-сага гуррук сыг-ра дөндердиңиз. Илден инди сүйт ерине сув алаймаса-ңыз, башга зад-а галмады.

Халназар ёгын сес билен хемле урды:

— Сизе: җан герекми, пычак! —дийилйә. Сиз, гайта, малың гүррүңини эдйәсиңиз.

Пөкги Вала гөнертледи:

— Пәхей, булара серет-ле! Биз дайхана азар бермән, «әренде билен оңарыс.

Мәмметвели хоҗа оны макуллады:

— Хей, берекелла! Худайың өзи дерт беренде — дер-маныны хем биле берйәндир. Худая пгүкүр! Таңрынын •берен беласы — өз җошан хасылы билен деп болар!

Черкез аркайын отурып билмеди:

— Дайханың барҗа гөз тикип отураны бир шолды. вй пулыны, салгыдыны шоның билен соварын хасап эд-

йәрди. Онам оның агзындан какып алып, Гүлҗемал ханың долмаз холтумына дыкмак нәхили боларка?

Тәриме аркасыны берип отуран Артык теене гүррүң этди:

— Нәхили болар? йыл бойы азап чекен дайхан яңы, агзы аша етенде — гарбанып галар. Оның ерине болса бир нәчелер богазыны яглар.

Халназар бай оңа дүшүнди. Ол, гөзиниң агыны көпелдип середенде, этлек маңлайында чил-чил йыгырт гөрүнди. Артыга аҗы бир зат айтҗак, оны далаҗак сыпата гирди. Ала гөзлери наме үчиндир ене шол секундда гөвүнсиз гүлүмсиреди. Шол гөрнүш — оның газабыны хилесиниң басдыгыды. Хәзир Артыгы даласа, гопгун турҗак, белки, иш баша барҗак дәл. Ол, яландан йылгырды.

— Сен, хан огул, хемише шуның ялы кечҗе сөз урясың. Кимиң өзине яманлыгы бар? Ким сизиң ялы гызыл эңеклериң пронта гитмегини ислейәр?. Сиз-ин. хениз башыңыз яш. Сен, өз энең чекйән дердиниң бир ян четжагазыны аңлагкбшюең, бейле сөзлере дилиң бармазды.

Пөкги Вала оның сөзини довам этди:

— Сен, эйсе, пронта гит дийоелер — гидермиң? Асыл гитмерсиң! Мен оны билйән ахыры! Гитмерсиң дийдим — гитмерсйң! Хава, хан огул, мәрекеде сөзлемек—‘Чем гелен еринден айлап салыберер ялы, орак ормак дәлдир. Гидермиң, эйсем, уруша?

Артык Пөкгә чиңерилди:

— Мирап ага, өзиң ялы дүр-дәнелик хемме адама етдирйәми нәме? Эйсем-де болса, бир аз дүшүнип кеплесең кем болмазды!.. Мен, маңа меңзешлер нирә гитмели болса — гидерис: хер ере гидемивде-де, шу гүнкиден артык дерде учрамарыс. Бизиң ызымызда малымыз чопансыз галанок!

Ашыр кинаялы сөз урды:

— Артык, сен нәхили гүррүң эдйәсиң? Сениңки галмаса — байларыңкы галар. Сен гитсең, мен гитсем, малы ким бакар? Хасылы ким өндүрер? Кәрендәни ким эмеле гетирер? Айратын адамларың гирдеҗи чешмеси көр галмазмы?

Чекелешик, дартышык узага чекди. Ахырында кәренде сатманы, пул топламаны, Гүлҗемал хана ибермәни маслахат билдилер. Эмм.а вагт гыссаг боланы үчин, айланып гөрмән, төвекгел сөвда этҗек, сангысыз пул үйшүрҗек адам тапылмады. Халназар отуранлардан сорады:

Кәрендәңизе .хырыдар ^б.арм^ ^Сөв.дегәрлере хабар берилдими?.

/ Лөкги Вала ене өце дүшди: . . .

— Алтын хожайын ялы иштәли хырыдар" барка, Халг .назар яьы пенҗеләп алаймалы хазна. барка — биз' башга ерден хырыдар гөзлемерис! .

Нобат мирап дсгрысындан телди: .

— Халназар бай,. меселем, оба сөвдегәрлери оңын ялы улы сөвда эрҗешип билмезлер. -Оларың хер хайсысы өз ябымыз, өз вреседимиз диерлер. Онда-да, меселем, оларың гурралары душмаз,. сөвда ая чекер,, меселем, вагтында пулам болмаз. Биз оны эдип билмерис. Карзына-да пул тапылмаз. Меселем, сен бир сахаватлы адам. Меселем, сен кәрендәни ал, иле ягшылык эт, белки, худай, ер тутаяды! —

Халназар озал яшулылары чагырып, мыхманлап, шол сөзиң үстинден элтип билмәнди, хәзир ,оңың ислеги өз үстине гелди. Ол, Нобат мирабың гошарының аңры янындан гысымласы г.елди. Эмма ол, сырыны билдирмезлик хем кәрендәни өлдүрип алмак үчин, эщек нәзиңи этди:

— Мираплар, хожайын ,өз аягы билен үстиңизе. геленде, сиз она ачьгк пышгырмадыңыз. Шәхер адамсыдыр, ким билйә, белки хем, ол өңки пикиринден д&нендир!..

Пөкги Вала оның сөзини гутармагына май бермәң төвелла этди:

— Бай ага, сен хер зат болса, гайрат эт!

— Эйсем-де болса, халкьщ пейдасыны гөз өңинде тутуп, хайыр ише себәп боларын дйен..ниет билен мен оның аркасындан сөвда эдип 'билерин. Хер халда, -мениң оңа аркаланып эден ишими ол позмаса герек,

— Алтын хожайын мертдир!

Байың гөвнини нәхили тапарын дийип гултунып отуран Мәмметвели ери гелендир хасап эдип,. халк тар-апдары гөрүнди:

— Берекелла, бай ага! Халк үчин узан эле—'**Кыямат** гүн:җеннетиң гапысы ачык болар! Өзиң ялы сахават **гапысыны** ачан байларың дввлетини, алланың өзи кемелтмесин!

Халназар сөзини довам этди:

— Адамлар! Шу гүнки гүнде. кәренде алмак, дөвлет артдырмак ниет бардыр диен пикир сизиң гөвниңазе гелмесин. Хәзир хер ким өңки дөвлетине элик эдип бн-

ленок. Ислёсениз, кәрендәниз дурсын, мен сизе карз пул тапып бөрейин. Өзиминжи етмөсе, Дртыя хожайьш-дан альт бёрейин.

Артык, Халназарың семиз гөвресине гөзини айлап, онуң гөрежиндәки хиле гатлакларына дүшүнди: «Сенден дәсири бугдай карз алып боланок. Сениң дилиң бир зат ЖГгөвниң «Доңузы батгада бас дийййә» диеси гелди. Эмма агыр меоелә гатышып, гопгун турузмага себәп болмакд.ан чекинди.

Пөкги Вала болса деррев сөвдалашмагы талап этди:

— Халназар бай мертдир. Гыссанылан ерде, пулы халк пейдасы үчин карз бермән, бүтинлейин хем берже-гине гөзим етйә! Эмма хәзир дайханың она лайыклы за-ды бар. Шоның үчин, хәзир карз диләп, соңра ене пул гөзләп,' ики ишли боланымыздан, бир баша сөвдалашып гутаралың!

Кәрендә нырх гоюлмакчы болуп, «Сен айт-да, сен айт» бирй-бирлерине салгашанларындан соң, шол ишн Пөкги Вала өз үстине алды. Халназар оның өзине гол япжагыны сызярды. Ене-де болса дуруп билмеди:

— Пөкги мирап, кәрендә нырх кесмәни мираплар са-ңа табшырды, мен хем табшырярын. Сен хер хайсымы-зы бир элиңе ал-да, салларлап гөр...

— Хайсыңызы саг элиме алайын?—'Вала локгулдап гүлди.-

— Не чиш көйсин, не кебап!—диенде, Халназарың гөрежи Пөкгиниң гөрежине дүшди: оларың гөречлери бири-бирине дүшүндилер.

Пөкги, халы-чувалың ашагындан тәримиң дүйбини дөрүп, агзындакы насыны дөкди. Халназарың гөзи ял берилжек тазыңкы ялы үшерилди: «Пөкги мирап нәдер-кә?» диен ой билен чьщамсыз гарашды. Эмма Пөкги биржигем ойланман, ики элини салларлады-да, Халназа-рың хем башгаларың йүзине гөз гездирди:

— Хайсы яныңыза гол япайын? Тиз айдың, дилле-ниң!.. Болмаса, ине баха кесдим... Кәрендәниң бахасы... бәш мүн манат!

Халназар еңиллик билен дем алды. Пөкги оның йүзи-ниң ачыланыны гөрүп, өнкиң үстине артдырды:

— Хер хайсымыза бир йүпек халат. Хер хайсымыза бәш гадак мумыялы гөк чай 'билен бир тикеч ак гант. Элбетде., хожамам ятдан чьпсармалы дәл. Мара гидип-гелжек икй адамының харжы хем шоның үстине! . -

Бәщ мүң манат Артыгың гулагына үйтгешик бир сан болуп эшидилди. Ол онын ялы пулы гермек дәл, хенизе ченли эшитмәнди хем. «Бәш мүң манат... Үммүлмез бир зат! Хий, оны санап анырсына чыкып болармы?» дийии ойланды. Эмма кәрендәни хыялына гетиренде, онын ашагына-ёкарсына гөзи етмеди, ондан өнҗек хасылы өлчемәге сан тапмады. «Мүнләп дайханын йыллык зәхмедини-кәрендесини бир адам нәхили йыгнап билеркә? Хий, ол ере-гөге сыгармы?» дийип дүшүнди.

Эмма бәш мүн манат Халназар бай үчин хич бир зат дәлди. Ол оңа өз гөвнинден он мүнден артыграк чыкарыпды. Ондан иң азындан отуз, болмаса элли-алтмыш мүң манат эмеле гелҗегини аңлаярды. Шейле-де болса, ол өз небсиниң өнине серхет чекип билмеди. Эмма йүзлей гаранда, мирапларың хем гөвнинден турды: бир сам лым диңиргәнден соң, ниетини мәлим этди:

— Мираплар! Бәш мүң манат агызда аңсат. Эйсемде болса, Пекги мирабың агзындан бир сөз чыкансон, мен оңа өңинден вада беремсоң, онының сөзини ерде гоюп билмен. Гой, эрмени гынансын: бәш мүң манат кабул!

Көпчилик аң-тан болды. Кәрендәни чекелешмән, дартышман, сөвдалашман, айдылан баха алынҗагы хич киминң акылына лайык гелмеди. Аслында, кәрендәни, оньщ бахасыны хич ким елчәп хем билмеди. Халназарың бир гоюн алып-сатанда, йүз чекелешйәнини билйән Артык оңа хас хем хайран галды. Ол өз янындан: «Халназар бай, хакыктадан-да, пәлини дүзедипдир. Онын иле ягшылык этҗеги чыны» дийип тассыкламакчы боланда, Халназар сөзиниң соңыны етирдн:

— Йөне вели, мениң екеҗе талабым бар: кәренде үчденбир болмалы!

Соңкы сез хатда мираплара-да гең эшидилди. Дайханлары болса гозгалаңа салды. Ким ичини хү-млетди. Ким бир зат дийип хүмүрдеди. Артык өз янындан «Вах, Сары агаң герек ери!» дийип ахмыр чекди. Сарының чандырлы арчын бнлен биле Ашгабат түрмесинде отураныны ядына салды'-да, сакланып билмән сесленди:

— Хий, шу вагта ченли үчденбир кәренде болуп-
" мыды?

Халназар оңа екеҗе-де дарыкмады:

, . — Хий, шу вагта ченли пәле талал эдилипмиди?

Артык билен янашык отуран Ашыр хем дек отурмады:

— Хий, шейле-де бир найынсаплык бормы?- . .

Черкез хем геңиргеди:

— Шу вагта ченли бәшденбир, дөртденбир болуп гелйән кәренде, бу йыл үчденбир болаймалы болармы? Бу нәхнли канун?

Дүрли ерден чыкан сеслер оны -голлады:

— Шол-а болаймаз!

— Ханы шол болуп билйән болса-болсын!

Пөкги Вала гыкылык эдип, гопгуны бир аз көшетди:

— Дайханлар!.. Гең гөрер ялы зат ёк ахыры! Шу вагта ченлн, хий, адам салгыды дүшүпмиди? Дүшмәнди! Биз шондан сыпм.ак ислейэсми? Ислей&н болсак, үчденбир дәл, ярпа-да болса кабул этмели боларыс!

Черкез ене дуруп 'билмеди:

— Пөкги мирап эден эмгегиң үчден 'бири бөлүнип алынҗак болса, шейле диймәге дилиң барармыдыка?

— Халназар бай Артын хоҗайыны алламак үчин, үчденбир адыны гечирмекчи боляндыр-. Иш җыгба-җыга геленде болса, Халназарбай сизден үчден бирини бәлүп аласы ёк. Бу ынсаплы адамдыр. Ол, экиниңизе айланар, кәренде салар, гидер. Үчденбир диени — онданбир болуп чыкар.

Ашыр оның хер хармана бир гаравул гойҗагыны билйәрди:

— Кәренде алянларың бир нәчесини гөрйәс: дөртденбир карар эдип аланда,. үчденбире гетирйә. Үчденбирв болса, белки, ярпа гетирер?

— Хемме кәрендечини бир аякдан сүрмек болмаз ахыры!

— Бай ага-да аларыны 'бшгсе алласыны гарар өйдемок!

Нобат мирап икирҗиңлемек билен маслахат берди:

— Халназар бай, болмаса, меселем, дөртденбир эдип,. бахасыны бир аз кемелдәйсек нәдеркә?

Пөкги Вала Халназардан өңе дүшди:

—. Бәш мүңден аз пул билен ненең Гүлҗемал хана йүз тутуп билерис?

Халназар дертденбир эдип, ики мүңе аландан, хатда он мүң эдии, үчден бирини аланының аматлыдыгыны өрән оңат билйәрди. Шоның билен биле, ярпа дийсе-де, сөвданың болҗагыны аңлаярды. Хәзирки гаршылыкларың йөнекей җан дурмазлыкдыгына оның акылы етйәрди. Шоның үчин хем ол нәз этди, гайра тесди:

— Мен-ә шоны халка бир аз хемаят болсын *дийив* этмекчидим. Онам дүшүнмейән болсаңыз, гелиң, ин ягшысы бу сөвданы гояялың!

Пөкги чуканак гөзлерини чалт-чалт гьфпылдатды:

, — Кеплемесини билмедик — мәреке позар!—дийип, төверегиндәкилере игенди. Шойдан соң мираплар бйри-■бирлерине игенишдилер. Дайханларьщ башлы-баратдыгыны олар бйри-бирйне йөнкедилер... Сөвда иң соңьтнда Халназарың вслеги билен 1угарды. Ол ягҗымак сее билен гыгырды:

— Ма-вы!.. Мавы ха-ав!

Мавы хәли-шинди чилим отлап берип, ене нәме буйрук боларка дийип галпылдап йөрйәрди. Бирден чоларак вагт душ гёлип, Мехинли оны гүймеди. Олар бирибирине нәзли-нәзли гарашып, яңы ики агыз сөз урушыпдылар. Халназарың сеси етен бадына, Мавы чоммалып отуран еринден зөвве галып ылгады:

— Лепбей ага! Нәме хызмат бар?

— Ери, иирә оварра болуп гитдиң? Хей, мурдар! Нәме бейле гыгырдып дурсың?.. Бар, нахар гетирсинлер!

Халназар бай ак гуйрук кагыздан бир пенҗесини чыкарды-да, Пөкги Валаң элине гойды. Пөкги элине түйкүрип, эпин тутмадык йүзлүклери пенҗесине гысды. Шытырдавук кагызлар ики пенҗе арасына гысылды.

— Бар, илатың дердине ярасын!

— Бар, бириң мүң болсын!

Халатлар-да белленди.

Мәмметвелиң диленҗи гөзлерине гөзи дүшен Халназар оның хем гөвнини тапды:

— Хоҗам, догада бол! Ил бенде бу беладан дынсын. Саңа-да хоҗайындан бир халат!

Мамметвели чөке дүшүп отуран еринден ики элики галдырып, дога этди:

— Ылахым, күЛли мусулман бендесине, ичинде бизиң түркменимизе мәхрибанлык этсин. Бисмиллә, аллахы экбер1 Тойлук болсын!

Нахар башына айлананларындан соң, Гүлҗемал ханың янына Пөкги Вала бнлен Нобат мирабы ибермек карарына гелдилер.

Йигрими икинҗи баш

Ашырың өзинден кичи уясы Огулгөзелиң бахасы үзүлеиине бир нәче вагт гечипди. «Тизрәк гайтарың» длйип, гүнде-гүнаша адам гелйәрди. Оньщ гейим-геҗимлик маталарыны гич гетиренлери үчин, Огулгөзел олары ти-

кип етишип билмәнди. Шоныщ үчин үме эдип, гелин-гызлары ёйлерине йыгнап, бир чабыдыны, ики саны көйнегини, тикйәрдилер. Щоны тикип гутарсалар, Огулгөзели г’айтарьга, өзлери гавун үстине гөчҗекдилер.

Үмә йьгнанан еди-секиз саны гыз-гелин болуп, даражык-өйиң гап бөврини, гөзенегини, кесе-төрини тутуп отырдылар. Оларьщ ичинде»»Айна-да барды. Асмана галыи, түйнүкден гечйән гүн шөхлеси гаража өйин ичине боллук билен ягты дөкйәрди. Гүнбатар дулдакы богдакларың үстине дүшен гүн шөхлеси күмүш чайылан ялы ялпылдап, оның гайтгыны өйиң ичини долдурып дурды.

Дишлери акҗарып, йүзлеринде яггылык ойнаян гелинлёриң гүррүңлери Огулгөзелиң үстинден дүшди. Улы бөрүкли, секизсим алынданңылы, бәш гошма билезикли, згни кетени көйнекли, сарыягыз бир гелии — Халназар байың ортанҗы оглының гелни, сөзе башлады:.

—■ Огулгөзелиң шу вагт ичини ит йыртяндыр!

Оның сөзини думлы-душдан алып гөтердилер:

— Бол, бол — шу вагт Огулгөзел бол-да!

— А гыз, оның нәмесини күйсейәсиң?

— Оның бу вагт йүрежиги атыгсап дурандыр!

— Муның ©зи бу ерде болса-да, төвии башга ердадир!

—■ Сабыр эт, кейгим, санлыҗа гүниң галды!

— А гыз, сен бир гүнден хабар бер!

— Гүн нәмемишин, гыз, чай ичим салымы айтсана!

Чепбетөв чабыдың өңини сырап отуран Огулгөзел игенди:

— Бидерек са!махуллашьш отурмаң-да, гойсаңыз-ла, гызлар!

Гелинлер өңкиден бетер алып гөтердилер:

— Кейгим, оениң гүниң хеммәмизиң башымыздаи гечендир!

— Оның дили нәме дийсе-де, гөвни башга хилидир-ле!

—■ А гыз, ана гөрсеңиз-ле! Оньщ ики эрни бир ере геленок!

— Вий, гыз, утанавери! Ичиңдәкини йүзиңе чыкармаҗак болавери!

Олар җакгылдашып гүлүшдилер, Огулгезели мүйнүргетдилер. Оларың арасында бир чувалгыз барды, шол Огулгөзеле арка чыкды:

— Сизиң болушыңыз нәхили? Бу пакьф инди агласынмы?

— Гитҗегине гынанян болса, агламаңам дурмаз.

— Вий, гыз, Нәзигиң айдяныны! Нәме үчин гынансын!

— Яныҗа мурты табан огланын гойнына гысылҗагынамы?

— А гыз, тикенекли мурт нәзик яңагы чүмшүллетсе билйәмиң!

Огулгөзел йылҗыраклап дуран йүзине чынлакай сыпат бермәге чалышды. Эмма ода гурбы етмән, дишини акҗартды:

— Ери, оварра болсакыз-ла! Башга гүррүң тапмадыңызмы?

Огулгөзелиң игенҗине гараман, дегишмек узак вагт довам этди.

Ашырың гелни бир ян четде ишлән болуп отурса-да, оның йүзинде ренк-пет ёкды, чендан ысгынсыз үсгүрйәрди. Ашырьщ эҗеси болса чай-чөрек аладасы билен хысырдап йөрди. Ол бир гирйәрди, бир чыкярды: Гелин-гызларың шатлыгына, бир яндан, бегенсе, икинҗи яндан, Ашырың аладасыны ядына салып гьгнанярды. Ол, пәле хабарыны эшиден вагтында, тамдырың башында өзинден гидипди.

Гелинлериң арасында пощылардан гелйән хатлардан, урушың газабьгндан башлы-барат. гүррүң гитди. Сөзиң соңы, гиҗеки болуп гечен кәренде сөвдасына, Гүлҗемал хан меселесине барып етди. Гелинлерден бири гулагына илеи хабарлардан гүррүң берди:

— Халназар байың дөвлети ырылмасын! Ол бенде илиң хайры үчин кәренде баханасыбилен дүнйәниң пулыны беренмишин: «Мана асыл кәрендәңизем герек дәл, пул карз болайсын» диенмишин...

Башга бири глини ишинден чекип, оның кеҗине гайтды:

— А гыз, сен оны арша чыкарайдың-ла. Или аллаян, дайханы ач гойян Халназар дәлми? Оның дили сүйҗем болса, пикири авылыдыр.

Гартаңрак бир аял гүррүңи сазламак иследи:

— Гүлҗемал хана пул гиден болса, ишаллам иш дүзеЛер!

— А гыз, ол, ак патыша билен доган окашанмышын. Доган-доганың сөзини ерде гоймаз ахыры!

— Гүлҗемал ханың диенини этмесе, ондан горкманам дурмаз! Дили ясы түркмен бир яна эңсе, оның өңинде дуран зат болмаз!

Хер ким өз акылышың етишине гөрә сөз оклады, газап-

лар дөкүлди, ынанчлар артды. Ене йылгырмак, ене дегишмек, ене гүлүшмек башланды. Вәширәк бир сөзе Айна-да йылгырды. Онын нәзик гөвни ачылып, гызыл гүл ялы гөрнүш берди. Эмма оньщ ол гөрнүши узага чекмеди. Аж.ы дил оны зәхерледи. Алындаңылы гелин оңа кинаялы сөз оклады:

— Түвелеме! Айна гыз ачылан бир гүле дөнүпдир! Сабыр эт, гыз, багтыңам басым ачыля.

Айна ол киная дүшмеди. Ол оның сөзини өз янындан ёруп, якын вагтда Артыга говушжагына ынанды. Эмма үмечилериң гүррүңи Айнаның гөвнининиң терсине болуп чыкды:

— А гыз, бая гелин боланыңам багты ачылмазмы?

— Ачылманы нәмемиш, гыз!

— Әхли эсбабы үпжүн шәхер ялы ей оның эркине гечер. йүпеге булашар. Гызыллы шая долашып, гүн ялы шөхле берер.

Шол сөзлер Айнаның эндамына найза болуп санҗылды

Гыз экежили бир гелин шейле дүзгүни арзув этди:

— Ылахым, шейле багт хемме кишә-де миессер болсын-да1

Айнаның җаны янып, «Хернә, худайым, шоның ялы «багт» сизиң маңлайыңыздан диресин-дә» дийип, даласы гелди. Эмма долан богазы сөзлемәге ыгтыяр бермән, зордан ювдунды. Айнаның дердини пайлашмак биленми я киная билевми — оның тарапыны чальш гепләнлер хем болды:

— А гыз, йөне-вели, барҗак йигиди өзи билен бойдаш дәл-дә!

— Баллының дуллугы дәлми? Түкжшксиз дөвлет онча-мунчаның үстини өртмесе болмаз ахыры!

— Хава, гыз, бол-элинлигиң өз-ә говы затдыр, йөне вели, эл гөрен худай урана яраныбам болмаз.

— А гыз, оньщ үстине оның ызының тиркешигем бар-ла!

Айна хашылап дем алды. Онын ягты йүзи солды: бир агарян ялы, бир гөгерйән ялы гөрүнди. Ики гашының арасында чызыклар эмеле гелди. Оның гунча ялы додакларында гымылды, яңакларында овунжак тисгинме мәлим болды. Оның думлы-душына җабҗынасы, зәхерини пүркеси гелди. Эмма оның адатланмадык агзы аҗы сөзе бармады. Ол диңе еке агыз сөз билен нәразылыгыны дуйдурды:

— Аю гызлар, арзув эдйән болсаңыз, шоңа сиз өзиңиз барайың!

*

Айнаның дашына ямашгандан гечдилер, оны думлыдушындан чекеледилер:

— А гыз, хемме адама бейле багт миессер гелйәми нәме?

— Шейле багт — багтлың алындан чыкя!

— Нәз эден болмасана, кейик! Иүрежигиң бөкҗәп | дураныны билйәс-ле!

— Бу гүн сүлмүрән болса-да, эрте бай гелни болансоң, оның билен кеплешмек хем аңсат дүшеси ёк!

— Оның дийййән-ә, чеп гөзиниң азаҗык гүлем бар болса герек?

— Айна ялы гунча эл илдирениң гүлем билдирмез, готурам!

Айна иңңесини нирeден санчяныны билмән, диңе иң соңкы сөзе җогап гайтарды: ,

— Айна гүлем болмаз, хер етениң элине-де илмез!

Айнаның чынлакай гахарының геленини аңланларындан соң, гүррүңи башга яна совдылар. Айнаның ганы гызып, иң соңкы дережә етди-де, хич бир зады акыльгадан дурлап гечирип билмеди, хопугьш дем алды, гөзлерини ялпа ачды.

Шол вагт Артык билен Ашыр тиркешип гирди.

Айна Артыгы гөрен гөзине ынам этмән, гайтадан ене серетди. Шондан соң еңиллик билен дем алды. Оның еңки гайгылары, өңки ойлары шол вагтьщ өзинде алла оварралара учды, оның ерине шатлык шөхлеси 'гелип гонды. Айнаның эли ишде болса-да, гөзиниң гытагы Артыкдан айрылмады. Оның овунҗак херекетлерине ченли эсеван этди.

Артык гүнбатар дулда Ашыр билен янашык отурды.

Айнаның шатлыклы гөзлери балкылдады, эндамы тикенекледи, гарынҗа ялы бир зат эндам-җанында гымылдашып гезди. Ол, Артыгы габанмагынданмы, нәмеден хем болса, бир етмези бар ялы сызды, оның нәмедендигини өзи хем дүшүнмеди. Шол вагтда болса сарыягыз вәши гелин гыйык гарады-да, янындакылара пышырдады:

— Юмрук ялы огландан утанып нәме, гыз!

Оның янындакы гарагыйчак бир гелин дашына чыкарьш айтды:

—■ Хава-ла, мурт табан огланҗык-ла!

Гелинлер өз араларында адаҗьпс гүрлешдилер.

Артык барасында «оглан», «огланжык» сөзлер Айнаның бөврини гыжыклады: оның додаклары чала йылгырып, дишлери акжарып гөрүнди. Айна Артыга бир серетди, элиндәки сапагына бир гарады, еринден туруп, оны Артыга дакасы, онын сөйгили ысыны аласы гелди. Эмма өзинде гүйчсүзлик ялы бир сандырамак сызды-да чекинди, башыны ашак салды.

Алынданылы, атшлары билезикли гелин сачбагынын дүнмелерини шаңңырдадып, еринден галды, сесини чыкарман, Артыгың янына барды-да чоммалды, алкымындан айлап алан кетени гынажының ужыны чала дишләп, гөзлерини гүлдүрди. Оның якымлы бузгунч ысы Артыгын бурнына урды, гызгын деми йүзине чайылды, эндамыны бир аз чүмшүлдетди. Шол гелин көкен йүзүкли узын бармаклары билен Артыгың чәкменине япышды, гызыл сапаклы иңңесини дүртди.

Айнаның гөвнинде габанжаңлык оды туташды: оның өз сөйхилиеине кесеки бир эл япьшды, оның гейиминден нәмехремиң эли тутды, оның өз ислегини ят бир гелин ерине етирди. Айна шол гелне йигренжи гөз билен гарады, Артыга-да игенди: «Ол нәме үчин кесекиниң ысыны аля? Ол нәме үчин өз янына кееекі гелниң гелип отурмагына, ят элини гейимиве урмагына ыгтыяр берйә?»

Артыгың Айнадан хабары болмады, шол гелне нәхили сөз гатаныны хем дуйман галды:

— Мениң багжыгым бар ахыры!

Ол гелин гөзлерини гүлдүрип, яшмагыны чейнеди, пышырдады:

— Вий, шейлемиди? Мен-ә асыл етим огланмыкан дийип рехим этдигимди!

‘ Шол гелин чәкменден иннесини гечирип билмедик киши болуп, көп әгинди, Артык билен кинаялы сәз урушмага бесленди. Шол ягдай Артыга хем кем ярамадык ялы сызылды. Ол хенизе ченли гелин ысыны алманы үчин, илки бир хили геңрәк ялы дуйса-да, шайлы гелниң өз янында шаңңырдап отурмагы — оны бир дереже ёкары галдырды. Ол өз янындан «Айнам хем бир вагт шейдип отурармыкан» дийип ойланды. Шоның билен бир вагтда, шол гелне жогап гайтарды:

— Шейле йүреги юка машгала барыны билсем, мен якамы гәзледер йерермидим!

— Вахе-ей, нерессе!

— Бә, сен гелин мени яман кичелдйән ялылыгьщ бар-ла!

— Бужагаз огланын айдяныны гөр-ле! Кичелтмек дәл, агзындан сүйт ысы гитмедик огланларын, йүзинден, маңлайындан сыпамагам гелишмән дурмаз.

— Нирeден алдык бейле багты!

— Гелен багтың гадырыны билмәге-де бир үщүк геревдир!

— Сүйт эмйән оглан сокжап-сормакдан башгасыны нәбилсин!

Шол гүррүңлер Айнаны бүс-бүтин одукдьфды: «Хакыкатдан-да, Артыгың езинин пагтасынын неми бар экен. Белки хем, мана гуры дил берип, башгасыны... Ёк! Бейле дәлдир! Ёгсамам, онын билен ол нәме үчин шейле сүвүмсиз гүррүңлер эдишйәр? Ол нәме үчин мени хеләк эдйәр? Нэме үчин ол мениң башымы айлаяр?» дийип ойланды.

Айнаның йүреги гүрсүлдәп урды: еринден туруп тоиулмагы, икисиниң арасына дүшмеги, гелниң якасындан тутмагы, Артыгың йүзини гызартмагы йүрегине дүвди. Эмма Айна оны эдип билжекмиди? Отуранлар она нәме диерди? Артык бирденкә «Ери, менде нәме хакың бар?» дийәйсе, оңа нәме жогап гайтарып билерди? Асыл, хич бир зат хем болманда, Айна отуран еринден гозганып билжекмиди?

Айна үмә гелйән йигитлере сапак дакыляньшы билседе, кинаялы сөзлере агыз баряныны, ики сөйгилиниң арасына ■ дүшүлйәңини, гөзе чөп атыляныны билмейәрди. Шоның үчин хем нәме этжегини билмән, межнун болуп отырды.

Шол гелин еринден гобсунып турмакчы боланда, Артык жүбисинден чыкарып, ики саны күмүш ярым манатлык тутдурды. Ол озал шейле болжагыны билип, тайынланып гелипди...

Артык шол гелниң бойына, ак өкжелерине, балак агзының кештелерине гарап, бирден Айна гөзи дүшди. Айнаның йүзинден гар ягярды. Ол Артык гелип отуранда, Ашырың эжеси билен гүррүн эден вагтында, гүлүп, йылгырып отырды. Хәзир она нәме болдыка? Оның йүзинде гайгы гатышыклы ынжы аламаты сайгарыляр. Ол, асыл, иннесини хем газап билен санчяр. Ол нәме үчин Артыга гарамаяр?..

Айнаның гөрнүши Артыга-да тәсир этди. Ол, йүзини ашак салып ойланда, гүпбе ядына дүшди: Артык Айна-

нын, дакҗак сапагыны башгасына дакдырды, шол гелин билен сувҗык сөзлер сөзлешди. Айнаны габанҗанлык атына атландыран, газабыны гетирен, ынҗыдан, Артыкдан өйкеледен, элбетде, шол ягдайдыр!.. Артыгың йүрегине иңкис гитди. Ол бу ере Айна билен гөрүшмек, гез гүлдүришмек үчин гелипди. Эмма Айна оңа гаранок. Элбетде, она себәпкәр-де Артыгың өзи... Артык шол ойлар билен бөврини диңләп отурды, Ашырың бир зат барада хабар гатаныны-да эшитмеди... Айна гамлы гереҗини Артыга бакан айланда, оның мүззерйәнини гөрди, эден ишине өкүнйәнини сайгарды. Айнаның гөвнине бир аз арам гирди: *хакыкатда*нам, ол Артыгыңгүнәсидәл ахыры! Ол нәме оны чагырып элтдими? Адат шейле ахыры!.. Айнаның йүзи ачылды, Артыгың халыны гайгырмага башлады. Артык ишини ташлап, йөрите өзи үчин гелени ол билйәрди ахыры!

Артык башыны галдырьга, гөзиниң гытагыны айланда, икисиниң гөреҗи тапышды, икисиниң хем гөзлери гоша лампа болуп ялпылдады, йүзлери айдыңлашды.

Айна үмә бесленип гелипди. Оның шайлы бөрүгине, гызыллы гупбасына, айдың йүзиңе шөхле дүшүп, ичерик хем, Артыгың йүрегине-де ягты берйәрди. Оның гара готазлары ики ян эгниниң үсти билен дөкүлип ятырды. Ики гөвсиниң үстинде салланян гоша өрме сачлары товланҗырап, тикип отуран чабыдының ашагында барып гизленйәрди. Олар голайына барсаң, үстиңе зыңҗак ялы, бойныңа чолашҗак ялы гөрүнйәрди. Айнаның еңиллик билен ишлейән сүлүк ялы бармакларының хер хайсының бир хүнәри бардыгы гөрүнип дурды. Гүр токайың ичиндәки ак бөвшеңлиге меңзейән гиң маңлайының этегиндәки гыйма гара гашлары, нәзик габаклары, энайы додаклары —оның трк базарыны өлчегсиз гиңелдйәрди.

Артыгы шол гөрнүш гувандырса, Айнаны-да Артыгын хошаллыгы шатландырярды. Оларың башларындан башлы-барат пикирлери — шемал деген акбаш тозгасы ялы тозады, орунсыз өкүнчлер совулды. Олар бири-биринин гөреҗи билен сөзлешип, гөреч билен вада беришдилер.

Гелинлер билен йигитлериң арасында бир аз вәши гүррүңлер урушыландан соң, гүррүң пәлелик төверегине айланды. Ашыр вәшилиге салып, оларың тарына какып гөрмек иследи:

— Гелинлер, сиз билйәмисиңиз — ак патышаның гылыгам-а гең дәл?

Алындаңылы гелин бөрүгини ики эли билен илеррәк сүйшүрди:

— йигрими яш элиңиздекә — ене нәмәң гайгысыны эдйәсиңиз?

— Элбетде, сизиң гайгыңызы!

— Сен аркайынҗа болай: бизи пәлелиге әкидеслери ёк.

Артык Ашырың ерине җогап берди:

— Ашыр сизиң билен биле гитсе, гынанасы ёк-ла! Йөне...

— Ери йөнеси нәме?

— Ол, гөзмонҗугы ялы гелинлериң сөйгилисиз галҗакларына гынанямыкан өйдйән.

Алындаңылы гелин «Сиз гитсеңиз, гитмедиклер хем болар. Бизиң үчин аррыгыңызы гынамаң» диеси гелди. Эмма гөвнининиң нәзик еринден туран бир үнҗи оңа дилини етирмеди. Шол үнҗи Айнаның йүзинде айратын хем эшгәр гөрүнди.

Йигрими үчүнҗи баш

Айнаның мундан үч гүн өң кесен дүйпхалысы гөзенегиң өңинде язылгы ятырды. Мама шол дүйпхалың үстинде ятып-турандан соң, айбогдащыны гуруп, чай ичмәге отурды.

Ол биринҗи чәйнеги бошадып, икинҗисине япышды. Оның маңлайыны кертип дуран бөрүгиниң ашагындан бурчаклап галан дерлер бири-бирине тапышды, юмры додакларының үсти билен эңегине бакан сырыкды. Мама гөк чайың тәсири етди. Алкымындан айрып ташлан гыңажы билен дерли йүзини сүпүрди. Ики эли билен ики гөвсиниң ашак янындан тутуп, көйнегини елпеди. Бөрүгини бир эли билен галдырып, келлесини гашады, эмма канагатланып билмән, бөрүгини чыкарды: сачының этеганден келлесиниң кертиги мәлим болды. Ол, башыны ашак эгип, бөрүгиниң ичине середенде, бурнына агрылҗык ыс урды, эмма ол ыс оның сеңригини йыгыртмады: шол ыс билен ол адатланыпды.

Гүндогар дулда күрте якасыны бежерип отуран Айна, эҗелигине гөзини айлады: оның дерләнини, гөк чайын кемсиз етип башланыны герүп, йүрегиндәки чыбаныны ярмакчы болды. Айна, эҗелигиниң кейпи көк вагты ялбаранда, оны бир аз ырярды. Хәзир шол вагт етендир дийип дүшүнди. Адаҗыкҗа:

—- Эже,— дийип сссленди.

Мама соватмак үчин айлап отуран кәсесиниң гъгмылдысыны саклап, галың габагыны галдырды, Айна бакан. серетди. Айна айтҗак сөзини айдып билмән, йүзини ашак салды. Маманьщ нәзик дуйгылары сызмаян бейниси, Айнаның ички халыны анлап билмеди. Ол, чайыны ызлы-ызына овуртландан соң, пархсыз бир сес билен:

— Нәме, гыз? — дийип сорады.

Айна гөвүнсиз йылгырды, икирҗиңледи, кынлык бнлен дилленди:

— Эже... сиз гуда болямысыңыз?

Айнаның сорагы Мама хич бир вежден тәсир этмеди. Ол: чеп аягыны узадып, элиндәки чайыны хорпулдадып ичди, бирденкә болса гөзлерини мөлердип, «Ери, шу сораг гызын. соражак сорагымыдыр!» дийип геңиргенмек билен ойланды, эйсем-де болса, нәме үчин сораныны билмек иследи.

— Ери, нәме үчин сорадың?

— Ай, хич-ә... йөне, шейлерәк ялы гөрйән.

— Ол, бизиң ез ишн-миз!

— Шейледир-ле, эже... йөне...

— А гыз, утанаңокмы? Эне-ата мүңкүрлик этмек, улы гыза айя болар! »

Айнаның йүреги быҗыклап, эҗелигини газап бнлен даласы гелди, эмма оның гылыгына белет боланы үчин, Маманың гөвнини гөрмәге, оны бир аз гөтергилемәге чалышды:

— Ёк-ла, эжежан! Ынанмазлык этдигим дәл-ле!

— Эйсем нәме?

— Агзымы аша етирен эҗемиң яманлыгының ёгыны билйән-ле!

Мама өвүнмәге башлады:

— Сени бир машгала санына гошҗак болуп, мениң ■ гәрен гәргими, хий, йөне гояй!.. Бай азап чекендирин-ә!...

— Гадрыңы билйәндирин, эжежан!

— Хава, хер зат болса, рәхнедим говущдьгмыка хас.ап эдйән.

«Рехнет» сөзине оларың икиси хем бир маныда дүшүнди. Мама өз янындан «Хер нәче азап чексем-де, иң соңында бол-телкилигиң гырасындан барян» дийип буйсанды.. Айна болса «Энелигим мениң гөвниме серетмән, мени үвеҗек! Мениң аркамдан бай болуп, ене көпрәк ийип, ене көпрәк ятжак» дийип дүшүнди. Айна гайгылы бир гернүшде бойныны бурды:

— Эжеҗан!..

Мама ятаган өкүзин гөзи ялы гөзини агдарып серетди:

— А гыз, сенин болушыщ нәтүйсли?

— Мени... сатман!

— Хей, самсык башы кесилен!.. Сени сатман, нәме мүҗеррет гечирис өйдйәмиң? Ери, оварра бол! Сенден юрт оглы боласы ёк!

Айна кынлык билен ювдунды:

— Мени машгалалы дула берҗек болйсыңыз ахыры!

— Хей, мурдар тула!.. Дул боланы нәмемиш? Өзиң •билен деӊ-душ оглан. Ине гөзиңе сөвейин шәхер ялы өй!

Айна яшлы гөзлерини балкылдатды:

— Өем герек дәл, евзарам!

— Тур-а, башы кесилен! Ягшам бир кеп тапдың!

— Оның чагасам бар ахыры!

— Мен сениң какаңа чага үстине гелмәнмидим? Мен •сени йүксүндимми?.. Сен, §зиң билен деӊ-душ оглана берилҗек боланда, ене шумҗарясың? Шумэ^арып гал, шумҗарып галан! Ягшылык билмез башы кесилене нәме диерсик? Тур, гөзивд яндак.билен сүпүр)

Айна хоркулды арасында сөзини бөлүп-бөлүп айтды:

— Эжеҗан... мениң сенден башга **кемим** бар?.. Сен мана рәхим эт!.. Мени өз элиң билен ода көсеме!

— Лал болсана, ер чекен! Мен-ә сениң багтлылыгыңы ислейән. Сен гайта...

Айна онын сөзини кесди:

— Мана бейле багт герек дәл!

— Шу вагт шумҗаран болсаңам, мениң гадрымы соңра билерсиң! Менем илки бада сениң ялы гөзими сыкыпдым.

— Эжеҗан, сен өз арыңы менден чыкарҗак болма!

Мама өр-гөкден гелди, ичип отуран кәсесини дазырдадып зыңды:

— Хей, сачы кесилен! Мен-ә сени'бир адам хатарына гошҗак болян. Сен, гайта, мени масгаралаярсың!

— Шоның ялы хатарда боланымдан, үзүлиплер галайын!

— Сем бол!.. Мен өз этҗегими-өзим билйән!

Айна эжелигиниң йүзинин чытыланыны гөрүп, өнкиден бетер газапланды... Айна яшрак вагтында Мама оның эзенегинден чекип: «Галман гечсең болмаямы — галман гечен'.» дийип силтерлейәрди. Шол вагтда-да оның йүзи хәзиркиси ялы гамашярды. Айна шол вагтда сесини чыка-

рыга билмән, гөзинден яш акдыранда: «Хей, шумжарып галан! Сени сатлыгың яманына сатып гойбермезмикәм!» дийип гаргаярды. Маманьвд ол вагтда, белки хем, бейле күйлер ядына гелен дәлдир? Эмма Айна үчин башдан тайынланып гелйән бир план ялы дуюлды. Айна иң соцында йүрегинин посыны дөкди:

— Мениң өз эжем болса, мениң шейле агламагыма дөзермиди?.. Сонаны хәли шейдәймерсиң!.. Өвей эне боланың үчин, менин, халыма рехим этмән, мени яндырмак ислейәрсиң!

Маманың гонжына гор гуюлды. Ол өр-гөкден гелип, газап билен титреди, богук сес билен гыкылык этди:

— Дёгимсизе ж.ан чекениң — музды гара гылыч — дийилени догры экени! Ин. соңында сенден алжак алмытым шумыды?.. Мен совугы билмедим, ыссыны билмедим, гана укымы алмадым, энеси өвей дийдирмеҗек болуп, оды өзиме басдым...— Маманың богазы долды, сөзине довам эдип билмән хамсыкды, мәзлешен гөзлерине яш чайылды.

Энели гыз икиси хем аглады.

Айна эҗелигине рехим этдими *я!* инди йүреги юмшандыр, *меңин* арзымы эшидер өйтдими,— эжесини гуҗаклады, ялбарды:

— Эжежан!

Мама өңкиден бетер гыкылыклап, оны силтерләп гойберди:

— Ек бол, ер чекен!

Айна эллерини ере уранда, гөз яшлары сычырап гитди.

Йигрими дөрдүнҗи баш

Нобат мирап билен Пөкги Вала Гүлҗемал ханьвд ховлысына баранда, хызматкәр оларың өңинден чыкып, кечҗе тарапа бакан элини салгады:

— Мыхман болсаңыз, ол тама барың!

Хызматкәриң сөзи, гөркезен җайы Пөкги Валаны канагатландырмады. Ол оңа үнс бермән, ойланман, совал сорады:

— Ханы, Гүлҗемал ханын болян җайы хайсы?

Олар ховлының гүнбатарындан айланып, илерисинден гирипдилер. Хызматкәриң геркезен җайы оларың чеп тарапындады. Гүндогар тарапда болса бишен керпичден нагышланан, үсти демирли, хатара пенҗирели гоша там

гөрүнйәрди. Хызматкәр шоның аңыркы кичирәгине бакак элини салгады:

— Гүлҗемал ханың өз-ә шонда боля.

Пөкги билен Нобат шол тама бакан йүзленди. Хызматкәр оларың ызындан гыгырды:

— Мыхманлар! Мыхман җайы мунда!

Пөкги Вала гаңрылып серетди-де, хемле билен җогап берди:

— Биз ол җая барҗак мыхманлар дәл!

Пөкги Вала Гүлҗемал ханы танамаярды. Ол Амаша боланы үчин, оны езине гарындаш хасап эдйәрди, онын. өзини шатлык билен гаршы алҗагына-да ынанярды. Ол оның чагаларына совгат дийип, бир гадак пүрчүкли кемпут алыпды. Шол вагт өйле гиҗигип, келге ашак салланыпды, Пөкги билен Нобат мирабың көлгеси узап, гаршыларындакы диварың йүзинде дикелди. Ондан соң тамдан хем гечип, өңе бакан херекет эдйән гоша көлге сүйнүп гитди.

Тамың эйванында бир задың күйине дүшүп отурак гарры аялың ойыны шол кәлегелер позды. Оның янына өзиниңкилерден башга гелйән-гидйән өрән селчейди. Өзиниңкилерден болса гошаланышып йөренлерй ёкды. Барлары хем тамың бейлесинден айланып гелмән, ейлериң гапысындан, гаршысындан гелйәрдилер. Ол хениз шол көлегелериң нәмедигини сайгарманка, ики саны адам гелип, оңа салам берди. Гүлҗемал хан эпей адамлара үшерилип середенден соң, гөвүнсиз җогап гайтарды:

— Хелик салам.

Гүлҗемал хан кене йүзини өңкиден бетер агралдып, «Сиз кимлерсиңиз? Мыхманхана ол ерде ахыры!» диймекчи боланда, Пөкги Вала хорҗун-ыны эйвана ташлап, оңа бакан еңли голыны узатды:

— Гүлҗемал эҗе, ханы, герүшели!

Гүлҗемал мәхетдел галды. Оңа ойламага-да вагт галман, диңе ез яныyдан «Хернә якын гарындашларымдан биридир-дә» хасап эдип, ики элиниң аясы билен Пәкгиниң донлы билегине какды. Ондан соң Нобат мирабың голы узады, оның хем пагталы еңинден азаҗык тозан гопды.

Нобат мирап аяк үстинде бир аз икирҗиңләп дурсада, Пекги Вала хедүрден, хеззетден озал, хоҗа тазысы ялы, гиң халы дүшегиң үстине гечип отурды. Гүлҗемал хан нәче дикарынлап серетсе-де, мыхманларың кимлер-

дигини, асыл, оларың нирედендигини хем сайгарып билмеди. Пөкги Валаның илгезиклигинден, өвлат адамсы ялы. сокжарУлып барышындан, жыззык йүзиниң кешбинден — Гүлҗемал хан оны өвлатдыр хасап этди:

— Хә, мыхманлар, сораң?

— Ег-а, Гүлҗемал эҗе, өзиңиздендир!

— Өвлат болайман?

— Өзиң хайсындан болсаң, бизем шондан!

Гүлҗемал олара ене гайталап серетди. Эмма өз доганларында, голай-голтумларында олара меңзеш адамларың барыны ядына салмады... Гүлҗемал ханың тутумындан, оның өзини улумсы саклашындан Нобат байың суссы басылды, өзини бир аз йитирҗек ялы этди, дүшек үстине гечҗегини, нәме этҗегини билмән, аяк үстинде ыранып дурды. Эмма Пөкги Валаң -алчаклыгы, Гүлҗемал ханың онын билен сөзлешмеги — Нобат мирабы хем бир аз рахатландырды. Гүлҗемал хан иң соңында оңа хөдүр этди:

— Сиз нәме дурсьвдыз? Дүшек үстине гечиң!

Пөкги, Гүлҗемал ханын саглыгыны сорап башлады, дүрли сораглар, ызлы-ызына гайталамалар оны халыс иризди. ' Оларың сораг-җогабы вагтында Нобат мирап Гүлҗемал ханы сынлады:

Оның яшы етмише сер урса-да, хениз били бүкүлмәндир. Ол чаклаңрак бир аял. Оның эгнинде чекме йүпек совсаны, кичиҗик чүри бөрүгинде ак йүпекден гүлли гыңач. Оның ак реңки бир аз солса-да, хениз эти ончаклы чекилмәндир, йылҗыраклаян гара- гөзлериниң рухы өчмәндир. Оның йүзи сувлы болуп, маңлайындакы йыгыртлар ончаклы сайгартмаса-да, алын дйшлериниң башаша дүтимеги, оларың еринегызылдан диоп тойдурмагы, емшигрәк бур.ны—оны кемпиррәк гөркевйәрди. Нобат бай оның эгин-эшиклеринде оба аялларыныңкыдан кән үйтгешиклик гөрмеди. Эмма оның эти гачып башлан билеклериндэки гывдмат дашлы алтын билезиклер, бармакларындакы брилянт гашлы алтын йүзүклер — оны оба аялларының дакынян шайларындан бир аз айырярды.

Гүлҗемал оларың нирелидигини, кимлердигини хениз сорамаңка, Пөкги Валаның өзи хеммесини айдып берди:

— Гүлҗемал эҗе, бизем сениң вз гарындашларындан. Сен Амашагапаның Сокыларындан болсаң, биз Гошаның Тирҗинлеринден. Сенем Амаша, бизем Амаша. Биз, асыл, сениң өз доганларыңдырыс. Сениң доганың Непесбег — бизиң обамызың гиевсидир!

Гүлҗемал мыхманларьг аңырдан геленлеринде сөймәнди. Ол өз өйинде мыхман кабул этмәге адатланманы үчин, өз янындаи хызматкәрлере гарпапды. Эмма Пөкги Валаның сөзлери онын чагалык дамарларыны гозгады, гөвнини бир аз гөтерди, чай геггирмәге буйравдая соң, Пөгагя билен узак вагтлап гүррүң этди, өзиниң етгинҗек дөвүрлерини ядына салды.

Ол, бай машгаласындан эмеле гелипди. Онын атасы ил ичинде ады тутулян адамды. Өзйниң иң улы оглы Дурды Сока Умсабай дийилен илде белли дул аялың гызы алынып бериленде, Гүлҗемал гулпагыны тасадып йөрен гызды. Соңра ягычылыкда атасының малыны аламан сүрүп, бир аз гурпдан дүшүпди. Гүлҗемал Нурберди хана душандан соң, атасының шөхратындан-да хас шөхратлырак «хан» лакамына эе болупды. Ол, Юсупхан ялы огул догураныиа, Гаррыхан ялы агтык етишдиренине хас бегенйәрди. Оларын, эгинлериндәки пагонларынын ялпылдысына йүрекден гуванярды. Эмма оларың аракдан, шерапдан гайтман, мес болуп йөрмеклери — Гүлҗемал ханын кейпини позярды. Шейле-де болса, Юсуп ханын ил хәкими болмагы, Гаррыханың баярларың огуллары билен достлашмагы — онын дөвүлен кейпини сейиклейәрди. Онын Петербурга барып, ак патыша билен гөрүшмеги, илатын гелин-гызларына докатдырып, йүпек халы багышламагы, ак патыша билен «доган» окашмагы — Гүлҗемалың келтерәк бойыны бир аз өсдүрйәрди. Ики «доган» бири-бирине гол япыпды: патыша, Гүлҗемал хана улы яп сылаг берсе, Гүлҗемал хан Байрамалың бүтин ерини патышаның мүлкине гечирипди...

Гүлҗемал хан шол ойлары ойламак билен өзини бейиклер межлисинде отурандырын хасап этди. Пөкги Валаның гелшиксиз йүзине гөзи дүшенде, бир хили йигренҗилик сызан ялы болса-да, онын йүзинде өз доганының кешбини гөрени үчин, көнелишен гөзлеринде шехле ойнады. Пөкгиниң халы хоржундан чыкарып оклан гызыл яглыклы совгатҗыгы Гүлҗемал ханы ымсындырмады. Ол оңа гөзиниң, гыйтагы билен әңетди. Эйсем-де болса, өз доганы Непесбег геленде хем, шоның ялжак совгат гетирйәни ядына дүшүп, оны гарлавач достлугы хасап этди.

Тамың гойры келгели эйванында ичилйән чайын нешеси Пөкги Вала етди. Онын үстине, кәдисини дишине тыркылдадып, дилинйң ашагына эп-эсли нас гуйды, агзыны пакгылдадып гепледи. Эмма оны декмәге ер тапмады. Ол

бир янына бурулып, бармагы билен ер дөрәгеден я кечәниң бурчыны галдырагадан җытылатмага адатланыпды, Шонын ялы бурулып середенде, халынын, гырасы эл етерден узак гөрүнди. Онын аңырлары хем ренкленен тагта болуп, түф дийип түйкүре ер ёкды. Ол,' агзъшы пакгылдадып, ики эрнинден сары гыллык акдырды-да, еринде» турды, төверегине гөз гездирди. Бүтин төверек тозансыз,. шыр такыр болуп ятыр. Пөкги бир салым додагыны мүнкүлдеденден сон, ики элини эйванын төверегиндәки агажа диреди-де, тамың дүйбине пүркүп гойберди. Агызда эрәв гойы гөк нас тогдарын, тезеги ялы язылып, ак ерде яшыл печать эмеле гетирди.

Гүлҗемал хан Нобат бай билен гүррүңе мешгул боланы үчин, Пөкги Валаның халындан хабарсызды. Ол бирден пычҗылды эшидип, ялта середенде, ак тамыа дүйбиндәки гөк тагма гөзи дүшди. Ол, бу төверекде бүрүнч дәнелери билен буланып ятан гусук гөрсе-де, ялчырап ятан нас гөрмәнди. Онын сенриги йыгрылды, гашьг чытылды, йүрегине буланчаклык етди. Эйсем-де болса, гарындашының йүзини алмагы өзине мынасып билмеди,. өе бакан гыгырды:

— Түфдан гетирик!

Пөкги Вала эден ишине бирҗик хем мүйнүргемән, кирли яп/£.1гы билен агзының сары сувыны сүпүрди-де, оньщ буйругыны тассыклады:

— Берекелла, Гүлҗемал эже! Эдил йүрегим болдыңГ

Гүлҗемал хан өз гарындашларының нәме. үчин геленлерини сорам'аса-да, чен билен аңлаярды. Агшам пәкизе тамда яглы палав ийиленден соң, уруш хакында, пәле барасында гүррүң гитди. Гүлжемал хан олардан хабар алмаңка, Пөкги Вала ңаслы агзыны пакгылдадып, нәмеүчин геленлерини мәлим этди:

— Гүлҗемал эҗе, пәлелик ил башына дүшен бир мусаллат болды. Халкын демлигини даралтды. Эмма яраданың өзи хорламайын дийсе, хөтдесинден гелйә: «Гүлҗемал хан ак патышаның янына гитҗекмиш. Теке-түркмендеи пәле алмасыны галдыртҗакмыш» диен хабар яйрады.

Гүлжемал хан улумсыланды. Ол, агаран сачларыны йыгыртлашан элиниң аясы билен ики-бака йылмады:

— Хава, Пөкги бег, худайың өзи мениң йүрегиме шоның ялы бир хыял салды. Мен оны өз борҗым дийип билдим.

Гүлҗемал ханың доганларында «бег» лакамы барды.

ТТөкги Вала бег диймеги хем, оны өз гарындашы хасаг эдени үчинди. Пөкги агзындакы насыны түйкүрип, бе1 сыпатына гирендирин хасап эденден соң, сөзиңе довам этди:

— Хава, Гүлҗемал эже, иллер саңа харҗылык *үчт* пул йыгнаямышлар дийип эшитдик. Бизиң халкымыз Нобат мирап икимизи сениң яныңа иберди. Тапанымызда? харҗылык хем гетирдик.

— Бәрик гайдаңызда, полковнигиңизден .сорадыңызмы?

— Ёк. Сорасак гойбермез хасап этдик.

— Изинли гайдан болсаңыз, ягшы боларды.

— Нәме, көсси етер өйдйәмиң?

— Полковнигиң, янаралың мениң, элбетде, еләмдеь хем гечип билмез!

— Эйсем нәме?

— Изинсиз гайданыңыз үчии, сизе эзъет берермикәг •өйдйән.

Пекги Вала парлаккүшлүге салды:

— Пәхей, Гүлҗемал эже, сен аркамызда баркаң, бизе дил етирҗек адам бармы?

— Хава, доганым! Мениң адымы берсеңиз, эл батыраи болмаса герек.

Нобат мирап додакларыны мүңкүлдедип серетди:

— Гүлҗемал эже, додйә, меселем, бирнеме харҗылы» йыгнанямы?

— Хава. Пул билен бир иш битҗек болса — битерче болды.

— Болаверсин!

Гүлҗемал хан олары өзиниңки хасап эдип, кимиң нәче гетиренини бир яныңдан санап уграды:

— Дүйн Көпек байлар отуз мүң манат гетирди. Душакдан Чары молла дагы йигрими мү1?манат гетирип гитдилер. Сарык байларының хер бириид&н он мүң йигримк мүңләп гелйә. Марының хер обасы гетирмеди диеңде — он мүң манат гетирйә...

— Хей, берекелла!

— Хава. Озал бир үч йүз мүң манат. Онсоң ики йүа мүң билен элли мүң манат. Онсоңам... Хава, гараз, эп-эсли мамла йыгнанан болса герек.

— Хернә худайым, дост диенини эдәеди-дә!

— Хава, Пөкги бег, өлмәңкәм, шу сапарам бир иле ягшылык эдип биләйсем, дүнйәде арманым галанок.

Нобат мирап .Гүлҗемал ханын, гүррүңини эшиденден еон, өз гетирен пулларыны аз хасап этди, пул гетирдик дийип, агыз долдурып айтмага чекинди. Эмма Пөкги Вала үчиң утанч дийилйән ят бир зат боланы үчин, Нобат мирабы голлады:

— Гүлҗемал эже, бизиң халкымызың ончаклы бай дәлдигини өзиң билйәнсиң. Биз саңа бәш мүң манат пул гетирип бердик!

Бәш мүд Гүлҗемал хан үчин бәш манатдан энайы дәлди. Эмма өз доганлары боланы үчин, оны азырганмады.

— Зат кемим ёкдыр, доганым! Сизиң ат тутуп гелениңизиң өзи — мени ёкары дережә гетерйәр.

Нобат мирап сакгалыны сыпап, өз гевниндәкини айтды:

— Гүлҗемал эже, доган-доганың гөвнини йыкмаса герек.

Гүлҗемал гашларыны герип, улумсылык билен йылгырды:

— Непесбегден йылы етеләп хат-хабар алмасам-да, ак патышадан хәли-шинди совгат-салам, сылаг-серпей гелип ДУРяр- ,

Гүррүң узак вагт довам эденден соң, Пөкги Вала пулыны санамага дурды. Гүлҗемал мүрзесини чагыртды:

— Кимден нәче гелсе, атба-ат, җикбе-җик яздырып гойян. Кимиң нәче гетирени, ушлыба дүзүлен монҗук ялы — хеммесиниң хасабы бардыр!—дийип, өз доганларына ишиниң берклигини мәлим этди.

Ак йүзли, чокга сакгаллы, гезлери бир аз шуллырак мүрзе халының үстинде екедыз отурып, галамыны, д^птерини элине алды. Пекги Вала оның язҗак задЫны агзйна салып берди:

—■ Теҗениң илатындаи дийип яз. Гоша обасындан дийип яз. Пөкги мирап билен Нобат бай дийип яз. Гүлҗемал ханың гарындашлары дийип яз. Яздыңмы? Язан болсаң, ханы бир ока... Хава, пэледен бошамак үчин дийип яз. Гүлҗемал хана бәш мүң манат нагт пул гетирип бердилер дийип яз. Яздыңмы? Ханы онда бир ока гөрейин... Ек! Оның болмандыр!..— Мүрзә бакан бармагыны чоммалтды.— Бар болушың шумы?.. Гайталап яз. Илатың бир агыздан сайлап. иберен векиллери дийип яз. Өрән ынамдар адамлар дийип яз. Пекги мирап гурплы адам дийип яз. Нобат бай өз обасынын, мирабы дийип яз. Гётирен- пуллары ялаң йүзлүк дийип яз...

Пөкги Валаньщ сонсуз яз-язлары Г.үлжемал ханын йүрегини булады. Башга бир гелен адам Пөкгиннн ондан бири ялы сакырдан болса, Гүлжемал онын пулының үстине түйкүрерди. Эмма Пөкги Вала өз доганы боланы үчин, чыдамакдан башга чәре тапмады.

Пөкги Вала ене яз-языны довам этди:

— Яздыңмы? Ханы язан болсаң, бир ока гөрейин.. Ёк! болмандыр. Сениң акылың нирәңде? Нәме үчин бейле чашясың? Гүлҗемал эҗе сана нәме үчин чөрек берйәр?.. Яз! Эрмени хожайына кәренде сатып, пулы Халназар байдан алыпдырлар дийип яз. Хава, ондансоңам яз... Нобат бай, ене нәме ятдан чыкаран задымыз бар? Ёкмы? Ханы онда ене бир ока гөрейин. Ялнышан болайма!

Мүрзе, Пөкги Валаны ахырында канагатландырды.

Пөкги Вала эртир гайтмакчы боланларында:

— Гүлҗемал эҗе, Юсуп еген билен хем бир гөрүшсек нәдеркә? —дийип сорады.

Юсуп хан гиҗеки гелен чиновниклер билен узак вагт кейп чекип, гичден соң ятышы боланы үчин, Гүлҗемал оңа башга бахана тапды:

. — Егениңиз бир аз нәхошрак. Белки, индики бир гелениզде танышарсыңыз.

Йигрими бэшинщи баш

Икинди азаны айдыланда, Халназар бай гыссанмачлык билен тәрет гылмага башлады. Ол сынҗа гыльш галандан соң, ясгынҗак доныны, телпегини ере таш^Ады, аяк үстинде чоммалып отурды: элини ювды, агзыны, бурныны үч гезекден чайкадьи, яглы йүзини ювуп, гөзини ачанда, Мелегушың агыр басырык астында айланып йөренине гөзи дүшди. Ол саг эли билен ак күндүгиң богазындан япышып гыкылык этди:

— А ха-а ха-ав! Мавы ха-ав!..

Онлап өвеч гойның ахырына агыр керсен пачагы дөкүп чыкан Мавы, керсени тернелериң үстине оклап, элинин ширесини яздалгы балагына сүпүрдииде, буйруга тайынланды:

— Лепбей, ага!

— Мерез ага, саңа бир! Сениң нәме, гөзиң көрми?.. Нәме үчин аты ялаңачлаңок?

Мавы, ата бакан топулды.

Гапыдан эгилип :чыкан; башы елбегей пүренҗекли

Садап бай Халназарын, газаплы сесини эшиденде тисгинди. Бедресини шакырдадып галан Мехинлиң ренки өчди. Ак ейлерин гапыщарындакы аладалы гелинлер алланичиггси гаранҗаклашып, яшмакларыны омракай яшындылар.

Халназар саг аягыны ювуп, галошына сокды, чеп аягыны галдырып, күндүгини гөтеренде, онын җүрүннигинден диңе үч-дорт дамҗа дамды. Ол еке аягынын үстинде ыранып:

— А ха-а ха-ав!..—дийип гыгырды-да, элиндәки күндүги дазырдадып зыңып гойберди. Бир нәче гезек тогаланан күндүк икинҗи өйиң гапысында барып шакырдады. Онянча ики аял, ики гелин думлы-душдав дөрт күндүкалып гелдилер. Халназар олара гаргады:

— Хей, иени харам, доңузлар!

Аялларын, гелинлериң хич бириндеи сес чыкмады.

Халназарың агы көпелен гөзлери, йүзлерини ашак салышып дуран хукуксызларың азасыны алды. Гелинлер күндүклерини узадып, яшмакларыны чейнедилер. Мехинлиң эндамына чүмшүлди етип, аяк үстинде галпылдап дурды. Халдазар элиие шен күндүгиң бирини альш, хырчыны дишледи-де, Мехинлә бакан зынды. Күндүк оның эгнине дегип энтетди, оньщ дикгиден көйнегинден сырыгян сувлар топугының янында дамҗалады. Халназар оңа сөкди:

— Хей, сениң гара бир!.. Хей, доңузлар, ничесар сизе айдып этдирмели болар?

Садап бай уяла-горка йылманып:

— Вий, какасы гатырганмавери! — дийип, ювулмадык аяга кирсиз ак күндүкден сув акытды. Халназар оңа-да гаргады:

— Мерез^тмәвери, саңа-да бир!

Халназар аякларыны ювандан соң, ики элиниң сувыны демине чекди-де, еринден'галды, гүнбатара бакан назар салды.

Дөрт айлав харман ялы тегеленйән гүн ерден ики найза бойы ёкарда гызарып гөрүнйәрди. Оньод ызында галан бөлеҗик булутлар дүрли реңке айланярды, кәбири зерли ялы ялпылдаярды, кәсиниң гырак-буҗагы оҗак көзи ялы ловурдаярды. Ховада шемал болман, молашып гелйән сыгырларың тозаны билен гүниң өңи чаңҗарып гөрүнйәрди. Меле донлы гаррылар, галың донлы, чогда чәкменли, гүр, селчең сакгаллы яшулылар, телпеклерини гышыграк

геен яш йигитлер Халназарьщ хатарының сыртыны, өңини сырып, мечжлде бакан гидип барярдылар.

Эмма Халназар әвмеди.

Халназар бәрден баранда, мечҗидиң агзындакы; такырҗак ерде чоммалышып отуран адамлар өрдилёр. Дашына гызган айланып, адам бойы газылан ердөле мечҗиде еке-екеден гирип башладылар.

Халназар багҗыгыны баглап, мечҗидиң биринҗи басганчагына аяк басанда, башы уллакан ак селлели Мәмметвелинин мәхраба гарап, дога санап отуранына гөзи дүшди. Ымамың саг тарап еңсесине барып дуран меле донлы, салкым-саҗак оралан кирли селлели, эгмек сопы текбир дүшүрди:

— Аллахы экбер, аллахы экбер! Эшхеди энлә иләхе иллелло...

Сопы шол каматыны өмүр бойына санап гелйән хем болса, гулагы ондан камата. гелен хем болса, бейниси ондан хич бир зат аңламаярды: арапча сөзлериң бирине-де дүшүнмейәрди. Онын диңе дили шол ят сөзе ырам эдипдй,

• Ымам еринден туруп, кыбла бакан айланып, камат вагтында ики элинн гулакларына етирен махалы, онын ызындакылар хем шоңа эердилер. Мәмметвели хожа. хемише Халназара уюп гелйән болса, Халназар хәзир оЛ уйды. Ол, ымамың херёкетине гөрә эгилип галса-да, эгилип галян вагты, адатына гөрә, өз ичинден бир затлар санасагда, күйи башга ерде гезйәрди: гавунлардан бөлүнип алынан кәренде чүйрәп, зая болуп барярды, харманыны дуйдурман пайлаянлар барды, белки, огурлаянларың хем болмагы мүмкиндир... Эйсем, олара нәхили чәре гөрмели? Хайсы бир харманың башыны алып ятьш болар? Нәхакдан хем болса бирине җеза бердирялсе, галанларына гөрелде болмазмы? — Халназарың пикири рукугда, сеҗдеде, хатда төвбирде-де шол ойларда гезйәрди.

Мәмметвели адамлара бакан доланып, йүзини ашак салып сүлмүремек билен дога санаян вагты, онын йүзинде чынлакай ялбарыҗы бир сыпат гөрүнйәрди. Сопылар оның шол сыпатына гөзлери дүшенде: «Бенде, ил хакы үчин худая ялбаряр, кераматлы ата-бабасыны ятлаяр; белки, худайым, догасы кабул болаяды-да» дийигг ойлаярдылар. Эмма Мәмметвелиниң күйи: «Бу йыл хүшүр нәче чене барарка? Халназарбай гавун-гарпыз кәрендесинден бөлүа бермезмикә?» диен. ойларда гезйәрдй> - .

Адамлар мечҗидиң агзындакы айманчада айбогдашларыны гуруп отурдылар. Мәмметвели аркашны мечҗиде гирилйән ериң гапдалындакы агаҗа диреди. Халназар чоммалып отурды. Олар эгинлериндәки сыпайы гейимлеринин тозан болмагына дөзмедилер.

Пөкги Вала хабарыны озал бир нәче гезек берен хем болса, бу ерде оны ене гозгадылар. Ол ене гүрләп башлады:

— Гүлҗемал ханыц тутумы — теке, түркменин, тутумы дәл. Бай, бай, онын, тутумы бар-ов! Сен оны йөне, хий, гояй. Гелйәнид, гидйәниң хедди бар-да, хасабы ёк. Хава, акмак хызматкәр бизем мыхман тамына элтҗек болды. Мен оңа хергиз барянмы? Мен гөни Гүлҗемал ханың өз үстине бакан сүрдим. Вах, вах, доганҗыгым гелипдир дийип гуҗаклады. Палав диермиң, чекдирме диермиң... Гараз, дүрли иймек-ичмекден герк-гәбе этди..

Вәширәк бири онын сөзини кесди:

— Пекги мирап, иениң-ичениң өзиңки. Сен йөнё болуп гечен гүррүнден хабар берсене!

— А ха-ав, иним, асыл, нас түйкүрере-де ер болмаса нәдерсиң!

— Сен нассыз-а оңмарсың ахыры!

— Менми?.. Мен, сен — хаң экениң, бег эк€н«иң дкйот дурамок. Гөк ңасы пәкизе тамың дүйбине палчылладып ташладым вели, деррев күмүщден бир зады өңимде гетирип гойдылар-да: «Ине шуңа түйкүрәй» дийдилер.

— Бә, ол нәхили боля: ил күмүши аялына дакмага тапанок.

Мәмметвели сакгалыны сыпап, дүшүндириш берди:

— Худайың өзи җошан ерине өлчегсиз дөкйәндир.

Артык бир ян четде чәкменининң сийини ашагына дүшенип отырды. Умуман, Гүлҗемаллы гүррүң, ылайта-да, хожамыщ сөзи оңа яраман, яңса алмак билен совал берди:

— Хожам ага, бириниң нас түйкүрйәни, тезек атяны күмүш болуп, башгаларың тенини япмага гейим болмазлыгы — алланың адалатына гелишермикән?

Мәмметвели алаҗа гөзлерини үшердип, оңа херрелди:

— Хей бидөвлет! Алланың эденине надыл болсаң — мүңкүр боларсың!

Меле донлы сопы найынҗар сыпат билен Артыга төвелла этди:

— Эстагпырулла!.. Тоба эт, ханым, тоба эт!

Артык, Иван Тимофеевичиң айдан сөзлерйни ядына салып, .гайта, этезленди; .

— Мениң билишиме гөрә, бу арада алланың иши ёкмыкан өйдйән?

—■ Эйсем нәме, Гүлҗемал хан огурлап аляндыр өйдйәмиң?

— Зорлап алямыкан өйдйән.

Пөкги чуканак гөзлерини гырпылдатды:

— Сен, халыпа, өзиң түйс кечҗал! Илиң терсине гитмесең, карарың етенок. Гүлҗемал ханың абырайы,- девлети икимизиңки ялы дәл. Оны ак патыша-да таня...

— Элбетде, мениңки ялы болмаз!

— Болмаҗагыны билйән болсаң нәме?..

— Гүлҗемал ханың ата-баба илиң ганыны соруп гелмегиниң үстине, мениң агзымдакыны, оның бурнындакыны хем алып, сиз Гүлжемал ханың богазына дыкярсыңыз. Элбетде, оның түфданы күмүшден дәл, тылладанам болар.

— Сениң агзыңдан биз нәмәни алыпдырыс?

— Гавуның үчден бирини ким бөлүп алды? Харманымың башына ким гаравул гойяр?

Халназар аркайын отурып билмән, газап билен ардышды, Артыга бакан гезлерини алардып херрелди:

— Артык, дил етирҗек адамыңы билип етир!.. Мен сениң гавуныңы белүп аламок, ез хакымы алдым: мен оның үчин тылла дөкдим. Харманыңы тайын эдеңде, чувалымың агзыны ачмага-да үйшенҗек дәл!

— Бай ага, сен нәме оны маңа экишипмидиң? Я мен оны сенден экерине алыпмыдым?

— Мен гайталап айдян: зер дөкдим, зер!

■ — Зер дөксең — Гүлҗемал ханың түфданыны тылла этмек үчин, бир манадыңа йигрими манат газанмак үчин дөкдиң.

Пөкги Вала агзындан көпүк сычратды:

— Сен, халыпа, башыңа яңраясың!

— Ёк, мен башымың агырсына чыдаман яңраян!

Ики ерден бир бада сес чывды:

— Артыгың айдяныының җаны бар, хав!

— Ол гаты догры айдя!

Пөкги Вала агзьгндан көпүк сычратды:

— Нириден догры айдямыш? Галат айдя!

Мәмметвели элини далдалап, көпчилиги. рахатландырды:

— Адамлар, сиз еңил келлелик этмәд! Экин.билен, хасыл билен, мал билен җаныңызы алып галып билсеңиз, оңа шүкур эдин,! Мал диениң җаны саг адама ене тапылар. Экини ене экерсиңиз, худай.берсе — баяп гидерсиңиз!

Өриден гайдып гелен сыгырлар тойнакларыны шаркылдадып, мечҗидиң гапдалы билен, отуран адамлары тозана гарып гечдилер. Шол бөвшеңликде Пөкги Вала өзине мүмкинлйк тапды:

' — Хава, Гүлҗемал хан хемме гарындашларына* хемме илатлара салам айтды. Ончаклы гайгы этмесинлер, догада болсынлар дийди.

— Омышшалла!

— Пул билен иш битҗек болса, битерче болды — дийди. .

Артык ене отурып билмән:

— Хава, хер обадан бәш мүң гитсе..— дийип башланда, Пөкги Вала оның сөзини кесди:

— Шу сапар хем ил бендә ягшылык эдип биләйсем, дүнйаде арманым ёк двйди. Горпатан гүнернатыр (губернат<зр Куропаткин) билен сөзлешдим. Ол маңа,,сен ак патышаның янына гидип билерсиң, сениң ёлыңы сакламага хич кимиң хакы ёкдыр дийип айтды, дийди.

Мәмметвели човлы сакгалыны сыпалады:

— Хай, берекелла! Алланың ези мусулманың ишини аңсат этҗек болса, патышаның хем бойнына урар. Ана гөрдиңизми, ярым патыша-да оңа: сениң гаршында дуруп бйлен болмаз дийипдир.

— Хава. Хер халда тама бардыр: хенизе ченли айдан сөзим, эден дилегим ерде галан дәлдир, дийди. Илатлар гыссанмасынлар, болкөйнек нәме буюрса, .эдиберсинлер, дийди.Хатда адам дилесе-де берсинлер: пәләни мен гиден еринден гайтарып гетирмәге-де гүйҗим етерликдир, дийди.

Артык ичини хүмлетди:

— Ай, нәче гараз болян сөвда-да!.. Йыллык азыгымыза ченли сырып-сүпүрип, Гүлҗемал хана бердилер, индем өзимизи пәлә иберселер... Мундан бетерем бир...

— А хав иним, сен агзыңы хайыр ачсаңа!

Халназар чынлакай сыпата гирди:

— Адамлар! Пөкги мирабың сөзини эшитдиңиз,. инди мениң сөзиме-де гулак асын!.. Мен шу гүн арчының чакылыгына барып гелдим. Гүбернатордан янарың үсти билен болкөйнеге гелен буйрук бар. Болкөйнек оны волоснойларың үсти билен арчынлара яйрадыпдыр. Арчынлар хем

эминдерин, үсти билен илата хабар берйә. Шол хөкүмДе шейле дийилйә: ким патыша гаршысына ялан төхметлер йүклесе, ким илатың ичине ялан хабар яйратса, ким илаты хейжана гетирое, ким пәле гаршысына вагз-несихат этсе, шол адама бир мүң манат жериме салынжак я-да алты ай өй кесилжек!

Мәреке жеримә, теммә эхмиет бермән, өз араларында гүррүңе башладылар:

— Ханы, Жызлак (Жызак) диен бир ерде, патыша хекүметиниң устине чшанмышлар-ла!

— Асыл, демир ёлам агдарып ташланмышлар, эркыгтыярам өз эллерине аланмышлар...

— Ёгсамам, хол базара гидип гелен Гара молла-да шонын ялы бир гүррүң берди: газет геленмишин...

— А ха-ав, дурың энтек! Мен бир хабар эшитдим. Халлы, Гүргенден гелен бир адам билен гуррүңдеш болупдыр. Ол оңа шейле хабарлар айдыпдыр: Тәхраны, Төвризи рум халыпасы аланмыш, Астрабат, Мазендараныны, үсти билен бәрик хем гечжекмиш, ёмутлар хем уруша тайынланямыш...

Мәмметвели киме гулак габартжагыны, кимиң сөзине ынанжагыны, хайсы хабарын, пейдалыдъггыны дүшүнип билмән, хинини йитирен алака ялы, ёлыны-ёдасыны унутды-да, төверегине гаранжаклап отурды. Халназар эпей ардыныпп, өз оөзине мүмкинлик тапды:

— Янаралың болкөйнеге берен тылгырамыны арчын маңа мәлим этди. Онда шейле дийилйәр: Самаркант областында, айратын хем, Жызлакда патыша буйругына боюн эгмән, гайта, оның гаршысына чыкан бир нәче мүң адам атылды. Оларың өй-өвзарлары отланды, ер билен егсан эдилди. Маллары-мүлклерв патьппа хазнасына гечирилди. Шу хабары халк арасына яйратмалы: илат эшитмедим диймесин, пәллери азмасын...

Хер хили гүррүңлериң башы агырдылды. Сарының гайгысыны пайлашып: «Бичәрәни түрмеде енжипдирлер. Аягыны гандаллап, Ашгабада әкидипдирлер» диен гүррүңлер болды. Артык, Сарының гүррүңини этмек билен, Халназара какдырды:

— Баяра, волосноя арканы тутуп берип, петекәңи габартжак боландан, илатың гаргышына галандан — Сары мирап ялы мерт дуруп, түрмеде чүйрән йүз эссе говы!

АртыгЫң сөзини тассыклан хем тапылды:

—.-Ине, бу макултүррүң!

\ Келле гызмак билен гүниң яшаны дуюлмады. Гушларың җүррүлдейәни эшидилмеди. Сопы пессеҗик хекемине чыкып, төверегиңе гөз гездирди. Гүндогардан зулмат гөтерилипдир. Чөплериң башы сайгарардан гечипдир. Гүн яшан ериниң гызгылт шөхлеси өчүп, оның ызында дице сүйт ялы ягтылык галыпдыр. Мейдандан мал аягы йыгнанып баряр. Диңе аяллар тамдырлардан чөрек, җоялардан гавун-гарпыз гөтерип гелйәрлер. Шыпырма телпекли бир дайхаңың аягының ашагындан сыпҗап барян гөк эшек агзыны гиң ачып, үзнүксиз арлаяр, обаның ичини зензеле билен долдуряр.

Сопы гүнбатара гарап, ики гулагына сүем бармакларыны сокды-да, бог^зына сыгдыгындан азана гыгырды:

— Аллахы экбер! Аллахы экбер!..

Сопының овазы эшегиңки билен сазлашды-да, мәрекәниң гүррүңини басды. Адамлар өрүп, мечҗиде гирип башладылар.

Халназар намаз окаян вагты, яңкы болуп гечен гүррүңлери бирин-бирин бейнисинден гечирди. Җызаклыларың хөкүмет үстине чозанларыны, демир ёлың кәбир ерлерини йыканларыны ол-да эшидипди... Халназарың патыша геленден соцкы дережеси ядына геленде, үчденбир кәренде гөзиниң өңинден геченде: «Ек! Патыша гаршысына гитмек болмаз. Ол узын ичегели бир ёлбарсдыр: чемлешсе какар! Җызаклылар ондан нәме гөрүпдир? Аслында, патыша хөкүмети . мусулманлара ягшылыкдан башга, нәме яманлык эдипдир? Бар дилейәни пәле дәлми? Берерис! Өз огулларымьщ дерегине хаҗык-хуҗук эдип, Мавыны иберемде болмаямы? Җуда болманда, пәле тутайҗак экеним-дә! Ики мүң манат, кәрендәниң ташланды бир четҗагазьщдан эмеле гелмейәми! Аслында, бир көпүк хем чыкдаҗы этмен: хер эдерин, хесип эдерин — Артыгы ибререриң.'Ол оглан өрән кән чикҗерйә: мен оньщ гөзини пронтда ачдырын! Гой, ол кимий-кимдигини ягшы бил~ син!» диен нетиҗә гелди.

Халназарың ойына Мәмметвелиниң төвбири бир аз пәсгел берсе, җемагатьщ даргамагьг оны бүтинлейин поздьи Ол, мечҗитден гайдандан соң, улы гарымдакы дүелери сынлады, даңылгы дуран өкүзлере гөз гездирди, Мёлегуша назар салды, гапыда гиң язылан гүлли кечәң үстинде отуран адамлара гөзи дүшди. Оларың ики саньісы мундан ики гүн озал аргыша гелен ёмут мыхманларды. Оларың гошлары обаның четинде болуп, баштутанлары агшамына

Халназарыңка нахара гелйәрдилер. Халназар олардай инче чәкменлик, аргыш чувал, бир нәче инен дүё, үч-дөрт саны хем бугурчы алыпды. Олар оңа ёмутларың га*ча.* урушларындан хем гүррүн. берипдилер.

Үчүнжи мыхман Халназары гөрен бадына, ерңнден туруп, оңа бакан топулды. Халназар оны деррев танады:

— Хә-ә, Эсеналы ага, сенем геләйдиңми!

Олар хырыдар гөрүшдилер.

Халназарың гаршысында дуран орта бойлы, зейтун донлы, аягы көвүш-месили, башы саргылт телпекли, ички донының дашындан сүтүк гушаклы, сарыягыз, гүрзелек ак сакгалды. Ики-янлайын сорашылан аманльж-саглык узага чвввди: Мәмметв^елиниң Арутюн хсхҗайындан эден сорагының хеддине барьтп етди.

Эсеналы — алилиди. Ол, Халназарың улы ашнасыды. Эсеналы оның этекгаладакы, кесеаркачдакы бар ишини битирип берйән адамсыдьг. Халвазарыңөзине дон, мапвгаласына кетени докадэрды. Сөвдасы үчин болса йүзләп али^ ли совсанысыны гетирйәрди. Чарва күртлер дагдан бәрик иңен вапларында, йүзләп эркеч, күрти гоюн алып берйәрди. Халназар шол маллары бугдайлык, пагталык дагадярды. Ол оның хорматлы мыхманы, сөйгили достыды. Хатда Мехинлини хем шол алып берипди.

Гөк чай башында экин-тикинден, баш-малдан хабар алышылaндан соң, Халназар ондан:

— Гара ишан месми?—дийип сорады.

— Асыл, дөвүлейин диййә!

— Ба-а, Эсеналы ага, ол сенденем-ә бәш-үч яш улыдыр?

— О-я гаррьгмьгя айт.

— Нәме үчин гаррасын?

— Хава-да! ол элини совук сува урмыя. Дивана баря, гелйе. Ящ аялыны гуҗаклап, мумыялы гөк чай билен палавың мыссыгыны уруп ятые.

— Болса-да өзи ягшы адам.

— Нәсини айдясың, оның өзи асыл адам-да. Орус ичиде дүшсеем, баяр болсаем, ишанлара уюп, намаз окыя.

— Ол йыл, күртлер билен давамыз дүшенде, ядыңда бармы? Нәтди? Найынсап эдил гаңрыберд-ов!

— Күртлериң оны яныда җаны бармы?

— Оның янында сизиң кесеаркаҗыңызың хем җаны ёк.

— Оны ине шундан билсе болар: пәле бермеҗек бо-

луп, ёмутлар топалаң турузыпдырлар.. Гара ишан гүбүр янында хем шейле абырайлы боланы үчин, оны хәзир шол даваны ятыртмак үчин янарал Мадрьгдовың янына юбердилер.

Халназарың ёмутлардан эшиден хабарыны, мечжиДин агзындакы болан гүррүңлерини, Эсеналының сөзи — Гара ишаның Күмметховуза гитмеги чынлакай тассыклады. Халназар *бир* аз ойланандан соң:

— Ёмут^ар нәхили топалаң турузыпдыр? — дийип сорады.

— Патыша пәле берджек дәл дийип, эйран ёмутлары билен билелешенмишлер. Олардан яраг алямышлар. Даш гулакдан эшитмишиме гөрә, рум халыпасының ?ли бар болара чемели. Билмедим: жансыз гелипми, векил гелипми, яраг хөдүрлейәмишлерми. Хер халда, диңе ата-байларың, жапарбайларың иши дәл болара чемели. Хер халда, гыргын зормышын.

Халназар чуңңур ойдан соң:

— Хә-ә, шейле дийсене! — дийип, улыдан демини алды.— Кесеаркач нәхили ягдайда?

— Халназар бай, пылан дийип айтмак — жудаем кын. Хөкүмег гыссап сыкажага саланда, «Пәле'беририк» диййәлер. Ёмутларыңкы, Жызаклыларыңкы ялы хабарлары эшиденлеринде болса, «Бермирик. Урушырык» диййәрлер. Шейлеем болса, этекгала аяк астында боланы үчин, патыша гаршысына чыкып, уруш эдип билмие.

Пәле аладасы, уруш ховпы, кәренделериң дагап ятмагы — Халназары хейжана гетирди. Сары кәди билен гайнамы етен яглы ищек этиниң гүйчли гайнатмасы онын богазындан зордаң гечди. Емут мыхманлар эрңекли чанакдан гайтарып алан чөреклерини пишигиң келлеси ялы эдип агызларына окланларында, Халназар сүңке гүйменмек билен мыдар этди, янаважыны долдурып, амача й»лигини ювутжак боланда-да ириңди.

Йигрими алтынщы баш

Үлкер икинди ерине барып, даңың дүйби яңы саз беренде, азанчы азана гыгырды. Данданьщ тәмиз ховасьгнда, азанчының сеси обаның үстинде янланып, бүггин төверекдәки гиң экеранчыльшга бакан яйрап гитди. Ол, сүйжи укыда ятан Халназарың хем гулагына илди. Эмма

ол, агыр гөвресини бейлелигиие агдарды-да, **хүвдиленен** ялы, ене ука гитди.

Садап бай Халназарың голтугындан йылан ялы сувулып чыкды. Ол геринжирәнден соң, баш богысыны дүзедип, пүренҗешни пүренди-де, дашарьж чыкды. Гапыдакы мыхманлар гузы ялы мырлашып ятырдылар. Хатарын угрында гымьшды ёкды. Диңе гоюн агылының агзында Мавы пачак дограп отырды. Мехинли аркасына кәдисини алып, бедресини шакырдадып, сува барярды. Иылдызлары сейреклэп башлан мавы, гиң асман, әгирт саяван ялы герилип дурды. Серчелер җүррүлдешип, эййәм аяк үстине р галыпдылар. Күле көпек арт пенҗелери билен ер дөрүп, йүзини нобура бакан тутуп хыңранярды. Садап бай шол яна гаранда, яла гелйән ганҗыгың ызында сүрили көпегиң бири-бирини гысганяныны гөрди. Олар хыңрылҗырашып, бири-бирлерине хайбат атышярдылар. Хер бир затлара ырым эдйән Садап бай, сәхер билен биринҗи гезекде гөзине каклышан сүрленишиги — оңлыльгга ёрмады: «Хернә, худайым, бәхбит бола-да» дийип, худайёлына бир тамдыр чөрек айтды. Ол бир аз өзини ыраслaндан сон, дүе гарымындакы гелинлериң апбасыларының шаңңырдаяныны, сагылып аяынян сүйтлериң гүжҗүлдейәнини диңледи...

Хова бир аз ягтыландан соң, Садап бай Халназары турузды:

— Аю' Саңа дийййән: эшидйәмин?!

Халназарың гулагына бир сес илен ялы ыңрылҗырады. Садап оның эллерини овкалады, сөзини гайталады:

— Инди турайсаң нәдеркә? Намаз вагтам голайлап баря.

Халназар бир аз мымырап, Садаба нәзини чекдиренден соң геринди. Ол паллап дем аланда, агшамкы иен гайнатмасының, ювулмадык дишиниң агрылжык ысы Садабын бурнына урды. Эмма Садап оны атыр ысындан энайы гөрмеди. Ол, Халназарың агрылҗык ысыны алып, ягҗымак эндамыны сыпалаян вагтында, өзини дүнйәде хич бир затдан кемсиздирин хасап эдйәрди.

Халназар тәрет гылып, мечҗиде барып геленден сон, ? Эсеналының совгат гетирен гүлпыяран донына ички доныньщ үстинден ясгынҗак алыщ яланач аякларыны ашагына салды-да, ачык мейданда мыхманлар билен биле чай ичмәге отурды. Ичи тегелек чәрекден долы дүе йүңинден эдилен зол-зол сачак орта, гүтүлэп дүшди. Садап бай да-

шына галайы чайылан мис жамьг тошаплы сары ягдан долдурып, язылан сачагың үстиндё гойдьь Бир яндан, уллакан ак чанак долы агаран гелип етди. Ики өйин арасы билен ери гырып гөрүнен гүн, Халназарың элиндәки ики дөвүлен ярты чөрек ялы гызарып, йылгырып галды. Халназар хамырлы мыссык чөреги алачалы яга омракай батырып, гәвүш арасында сөзледи:

— Эсеналы ага, сен ягшы вагт гелдиң: биз той этмәге тайынланярыс.

Эсеналы диши гиден агзының гәвүшини йыгҗамладып, вәшилиге салды:

— Ягшы йигит — той үстине диендирлер. Оң болсын!

Эсеналы үчин кими өерҗек дийип сорамага хаҗат ёкды. Халназарьщ өй ягдайыны, машгаласыны, дул оглының барыны ол өрән оңат билйәрди. Халназарың еңсесинден гелип, гыйыграк отуран Садап бай яшмагыны чейнәп, сөзе башлады:

— Эсеналы ага, сен танян болсаң герек: биз Мерединң гызыны гелин эдинмекчи боляс.

Эсеналы бир аз ойландан соң, башыны галдырды:

— Хә-ә, Мерет макулың гызыны. Бир вагт мен оның аильша галбири сатаным ядыма дүшйә.

Эсеналы бир гезек Мама билен сөвда этҗек боланда, Мама ашак-ёкары дартышып, еке җиннек үстинде узак вагтлап чекелешди. Сөвда башланалы бәри, сесини чыкармаң отуран Мерет узак вагт додагыны мүңкүлдедип, ин соңында дилленди:

— Алҗак болсаң, алай-да. Бир җиннек билен арзангыммат болуп дурасы ёк ахыры!

Мерединң сөзи Эсенала хош якып, «Ине бу сөз макул» дийди. Шондан сон Мереде макул лакамы гошулды.

Халназар агзындакыны ювдунып, ягдан омракайрак алды:

— Шу гүн оңа мал кесдирип, сәхет беллеҗекдирис.

Садап, Эсенала миннетдарлык мәлим этди:

— Эсеналы ага бизиң той тутҗак болянымыздан хабарлы ялы, оңат халатлЫк хем алып гелипдир.

• Эсеналы лаххылдап гүлди:

— Н&ме, алилининң аңырсының өвлат гатанҗы ёкдыр өйдйәмиң?

Эсеналы чайдан соң, гарымың ичинден байыр ялы гүммезеклэп галан бугдая сын этди. Оның төверегини әдимләнде, саныны йитирди. Бугдайдан шейле депе үйшенине

ол хайран галды. Алилинид бүтин бир 'йыллык харманларыны бир ерик үйшүрсең хем, шунча я болар, я болмаз дийип ойланды.

Баллы ал ёрга атланып, кәрендә айланмага гиденден сон, Халназар ондан кичисинден кичисине буйрук берди:

— Молла Ораз, ха«.ы депдер-галамьщы ал!

Ораз молла мечжитдәки гүррүнде-де, чай башындакы якрашмада-да сесини чыкарман, йүзини ашак салып, эзякасына букуп отырды. Халназар кимден нәче кәрендг геленини, нәче сатаныны, кимде алгысыньщ галаныны яздырды.

Гтҗеклер гидишип, гүн гушлуга таландан соң, Мәмметвели билен Пөкги Вала геленден сон, Халназар Эсеналыны хем өз янларына алды-да, Мерединкә бакан йүзлендилер.

Меретлер, гуда **болҗакларың** гелҗеклерини билйәрдилер. Мама шол ;гүн гушлук укысына ятман, той геймимини гейинип, тайынлык гөрйәрди, Мередин гарындашларыны йыгнапды. Айна болса гелҗеклер гелмәнкә, гоңшы өе барып гирипди.

Хоҗамы өдине салып баран Халназар байы, Нобат бай ики саны яшулы билен биле **гаршЫ** алды. Тәзе донлы, йылчыр йүзли эпей адамлар ызлы-ызына ичерик гирдилер. Олар гөзенеги ачык өйиң төринде хатар гурап отурдылар. Чай башында ондан-мундан вәши гүррүнлер урушыландан соң, гүррүң гызың галыңына гечди. Пөкги Вала, өз адатына гөрә, өңе дүшди:

— Ханы, Нобат мирап, бизе нәче йүк урҗак болсан ур, эшидип отуралы.

— Пөкги мирап, меселем, сениң йүкиңи етириң.

Эсеналы ялдыравук келлесини сыпалап, җомартлык сатды:

— Биз сизи бай этмәге гелдик. Сиз санамага ялтанмасаңыз — биз гыран сүйшүрмәге ялтанмарыс.

Нобат бай голларыны чермеди:

— Пөкги мирап, сиз оба адамсы боланыңыз үчин, меселем, сизи үркүзибем дурҗак дәл. Гызың галыңы, меселем... алты йүз түмен.*

Пөкги оның азыны-кәнини өлчермән:

— Халады нәче? — дийип сорады.

— Халады, меселем, элли.

*** Тумеи — 40 гыран. Гыран'— 17 көлүк.**

— Сөвүш гойның, нәче?

— Бар, о-да, меселем, отуз болсын.

Сувулган йүзли Мәмметвели йылгырды:

— Өрән ягшы, өрән ягшы!.. Гызың хорматы үчин, мүк хем дийсең, арзаяр. Ханы инди, маңа ондан нәчесини гечжек?

Сөвда башлананда, Мерет саман күмәңтүндогар йүзинде япланып, яньвды ере берип ятырды. Ол өз гызыны дула, чагала бермәге гевүнли дәлди. Айна оның өңинде дыз чөкүп аглапды, ялбарыпды: «Какажан, гурбаның болайын, мени өз элиң билен көсеме! Энелигим өвей боланы үчин, пула гызя. Сен мени голла! Мениң өмүр бойы агламагыма себәп болма. Сен өз перзендиңи өз элиң билен ода көсемәге нәхили дөзерсиң? Башыңа дөнейин, какаҗан, мени яндырма!»... Айна какасыньщ элинден тутуп огшапды. Айнаның гайгысына дили билен айтмаса-да, йүрегинден Мерет хем гошулыпды. Ол, Айна ялбарян вагтында, йүзини сапҗакладып, кынлык билен ювдуныпды. Эмма Маманың йүзине гелмәни башарманы, диенини этдирип билмәни үчин, Айна җогап гайтарман, найынҗар бир гөрнүшде бейлесине бакыпды...

Мерет хәзир гыз сөвдасының гызыклы гидишини эшитсе-де, калбы Айнаның төверегинде гезйәрди, оның ярымяш ялбараныны гөзиниң өңине гетирйәрди. Мередиң гыз сөвдасына гатнашмазлыгы, бир яндан, өз гызының сөвдасына гатышмагы айп санса, бейлеки тайдан, оның хәзирки болян сөвда гөвүнсизлигиди.

Сөвда гызды. Гопгун артды. Узак вагт ики янлайын чекелешип, гүнорта голайландан соң, гызың бахасы: дөрт йүз түмен пүл., кырк халат, йигрими сөвүш гоюнда карар тапды. Эсеналының гөтерип гелен халы хорҗуның агзы ачыльт, узынак акжа халталар чыкарылды: сүйҗилик пайланды.

Гапыда даңылгы дуран ищек союлмага дурды.

Сөвданың гопгуны Айнаның гулагына элхенч бир оваз болуп эшидилди, шовхунлы гүлкилер бейнисини сарсдырды. Айнаның халы галам язардан, кагыз йүзине сурат чекерден агырды. Хәзир оңа отлы дон бичилйәрди. Ол, готракы, чагалы, бетгылык Баллының кешбини ядына саланда, йүреги булавярды, аңырсы бэрик гелй&рди. Ол оны бир гөренде чыдап билмесе, өмүр бойы оның билен нәхили өмүр сүрсин? Оны өз сөйгилисине берилмән, йигренҗи бирине сатылмагы — оңа отльт көйнек гейдирди.

Ол шол ягдайы нәхили чекип билсйн! Айна бир доңды, бир гызды, йүреги агзындан чыкайын дийди. Онын, гиң маңлайында овунҗак чылгымлар эмеле гелип, гөзлери булдурады...

Сүйҗилик халтадан бири шол- өе-де гелип, пүрчүкли кемпутларың даргамагы, оның агзыны зәхере дәндерди. Ол сессиз агламага меҗбур болды. Яныңдакы гызларың өвүт-үндөвлери, ялбармаклары оны көшедип билмеди. Шол өйде бир гелин барды. Ол, Айнаның Артыгы сөййәнини, оның үстинде җан берйәнини билйәрди. Инди сөвда болуп гутарандан сон, Артыкдан оның гөвнини дөндермек, оның гөвнини соватмак иследи:

— А гыз, Айна, болуп отуршың нәтүйсли? Чыкарылҗак гыз еке сен дәлсиң. Энең-атаң өз эли билен эден иши ялам зат бормы! А гыз, «оның» болманда-да биҗеси галыпдыр диййәлер. Пәлелиге гидйәмиш. Ол бир гитсе, гайдып гелҗегем гүмана. Ондан инди белли-күлли тамаңы үзмек герек!

Шол сөзлер Айнаны гамчылады. «Биҗеси галыпдыр» диен сәз аграмлы лабыр болуп басды. Айна ики эли билен йүзини тутды-да, халы чувала япланды, силкинип аглады, соңкы айдылан сөзлериң хич бири гулагына илмеди.

Айна аглаян вагтында, Эсеналы кендирден халтаң гыраныны орта силкип, бәшден-бәшдеи пул санаярды. Нобат мирап үйшмек гыраны өзине бакан чекйәрди. Маманың йителен гулагы шол пулың җыңңырдысына гуваныл йылҗыраклап середйән тамакин гөзлери шол пуллары небсевүрлик билен езине бакан чекйәрди. Ол инди алҗак затларына буйсанярды, дурмушы мундан бейләк нәхили гечирҗегине гуванярды. Шол савалян пул Айнаның галыңы, Айнаның эркиниң бахасы, Айң^ның өмүрлик гымматыды. Шол пулың Айнаның аягының дузагы, Айнаның башының бендисидигине ол дүшүнмейәрди, дүшүнседе, оңа әхмиет бермейәрди.

Пул саналып отырка, гоңшы өйиң гелни серпиги тарпылдадып япды, гөзенеге гамыш айлады, ичери гараңкырады. Оны Айнаның векили, Айнаның кәмекчиси, Айнаның дузагыны гырян, Айнаның сөвдасыны позмага чалышян дийип дүшүнмек мүмкинди. «Гызыл гөрсе — Хыдыр азар» накылына гөрә, Эсеналының санаян гөк гыраны оны-да өз янына чекди. Эсеналы оңа «ал гелин» ддйип, он рупияны гысымына җыңщырдадып гуяндан соң, серпик яңадандан хас гинрәк ачылды, гамыш дүйрүлди: гүниң

боллук *билен* дөкүлйән шөхлеси күмүш гыранларың үстинде ойнады. Гыран саналып гутарыландан сон, салгы, сыпаты мәлим эдилип, гыз галыңындан үч-дөрт саны дүеде гечирилди.

Мал гечип гутарандан соң, Мәмметвели аркайын гепледи:

— Нобат бай, инди бизин сәхедимизи хем белләп бер!

— Мен, асыл, меселем, сизиң сәхединизи белләп берерин! Меселем, шу үстимиздәки ай хайсы ай, хожам

щага.?[0]

— Мерет айы.

— Мерет айы болса, меселем, шу гүн хем айың оны. Шейле дәлми?

— Хава.

— Нәчесине сәхетдир?

Эсеналы өне дүшди:

— Ишан аганың айтмагына гөрә, хайыр иш үчин, худайың' хер берен гүни сәхетмиш. Шейле дәлми, хожам ага?

— Хей, берекелла! Өрән догрыдыр!

— Онда ынха... меселем...

Мама яшмагының ашагындан пышырдап, Нобадын сөзини кесди:

— Аю, Аннаң какасы, сизе диййән: менин тойыма чагырҗагым, узак ерлерден гелҗегим кәндир. Сәхеди айың аякларына голай белләверин!

Мәмметвели ара дүшди:

— Мама бай, хайыр иши җәхт тут дийилендир. Сәхеди нәче голай беллесен — шонча-да кем дәлдир.

Эсеналы лах-лах гүлди, Маманың тарапыны чалян ялы гөрүнди:

— Той ялы зат болмаз! Мама байын чагырҗак-гойжагы болса, бир хепде мөхлет берелиң. Сәхедимиз айын он едиси болсын.

Мама яшмагыны ашаграк саллады:

— Ёк, ол болмаз! Он едиси шеммидир. «Шеммиде — бйчме, аннада гөчме» дийилендир.

— Болмаса он алтысы болайсын.

— Гоявери аңры! Ол-а бәхлилдир. Бәхлилде илерик йөриш эдип болмаз.

— Ягшы, онда, онсекизи болсын.

— Секизи... секиз аяклы сергездандыр. Олам болмаз.

Пөкги чуканак гөзлерини гырпылдатды:

— Мзма бай, нәдәйдиң айт! Гүнлериң абадыньггоймадыл-ла. Белки, он докузьгна-да бир зат тапарсың?

— Вий, гоявериң! Он Докузы йылдыздыр!

Нобат бай ара дүшди:

— Дур-ла, гелин! Сен-ә, меселем, гүнлериң барыны тагмалап чыкдың, Айың йигримиси түркмен үчин белли бир гун. Бар, меселем, шол гүн сәхедимиз болсын.

Нобат байың сөзини хеммеси макул билди.

Йигрими единҗи баш

Җоячылыгың енсе гырасында дөрт саны чатма ере япырылып отырды. Оларың бири Артыкларыңкы, бири Ашырларыккы, ики саны зүррүжеги болса гавун иймәге гелен ахаллыларыңкыды. Гавунчылыгың гүнбатар четинде-де үч-дөрт саны чөп чатма гөрүнйәрди. Олар хем Халназарың гавун кәрендесинден сатын алан ахаллылардь. Артыклардан илерде-де, гайрада-да, гүндогарда-да гиден гавунлык болуп, кел чатмалар чөп ичинде тохум берилен ялыды. Хер ерде гавун, хер ерде гарпыз лейс болуп ятырды. Хер чатма янында как дилинйәрди, тедоре галдыряңлар-да гөрүнйәрди. Бүтин аңңат гавун-гарпыз, сөк-тошап ысы билен бурк урярды.

Гүн өйледен агып, оның ховры бир аз өчүпди. Асманын йүзинде -енилжек, чалымтык булут ойнаса-да, олар түйдулен йүн ялы дагап, ондан-оңа гөчйәрдилер. Пессайлык билен есйән шемал .бияраларың, узакдакы сьгпалларың, голайдакы сары гавунларың, баллары дамышып дуран какларың ысы билен өсйәрди. Шол гөрнүш, дурмушда бир кемчилик барыны яда салмаярды.

Нуржахан гүнбатардакы чатманың еңсесинде, уллакан газанда сөк гайнадярды. Оның янындакы сары пачак күде болуп ятырды. Эртирден бәри гайнаян сөк болса газаның ярпысындан ашак дүшүп, реңки гызарыпды. Нуржахан оны сусак билен ёкары галдыранда, эмай билен сүйгүп акярды.

Билини гыңажы билен гушан Нурҗахан газаның ашагына ялаңы одун салмасыны азалтды, чатмасына гирди. Ол, дүйн эртирки эден говургасыны гижара гидип, юртларында бириниң эл дегирменинде үвәп гелипди. Шол үвелен говурга хәзирки газандакы гайнаян сөкиң талханыды.

Икинҗи чатманың гапысындакы как дилип отуран Сәхет Голак:

— Нурҗахан, нәтд#, сөкин етишдими? — дийип сорадьг.

— Етишип баряр өйдйән.

Шол вагтда:

— Эҗе, ай эҗе, басымрак гелсене! —диен сес эшидилди.

Нурҗахан чалчасыны эгнине атып, җояның ичиндәки гавун үйшүрен Шекере бакан уграды. Ол, теләриң үстиндәки дүе чөкен ялы какың гапдалындан геченде, «Бизинкем Сәхетлериңкиче бар болса герек» дийип чен урды.

Сәхет Голагың пачагы бир янында күде болуп, чигди бейлесиндәки гамышың үстинде үйшүп ятырды. Онын дилен какыны гарры аялы керсенләп гөтерип, чөпиң үстинде серйәрди, каклышанларыны чата галдырярды. Сәхет Голагың эллери бир аз ядапды. Ол, тогалак чалмесеги чеп элинде саклап ярмакчы боланда, оның бармак "Воиы менек-менек агзыңда эрәп барян юмшак этипи сормак күйине дүшди. Эмма оиын башам хем сүем бармаксыз эли диен змтмән, йити пычак яңы бир янындан сүменде, гавун элинде ыран, атды. Ол хениз өзини дүрсемәңкә, алиниң терсине бакан агьгп гатди: пычак оның элинин аясыны бир аз гыйды, ондан ган чыкды. Сәхет Голак элиндәки пычагы ташлады, гези гана дүшенде, маңлайыны чытды, гыгырды:

— Хелей ха-ав, бир эсги гегирсене!

— Аю, саңа нәме болайды? —'диен сес эшидилди.

— Диймәйин дийсем, өмүр бойына ярты адам болуб-а гечдим-дә!

Сәхет *Голак* жоннук бармакларына середенде, онын гадымкы, хемишелик дерди тәзеден гозганды.

Сәхедиң тер гара сакаллы ваггыды. Магтьгмтулы хан* илаты Гыэганлы бенде йытнады. Шол вагтда Мары билен Теҗен арасында отлы ёлы салынярды. Магтымгулы хан илатың аграмыны шоңа бакан сүрүпди. Сәхет хем шол отлы ёл ишчилериниң арасындады. Олар Гөксүйри билен Җоҗуклының арасында ишлейәрдилер. Ишчинин ийҗеги, ичҗеги, әхли эсбабы өзинден болуп, гүнлерине бир гыран хаклары барды. Халк гиҗәни гүндизе гошуп ишлейәрди. Ишчилер ардылар, ядадылар, аҗыкдылар:

*** Магтымгулы — Теҗен уездиниң начальниги.**

инди айдан артык, шожагаз хаклары хем берилмейәрди. Ишчинин артык ишләре табы галман, Магтымгулы тарапындан гоюлан яшулы Ахмет мираба арз этдилер. Ахмет мирап ишчилериң агыр халына белет боланы, демир ёл хожайынлары тарапындан бир көпүк хем пул берилмәни үчин:

— Эртир хем дынч алалың, хем хана салама гаделин, хем арзымызы айдалың,— диен карара гелди.

Ахмет мирап эртир билен яшулылардан, ишчи башчыларындан бир нәче адамыны янына алып утранда, ишден безен, ажыган ишчи бүтин ясысы билен оның ызына дүшди: агыр гошун Тежене бакан сүйшүп уграды. Оның гаршысыны алар ялы, она геп дүшүндирер ялы болмады. Гүн ики дене голайланда, җемагат ясысы билен Магтымгулы ханың галасына* голайлады. Халкың эйгилиге гелдмейәнини Магтымгулы хан анлады. Ол, мәрекәниң өңинден гызыл гейип, газаба атланып чыкды. Ишчилер онын гылыгынын ген дәлдигини аңладылар.

Магтымгулы хан җемагатың өңинде дуруп, атынын башыны чекди. Оның хырсыз йүзине гаң чайылды. Гөзлери аларды-да, айылганч сыпата гирди. Ахмет мирабың ондан суссы басылды. Ханьщ алараң гөзлери оның ичинден ок болуп гечди. Ахмет мирап ики бүкүлип салам беренде, магтымгулы хан онын саламыны хеьалмады:

— Ери, Ахмет, бу нә болушдыр?

Ахмет ики бүкүлип, арз этди:

— Хаи ага, җемагатлар сениң хузурьща салама гелди.

— Салама шейле гелинйәнмидир?

— Хан ага, халкың җенабына бир аз арзам бар.

— Ахмет! Мен саңа үч-дөрт агыз сөз айтҗак. Сенин гулагың эшитсин, дилиң кеплемесин!

Ахмет мирап сандырамак билен баш эгди. Магтымгулы хан үзеннә бир аз галып, арканрак гайшарды-да, хырсыз гөзини мәрекә гездирди:

— Адамлар! Гелен ызыңызы ел позмаңка, гелишиңиэ ялы ызыныза доланың! Сиз, харамзадалар! Шиндем текечилик эййәмидир хасап эдйәмисиңиз? Нәдерсиңиз, барыңызы бирден гылычдан гечирәйсем! Ери, дурмаң, уграң! Ылгавыңызы язман, ызыңыза барың!

*** Магтымгулы хан Тежен шәхерин.иң демиргазык голайында өзи *учт* гала салдырыпды. Шол гала сои, Овганыстандан гачып гелен Нежимханын адына өврүлди.**

Реж̧эң тең. дэлдигини анла.н көппилик дуряң-дуран еринден ызына доланды. Ахмет мврап Магтымгулы хандан совал **соражагыны,** мэрекэң ызына дүшжегинч билмэн икиржннледи. Шол вагтда болса:

— Ахмет! Сен галмалы! — диен буйруты эшидип, ики эгни ашак салланды. Онын ызы билен болса:

— Шыхмырат, Ахмеди пощын, өнине сал-да 'уграт! — диен икинжи буйрук янланды.

Эртирден бэри ач-сувсуз халтыллап гелен пиядалар, гара гөрнүмде болан Җувазлын көвине барып энли. Хер киад аяк үстинде диен ялы сув ичип, гаты-гуты гарбанмакчы болды. Сэхет дөрт адам болуп бир гошды. Онын бир есер ёлдашы барды, шол есерлиги үчин болса она «Гар**га» лакамЫ'** берилипди. Шол бирден еринден галды-да, узага серетди: «Сэхет, шо-ол гелйэн атлылары гөрйэ[1]-мин? Олар чакылыга гелйэн дэлдир. Деррев больщ, содына галмалын, хайдалын!» дийди.

Олар гош-голанлзрыны хасыр-хусур эшегин үстине атдылар, ондан соң хер хайсысы йүкин бгар янындан гөтерги берип„эшегиң сыртындан итеклэп, оны өннүрдекледип, аяк алдыкларына гачдылар. Дөрт саны пили эшеге багламата-да май тапман, Сэхедиң аркасына салдылар. Сэхет ылгады, пиллер жарк-жарк эдип сесленди.

Тозан тур^ып' гелен бир нэче атлы, мэре^эни бир ян четинден гамчы астына алып уграды. Олар кимин йүзи-де чем гелсе, бойны-да чем гелсе, ягырны-да чем гелсе, гайгырман салдылар, агызларындан геленлерини гаргадылар. Олар атларыны дазырдадып, сүрүли гоюн гайтаран ялы, бир гезөк о янындан, бир гезек бу янындан гайтарьш, адамлары аяк алдыгына ковдылар. Гачан телпек, сырылып дүшен дон, зыңылып гиден кевүш-чокай гачан-гачан еринде галды.

Сэхет ылгады, пиллер шакырдады, эшек өннүрдекледи, ат тойнагы табырдады, гамчы сеси шарпылдады. Депеден акан дер дабандан сырыкды. Сэхет ат тойнагындан сыпмак, гамчы шарпылдысындан дынмак үчин, яданыны, пил аграмыны, дер акяныны сызмады. Онсуз вагтда гершинд гара гана боясан хем, такыржак ерде дикгирдедип болмаян эшек-де, гэйэ диерсин, Сэхет хем онын ёлдашлары билен гевүндеш ялы, өннүрдегини язман ылгады. Белки, ол-да тойнак табырдысындан, гамчы шарпылдысындан хедер эдендир. Ёлда аягыны ат басып йыкылан, **гөзйни** гамчы алып, терс айланып галанлар-да болды.

Сәхет өз ёлдашлары билен биле мәрекәниң ортасындан *чыкманлары үчин,* олара кән гамчы дегмеди.

Арадан бир нәче гүн гечди. Гөксүйрә голай бир ерден Тежен дерясы мәхнет жар ясап гечип барярды. Анырдан гелей Чиновникл&ри, баярлары бәрик, бәрден баранлары аңрык шол жардан сал билен гечирй&рдилер. Гышын соңкы вагтлары болуп, хованын совук бир гүниди. Сувың гырак-буж.акларында буз гаймаклап гөрүнйән ерлери-де барды. Аңырдан гелен баярлары сала отурдып гечирилмели болды. Шоның үчин болса даяз адамлардан сайлап сува салярдылар: ёгын, агыр танапы сувың ичи бишен сүйрәп алып гечмек үчин Сәхеди ялаңачладылар. Совук сув Сәхедиң эндамыны гыйды, *атыр* танап барха асылды. Сохет үмзүгини илери атды, голларыны пажжылдатды, гара самгалы ләбик сува бир чүмди. бир чыкды. Агыр танап ярым ач, гурпсуз ада>мыны бирден ызына бакак чекди. Ол ене дыз-ап, өңе сүрүнди, гыра голайланда, ач гөврё, докан эл агыр танапа чыда.м бермеди: элини галгадьш, ене йүзмекчи боланда, танапьг сыпдырды. Мелемттил *сув* билен ренкдеш кендир сува чүмди-де; сал ыга бакан гөнелд». Сәхедиң хем хайы гачып, йүпиң ызы билен акарлы гөрүнди. Эмма иң ооикы гайрат оны алып чыкды.

Магтымгулы ханың Шыхмырат адында- пощыбашьгсы барды. Ол, таналың сыпанына гөзи иленден гыкыльик' этди.

— Ур, энеси яламадыгы! Чап, гаиы сув билен аксын!.

Муртлак пощы Сәхетден гамчы салды. Сув акьга дуран йылчыр эндамдан гамчының ызы гызарып галды. Сәхедиң әңки сандырэмасы совулып, эндамы от болуп янды. Эмма Шыхмырат хан оның билен разы болман, деряның иквнҗи гапдалындан поща азым урды:

— Хей, харамзада! Чап дийдим-чап! Ганыны соражак бармы? Сал айлап гылыҗы! Хей, итиң бири-ит! Эгер чапмасаң-езини чапарын!

Пощьшың адатланан эли, эгри гылыҗы асманда айлады: поладың йылпылдысы ал хо<вада йылдырым ялы ойнады. Ол, Сәхедиң гершидир дийип саланда, Сәхет элини далдалады. Гылыч инди... сүем бармак толкундан сыпан балык ялы зыңылып гитди, башам бармагын ‘болса чала иштешиги галды. Сәхедиң эли шикест тапып, адамлыгы яртыланды. Шондан соң оның адына «Голак» лакамы гошулды...

Сәхет шол азаплары яда салмак бишен янып, өвхүлләл дем аланда, агзындан түтүн чыкды. Ол хер отуранда, хер туранда, хер ганы гызанда, җаңы янанда, хер кими гәренде — шоның гүррүнини эдйәрди. Оның ажы гүррүнини эшиденлер-де өз башларына шейле гүниң гелҗегини, гелйәнини аңлаярдылар, шоның ялы майыпмүжрүплери кән гөрйәрдилер. Сәхет, зальшлара болан газабыны Ашь!рың-да, Артыгың-да, башга яшларьщ-да бейнилерине гуюпды.

Сәхет Голак шол отлар билен туташьш -отырка, харман алмага гиден Ашыр бнлен Артык хич бир затсыз бош сомалышып гелдилер. Оларың бириниң элинде чаршак, бейлекисининкиде элек болуп, йүзлеринден тозан турярды. Сәхет олара гөзи дүшенден, ягдайың геңдәлдигини анлады. Онын өнки дердининң үстине о-да емек болуп, хабар сораманың хем ягдайыны тапман, йүзини ашак салды. Змма аркасындан чалчаны дүшүрен Нурҗахан гөвнине хич бир зат гетирмеди. Ол эгрелен билини гөнелдип геринди-де, хал-аосвал со-рады:

— Ери, *оглым,* арман!

— Бар бол, эже!

— Нәтдиниз? Харманы алдыңызмы?

— Ха©а, алдылар.

— Ханы онда хич зат гетирмәнсиңиз-ле?

— Хава, эже, шейлерэк болды...

— Нәме, юртда г&мүп гайдыбердиңиэми?

— £к, эже, г&мөмзок...

— Мейданда галдырдыңызмы?

— £*к, мейданда-да галмады...

— Эйсем, нәтдиңиз? ■(

Артыгың өз йүреги от билен ялын болса-да, эжеоини авындырмак иєлемеди. Ол, йүзинин тозаныны телпеги билен сүпүрип, ажьштык йылгьгрмак билен җогап берди:

— Эҗе, бу сапаркы алан харманьгмыз-кәрендели ер. Ол бизин мүлк»миз дэл ахыры!

— Кәрендели ерин хасылы болмазмы?

— Оның үчден бирине Халназарлар эелик этди. Галаньшы болса... өзиң билйэсин ахыры, бергә бердик.

Нурҗахан оидан соң Артыта серетмәге такаты егмән, сорамага совал тапман, чатма бакан айланып, өзини билдирмезлиге салды-да, гыңаҗының ужы билен гөзини сүпүрди. Артыгың ягдайы Сәхеде, Ашырың эжесияе-де җогап болды. Артык билен Нурҗакан чалчаларың бош

гайтмагы билен алашанын. дердине янеа, Сәхетли топар чөп чатма гөзи дүшүл, дөрт ганат өйин, оды билен туташды.

Артыгың йүрегинде ондан хем башга айратын бчр зат пейкам болуп гермелди. Шол гүн Халназар оңа якымсыз бир хабар мәлим этдв:

— Артык, биз бу гүн эминлер болуп пәлә гитжек адамлар барада биже атышдык. Сени мен өз үстиме алдым. Бәш бижәни тутДык. Сениң, ханым... бижән галды.

Артык айылганч сыпат билен Халназара чиңерилди:

—■ Менсиз нәхиши бижe атып билйәсиниз?

— Вагт гыссаг болды. Сениң бижәңи Пөиги эмин тутды.

— Мениң бижәми менден башга хич ким тутуп билмез!

— Бейле дәл, ханьгм: бижe атылып гутарылды.

— Мен ол бижәнин үстине түйкирин!

— Артык, сен, ханым, оглан-ушак дәл. Дүшүнйэсчң: вагт гыссаг. Бизи говурып, гысып барялар. Пәлелигин ансат дәллигини менем билйән. Шейле-де болса, сен, ханым, мерт- атаның оглысың—мерт болмагың герек!

Артык оның шелайын сөзлерине дүшүнди-де, бетер шзды:

— Мен бшжеденем горкамок, пәлеликденем. Хайсы ерем боланда, мана шу ерден яман боласы ёк. Эмма өз элим билен этмедик ишиме ынам этмен!

Халназар ялбарышдан нетиже чыкмажагыны т&рүп габарыллы, гөзлериниң атыны көпелтди:

— «Бижели оглан-агламаз» диен накыл бар. Бижән галандан соң, сени ынансаң хем ынандырлар — ьшанмасаң хем!

— Менсиз атылан бижәниң сонына соган экервн!

Ала гөзлерини айланда, Халназарың додаклары мүңкүлдеди, юмругыны ёкары галдырып чалжак ялы герүнди, эм'ма сенригини йыгырып, ажымтык йылгырды-да, бейлесине айланды.

Артык геплешйәркә, Халназар гызярка, Ашыр сесини чыкарман дурса-да, оның енсесинде тутян саг юмругы дүвүлгиди: Халназар пәлиню позайса, оның маңлайы кессири салмага тайынланярды. Халназарың ызына доланмагы — шол ягдайы анмагын нетижесиди.

Онсуз-да харманларыны алдырып гайдан йигитлери Халназарың шум хабары хейжана салды. Олар ёл *бойы*

дьгмышып, хер хайсы ,өз янындан ойланышып гелйәрлилер..«Худай ураныны — пыгамбер хасасы билен дүртер» диен ялы, Артыга шелпели шапбат дегди: шол шум хабарын үстине-де, Айнаньщ талынындан мал гечирилип, алынжак гүнинин, сәхединин. беллененини эшитди. Ызлы-ызына деген үч саны агыр зарба чыдамак, элбетде, хер кишиниң иши дәлди! Эмма Артык өзини йитирмедн. Ашыр хем она басалык болды, туташан одына сув сепелёди, гө-зүнЛик берди, нәхили агыр ягдай миессер гелсе-де, гайра дурмаж.г.гыны мәлим этди. Ашырдан хем арка тапандан соң, Артыгың йүреги совады. Ол өзиниң агыр ярасыны эжесине мәлим этмекден, онын тәзе ярасына дуз сепмекден чекинди. Эмма шол хабарлар, талхан үвемәге баранда. Нурж.аханын хем гулагына илипди. Ол шол хабарлары эшитмезлик, гулагына илсе-де, ынанмазлык ислэпди. Шонын үчи« ол-да шол шум хабарлары Артыгың гулагына етирип, оны биынжалык эдеси гелмеди.

Артык билен Ашыр Сәхедин голайында отурып, хер хайсы бир вахарман ярды. Ажы-ажы дертлерин,, авылы хабарларьиң йүреклери яндырмагы, узак гүниң ядавлыгы, ёлын тебсиретмеги — тер гавуны шапырдадып иймеклерине меҗбур эгди.

Сәхет өз янындан оларың хер хайсы бәш-алты дүйани кирейине тутуп, кемсиз йүклэп гелерлер хасап эдйәрди. Эм'.ма оларын ики бармакларыны бурунларына сокуп Телмеклери — оның хем кежегесими гарышдырды. Эгин-эшик йыртылыпды. Шу вагткы алынан галла билен гелжек йылың шу гүнлерине етмелиди. Эмма галла-да ёк, эши«-де тәзеленжек дәл. Мүл^с-сувдан хем бир зат галып-галмажагы белли дәл. Сәхет Голак өз ©мриниң бирсыхлы кынлык билен геченини, ызарлады, хас чылшырьимлы бир ерине гелгап даанды. Ол, аягыныа бирини узатды-да, гүррүне башлады:

— Артьж, сен ханым, ол вагтда огланракдың. £к, дур энтек... Сиз ол вагт патышалыга гечүп гидипдиниз. Мен, Халназарың маслахаты билен, Артын хожайынын заводьша пагта экмәге бардьгм. Биз илки барамызда, хасылын бәщден икиси хожайынынкы, галан үчиси дайханынкы болмалы дийипдилер. Мен онын дүзгүнине, тәрине дүшүнйәнми н&ме: номер дийди, десетин дийди — энтерпелегимизи евүрди. Биз кән экдик. Говача адам бойы битди. Пагтасыны йыгамызда, аныя, ичиндәка долы

халталар шу ятан гавунлара дөнди. Обадан ыгып дүшен адамлар: «Сәхет, бу йыл сеник муртыны палта кесмез. Сенин ин соңында багтын ачылыпдыр» дийдилер. Эмма кзрендели, киши эркли ер гурап галсын! Ин сонында хасыл пайлашмалы боланда, хоҗайын чотыны эйләк бир урды, бейләк бир какды: оны альшсың, муны берипдв-. рин, ол номерден шграп чөкипсиң, томускы җеримәни үзмәнсиң,— ай гараз, башынызы агырдып нздейин, ин сонында хасылы пүчеге чыкарды. Мен бай болмаадан белли-күлли гечдим, эден азабым 'гарныма галды. Гайта, бәш ярьш түмен хем бергили болуп чыкдым.

Ашыр ода йылгырды: *

— Кака, онда бизиңкя тойламал-ов! Биз хер халда берги-сиз сыпдык.

Артьгк гавунының үчүнҗи кзсесини бошадандан сон., чакгысыны долагына сүпүрил, башындан агечен бир ваканы ятлады:

— Сәхет ага, сен айтсан-айтмасаң, патышалыга гечен йыльшыз мениң ядымдан чыканок. Мениң яшлыгьгма гараман, кака:м маңа харман сакладярды. Харманымыз ара-сса чәч боландан соң хем, вагтында кәрендеч-и гелмән, он бәш гүн сакламалы болды. Ахырында бир гүн дөрт атлы дазырдашып гелди. Шонда Халназар бай бизиң эквн экен ябымызың мирабыды. Ер берейин, сув берейин, гарашык эдейин дийип алып гиден хем шоның өзид». Ондан башга патышалыгың улы мирабы хем бзрды. Вир орсам барды. Олар атдал дүшмән, бугдайын дашына бир айландылар-да, дуран ерлеринден чен урдылар. Улы мира-п күрүк токгың гуйругы *ялы* чоига, узын сакалыны хемгердип:

— Бу харманың саманы кән — чэҗи аз. Мундан хекман огурландырлар! — дийди. Шол йыл, хакыкатдан хем, бугдай битгинли *болуп,* түммүле дуранда гызыллапды, дәнәни бу йылкыдан хем бетер гысыпды. Икинҗи бири чәже гөз айламан, улы мирабьщ йүзин-е серетди-де, бугдая чен урды:

— Сегсен дүе бар болса герек?

Какамың йүреги ярылана дөнди:

— А ха-а ха-ав, нәдэйдиң!

Какам нәче дүшүндирҗек болса-да, оны кеплетмедилер. Халназар какамың тарапыяы чалан киши болды-да, өңкиниң ченвни беркидип, галмаз йүк урды:

— Бабалы бир оңат дайхандыр. Бир айданыңы — ики

айтдырян дәлдир. Эли сапдьгр. Бу йыл 'мунын экинем онат. Харманы нәче дийсен, шонча чьжар. Шейле-де болса, онын ак патыша сада раятлыгыны гөз өнинде тутуп, бэш дүеснни кеммек герек.

Дилмач, Халназарын с&зини терҗиме этди. Орус Халназара бармагыны чоммалтды:

— Бай ага, гол япды. Сен айтды-гутарды,— дийип, дептерине етмиш бэш дүе бугдай язды. Гоншымыздакы байын йүз дүе*чыкан харманыны болса дәнәсини гысыпдыр баханасы билен он дүе хасап этдилер. Биз шондан өзимизе етен дәнәнин барыны берип,'зордан гутулдык.

Нурҗахан оньщ сөзини артдырды:

— Вий, хан огул, пагтадан етен пулың хем ярыны төледик дийсене!

Артык эжесиниң чалчасыны эгнине атып, гавуна бакан уградьг. Гавун-гаргтыз нәче бол болса-да, олар Артыгын йыртыгына яма боларлы дәлди. Ол өз янындан шейле ойлады: «Газун бир бишен аш. Оны вагтында иймесен, йыгнамасан, ере синип, зая болуп бaряр. Сен оньщ хайсы бирини йыгнарсын? Совукда өзине сүмелге ер етйәрми, машгалана эшик тапылямы? Елуп сатайын дийсен — хьтрыдар ёк. Ахаллы бу йыл наче кән гелсе-де, олар Халназарда« артанок. Әкидип сатардан базар даш. Якын боланда-да улат ниреде? Бу ерде болса бир дүе йүки гавуны ики гырана аланоклар. Элбетде, гавун —как, сөк этмөкден башга дерде яранок. Онынам хысырдьтсы кән — рэхнеди аз. Как, сөкин хем сатанда ©ндүоип барян пулы ёк. Хырыдарам тапылып дуранок. Алынман, онын гуртлап галан йылларам боля...»

Артьгк ондан сон сүрмекиниң ичине шрд». Онын биярасы гөм-гөк болуп, сары муртлары дик ёкарык товланярды. Бири-бирине тапышан бияраларың ичинде дүрли гавунлар омалышып ятырды. Яп бойларында, пел якаларында сарыкәдилер, дашкәдилер дүндерилншип гөрүнйәрди. Гарпызлар хем сүрили гоюн ятан ялыды.

Шол гөрнүшлер Артыгың гөвнини Єир аз гөтерди, агыр халыны бир аз унутдыран ялы этди. Эм;ма арадан салым гечмәнкә, Айнаның гидип бармагы бижесикиң «галмағы» ядына дүшүп, йүреги гүрсүлдап урды. Ол, гара басан ялы бир хили ьюгындан дүшди. Улыдан дем ал-

ды. Ашырын, чыгшылдап геленини-де дуймады. Ашыр онын болуп дурушыны гениргап, ондакы ягдайы кемсиз анласа-да, билмезлчге салды:

— Ер-ов, Артык, сурмекə гөвниң етдими?

— Ашыр хан, гөзүн, мен-ə, өз ызывдан етдирип йөр өйдйəн.

— Артык, гам адамыньг гаррадар.

— Гаррамага бери гснярмыка?

Ашыр нəме жогап гайтаржагыны билман, 'башыны ашак салды. Артык довам этди:

— Ашыр, сен ойлэп .гөр: биз экин экемизде, эмгегини чекемшде — *тка* шəрик дəлмидик?

— Дүшйəн: хасылыны пайлашамызда, үч болдык. «Экенде ёк, дикенде ёк — харманда хəзир- хожа» дийип эшидипмидин?

— Шол «хожа» мениң йилигими сорды! — Артыгын йүзине ган инди, гөзлери җан аҗыгы ялы парлады.— Индн болса җаньгма эл булая!

Ашыр, Халназарын берйəн азаплары Артьггы алдьгм-бердиме салянына билйэрди. Онын гайгысыны ол өзин-де-де сызды, хатда ол-да онын янян оды билен тутэшды. Артык ур дийсе, Ашыр өлдүрмəге-де тайынды. Ол, Арты-гын агыр ягдайында она бир аз теселли бермеги дерва-йыс талды:

— Артык, сен ончаклы гайгы этме. Биз онын бижe-сини башына юмырыс!

— Ашыр, артык чыдара тап галмады. Биз гедай гал-дык, ол дүнйə йыгя. Иң соңында, дəрт оглынын дереги-не-де Бабалыдан галан еке перзенди иберҗек боля...

Ашыр юмругыны дүвди:

— Артык, биз ики яны деңленен адамлар. Эгер ол пəлин» позса, *урушы биз* оның өз үстинде гурарыс!

Артытын өнки сыпаты үйтгəп, бир хйли рахатланмак, бир хили икирҗинленмек, бир хили айгыт эдип билмез-лик, бир хшш вəхимлилик ялы бир[1] сыпата пирди-де, Ашыра йүзленди:

— Ашыр... Айна-да элден гиди-п баря.

Ашыр йүзини ашак салды. Ол шол меселəн өрəн чыл-шырымлыдыгыны, кындыгыны -өнден хем ойлаярды. Ай-ратын-да, шу гүнки ялы гызза-гыззалыкда шонын ялы агыр ишден баш чыкармак хер кишинин иши дəлди. Ол бир аз сйдан соң айгыт эдиҗи бир сыпата гирип, башы-ны галдырды:

— Артык, сен Айнаны көйдүрме!

•— Айна көйсе, менин-де...

— Сен оны хөкман алып гач!

— Альгп гач диййәмин?

— Сен нәме үчин икирҗинлейәсиң?

— А Шекер?

— Шекери дайыларына иберерис.

Ашырын шол' сөзи Артыга макул гелсе-де, умуман, меселәң кынлыгыны ойлады:

— Ашыр, алып гачмак сөзде аңсат.

— Яныңда мен бар ахыры!

Артык ки«аялы йылгырып: «сен боланда, нәме, демир гала болдыгыңмы?» дийип ойланды-да, Ашыра маслахат салды:

— Шол ёлбарсларың өңинде икимиз дуруп билер>микәк?

·э

— Артык, болмавда-да Айнаны -мениң өйиме алыш гел дийдигим дәл.

— Эйсем нирә?

— Элбетде, Халназарың деми дүшүшйәнчә, Айнаны бу төверекде саклап болмаз. Оны, иң ягшысы, ахала ашырмак герек.

— А.хала нәхили ашырарыс?

— Отлы билен.

— Отлы билен?

— Артык, биз Тежене барман, Такырдан минерис.

— Икимизиң йенекей ёлагчылыгымыз ялы, хемайын чак болмаз ахыры! Озалы билен-ә душушмак кьш болар. Башарсаң, багтың ишлесе — даңа голай алып чыкарсың. Шол ики арада Такыра ашып билжек гүманың бармы?

— Такыра ашмарыс. Хол ёкаркы сазлыга өзимизи атып билсек бесдир. Шонлук билен, битиң атзыны үйтгедерис. Олар болса оны осламазлар. Гайта, хайсам болса, бир өзине гевни етйәниңкә барандыр хасап эдерлер.

Ашырың сезлери Артыга макул гелди:

— Ашыр, сенем чендан алясың-ов!

— Хым! Ашыр билен сениң гезин өвренишипдир!

Ашырың шу гүнки маслахатыңың, хакыкатдан-да, жайба-җай дүшүшине Артык хайран галды, оның айдан сезлерини кемсиз макул билди, эгнине патыладып какмакчы болды, змма күйине башга бир зат гелип-гечди:

— Ашыр, йене вели, бир зат бар;: арчын оның кепини

кеплэп дурка, волосной онын. сыртыны чалярка — тачыш гутулып боларадыкан?

— Пэхей залла, Артык, сенем эдил гарачы мал ял* ов! Алманы гөге ат — ере дүшйэнчэ, я пелек!

— Алманы асманда какаймасалармы? .

— Әл валла, бейле гапышдырдың айт! Ер билен гөк тапышайса, нэтжек?

— Ашыр, елчелип бичилен дон гыега ·болмаз дийилендир.

— Оның шейле вели, төвенгелиң эндише билен иши болмаз хем дийилендир.

Артык җога*п гайтармады. Ашыр, дыммак — разыльгк аламаты дийип дүшунди:

— Халназар сэхедини айың йигримисине 'беллэпдвр. Шейлеми?

— Икимиз биле эшитдик ахыры.

— Пэле, белш, онданам бир аз гиҗэ галар. Сен йөне гижэни гүндиз эт-де, харман-хашаңы йыгнаҗак бол. Көмек герек болса, менем тайьлн.

— Харманда队 ончаклы иш галмады. Гызылы дөвүлип ятыр. Еке салкын ел болса харман тайын боля.

Ашыр, шөхлеси йитип, ашак салланып барян гүниц твверегине гөз гездирди. Гүниң тегелегиниң өңине ёрка чекилен ялы, сарымтыл сымгылт болуп, хсхваның йүзи чаңжарып гөрүнйэрди. Ашыр шоңа бакан элини узадып, өзини билимдарлыга салды:

— Ана гөрйэмиң: хова булашя. Эртир хөкман ел болар. Белки, гиже ярымдан агып-агма«, шемал турар.

Артык\гырадан эрнеклэп дуран күнҗэ гэз айлады. Оның ренки саралыпдыр, к&сүклервниң атзы чала йыршарьпп гөрүнй&р.

— Ашыр, ана гэрйэмиң: күнҗем йыгыма гелипдир. Онам йыгнамак, отуртмак герек.

— Ол бир кэң зат дэл-ле. Оны ики болуп хайдасак, бир гүнде йыгып чыкарыс. Какыма 'геленде болса, оны мен өзим бяр зат эдерин.

Маслахатларыны бирикдиренлеринден соң айрылышдылар. Гүн тотың ичинде гызарып, эңегини ере берди. Артык гайдышыны җояң ичиндэки үйшүрилги гавундан чалчасыны долдурып, ейлерине алып гелд».

Нурҗахан гапыны сүпүришдирип, кече язандан соң, демлэн чайыны басырып гоюпды. Артык кечэниң үстинде гышарып, йүң яссыгы тирсегиниң астына алды-да, чай

кчмәге башлады. Нурҗахан сыгра пачак дөкүп, чүйрүк-чарьжлары үстине окландан сон, Артыгын янында гелип отурды. Ол, Артыга нәхили хабар гатҗагыны билмән, тирсегини дызына диреди-де, июи элинин. аясы билен ики-яң яңагыны тутуп отурды.

: Шекер ол вагт какан сөклери йыгнамак бшен мөш-г})жды.

Артык, эҗесиниң болуп отурышындан оның бир инки-синйң барыны сызды, о«ың гөвнини ачмага чалышды:

— Эҗе, сен узак гүң как, сөк дийип ядансың?

— Эжең, оглыш, ишләре иш та-пмаса ядаяндыр.

— Эҗе, сен яман сус гөрүнйәсиң-ле?

— Мен, оглыш, сениң арлы йыллык азабың рейган боланына гынаняи.

— Эже, сен зады гайгы этме. Ынха эрте-биригүн мүлк. харманымызы аларьгс, иерлик дәне шондан галар.

— Бары бир иерлигем дәл, гузым, худай шозына салса, гелинем эдинмели.

— Эже, бу йыл той-томгыны яда салар> ялы йыл дәл ахыры.

Артытың дили бу ерде эҗеоине гаршы геплесе-де, «той» сезинден Айна ядына дүшүп йылгырды. Нурҗахан өз пикирини мәлим зтдж

— Вах, балам, «Гүйжи етмез—гәрегалар» диййә. Зат тапмасак, гурбымыз етмесе—. нәдерис?

Артык Айнаның пикири билен мешгул 'болуп, Хална-зар гезиниң еңинден гечди-де, эҗесине нәхшш гүррүң беренини хем дуйман галды:

— Эже, сен эшитдиңми: пәлелиге биҗе атямышлар?

«Биҗе» сөзи гулагына иленде, Нуржахан өр-гөкден гелди-. «Артьгың биҗеси галыпдыр» сез оньщ гулагына ншилди’. Эйсем-де болса, ол билмезлиге салып, Артыкдан соран киши болды:

— Оглым, сенем биже тутямын?

Артык, эҗескни бир аз әвренишдирмек иследи:

— Биҗеден галҗак адам ёк, эже. Хер бәш өйден бир адам гигмели диййәлер. Мениң биҗам галаган дәлдир. Галаянда-да, мен пәлелиги дайханчылыкдан кем гөрүп дурамок.

— Ханы, Аннаярың огулларыны палдыранмышлар-ла?

' — Оларың дайысы герман пронтына пощы болуп ги-дилдир. Ана, олары шол гелип галдыранмыш.

— Бижани, ханым, сен ким билен атышмалы?

— Халназар байлар билен атышмалымьиым.

— Вай, балам, олар саңа деңлик бирлермикзн?

А-ртык нэхили айданыны хем билмэн, агзындан сыодырды:

— Хава, олара галса маңа деңлик ёк: олар эййэм менсиз биже атыпдырлар.

Нурҗахан бᴦир хили езини йитирҗек ялы этди-де, бирденкэ Халназара гаргап башлады:

— Ылахым, оны өр ювугсын! Малы җанына ганым болсын, малы гурамыш! Хей, худайым өйянде өлмэсин, дулында сүйнмэсин! Юрдына ган чайкалсын!.. Ол харам мениң еке чагама, гөзимйң монжугына . эл булгя!..

Артык, эжесиниң гаргынҗына йылгырды, оңа дегдк:

— Эҗе, нэдэйдиң? Гаргыш билен оны галмаз ялы этдин-ле!

— Вах, кэшки мениң гаргышым оның өйини башына юмурсады!

— Эже, сен нэхак ере ертенйэсиң. Ол мана карам биже билен зорлук этҗек болса, мен оның ичерсине ган чайкарьш!

Нурҗахан еннллик билен дем алды:

— Гузым, пэли азандан хер зат осламак болар. Хернэ худайьм, пэли азан — өзинден тапсын-да!

— Ек, бейле дэл, эҗе. йыгрылсан — эгнинден басып гечжеклер. Азана — мен өзим мусаллат боларын!

Ашыр я-ха бир нэче вагтдан бэри оларың гүррүнини диңлэп отурыпдыр, я-да Артыгың соңкы газаплы сеси оның гулагына илвпдир. Ол, Артыгың сөзини макуллā•мак билен сесленди:

— Хөкман болмак герек!

Нурҗахан онь: геннргеди:

— Ашырҗан, сенем диңлэп отьтрмыдьщ?

— Нурҗахан эже, ол, дөвлетине, малына байырнып чайканя. Гой чайкансын—оның чайканмагы бизе бэхбитдир.

— Хернэ агзындан худай эшитсин-дэ, балам!

Гүррүне Сэхет Голак хем гошулды. «Горкагы ковсан — батыр болар» диен ялы, Артык билен Ашырын агзындан батлы-батлы, гайдувсыз гүррүнлер чьжды. Оларыңгайрагы, Сэхет Голагын өмүрлик ярасыны гозгады. Ол дашына чьжарып-, «Хөкман гырылышмак герек» диймеседе, оларың ниетини өз янындан тассыклап отырды.

Гүррүн. узага ч-екди. Думлы-душда херекет, сес-оваз Д1ИНДИ. Диае ченданара шагалларың гыкувлары, олара бакан узын-узын уйрйэн итлериң сеслери эшидилди. Чат малылар ачык мейданда айсыз гижэниң тотльв асманындакы өлүтси йылдызлара төз гездирип, ука гиггдилөр.

Йигрими секизинщи баш

Артык шэриклери билен биле, бүтин **эндам-җанына** тозан, саман урдурьш, җар саманьшы атандан соң, нэҗини элемэте дурды. Ол, гөк бал^агыны чызгаи, дызындан гечирди-де, *бт* көйнегиниң еңими чермеди, элине элек альш, ики-бака яйкап башлады: Чалба ял-ы эңйэн ачмаңыз гызыл бугдайлар онық яланач аякларына, аякларының төвереклерине пайрап дүшди. Ызлы-ызына пайрап дөкүлйэн бугдай оның топугыны ягоды, иижңгине етди, балдырының юмры этини хем өртди, түммек тутул уграды. Артьгк оның үстине чыкды: Ол ене оның аякларьшы гөмди. Ол ене чыкды — ене гөмди. Чэч иң соңында чаклаңрак депэ дөнди.

Артык шэршлери билен биле чэҗи дикелдип, дашыны дабанлады, сегсен бэш да!ба« чыкды. Өзи оның бир янында дуруш, өкҗесини галдырьгп середенде, чэҗиң бейлесиндэки дуран шэригини төрмеди: шэрвги элинечаршак альш галдыранда, чаршагың келлесинден ёкарсы гврүнди.

Артык чермелги едини, дүйрмелги балагыны. язман, алаң саманың үстине чьшьш гарады, чэҗиң гапдалындан сынлады: «Арман, бугдай гызыллады, дэнани гысды, болмаса, йүз дүеден аз чьжмазды, шиндөм-э сөлсен дүйэң бир яныны тозадайса герек» дийип ойланды. Ол депе ялы чэҗи, ики янлайын байыр ялы сүйнүп ятан ак саманлары гөзден гечирип, шол мейданың алты ай шондан өңки гөрнүшини ядына салды: шол төверек, кэ ери төңүрттел'И1К, чендан ери дүйп-дүйп чопанлык, күпүрсэп ятан *"боз* вдейданды. Артык чэҗиң нэхилилик билен эмеле геленини ызарлап отырка, бириниң сесини эшитди:

— Чэҗиңе ^ерекет!

Артьггың ш&риклеринден бири шол гелене җогап гайтарды:

— Өмриңе (бөрекет!

Шол сес Артыгың гулагына ярамады. Ол башыны айлап серётсе, үч эркегини ийдип гелен оба сөвдагэриниң

оглыдыгыны танады. Артык ондан гадагыны бир- батман бугдайдан чай, арчыны бир лут бугдайдан көйнек-балаклык алыпды. Эмма бу гүн харман 'Пайлайс.агыны .оңадуйдурманды. Чакылыксыз мых)ма« Артыгыд гонжына гор гуйды. Ол, бергисши хасап эденде, харманык етмеҗегини аңлапды: шунҗак бир зат үчин батманлап, сәхел улырагы **үчин** дүеләп бугдай 'бермелиди. Д^рвайыс затлары алман хем оңуп болмаярды: көйнеклик алмасан, ягырньщ ачык галҗакды. Шоньщ үчин ол дуйрмегрәк алгылылара хэбар берменди. Шонлук билен, өзине йылгалла алып галарын хасал эдипди. Эмма «Чәҗине бврекет» дийип гелен онын, шол тшаныны лозды.

Артык еринден 'гуруп, төверегине гаранда, саман совурянлары, нерме чекйәнлери, бугдай атяилары, хатарланьш барян йүкли дүелери, ондан-мундан өзлерине бакан гөни гелйән ики-еке дүелилери гөрди.

Дөрт шәрик икисаныбәш батманлык чувал алып, харманы ики ерден лайламага дурдылар. Депе болуп дурак бугдай дөрде бөлүнип башландан, «Чәжике берекет» дийип геленлериң саны көпелди. Бугдай пайланып гутарылянча, харманын, башы тойча дөнди.

Харман сегсен дөрт дүе чыкды.

Артыгың бир сувы үчден бирине экерине бол-аны үчи«, еди чувалы айры дөкди. Өзине он еди ярьщ дүе бугдай галды. Эмма онының дашының хырыдары ондан хем көпелди. Оларың көписи өз терезилери билен гелипдирлер. Сөвдагәриң оглы эййэм шейхынлы терезисини гурап ятыр. Хер ким чувалыны тайынлап, бугдайыд дашына өврүлйәр. Шоларьҗ үстине:

— Чәҗиңе берекет! —дийип, ики саны ' ала донлы, ала хорҗунлы, ала ябылы, ала сакгаллар хем гелди. Артык олара гөзиниң гытагыны айланда, онын алгылыларындан бири «Мыхман-мыхманы гысганар, өй эеси — икисйни хем» диен ялы, шол геленлере херрелди:

— Экенде ёк, дикенде ёк — харманда хэзир хожа! дийилйән сизсиңиз. Ери, селләңизиң мурдарыны ашырып дурмаң-да, деррев уграң!

Шол адам озалдан хем Артыгың бугдайыиы гысганыл, азырганып дурды. Артык болса шол җогабы оларың хеммесине береси гелди: «Олар диләп гелселер, *сиз* депмехалал эдип зомап гелйәоиниз» диеси гелди.

Артык шейхынлы терезиң ыгтыярыны өз элине алып, дөвек дөвүшен байтал эесине йигримй батмая, алаша

бахасындан галан отуз батман, ене кимлере бәш-үч бат-^ан *чект* берди. Твверекдәкв хырыдарларың гөзлери терези билен гидип, терези билен гайтды. Хер хайсысы гезеги внүрти *алман* үчин гултуныл, илеррәк омзады. Шол бармана гыкылык гопды: - •

— Бәрик гуй! ’

— Нәме үчин она бөрйәсиң-де, маңа береңок?

— Сен алжак боланда ики бүкүлип, 'берҗек боланда гөрмезлиге салмаң яәме?

— Халаиыңа берип, халамадыгыңы тесдирешйи, мен эдйп билҗек дәл. Дөк бәрак!

— Терезиң'сапыны бәри ал!

Сөвдагәриң оглы терезә япышды. Кимдир бири чекиме-де йүреги такат 'бермән:

— 'Бозуланың өңинден! — дийип, үйшмек бутдайың гырасындан чузалыны гапгармага дурды. Бейлекилер хем ондан гөрелде алдылар. Артык кнме җогап берҗегини, хайсының элиндеи ялышҗагыны бйлмән, кимид йүзяне, кимиң элине серетди: небсевүр адамлар бугдайы, уруша дүшен ялы, дагадып барярлар. Ол бирини эйләк, бейлекисини бейләк итекләп гөрди: гайта, бири-бириниң үсти ашыры бүгдайың үстине өзини акланлары-да болды. Артык терезини ташлап, бугдайдан зл ювды-да, хаял әдимлер билея саманың үстине чьгкды, оларың кесесинден сын этди. Сөвдагәриң оглы билён ©не бири гызыл хум болуп, богдак чувалың үстинде дартышык этдилер:

— Сен алмарсың!

— Бермә билсең берме!

— Алы>п билсең, әрдигиңи билейин!

Артык җаньшьщ янгынҗына олара гыҗыт берди:

— Гырылышың!..

Бугдайың бүтин төвереги чувал билен эл болды. Артыгың йылы ете азап *чөкт,* узак гүнләп пайлан бугДайыны бир кәсе чайичим салымда дүв-дагын этдялер. Ким чувалыны долдурды, квм богдак этди, х®м дүесини йүкләрлик газанды, кимсине оңлы зат ешән, харманың дүйбини сүпүрип алды.

Сөвдаґәриң оглы билен гызыл адам иң соңында яка тутушдылар:

— Хей сениң гарабир...

— Хей, сениң акбир...

Олар юмруга гирдидер. Артыгың гүнине дүшен шәриклеринден бири *олара* догры сөзини айтды:

— Җөвен эеои җөвенден гөчен вели — серчелер оңушанок, дийилйән шулардыр. Биз харманда гечен вели, булар өз араларында гырлышярлар.

Шол картина газап билен гаран Артык игенди:

— Мен-ә ач гойдылар. Гой, өзлерем ганҗарышсынлар!

Сөвдагәриң оглы билен яка тутушан гызыл йүзли, •гызгылт сакгаллы, дьжыз тогалак адам «Хей, сенин, гарабир...» дийип силкенде, чәкяка совсаяы вөйнегиң, ең гапдалыны белүп алды. Сөвдагәриң оглының тутан ери чәкмен якасы 1боланы үчин, оңа зыян етирип билмедиде, гызыл йүзлиң такыр келлекгинден юмрук салды. Оларың икисиниң араларына дүшенлеринде, гызыл йүзли хум ялы гызарып дызады:

— Гойбер мени! Мен оның энесини бир дула бакдырайын!

Боюнлары йыгыртлашан, узын, аррык, эгмек кесә шол таланден зат етмеда. Ол режәң гең дәлдигини аңлап, үлешигиң ичине взини атып хем билмеди. Ол иң соңында найьшҗар бир гернүшде индә саиаймалы инче сеси билен хайыш этди:

— Артык, маңа, хаңым, шуҗагаз саманыңы бер&й. Галаныны болса, енеки йылларда хасаплашарьо — гидерис.

Квсәниң «шуҗагаз саман» диййәни, азындан алтмыш ганар чыкҗакды. Ол, Артыга гышың соңрагында бир маслык берип, харман аланда он батман бутдай берерсиң дийипди. Артык хениз оңа җогап бермәнкә, ябысыны •гандызлап, Халназарың оглы Баллы гелип етди. Онын ызындан җаңлы, дыздүңмели, хатарлы эркегини ийдип, Мавы хем етип гелйәрди. Баллының аңырдан гел^вшинде, **Я1бы1сы«ы** гандызлап чалаюын сүрүшинде-де бир газап гөрүнйәрди. Ол, мәрекә салам бермән, харманың башьшдакы үйшмеге, саманың үстинде гышарьш ятан Артыга гөз лездирди; ябысы самана дызанда, оның гандызына. бир гамчы чалып, башыны гатырак силкди. Змма оның Шол газабына әхмиет берен бол1мады. Ол үзендили ангыны илеррәк омзадып, аркаи гайышды-да, Артыга бакан гьгырды:

— Ер-ов, Артык бу нәме этдигиң болды? Маңа нәме үчин хабар бермедиң?

Артык ятан еринден бутнаман, әвмезлик билеи җогап гайтарды:

— Мен киме хабар берипдирин?

— Маңа дуйдурман, нәме үчин пайлаясың?

Артык а1җымтык йылгырды-да, оңа җогап бермәни хем артык хасап этди. Эмма Баллы оңа дүшүнмеди:

— Ханы маң-а гоян бугдайың?

— Оны, бугдайы пайлашанлардан сора.

Чувалының багы билен богдагының агзыны богуп дуран гызыл йүзли адам йүрегиниң җошгуныны дашына чыкарды:

— Хә-ә, сенден ең геленлер-ә нәче гараз гөненди!

Баллының газабы артып, ябысыны Артыга бакан дебседи:

— Ер-ов, Артык, 'бу нәхили әсгермезлик?

— Нәхили бил1сең, шоның ялы хасап эт!

.— Сен нәме үчин бергиңи береңок?

— Мен өз өйиме иерлик элтдим-де$_4$ инди сениң амбарыңы долдурмагым галдымы?

— Аланда алып, берҗек боланда—сыртың аваяхмы?

Артьгк гышарыл ятан еринден дикелип отурды: ^

— Єен агзыңы салаҗан шйбер^ме! «■

— Сениң муның әсгермезликден башга бир зат дәл!

— Мен сизиң хайсы бириңизи чагырып гетирдвм? Сиз тезек ысыны алан «Гаҗаргелди» ялы, өзиңиз чозушып гелйзсиңиз! -

— «Энеңи кәдә габайын — үстине нәме берҗек?» диен ялы, бергиңи үзмезлишң үстине-де тезеге, томзагч меңзедйамиң?

Артык өринден турды. Оның чермелги еңинден саман галгады:

— Томзак сәхел гондалав берсең, гөчйә. Эмма сиз...

Баллы ябысының 'башыны гайра чекип, гамчысыңы чоммалтды:

— Сен ким билен кеплешйәниңи унутма. Мен сенйң уяңы сатдырын вели үзүлөрин!

Артыгың аңырдан җошуп гелен газабы җогап бермәге-де май бермән, агзыны петикледи.'Ол янындакы самана дүртүлги дуран чаршагың сапындан япышды, Баллы ябысының башыны айлап доланмаичы боланда, чаршагы айлап зынды. Таяк Балла делмән, абың сагрысындан тайып, йүк урулып дуран дүйәң еңсесине гүпүләп дегди. 'Дүе тапырдап галанда, гызыл, йүзли адам богдак чузалы 'билен аркан серрелди. Шол дүйаниң тапырдысына үркен бейлеки дүелер хем патырдык урды: сөвдагәриң

оглына дүйән пашмагы дегип, зыңып гойберди: багы чатылмадык чувал **патылап** гачып,! бутдай чым-пытрак дагады. ,

Артык шол картина әхмиет бермән, самандан өзини* оклап, Баллының ызындан окдурылды. Эмма Баллыньщ ябысы эййәм аяк алдьгына гачып барярды.

Артьгың дамарлары тарсылдап, йүзи далак ялы гөгерди. Ол узак 'вагтлап өзини тутуп биямән хашылап дурды.

Артыгы хем оның шәриклерини талаңа салан «Гаҗаргелдилер» дагады. Артык өзини ырасландан соң, чок*ай геймәге отуракда, гөзиниң гытагьгны харман ерине айлаГды: чәҗиң ери чаңҗарып ятырды. Шол депе ялы чәчден Артьвга етени: долатының арасында тизленен, чо«айының агзындан гирта галан бир -гысым чыглы бугдай болды. Артык оны хем элиниң терси билен серпип гойберди:

— Бу-да гушларың хакы!

Йигрими докузынщы баш

Ашыр бир сөй 'билен гич өйлән Меретлере Зарды. Мама ейиң көлегёсинде уллакан яссыга тирсегини берип, чай ичйәрди. Айна аркасыны өе берип, ики дызының үстинде тикине гүйменип отырды.

Ашыр салам берип барды:

— Мама еңңе, гургун отуранмысыңыз?

Мама кьгалык билен двк отурып, зүлплерини сыпашдырды.

— Беренне шүкүр! Гел, геч, отур, ханым.

— Саг бол. Мерет ага өйде болса, дюны гәрәейин дийип гелипдим.

— Ол-а аял доганьгның ызындан гитди. Оны нәтҗекдиң?

Ашыр аяк үстинде чоммалып отурды:

— Харманымызың дөвүлмән ятан җары бар. Бир-ихи гүнден соң -байталчаңы берип билмеэмиң дийҗекдим.

Мама агыр галың алып,бай боланы үчин, гөврүмини өрән гиң тутды, эчилди:

— Нәме үчин бермез? Хемман берер!

Ашыр гүррүң арасында гөзиниң гытагыны Айна бакан айлады. Айнаның булдурап дуран йүзинде бир оолгундык барды. Ол атыр ядан адама меңзейәрди: гырмызы

©вүсйән долы яңаклары бир аз пакгарян ялыды, габакларының елленмегв — энче гүниң укысындан галанялыды, ойнаклап дуран гөзлериниң шөхлеси бир аз өчең ялыды, б&бенеклериниң өңи үме^лән ялыды. Оның гөрнүшинде бир үнҗи, йүзинде бир гайгы барды.

Ашыр оньщ себәбини билйәрди, дердиниң Артыкдыгыны дүшүнйәрди. Ол, хакыкатдан-да, Айнаның ягдайыаы 'билмәге, чемини тапса, бәш-үч агыз сәзлешмәге гелипди. Эмма демини алан чайьщ кейпине дүшен мама отуран ервндея гымылдарлы дәлди. Эйсем-де болса, хайсы бир ёл билен хем болса, нәме үчин геленини Ашыр оңа дуйдурмалыды. Шоның үчин ол, Айнаның ягдайыны билмезлиге салып, вәши түррүңлер этди. Эмма Айнаяы йылгырдьт билмеди. Ашы-р гүррүңи башга яна буруп, Айнаның ягдайыны бейлеки бир яндая сынап гөрмек иследв:

— Егсамам, сиз гыз чыкаримышьщыз дийип эшитдим-ле?

Мама ойчарылып, әпей жогап гайтарды:

— Хава, ханым, сәхедимизи беллән гүнимиз эртирдир. Эжеңе хабар эдипдим. Тойымыза гатышса, гозы гөрйәдим. Гелип билермтән?

— Эҗем тоя гатышаньшы нәче говы гөрйә вели, гавун-гарлыз ере сиңип ятыр, айрылышып биленок. Айплашмасын дийди... Айнаны Халназар байлара 'берйәмяң?

— Хава, ханым, машгаламың дынҗак ерине серетдим. Эли узадан ерине етип дурар ялы эдейин дийдим.

— Хава-ла, бая гел»н болса, Айнаның арманы нәме! — Ашыр шол сөзинден соң, гөзлериниң гытагы билен Айнаны сынлады: Айна Ашыра газап билен серетди. Ашыр оның бөвриниң мүңкүлдейәнини, сожаянынь» сызды. Оның халы Ашыра-да тәсир этди, Артыгың ягдайы хем оның гөзиниң өңине гелди. Оның артьгкмач отурмага такады етмән, еринден галды. Олар —шу гиҗе алып гачмага сынаяҗакларыны гоңшы аялың үст® -билен Айна мәлим эден хем болсалар, Айнаның хем чыдамсыз гарашяныны эшиден хем 'болсалар, ене оңа бир сей билен дуйдурмак иследи:

. — Ягшы, Мама енне, 'саг отурың.

— Вий, нәмә гыссаняеың? Чай ичип гитсене, ханым!

— Мең бу гиҗе өз ёлдашым бален харман сакламалыдырын. Ол маңа гарашяндыр! Шоның үчин бир аз тыссанян.

Ашьф әдим уранда, Айнаның найынҗар гаранына гөзи душди. Айна Ашырьщ «Харман сакламак» оөзине дүшүнда: тикип отуран ишини дүйрлешдирип, еркнден галды. Шоның 'билен ол «Мен тайын» дийип мәлим этдигиди. Ашыр хем оны дүшүнди. Эмма бейле затлар Маманьщ күйине-де гелмеди.

Ашыр обаньщ араюыны сырып, Халназарьщка бакан барды. Ол, гарымьщ ичиндәки бугдайы назарланда, «үч мүн, я бәш мүң дүе бар болсаң герек» дийип чак урды. Харманларың хөниз альшманының кэнлигини ядына саланда, саныны йитирди.

Халназарың тамының көлгесине үйшен адамлар гөк чай башында гүррүң эдйәрдилер. Ашырың. бараны хич: кимиң гөэине илмеди, хич ким оңа «гелевери» хе*м диймеди. Ол, мәрекәниң бир ян четинде отурып, болул дуран гүррүңлере диң салды. Гүррүң телин алмак, той этмек барада гидйәрди. Пөкги Вала гыллыгыны акдьгрып гепледи:

— Халназар бай, той шайыңы мәкәм тутдыңмы-ов? Эшитмедим-ә дийме — эртир халк сениң үстиңи ба1сар.

Халнавар тәзе сырылан такыр келлөсини сыпап 1гүмансыратды:

— Ил бу вагт гамгынракдыр. Байрак-зат диөр дурармыка?

Хакыкатдан хөм, халкың дөрди өзине етикди. Халназар ялы гелин эдинйән, той тутян — илде бир я ики болаймаса, көшилик җемагатың суссы өрән песди. Эмелдар я бай оглы болаймаса, гызыл дон геййәне, ат шайлаяна, ёрга сүрйәне төз илмей&рди.

Пөкги Вала элиниң аясы билен агзыны сүпүрип җотап берди:

— Пәхей Халназар байың айдяныны!- Гүлҗемал хан халкың шэхдини ачмага вада берди ахыры!

Черкез, Пөкги Валаң. чуканак гөзлерине чиңөрилип, оның эдил алкымындан алан ялы этди:

— Пөкги мирап, сен Гүлҗемал хан вада бөрди, ол или пәледен бошатҗак диййәдиң аели, соңы пуҗа чыкьш барян ялы-ла!.. «Бижәңи туг. Пәләңи җемле!» дийип, илиң ини аягыны бир гонҗа сокялар-ла! Хатда сен езиң хем бизар-петеңе гетирйәсиң. Ене-де Гүлҗамал хан дийип, агзьщы пангыллатмаңа мен-ә дүшемок. Оньщкьв халкдан алмытыны алянча, йөнекей бир албаймыкан ейдйән?

Төверекден еес чьгкды:

— Бәш (мүң. манады-ха ювутды-даГ

— Бәш мүң манат дәл. Халха серет: халкың агзыидан сырылып йыгнанан даг ялы бугдайы гөр. Ол шоны ' ювутды.

Элхепис, бендәниң бокурдагы гин,' экен-ов!

— Айтсаң-айтмасаң, эдил Готур сөвдагәриң сарайыча бар айт!

Пөкги Вала гыжалатлы гүррүң» кесмек, көпиң пикирини бащга яна совмак иследи:

— Адамлар! Овнук-ушак гайгы-ны той басар. Бир гүним — х)ош гүним. Гелиң биа шатльгклы гүни гайга буламалың. Халназар байың тойыны яса айландырмалың.

Ашырың Халназа)рдан янгыны зорды: соңкы гүррүңлер оны хас хем гозгады. Пөкгиң соңкы свзи оның гулагыңа от болуп япышды. Ол отуран еринден гобсунды, неден: «Халназарың гойыны яса буларын» дийип гыгырьщды. Эмма кәдисиии агзына тыркылдадып, дилинин. ашагына нас гуймак.билен өзине төсселл» берди.

Халназар төверегине гөз айлады: кепиң гөвнини сынык (Гврди, оаз бнлен бери илиң гевнини ачайын дийип». җомартлык сатды:

— Пөкги мирап, илиң гереги байрж болсын. Гой, гамлы гүнлер бир аз ачылсын. Тойы нахили кслбсең, шоның ялы гура-да, геовүн оолпыдан чык. Мальгм тоя харч болса, мениң башга нәме арманьвм бар! Халназар оның үчин гарып галып дурасы ёк.

— Хей, 'берекелла!

Халназарың яранжаңлары хем оньга. гөвнине гөрггүррүң тапдылар.

— Бай ага асыл адамдыр.

— Бай ага, бер —берекедиң артсын!

— Бар, бар—ене Халназар байдан бардыр.

— Гайгылы халкы шатландьгрып 'билйән адама, әр> диймек герек.

Шол ваогт ики сусаклы салам берип гелдй.

Пөкги Вала багшылары хорматлы сөз билей гаршылады:

— Ягшы йигит той үстине гелер. Багшылар,-сиз оңаг гелдиңиз.

Багшылардан көселеч бири вәшилиге салды:

— Мирап ага, |бизиң пәлимиз ягшы. Биз, хожанишаклар ялы оли гөзлемән, той гөзләп гезйәс.

Меле донлы, ак сакгал, *били* бүкүлен *бир* адам йүзини туршатды:

— Пәхей-де явелин! Щу оөзини хожамың янында-да бир айтсандын? Ол сениң кәрида харама чыкарарды. Сен сусагыны сокмага дешик тапмаздың.

Багшы ол сөзе дарьжмады:

— Сопы’ ага, сениң айың-гүниң долупдыр, габыр гьирасына аяк басыпсың, хениз хем сеяиң дилиң сүйжемәндир-ле! Бу нәме ·болдыгы? Сен кыэмат азабындан горкадокмы?

Пөнги Вала хахакайлап гүлди.

— Хә-ә, сопы ага, алдыңмы алмытыңы? Эзрайыл якаңа эл узадыл дурка, сен ене адамлары ынжытмакдан эл чекеңок. Я пириң табшырыгы шейлеми? Дар габырда, мүңкүр-некире нәме җогап берерсиң?

Сопы Халназар *байьщ* атасының доганыды. Онең этмиши кәнди. Өмри ахыра голайланы үчин, гөвни эҗизләп, гүнәсини нәме билен юв!җагы.ны билмән, азап чекйәрди. Хыва, Бухар оның үчин гараңкыды. Ахала гидип, Хелимберди ишана, я Мара барып, Сәхетдурды ишана гол берсеммикәм дийип йөрд». Халназарың өйине Хьгоадан Бабаныяз ишан диен дабаралы бир пир гелди. Ол, Теҗене бир нәче йыл ондан өң гелип, векил угрында месген тутаны үчин, овазаеы ил ичине долупды. Од «гүйчли лир» хем болса, курьаны догры окап билмейэрди, элипбийден шермендеди, совады ёкды. Хат ишини, дога-тумарыны, өз янында гөтерйән ·молласына яздырярды. Солы шоның этөгнне япышды, гөз яш этди:

— Пирим, гүнәкәр бендәңи ·өз хемантыңа ал! Саңа сыгынан бир гарыба, кераматлы ганатың астында ер бер.

Пир, Халназарың йүзинден гечип билмеди, сопынын йүзвнден сыпал, гурсагына элини гойды:

— Мурыдым, гал! Алланың эрадасы боюнча, мең сизи вз хемаятыма алян. Сизиң үчин рәхмет гапысы ачылар, ишшаллам!—дийип, сопылар дептерине оньщ хем адыны шдырды.—Мурыдым, теркидүнйә болың. Хайхөвесден чекилиң! —дийип, весиет этди.

Сопының шондан бәри шерг ишини берк тутуп, дүнйаден эл үзүп йөрүшиди. Пөкгиниң «Эзрайыл», «Мүңкүр-некир» диен сөзлери оның йүрегинден тутды. Сопыньщ габаклары язылып, мәзлешен гөзлеринде чыг гөрүнди-де, агагаэт эллери билөн хасасына япышып, сесини чыкарман, туруп гитди.

Багшылара артадан ер 'бериа, игүн гиҗигйән-чә, бир салым хен эдип бермеклерини хайьш этдилер.

Тамдыраларык иңнилдиси нэзнк дамарлара дегип, ки»-мин. гөвнинде нэме болса — шоиы ене гурпландырды. Көлиң үстинден сув сепилен ялы 'болуп, саза дым-дырс гулак асылды. Сазың зарын ныгмалары *Халааза*рың, Пвкгиниң, :иолара меңзешлөриң гөвүн дуйгысыны гөтерип, йүзлеринде ягты дөретди, муртларыны йылгыртды. Пөмги шки дуйгысыны дашьша чыкарып, «Хай, берекелла!» дий-мек билен хемаят берип отурды.

Эмма саз, мәрекәниң, ылайта-да, Ашырың гашыны чытдырып, йүзине ынҗы аламатыны чайды. Тамдыраның сиңңин ноталары Ашырың гөвниндәки дүнйәден нәразылык дэмарларына какды, дердини гозгады, газабыны артдырды, җошдурды-, ювдунмага, ойлаңмага межбур этди.

Багшының келлеси гызды. Саз Пөюгини хас хем гөтердв. Ол, наслы агзыны паюгылдадып, товакга этди:

— Багшы, бу гүн тойың нскирдидир. Хаңы, үч-д&рт саны хең хем гачырай! ,

— Гөтер багшы, !гөтер!

Багшы халк айдымындан «Даглар» хеңине башлады:

} Даң сәхер чагында алгыр ат билен,
Даң намазын окап, ашаным даглар...

Багшы мазалы гызанда, ёкары таралдан дазырдашып гелйән үч атла Ашырың гөзи дүшди. Ол оны геңвргеда. Шол гүнлерде, ил ичинде ат чапышып йәренлере гөз илмейәрди. Шоның билен биле, оларың өңиндәки атың келле тутушы Ашыра таныш ялы дуюлды. Шол ат бчр аз •голайланда, Ашырың йүрегини җйглетди. Ол, тойнаклары билен тозан турузы-п гелйан алашаң — Артыгыңкыды-;гыкы танады. Алаша голай гелмп кишңәнде, Ашырың эндамыны чүмшүлдетди. Оның йуреги гопды. Шатлыкдандьгы, гынанчдандыгы мәлим болман, бир хили галпылды етишди.

Халназар бай, *Пөкги* Вала, бадлга бир нәчелер атыларың еңинден чыкдылар. Дор алашадан Хожамыратволостной, 'бейлекиден Бабакан арчын, үчүнҗиден болса ясавул дүшди. Алашаның отлуклы гөзлерине, маңлайындакы депелине гөзи дүшен Ашыр алашаның бойнындан гуҗакласы гелди. Эмма оңа барып япышан бай оглы Баллы боланы, атың танап-ы кесөкиниң элине илени үчин,

она бакан аягы әдилмеди. Эгер Ашырың ерине Артык болан болса, танапы Баллының элинден силкип аларды, гайтавул гөркезҗек 'болса, мадлайы кеосиря» берерди, нетиҗеде, топалан хем туреа-туруп галарды. Ашыр хем шол күйи ядына салды. Эмма бу гиҗеки этҗек болян ишлери она ёл бермеди.

Волостной билөн арчьгн үчин дүшек үстине, дүшек язылды, адамларык гозгалаңы артды. Гоюн союлмага дурды. Гелинлер ол өйден рл өе гирип башладылар. Аркасы кәдили Мехинл® гуя бакан егдекледи.

Халназар бай олары чагырыпды, эмма бу (гүн дәл-де, эрте сгелөрлер дийип гарашярды. Оларың өзине хормат гоянларына, гадрыны биленлерине, эрте дәл-де, шу гүн геленлерине ол гаты бегенди. Байың илен-чаланларындан, дост-ярларындан башга-да геленлер кәнди, ене гелҗеклере-де гарашярдылар. Өймелерден, йүн яглыклардан, башга гымматбаха маталардан атгулаклар ягярды.

Арчын, байың тойыны өдинден гутлады:

— Бай ага, той тутясың — оң болсын!

Халназар башьшы эгди:

— Омишалла!

Пөкги Вала олара-да ялынҗалык этди:

— Халназар бай, гөзиң айдың! Сениң тойыңа волостной ага-да, арчын хан хем гелипдир. Бу адамлар гөзләнде тапылян адамлар дәлдир. Диңе сениң хорматың үчин гелендирлөр. Аслында тохумсың, элиң гиндир вели, шу гүн хас хем эчилҗек пүниндир!

— Догры айдясың, Пөкги мирап! Тоям тойдыр зели, волостной хемшие гелип дуран адам дәлдир.

Волосгной шемпа ак тел»пегши гапдалына гсж>п, җамб&рүгини маңлайына гейди, гөзини сүзүп, твверегине серетди-де йьшгырды:

— Бай ага, иш-алада көп боля. Айрылышьш 'боланок. Хәли-шинди гелип-гидип дурмасак-да, гөвүнде айралык ёкдыр.

Гелин алмак, той /тутмак, достлук, якынлык барада узак сөзлешишенден соң, гүррүң пәле барасына &врүлдн. Көпиң хайышына, езиниң йөрите геленине хем борҗына г&рэ, волостной сөзе башлады:

— Адамлар! Сизиң ядыңызда бардыр: Җенал алы ак патышаның перманы, генерал гүбернатор Куропаткин аганың бейик императордан эден тозакгась; ка1бул болуп, оның Түркүстан халкларына 23-нҗи августда берен буй-

ругына гөрә, пәле мөхледи 15-нҗи сентябра ченли узадыльшды. Бу гүн болса сентябрын, йигрими алтысы. Диймели, ол мөхлетден хем он бир гүн гечипдир. Шейле-де болеа, Түркүстая халкларьша, >мусулманлара рәхимдар болан Куропаткин ага бизид йүрегимизде икапик ёгыны, дайханың галласыны, патта^сыны йьгнамага межбуриетинин, барыны билени үчин, беллән мвхледи геч^ее-де, илаты ончаклы гыссап, гүнәкәрлиге ^екип дурмады. Щонын үчин, женап Куропаткиниң, полковник аганьщ' гадрыны билип, айың отузына ченли пәләни тайын этмелй.

Черкез түрклүге салды-да, волостнойдан сораг этди:

— Ханы, болосной ага, Гүлҗемал хан. илден пәле алдырҗак дәл диййәлер-ле! Сиз болсаңыз, дөрт гүн мөхлет берйәсиңиз. Бу нәхили боля? Я Гүлҗемал хана берен пулымыз инди пуҗа чыкдышмыкан?

Волостной билмезлиге салды:

— Гүлҗемал хана пулам бердиңизми?

Пөкги Вала ара дүпгүп, Черкези тирсекледи:

— Волосной. ага, бу бир акылы гелип-гитмелирәк адамдыр. Пул берме нирәң гүррүңи?

Чөркез оньщ тирсекләнине гараман, илеррэк омзады:

— Мирап, нзме ялан оөзлейәсиң? Бәш мүң манады Но!бат бай !билен биле взиң элтип гелмедиңми?

Халназар бай хем оңа гайтавул берҗек болды. Эмма Черкез оңа-да ганалга бермән довам этди:

— Эйсем, халкың алындери, дабанының азабы көңүпдир-дә?

Гүррүңи башга яна совмакчы боланларында, Ашыр хем өз гезегини алды:

— Бай ага, Пвкгн мирап, анха сөредиң: бугдай-арпа даг 'бөлегине дөнүпдир. Күнҗи депе !болуп галыпдыр. Гавун-гарпызың пулындан сандык долупдыр. Ханы, оларың бахасы нирә гитди? Халк эртир пәлесини угратҗак болса, оңа эгин-баш герекдир, харҗылык герекдир... Җемагат бу гүн сизден хасап сорая!

П&иги Вала нас атмадык хем болса, бармагы билен ер дврди, алҗырады, кәдвсиннң дыкысыны айырман, дишине тыркылдатды. Эмма Халназар езини -йитирмән, көпиң буланчаклыгыны абай-сыясат билен совмак иследи, хас этезленди:

— Сениң ялы оглан экилмедик ерде гегермез, гүррүңё диң салар!

Халназарың азым урмагы, Ашыры, гайта, гайратг гетирди:

— Бай ага, отыра өйимде өйләнлигим галмады. Бесдир, еңки отураным! Сиз я-ха кәрендәни нирә харч эдениңизи живбе-жик хасап берерсиңиз, я-да шол үйшмек бугдайы биз пайлашарыс!

Ашырьщ үстине абанып дуран Баллы юмругыны дүвди: •

— Бугдая бакан гьгшык аягыңы этсең хем, алдытың болсын!-

Мәрекәң четиндәки муртлак чекине галды, Ашыра арка чыкды:

— Эдилен име хасап бермесеңиз, шол-а шол бугдайдан хакыны алар!

— Гаты долры! — дийип, бир нәче адам бирден тассыклады.

Пөмгиң алжыраңңы вала-валасына гараман, Ашырөз сөзини канунлашдырмак иследи:

— Ынха оңат, арчынам гелиодир, диван адамсам бар. Бизиң сөзимизиң хакдыгыны — буларам тассыклар- ■ лар. Биз, асыл, волосной агаң хузурында сизиң хаса-п бермегиңизи талап эдйәс!

Волостной тойың, шатлыгың үстине гелип бегенжекди, эмма геле-гелмәне туран гопгун оның бөврвни динлетдв. Дайханларың айдян сезлери, әлбетде, хак. Гүлжемал хана пара бермәге хич кимиң хакы ёк. Эгер кануна гарасаң, Халназар байың йыгнан галласыны дайхана пайлап, езлерини болса суда бермели... Халназар байы нәхили суда бери-п болар? Ол оның саг голы ахыры! Шоның билен биле, Арутюн хожайының, дилмажың, хатда полкознигиң өзи билен хем дост. Оның йыгнан галласыны нәхили дагадып болар? Оны нәхилн абырайдан дүшүрип болар?..

Халк гопгун эдйә-н вагтында, волостной шоның яль; чуңңур оя чүмүп, акырында шейле нетижә гелди:

— Жемагатлар! Гүлжемал хана пул бермәң пейдасы дегмез, пулыңыз кеер — дийип, полковник ап сизе нәче гезек айтды. Мен өзим нәче мертебе хабар бердим. Арчын хан нәче гезек айланып чыкды? Шоңа гулак асман, Гүлжемал хана пул бердиңизми — кейди! Гүлжемал хана ак патышаның янына гитмәге Куропаткин ага ыгтыяр бермеди. Ол диңе дашкенде барып гайтды. Ол, элбетде, сизиң ез гүнәниз.

Ашыр оньщ алкымындан алҗага дөндиг '

— Нәме үчин бизиң. гү-нәмиз?

Дүрли готгун чыкды:

— Мирапларың гүнәси!

— Халка дуйдурман, сввда эденлерин, гүнәси!

— Пул берениң, лул аланың, пулы элтнп геленчң гүнэси!

— Пөкги Валаң гүнәси!

— Халназар байың гүнәси!

Халназарың газабы, Пөкганиң вала-валасы мәрекәң. гозгалаңыны ятырып билмеди. Диңе арчының гыкылыгы, волостнойың эл далдаматы бир аз кешетди. Волостной ене оөве башлады:

— Адамлар! Биз бу ере гопгун турузмак үчин, дава ачмак үчин гелмедик. Халназар байың тойына гелдик. Той совулсын, пәле уграсын, нәме даза-җенҗелиңиз болса, шондан соң гаральщ. Хәзир пәледен җәхт тутулмалы зат ёк. Шол уграман, хич бир гүррүң, хич бир дава, хич бир диван болмаз!

Черкез отурып билмеди:

— Волосной ага, бизиң хем пулымыв, хем пәләмиз гитсинм»? Бу нәхили^кечҗе канун? Биз оны эдип билҗек дәл. Пулы ким харчлан болса, төлесин! Волосной ага,, бизиң арзымыза сен өзиң адыллык билен гара!

Байзхан арчын агзыны көпүрҗетди:

— Маңа — сениң илатыңдан оңат агзыбир илат ёк — диййип йөрдилер. Волостной аганың хузурында, сиз менин абырайымы дөкдиңиз. Бу нә болуш? Шоның ялҗак овунҗак давалары мен өзим чөзүп билмейәмидим? Сиз нәхак ере волостной аганың ганыны гыздырдыңыз. Сизе бугдай герекми? Сиз ачмы? Халназар байың йыгнан галласы хасабам дәл, оның дашындан ол сизе сатын альгбам берерГ Сиз оның җомартльвгыны, галланы халк үчин йыгнаяныны билмейәң ялы, оңа, хамана диерсиң, нәбелет ялы. Шу болушыңыз, сизиң оңа хормат гойдыгыңыз, оның гадрыньг билдигиңизми? Гайта, доюраның сакгалыиа диен ял-ьг, сиз оның үстине гыгырясыныз! Айп болар, утаның! Җуда болмаса, волостной аганың хорматыны саклаң!

Муртлак бир зат диймекчи болды. Ашыр гобсукды. Черкез элини галдырды. Эмма волостной маңлайыны чытып, сүзгек гөзи билен үшерилди, соңкы свзини айтды:

— Мен бу меселәни инди гутарылды хасап эдйән. Дава диванда ачылар. Онда-да пәле уграндан соң. Эгер шо-

ңа боюн эгмән, ким га-йтадан сесини чыкарса. ясавулың «ңине дүшүп гидер!

Ашыр, белки, горкмазды, белки, ч<Гитмели болса', мен ынха гитдим» дийип, аяк үстине галарды, гыгырарды, эмма Артыгың гөвнини лөрмек, шу гиҗеки планы ерине етирмек, Халназарьщ агзына зәхер ташламак үчин, дилини дишләп галды.

Гопгун гутарды. Адамлар ики-екедөн өрүп башлады. Волостной -билен арчын нешелери позула-ны үчин, гөкчая яңадандан башладылар.

Ашыр туруп угранда, азанчы икинди азанына гыгырды.

Айнаньщ халыны, обанын. ягдайыны аңлан Ашыр гумак ёл билен чатмаларына бакан хайдап барярды.Онын габат гаршысындан гавун-гарпызың, как-тошабьщ ьгсы билен өсйән шемал Ашырың аикларының аша!гы«дан туран ужҗыпсызҗа тозанлары папиросьщ түссеси ялы тозадярды, гөк балагыны пэсырдадярды, өогүн телпегиниң түйлерини ики-бака яплаярды. Ашырың ики гандалындакы гамышлар эгиялерине, сыркынлар, селмелер, яндаклар дызларына, овунҗак чеплер вйҗиклерине дегйәрди. Оларың хеммеси хем ызына бакан херекет эдйәрди: Ашыр әдимини бир аз герени үчин, өйлерине етенде, маңлайындан дер акды. Ол чепине доланып середенде болйа, ер билен гөгиң тапышян еринде гүн гөрмеди.

Ашыр баранда, Артык агыр оя чүмүп, как дилип отырды: оньщ бараныны хем дуймады. Ол дүрлч. салгытларың, Халназарың дүрли зулумларының аюрамыны бейнисинде чайкаярды. Хеммесинден бетер хем он-ы Айнаньщ аладасы басярды. Ол өз янындан «Айнаның 6у гүн иң соңкы гүни яшды. Эгер ол эртире чыкса...» дийип, пычаклы элини маңлайына гойды. Шол ваггда болса Ашыра гөзи дүшди. Ол, элиндәки пычагы өз аграмына гойберип, пачага дүртди-де, соҗап дем алды.

Ашыр Артыгьщ халына кемсиз дүшүнсе-де, вәшшиге салды:

— Еро-ов, Артык, нәме бейле чыкгынсыз гүне дүшдиң?

— Ай хич-ле... Как дилип, бир аз ядапдырын.

Ашыр онық янында отурып, -гавуна япышды:

— Нәме, менден хем сырыңы гизлемек ислейәмиң?

— Сен, гөйә диерсиң, төтәнден гедең хабарсыз адам ялы. Мен-ә сениң шоны соран болуп дурмагыңа хайран галян.

Ашьгр оның эгнине какды:

—. Дост, ой-пикирден чыкҗак зат ёк. Ал, гавун.иели.

— Ашыр, деряда сув хөдүрлеме-де, якы.млы хабарың болса мәлим эт.

— Якымсызыны гизләйиңми?

— Ашыр, сениң оюн ядыңа душйә.

— А сеңиң?

— Мениңми?.. Мени думлы-душдан габал алан зулум пенҗеси демир дырнагыны батырып, бүтин гөврәми пере-ала эдйә.

Ашыр эрәп-акып баряк битеви керчи ики гезек басып ювутды, гүлди:

— Хең эдишиң яман дәл вели, сесиң гырыލармыкан өйдүп горкян.

Артыгың маңлайы чытылды, Ашыра гөзиниң агыны тпелдип серетди. Шейле-де болса, оның гарашында газап гөрүнмән, йөнекей игенч аламаты -мәлим болды. Ашыр оның найынҗар халына дөзмеди: оны дем алар салымда шатландырмаң хасабыны тапды:

— Артык, сениң сейгилиң букҗасыны баглап, саңа гарашып, гултунып отыр.

Артык нәхили боланыны хем билмән, Ашырың эгңине япышды. Оның йүзине щатлык сувы яйрады, алтын ча лынаң күмүш ялы шөхлеленди:

— Ашыр, сен Айнаны гөрдиңми?

— Г өрдим.

— Оның халы нәхили?

— Сениңки нәхили болса, оныңкам шоның ялы.

— Сен оның билен сөзлешдиңми?

— Дил билен дәл, үм билен.

— Оньщ гөвни нә-меде?

— Сениңки нәмеде болса, оныңкам шонда.

— Ашыр, ол нәме дийди?

—= Хич зат диймеди.

Артык Ашырдан элини айырды. Оның шатлыгынын ерине ене гайгы гушы гелип гонды: «Мен инди ойнатгам болупдырын. Ашырам мени ойиая» дийип дүшүнди. Эмма ене дуруп билмән, габагыны галдырды-да, сораг аламаты билен серетди:

— Эйсем нәме?

Ашыр оның эгнине какды:

— Пәхей валла, чага бол-а!

— Сениң^ешщ упры болмаса нәтҗек?

— Нәме үчин ёк? Мен бардым, Айнаны гөрдим, са-1 ламлашдым. Мама билен сөзлешдим. Гудачылык гүррүңини этдим. Шу гиҗе харман саклаҗак дийдим: Айна. аңлады, Мама аңалып галды. Мен үмледим — Айна дүшди. Эйсем... ене нәме герек?

Ашыр герен-эшиденининң барыны оңа гүррүң берди. Алашаң гүррүнднв агзанда, Артыгың хушы башындан учды, бир аздан соң хопугып дем алды:

— Мен бу шҗе Айнаны эле салып билсем, алашанам аларын.

Ашыр гүмүртик жога-п гайтарды:

— Бир окда ики товшан авладармыка?

— Авың җабис гелее, йүрегиң еринде (болеа, бетерем эдер!

— Квпи гөзләп, аздан хем галаймалы?

Артык башьшы ашак салып ойланды-да, Ашырыц оезини макул билди. Аслында, бу гүнлер өзиниң акылыны бир аз йитирип йөренини дүшүнди:

— Догры айдясың, Ашыр. Ол белки, болса-да болар вели, бяр бада душман кепелер, икинҗи. иш—бврицҗи ише пәсгел берер.

Олар ийип-кчип, бир салым дынч аланларындан соң, ёла дүшмәге мүвесса гойдылар. Артыгьщ шейле бир хыялының барыны, эҗеси оның Шекери дайыларына иберен гүни аңлапды.

Отузынщы баш

Артык билен Ашыр тиркешип угранда ай асмана галывды!. Эмма асманың йүзине кҗаҗык булут чайыланы үчин яртыланан айың судры чала сымгылт болуп герүнйәрди: хованы ончаклы ягтылдып билмейәрди. Пеосайлап өсйән шемал гек чөплери кемаллы гозгап билмесе-де, гамьпиларың, топалакларың, селмелериң башларыны ыралаярды, тозгалары болса галгадярды. Чокайлара шшшйән чөплериң нәхалдадыгы билдирмесе-де,тенекаклышян чөплер салкынлач дегйәрди.

Олар пессай гүррүңлер билен обаның голайына бардылар. Итлериң үйрмеси, багшының сөси инди голайдан эшидилйәрди.

Айналарың еңсеси җоядык ой ‘болуп, шол җоялыгың өңи билен обаның арасыны кесип гечйән яп обаньвд ёкаррагьшдан демиргазьвга бакан гидйән улы яба бириг-йәрди. Олар җоялыгың ичинден салмалар бишен гелип, эне яба гирдилер, Айналарың габат еңсесине етип гиз-лендилер.

Гиже ярым ·болупды. Оба ятыпды. Диңе Халназарың хатары ятманды. Багшының онбир перделен тутуп гы-гырян сеси оларың үсти билен яңланып ашярды, хатда оның җукгулдысы хем гелип дурды. Артык сабырсызльж билен бир нәче вагт гарашандан соң, Ашыра бакан пы-шырдады:

— Айна гелере вагт болдьп... Нәме үчин гелмейәкә?

‘— Белки, саклаяндырлар? Белки, аматлы вагт тапып билйән дәлдир.

, — Какасы Сьгырлың чүңңүлине гидипдир диймедиң-ми?

— Белки хем, гелендир? Гелмәнде, Мама саклап бил-мейәми?

— Саклаҗак Мама болса... ховп дәлдир-ле!

— Пула гызан шрнак, белки, бир гаҗелик укыныха-рам эдер?

Ара бир аз салым дүшенден соң, ене айдым сеси яң-ланды:

Хошгал инди, Зөхреҗаным,
Айра дүшдиң, дилдар инди...

Артык Айнаның дидарына муштак болуп отырды. Шол айдым оның гөвнинде чуңңур бир дуйгы оятды. Ол өз янындан «Хакыкатдан-да, Айна билен хошлашмалы болдыммы?» дийип ойланды.

Айнаның хем халы Артыгыңкыдан энайы дәлди. Оның гөзине чиш какылан ялы болуп, көп вагтдан бәри гулту-нып ятырды. Маманың узак вагтлап ятмазлыгы «Ил ят-ды, и<г уклады — какаң гелмеди-ле гыз» дийип гарашмагы, ятса-да иркилмезлиги, чала ымьгрганса-да хорламазлы-гы — Айнаның багрыны-дилди. Гиже ярымдан агянча, Маманың зжламан, хорламан ятмагы ерән тагажжып бир затды. Эгер хемайын чак болса, Айна оның болушыны кепи гүлүшдирйггттррү^ эдерди, аяллар, хатда Маманы танамаян адамлар-да теңиргәрди!. Эмма Айнаның хәзир оның ялы вәшилик ядына дүшмейәрди. Оның дерди өзи-не етикди. Маманың шол укламан, хорламан ятмагы — оны ынҗалыкдан айырярды. ■

Айна узак ватт төз тутдурып, Мама ахырында уклады, онын, хоррулдысы ичерини долдурып 'башлады. Айна өз эгнинден аграмлы даш дүшүрилен ялы сызды. Ол үетиндәки ёрганыны ювашлык бялен серпди. Шайлы тах-ясыны шанңырдатман, эмай билөн ервнден турды. Гүндизден с тайынлап гоян малдай чабыдыны эгнине гейди. Ондан » соң пишик басышын эдип, эмай 'билен әдимледи-де, ассырынлык билен ишиги ачды. Хованың салкын шемалы оның ёрганың астында чыгҗар а« йүзине урды. Багшының «Хошгал инди» диен айдымы нәзик дамарына дегип, гөавнини гөтерди: «Өз эли билен үзеҗек болян өвей эне билен иң соңында хошлашян» дийип ойланды. Эмма дашарык чыкып, ызьшы япҗак боланда, варак гапы онын элинден сыпып, шаркылдап гитди. Шонда ене адатдан дашары иш 'болды: долы хоррулдыда яган Мама оянды, хасырдап галды, йүреги ярылан ялы гыкылык этди:

— Аю, Айна, нирә оварра болдың?

Айнаның йүреги тарсылдап урды, ишим гайтды дийип дүшүнди, богазы долды, шейле-де болса, алҗыраңңылыга өзини алдырман ювдунды:

— Вий, эҗе, нирә гидер өйдйәсиң? Дүе сагмага чыкдым,— дийип, асуда җоагап гайтарды-да, ишикде дураи бедрәни шакырдадып, дүйә бакан йүзленди, чөкүп отурак дүйәниң беврине депип турузды.

Эйсем-де болса, гөвнине иңкис гиден Мама яссыгының дүйбине тоталанан б&рүгини алмага-да ховлугып, гара келлесини тоңкардып, хасанаклап галды, дашарьж чыкды. Хакыкатдан-да, Айнаның дүе сагмага чемленип дүраныны гврди. Мама тызына ынанды, ез янындан өзине«Мен оңа яман тербие бердимми нәме? Ол мениң йүзими ере салмаз! Хазан уран шейтан вас-васа мен өзими алдырайыпдырын» диен ой билен түф-түф этди-де, токмаклап урян гурсагына түйкүрди. Ондан соң чыглы шемалы демине чекип паллады, уллакан геринди, ызына бакан доланып, ерине гирди.

Айна, ийдирен дүйәниң хер эмҗегини үч-дөрт гезек гүҗҗүлдетди-де, көшегини гойберди.

Айна нәме этҗегини билмеди: ховсала дүшүп гөрмедик бейниси хәзирки ягдайы өз ичине сыгдырмады, энелигиниң гаравуллаҗагыны ядына саланда, умытсызлык дережесине гарк болды. Оньщ гезлериниң яшы дүйәнчн эмҗегиндәки сүйкг ялы дамды. Ол ярымяш гөзлери билен асмана середөнде, үлкериң депеден агьга баряныны

сайгарды. Ойланмага, душүнм&ге-де такаты етмән, өз янындан: «Артыкҗан» дийип гойды, Эмма эжесиниң узак гиҗәнин укысына чыдап билмежеги ядыйа геленде, гөвни бир аз теселли тапды. Оньщ хер нәче аягы чекмесе-де енсесинден сүдүрленйән ялы болуп, ичёрик гирди. еринде сүйнди:

Багшының сесв ятды.

Обаның үстинде дым-дырслык хөкүм сүрди. Пес-сайҗа өсйән шемал дегип, кәди япракларының шыгырдысындан, чендан увлаян шагал хем олара гаршы үйрйән ит сесинден башга Артьж дагьщ гулагына хич бир зат илмейәрди. Хатда Халназарьщ гапысындакы шагалаңлы *оваз* хем кесилди.

Агыр күрен обаньщ ичинде хем дашында ятмадык: Айна билен эжеси, Артык билен Ашырды.

Хованың юкаҗык булуды кем-кемден бөлүнип, асманьщ йүзи ачылып башланы үчин, Айнаиың депеде гөрен үлкериниң нкинди ерине голайлап баряны мәлим болды. Хораз икинҗи гезек гыгырды. Артыгьщ артык чыдара тап-такаты галмады. «Ятып галандан — атып галан» диен ялы, .нәме-де болса барьш, Айналарьщ өйини барламак карарына гелди. Эмма Ашыр оны макул билмән, ене бир салым сабыр этмеги **маслахат** берди.

Айнаның хем йүреги агзындан чыкара гелди. Ол түкге дүшүп аглап ятырка, нәхили боланыны хем бшшән ымызганды. Ол өзини Артьгың гуҗагында гөрди, оңа гысыл**ды,** оның якаларыны өл сув эдип аглады, бирденкә болса Артыгьщ йылҗыраклап дуран йүзине гөзи дүшүп, бойнындан гуҗаклады, огшады, Шол халатда болса Мама пейда болуп, оның элинден чекди: «Аю, етевериң у-ув, гыз гитди!» дийип, улы или билен гыгырды. Айна «Мени өлдүрсеңизем ызыма доланҗак дәл» дийип, элини силкенде, гөзи ялпа ачылды. Ол, айылганч горка миессер гелен ялы, ичини чекенини хем дуйман галды. Ёрганыны ?линиң терси билен серпип, ятан ериндеп зөвве галанына-да акылы етмеди, шол вагтда болса бирденкә энелигиниң хорлаяны гулагына илди.

Айна, белки, йузиниң угрьгаа хасырдап дашарык чыкарды; дәлйлик дережесине етерди, эмма шол хоррулды она теселли берди. Ол аркайынлык билен соҗап дем алды.

Айна бу сапар дашарык чьжанда гапы шаркылдамады. Шаркылдаса-да, Мама инди оянарлы дәлдв. Ол өйиң

гөзенегине гечнп, бир салым дурды, өзини бир аз ырас-лаадак иследи. Эмма оның йүреги ямашгандан хас чзла-сынрак урды: «Белки, Артык эййәм гидендир?» дийип, ики йүз әдимликдәки эне яба бакан хайдады.

Артыгың гөзи ёлдады. Ол, ябьщ райшыны яссаныи, ятымда ятаи мергея ялы, гаравуллап ятырды. Бирден оньщ йүреги гүрсүлләп урды. Бирденкә болса:

— Гелйә! — дийип сесленди.

Укламазлык үчин чигит чигитлемек билен гүйменип отуран Ашыр ялта середенде, Айнаньщ егдекләп гелйә-нини гөрди: олара пәогел бермезлик үчин, ябың ичи би-лен япырлып, елә бакан уграды.

Артык Айна бахан үмзүк атып, йүреги согрулып бар-ярды, бир оекунд оньщ үчин сагада айланды. Айна хич бир зады башындан гечирип билмән хасанаклап, ябын гүзеринден иненде, керт гаядан эңеи ялы болды-да, Арты-гың гужагына долды: ики тещне бири-бирине елмешди, тебсирән додаклар тапышды, олар бир ләче секундлап дүнйәни унутды.

Узак дурмага, гүррүң етмэге хәзир вагт ёкды: хораз үчүнжи гезек гыгырярды, даң голайлап барярды. Артьж Айнаның гольгндан алып, Ашырың ызьг билен хайдап уг-рады, оның гарасыны йитирмеди. Оларың ачылан гөвүнлерини гәвүнсие үйрйән ит бир аз дүйрүк-дирди.

Үч ёлагчы ики ябың бириген ерииден чыкьгп, гүндога-ра бакан йүзленди. Агыр күрен обаның ичинде ики саны итден башга олары гэрен хем болмады, хабар тутан хем болмады. Асманың булуды сырыландан юоң, миллионлап чыкан йылдызлар олара бакан бакжаклашмак билен уг-ратды, гүнбатар асманда галкыжаклап йүзйән ярты ай олара гөзини гыпян ялы серетди.

Олар сазлыга гирип башланларьшда, ат аягының дү-күрдксини эшитдилер. Онянча, сазлыгың гапдалындакы ёда билен, гайрадан гелйән сыртлашыклы атлы оларыа душларындан өтди. Байталча бир аз хоргуржак, ёлдан совулжак ялы этсе-де, оның үстиндәкилериң гөвүнлерине хич бир зат гелмеди. Айна шол атлының Сыгырлыньщ чүңнүлинден аял доганыны алып гелйән Меретдигини танады, Артыгың гулагына- пьпиырдады:

— Шол барян — мениң какам.

Артык Айна билен ара дүшен тозгалы гамьшы аягы билен басды: ..   ..

— Айнам, ишин болмасын: олар бу гүн гыз чыкарҗакдырлар.

Ашыр хем өз гезегинде бир агьгз сөз оклады:

— Мама бу гүн гыз ерине гыкылык чыкарайса герек!

(

Отуз биршиҗи баш

Хова ягтыланда, ит үйрдүрип, обаның ичинден гечип гелен Мерет атдан дүшмән гыгырды:

— Айна. Айна-а!..

Эмма Айна она сес бермеди.

Мерет байталчадан өңи 'билен ази дүшүп, ондан сон аял доганыны дүшүрди, өе бакан бойныны узадып сесленди:

— А ха-ай! А ха-ай! Эшидйәмиң?

Мама оның сесини эшитмеди.,

Мерет аял доганына «Сен өе гирәй» дийип, байталчасыны даңмак билен мешгул болды. Оның аял доганы ичинден илдирилмедик гапыны ачды. Онсуз-да дашардан эшидилип дуран хоррулды хас ачыграк паррылдады. Ол ичерик аягыны әтләнден:

— А гыз, Мама! Мама! — дийип сесленди.

Мама үзнүксиз хоррулдысыньщ арасыны кесмеди.

Гаранкыньщ ичинде хич бир зат, селҗерип билмедик аял, Маманы ояндырмак ниетинден гечип, башга хили сесленди:

— Айнаҗан!.. Ай, Айнаҗан!..

Айна-да оньщ сесине җогап гайтармадьи.

Айнаның шейле агыр ятмагы, шол вагтда ичерик гирен Мереди хайран галдырды, гараңкы ичерде оның барыны-ёгыны сайгарьш билмеди. Бир яндан, оның йүрегине ховплы бир зат гирди, гикинҗи яндан, «Ол үнжд-азар эдинип, узак гиҗе ятан дәлдир, даңа голай агыр ука гидендир» дийип ойлады. Ондан соң болса:

— Ә хә-әй! Әхә-әй! — дийип, Маманы аягы билен ыралады.

Мама ыңрылҗырап, бейлесине агдарылды.

Мерет иң соңында оның чигнинден япышьш силкеледи:

— Турсана, хә-әй!

Мамаң гиҗеки гала-гоплук ядына дүшүп «А юв!» дийип галды.

Айнаның ятян ериниң бошлугыны сайгаран Мерет: «Вей, җанларыад, Айна нирә гитдикә? Я гоңшыларда

ятайдымыка?» дийип ойланды-да, ьшжалып билмəн, Мамадан сорады:

— Ханы Айна?

Укыдан: ончаклы ачылмадык Мама хүмүрдеди:

— Айна... Айна... дүе сагмага чыкды.

Шол вагтда Мередиң аял доганы:

— Саламхелик!-—дийип, оның ики эгнине какды. Ука булашьга, гашыньш отуран Мама тисгинди, гөзи ялпа ачылды, янындакы отураң аяла чиңерилди:

— Вий, Боссан, сенмидиң!.. Хеликсалам!

Дүйэниң чөкүп отураныны гөрүп, Айнаны гөрмедик Мередиң йүрегине ховсала дүшди:

— А хав, саңа диййəн: ханы, Айна ниреде?

Мама бирденкə ериндең зөвве галды:

— Айна! Айна!..— дийип, ятан ерини барлашдырды, ёрганыиы сермеди, эмма Айна эли илмеди, Айна оңа җогап гайтармады. Маманың бирден болса, гапыньвд гижеки шакырданы, өзиниң чыкып середени ядына дүшүп, йүреги ярылан ялы болды:

— Да-ат! Ишим гайтды!!!

Мама дазырдап, гапа чыкды, бүдрəп йыкышдьв, ене туруп, аяк алдыгына дүйəң янларына айланды:

— Айна! Аю, Айна-а! — дийип, улы или билен гыгырды. Айнаның сеси оның гулагына илмеди. Ол җынлан ялы болуп, якасыны йыртды, айылганч гыкылык этди:

— Вай, ненең эдейин! Ишим гайтды, ишим!.. Да-ат! Етеверин!.. Гыз гачды! Да-ат! Гыв гачдьв!

Маманың «Гыз гачды» сеси яңланып, Халназарлара барьш етди.

«Гыз гачды» сез Халназара ялью болуп чабырады. Ол ятан ериндең лаңңа галды. Эгни кейнекче, башы ачык, аяк ялың дашарык чыкды: эртириң чытавунлы ховасының дерчирəн эндамына ураньгаы сыздьг. Ол, гулагыкы габардып, үшерилип дурды, хакыкатдан-да, Маманьщ часлы сеси яңланды:

— А ю-у! Халназар бай у-у! Голлавери у-у!.. Иш гайдандыр-ув!!

Мамаиың сеси Халназары- дəлилик дережесине етирди. Ол, тамда ятан мыхманлары, бүтин төвереги ояндырып гьжылык этди:

— Ха-а ха-а ха-ав! Турың ка-ав! Атлаиын, ха-ав!

Тамың ичинде дүйшүргəп ятан волосгной ланна галды. Ол, ягы дөкүлендир ой этди: дүйнки гыкылык

ядына Дүшүа сандырады, гепләп билмеди, **РалпылдаяК'** аягы билен арчыны оятды. Волостнойын,. талпңлдысы^ богук горкылы сеси, Халназлрын, айылганч гыкьиыгы арчыны хем ховатыра салды. Ол хем ятан еринден зөвве галды. Вөлостной билен икиси бири-бирине япышды, хич хайсындан сеза чыкмады. Олар. айылганч ховп астында галпылдаянларыны диңе сандыраклаян **гөврелера** билен дуюшдылар: тамың ичинде дуруп билмән энтешди^ лер-де, гара чыкдылар.

Огулларыны, гарындашларыны турузып, доланан Халназарың гөрежи шолара дүшди, бир хили тисгиади, .даянды. Төверекде хич бир зат гөрүнмән, диңе Халназара гөзи илен арчын бир аз өзин» тутды. Ол сандыраклаян. сеси билен сорады:

— Ери, бай ага, нәме бар?

Халназар ^ыхманларыны горкузаныны аңлады:

— Арчын хан, мен сизе гыгырмандым.

— Эйсем, киме гыгырдың?

— Огланлара гыгырдым.

— Нәме үчин?

— Иши гайтгынлык үчин.

Волостной ене тисгинди. Арчын өзини бермеди:

— Ол нәхили ищи гайтгынлык?

— Гыз гачыпдыр.

• . Волостной дүшүнмән:

— Сениң гызыңмы? — дийип оорады.

. — Мениң гызым болса, келлесини кертип ташламаянмы?

— Эйсем, кимиңки?

— Мерединки.

— Мерет... Мерет кимдир айт?

Арчын она дүшүндирди:

— Халназар байың эдинҗөк гелни гачыпдыр.

Халназар башыны яйкады:

— Иши гайтгынльж хер хили болар экени!

— Бай ага, гайгы этме! Саңа дакнышык эден -кимболса, шоньщ шки гайдандыр. Сен тапан атлыңы уграт, тапдыр, гетирт. Ол ким болса, мен оның гөзиний Сибирде ачдырын! ■

" Волостнойың батлы сөзи Халназарьщ чөкгин гөвнини бир аз *гөтердя,* янгынлы йүрегини бир аз соватды. Ол онсуз-да оңа ынам эдйәрди, гыссанан вагтында, шоның.

•ялы сез она улы хемаят болды. Ол эртирин, совугында «ован лебини ялады:

— Саг-бол, волосной ага!

Бабахан арчын оңа хас хем теселли берди:

—• Бай ага, волоснойың деми дүшен еринде ганатлы гуш гутулып билмез! Оньщ ялы пәли позук аялын, хөтде-•синден гелмек хем — эшекден палан аландан кын дәл. Бу гүн оны өййңе гетирдиңми — эртир оглыңы ене бир гезек өерерлер. СегГ нәме тапар-тапмазың чагасымы! Гой ол, өмүр бойы аяк астында -галып, күл атан, сув гетирен болсын-да, индики пәлини позҗаклара-да гөз болсын!

Волостной эгнини гысып:

— Арчын хан, догры! — диен сөзини гутарманңка үсгүрмәге дурды, элини гурсагына тутды. Халназар оның халыны деррев аңлады:

— Хей, ханым, Хоҗамырат, оовук чалдыраян болмасаң ягшыдыр! Сиз деррев ичерик гириң, йылыныӊ!

Мередиң диренишип дуран гарындашлары ёкды. Оның өзи хем, мени ураны — худай урсын, юваш адам боланы •үчин, гызың бар аладасы Халназарың бойнына дүшди.

Халназар эгин-эшигини гейип чыканда, Мама аяк алдыгына дазырдап гелди. Ол, Халназарың шайланяныны гөрүп, өзине хосдар тапаны үчин, хорк-хорк аглады, гөзиниң яшыны элиниң аясы билен сүпүрди. Оның шол шумҗармасы: «Бай ага, сенден башга хоедарым ёк, өзиң гайрат эт» диййип ялбардыгыды. Халназар хем оңа дүшүнди, Ол, Мама мүңкүрлик эдип бишмеди. Мерет гөвүнсиз болса-да, оны ыран, гудачылык тарапдары болан диңе Маманың өзиди. Шоның үчин Халназар оның киме мүңкүр боляныны, гыз билен арагатнашык эдйәниң кимдигини сорады. Артык Мамаларың төверегинде гөрүңмейәрди. Айна билен Артык икисине бир ерде миессер гелмәни үчин, Маманың ол ядына-да гелмейәрди. Аслында, Айна гачар диййип, ятса-турса гөвнине-де гетирмейәрди. Ол, Халназарың совалына белли бир җогап айдып билмән, диңе, дүйн гиҗара Ашырың гелип-гиденини мәлим этди.

«Ашыр» сөзи Халназарың маңзына дамды. Дүйн оның мәрекеде өз гаршысына бир нәче яман сез айданы хем •ядына дүшди. «Хөкман шолдыр!» диййип тасеыкламакчы боланда, Ашырың гелнениң бары хатырына гелди. Эйсем-де болса, «Өлүм алында дуран аялың бары-ёгы бир ахыры» диййип ойлады, шоның билен биле, азан аял адам

сайгармаз дийип хем дүшүнди. Ол, Мама-да- өз пикирини айтды:

— Шондан башга хич ким дәлдир!

Гыз алып гачаньщ өйлерине бармажагы беллиди. Шоңың үчин Ашырьщ барара чемели осланян ерлерине, Халназар икибир-үчбир атлы гөндерди. Тапан яраглары бклен шайланан атлылар думлы-душа пытрады.

Мама өйине геленде хүнүрдәп гелип, келлесине юмруклады:

— Наскэдиң гурасын, наскәдиси гурамыш!.. Гижара ёк затлары баханалап гелд»-ле... Мен гурайын, дүшүнмәндирин...

Боссан гезлерини петредип сорады:

— А гыз, киммишин?

^-Хей, ылахым, оны ер чексин!.. Сәхет Голагың күрреси!

— Хий, налач эдейин!.. Онын аялам бардыр ахыры!

— Азан, акылыны алдыран харамзадалар бир зат дүшүнйән болса, шейле болармыды?

Хер ким бир яна атланса-да, Мама ода-кезе дүшседе, Мерет сеСини чыкарман, саманкүмәң гапдалына япланды. Ол, гайгы-хасратының барыны ичине салып, өзөзи билен гүррүн этди.

Отуз икинщи баш

Атланан атлылар Ашырың илен-чаланларының, таныш-билишлериниң барыны айланып чыкдылар, оны хич ерден тапмадылар. Иң соңында оларын бир топарчагы. Ашырларың өйлерине бакан ат гойдылар.

Дазырдашып гелйән атлылары гөрен Нурҗаханың хушы башындан учды. Ол онсуз-да узак гиҗе ятман, худайы чагырярды, Артыгын азары, Шекериң ховпы билен туташярды... Артык эле дүшмән, ил ашып билерми? Онын ызындан етселер нәхили болар? Ол өз сөйгилисини элинден.беренден — җаныны беренини говы гөрер!.. Ол өзини хеләклетмезми? Ай худайым, өзиң сакла! Елыңа бир тамдыр чөрек! — дийип, Нурҗахан агыр ой көлине чүмйердй. БирДен болса, «Гудузлан залымлар оны тапман гайтсалар, мениң үстимден дөкүлмезлерми? Менден гечип, Шекере етмезлерми? Юмрук ялы чаганы гыгырдып, ат сыртына чекмезлерми?» диен ой билен йүрөги ичине сыгман, агзындан чыкайына гелип, зөвве-з©вве еринден галярды.

.Шол атлылары гөрёнде", Нурҗаханын; йүреги. ховсала дүшүси-^чатм **асын**а күрсэп урды, онда-да карары етмэн, ене **Дашарык** чыкды.. Онянча, атлылар етип гелдилер.

‘Нурҗахан атлыларьщ сорагындан озал:.

” — Мен билөмок... Мениң хич затдан хабарым ёк...— диййип, элини далдалады. Эмма атлышар Нурҗахан билен болман, оның айдян самырдысына-да гулак асман, бир яныны диши билен тутуп, как товла-ян Сә-хет Голагың үстине бакан сүрдилер. Атлылардан бири оньщ үстине абанды, атың гызгын деми оньщ йүзине урды. Ядав ат бурныны паррылдададанда, көпүк гатышыклы гыллыклар Сэхедин, үстине сычрады. Шол атьщ үстиндәки гыркув үзеңңә галды:

— Ханы Ашыр? — дийип сорады. .

Сэхет Голак атлыларың гелишиниң эйгилик дәлдигини билсе-де, Магтымгулы ханың атлы казакларыны ядьша салса-да, өзи үчин, Ашыр үчин гелйәндирлер дийип ойламанды: «Олар гачан гыз зерарлы Артык үчин я-да Артыгы пәлә әкитмек үчин гелйәндирлер» дийип дүшүнйпди. Эмма оларың геле-гелмәне Ашыры сорамаклары — оны хайран галдырды. Ол, ишиң нәме барададыгыны билмән, бкр бада алҗыраҗак ялы этди, шейле-де болса, дүрли азаплар билен гайнан тежрибели бейнисини ховсала алдырмады, оның өзине совал берди:

— Ашыры яәдерсиң?

Атлы газапланды:

— Мен сенден оның нireделигини сораян!

■ Сәхет Голак товлангы какыны юмругына гысды:

— Мен оның нәме үчиндигини билмек ислейән!

Атлы атыны дебседи-де, Сәхет Голакдан гамчы салды:

— Ынха, шуның үчин!

Тасма гамчы Сәхет Голагың көйнекче ягырнында ыз этди. Ол, как астына дүшелен ширели тәримиң бирини дартып алып, икинҗи гамчыдан озал ёкарык галдырды-да, атлының ягырнындан эңтерди: атлы атыньщ башыны сованы үчя«, тәрим атың сагрысыңа гүмпүлдәп дегди. Атлы дебседи, Сәхет Голак топулды. Ат чарпая галды. Сәхет гамчы ийди. Тәрим атлың ягырнында девүлди.

Бейлеки атлы Ашырың эҗесиниң үстине гамчысыны галдырды. Эмма аял чыдап билмән, элини далдалап. гыгырды:

— Ашыр, егенлериниңкә гитди.

. ~ Нәме үчин?

— Ябы дилем&ге.

— Ябы нәме үчии ререк?

: т— Харманың җарыны дөвмек үчин..

— Хачан гитди?

— Эртир гитди.

Ашкрың эжеси билен геплешйән атлынын, атына гөзи дүшен Нурҗахан акылыны чашырды, гөзлерини петредип, эллерин» узатды-да:

— Хийх! Артыкҗаның алашасы! —двйия топулды. Алашаның мәхри Нурҗаханы өзине чекени үчин, ол бүтин ховпьт, хәзирки башагайлыгы унутды-да, оның бойнындан, маңлайындан сыпаламакчы болды. Эмма эгниниң үсти ашыры деген гамчы оның ягырныны сыпады.

Чатмалылары босга гоян атлыларың гөвнине, Ашырың эжесиниң чен билен айдан сөзи макул гелип, оларың егенлеринннкэ бакан ат гойдылар.

Олар Ашыры егенлериниңкиде тапдылар.

Ашыр, хакыкатдан-да, эртирден соң егенлериниңкә ябы дилемәге барыпды. Ябы өйде болманы үчин, оның гелерине гарашып отураныны гөрдилер. Атлылар гыз алып гачаның Ашыр дәлдигине гөзлери етип, ызларына бакан доландылар.

' Гачгьшлар хич ерден тапылмады. Гөрдим-билдим хем болмады. Асыл гыз альга гачаның кимдиги-де таналмады. Шол вака дүйшдәки ялы болуп гөрүнди. Ахырында мешхур ызчыны гетирип, гиҗөйледен соң гызьщ өйден чыкып гиден ызыны алып уградылар.

Айнаның гырма кевшиниң ызы гөс-гөни барып, эне яба гирди. Эне ябың ичинде ики адамының отуран- ери, гьшаран ерлери, ёлунан кәди япраклары, чигитленен чигит габыклары гөрүнди. Демиргазык тарапдан эне яба гелип гирен ики саны ывың Айнаңкы билен үч болуп,- ёкарлыгына бакан сырып гидени мәлим болды.

Олар шол ерде дуруп маслахат этдилер: оларьщ гелен терс ызларыны алып, кимлердигини танамалымы я вагты голдан бермән, гиден ызларьшы ькзарламалымы?

Гүн гиҗигип бараны үчин, пурсады элден бермән, гиден ызларыны ызарламаны макул билдилер. Эгер оларың ызларындан етип билселер, оларың кимлердиги өзвзинден мәлим болҗакды. Айнаның янындакы ызларың икиси хем чокай ызы болуп, оңың бириниңкиде етимолтаң барды.

Ызлар ики ябын, бириген ерикден чыкып, намаз аркасына бакан гитди. Олар ёл *бвлен* йөремән, такыр ерден айланып йөрәнлери үчнн, ызча бир аз кынлык дөретди. Шейле-де болса, ызчы шол ызлары гөзинден салман, яп якаларында, пел үстлеринде басан ызларыны сайгарыя гиади.

Ол өрән мешхур ызчыды. Гөвнәп ызласа, адыода-да чарканнакда-да йитирмейәрди. Ол, адамыньщ ызыны әдим урушы, аяк басышы билен танаярды. Баярлар она ынам этмән, бир гезек оны сынап гөрүпдилер. Она илки бир ывы гөркезип, соңра оның аякгабыны чалшьирдып, йүз солдатың ичине гошуп йөрүденлеринде-де, ызчы оны танапды. Шсньщ үчин оңа хер бир ызы ызарламага ыгтыяр берйэрдилер, оңа ынанярдылар. Эмма ол давалы ерлере гитмәни, җенжеле гошулманы ягшы гөрмейәрди, кепленч вагт ызарламакдан боюн толгаярды. Эмма Халназар бай ийдәни, волостнойьщ, арчыньщ хем оньщкыда мыхман боланы үчин, оңа гелмән дуруп билмәнди. Хәзир ата чыкман, җаныгып йөрәп бармагы хем шоның үчинди.

Ыз чеплүкден чыкып, гумсалт ере ураны үчин, гачгаклар ызына доланды: олар өзлерин» гизләп гидишлери ялы, ызларыны хем билдирмезлиге чалышян болара чемелиди. Ызчы теверегине гаранҗаклап серетди-де, елә бакан -йүзленди, йигрими-отуз әдим йерәнден соң, чайырлыҗа салмаң ичи билен гайралыгына бакан гөнүкди. Ызтоз билдврмейән чарканнак ерден ызчының ыс алян ялы тимисгенип бармагына Баллы хайран галды. Ол ез янындан «Ызчының ез янында гөзе гөрүнмейән ёлдашы бар болса герек» дийип чак урды.

Гиҗара ел турҗак ялы хова тотландьв-да петишленди. Ызчы чарканнагын йчинден хайдап йөремегинден башга-да, бүтин үнсинн ыза берйәрди. Оның шөхлеси еченкирлән тежрибели гөзлери, гидип баряка пайхасланмага адат эден бейниси шоның билен мешгулды. Ол, дер акян йүзини чендан телпеги билен чалярды. Шол бармана, оның юка донының ягырнындан чыг герүнди. Баллы оның өнинде атыны кесертди-де:

— Ызчьг ага, ядадьщ, ата мин! — дийди.

Ызчы әдим урушыны үйтгетмән, глини галгатды:

— Ёк!

Баллының янындакы муртлак, ялы гыркылан ябысыны лоңкулдадып, Балла яранҗанлык этди, чишди:

— Шоны бир эле сальш биләйсемдим!

Оңың бейлеки ёлдашы Балла гөвунлик берди:

— Баллы хан, сен гайгы этмегин. Мен оны, ере гирен йылан хем болса, гуйругындан чекип чыкарарын!

Ызчы ызы, Өвежиң көлиндәки кичиҗик сазың этегинден алып барды. Шол вагт обаның гарасы йитип, гүн икинди еоине баоыпды.

[illegible]

Артык гүр гамышың ичиндәки топалаклы мейданда узак гүни Айна билен далашып гечирди. Олар шонча сорушсалар-да, бири-бирнниң мәхри-мухуббетинден, узак вагтың тешнелигинден ганып билмедилер. Артык Айнаны гуҗагына гысанда:

— Харам бай, гелин эдинҗекдиң... нәче-де гөнендиң! Сениң тойыңа зәхер гатаймадыммыкам! — дийип йылгьТрярды.

Айна Артыгың бир минут хем болса өзинден үнсини үзмегине чыдаман:

— Аю оглан, сен нәме барада ойланясың? — дийип сораярды.

— Мен Халназар байың халыны ойлаян.

— Сен оңа гынанямың?

— Нәхили гынанмайын? Ол бичәре сенин үчин галың төледи, дүнйәниң харҗыны этди, хер ерден мыхман чагырды, тоя, байрага хәзирленди. Эмма... биз оның тойына авы гатдык.

Олар бири-бириниң йүзине эдерменлерче чиңерилишип, яңадандан гуҗаклашдылар. Артык ене озалкы сөзини гайталады:

— Халназар байың хәзирки халы...

— Мениң энелигиминңки...

— А бизиңки!

Ики янгынлы бири-бирине сарыяг билен бал ялы гатыщды. Сымап билен гызыл ялы эйленди. Айна, күмүш йүзине~ чайылан алтын ялы йылпылдады. Оларда арман галмады. Шу гиҗе Такыр дуралгасына чьисьш, Ахала* гидйән отла отурьш биләйселер, дүйбини тутан биналарьгның ёкарсыны ишләп етишдирдиклериди. Эмма гүн икинди болупдыр. Хәзире ченли Ашырдан дерек ёк. Ашыр ики саны улаг тапып гелмек үчин егенлеринињкә бакан эртирки гидишиди. Ол ягтыгөзин гелмелиди.

Артык ериндеи турды, геринди.

Хова дымьжды. Гамышың елгамак ялы тозгалары хем гъшылдамаярды. Гамышың аралары билен гечен гүнин иң сонкы шөхлелери Айнаңың кетени көйнегинде өлүгси ■йшпылды болуп ойнаярды.

7 Артык теверегине гаранҗакландан соң, Айна йүзленди:

— Айнам, мен сени бир салым еке галдырҗак.

— Хемишелик галдыраймагьи.

— Айнам...

— Оюн эдйән-ле. Нирә гитҗек?

— Мен сазың гтегине чыкып гөрейин: Ашыр гелмейәмикә? Ол гараңка галса, бизи тапмаз.

— Нәме үчин?

7* Биз сыгыр чопаның гондалавындан гачып, енки ' еримизи үйтгетдик ахыры. " *■—

— Вий, ёгсамам.

Артык демиргазыга бакан, гамышың ичине сүмүп гитди.

Айнаньщ йүреги гопды. Ол уллакан гәзлерини айлап, теверегине серетди. Теверекде хешерленишип дуран ,гамышдан, ёкарда чаңҗарян чалымтык асмандан башга хич бир зат гөрүнмеди. Дүнйә йүзи гум-гуклукды. Сесүйн ёкды. Диңе Артыгьщ чыгшылдысы эшидилйәрди. Артык оның йүрегине баглан эришини үзүп гиден ялы болды. Оның ывындан гыгырды:

— Аю Артык, тизрзк гелевери!

Артыгың сеси гамышларың арасы билен үзүк-ёлук гелип етди:

— Деррев! Деррев!

)

Ызчы сазлыга барып урандан соң, ызы йитирди. Гүн асмандан гайдан пекги ялы ашак салланып барярды. Сазың теверегинден ыз чалып, айланып етишип болҗак дәлди. Сазың ичвни айланып чыкмак болса, мүмкин дәлди.

Ызчы агыр ягдайда галды.

Эмма оңа кемекчи тапылды: Баллының ызына дүшүп гелйән эринлек көпек оны голлады. Ол, обадан угранлары бәри ысырганып гелйәрди. Сеңк-сеңк эдип, еңе дүшйәрди, кә гапдала совулярды, сазлыга етенлеринде болса, хеммесинден еӊ барып гирди. Ене ызына доланып гелип, бурныны' ёкарык тутды-да, найынҗар сес билен чыңсады. Оның сесинден, болушындаң «Мениң ызыма

дүшиң» диен маны аңланды. Оның хәсиетине белет Баллы атыны илери дебсәп:

— Алабай, тап, — дийди.

Ол чендан ава гиденлеринде, ганаты гырылан сүлгүниң, яраты болан товшаның саза, токая, чөп-чалама урмагына гараман, хемише олары тапярды, шоңа адатланыпды. Хәзир хем, шол адаты боюнча сазың ичине уруп, ери ысырганып уграды.

Ызчы — ызы ала көпеге табшыраны үчин, атлыларың бири билен сыртлашды. Атлылар итден галмады. Күле көпек сазың ичинде, чайырлыҗа ябың өврүминде дурды. Ызчы шол ерде ики адамының отуран ерини сайгарды, гышаран ерлерини, етимолтаңлы чокайың ызыны хем аңлады. Ики-еке гамышларың гышарып, дөвүлип ятаныны хем гөрди. Кемпут кагызларына-да гөзи илди.

Күле көпек ене ысырганып уграды.

Артыга сабырсызлык билен гарашян Айнаның гулагына чыбшылды илди. Адам сеси, ат тойнагының дүкүрдиси хем эшидилди. Эмма ол сес Артыгың гиден тарапындан гелмән, гүнбатар-илери тарапдан гелди. Гүр сазлык боланьг үчин, адам гарасы герүнмеди. Шейле-де болса, Айнаның гөвнине башга зат гелмән, Артык дагы азашандыр дийип дүшүнди, еринден туруп гыгырды:

— Бәрик! Бәри-ик!..

Шол вагтда болса күле көпек хасанаклап гелип, үйрмәге дурды.

Айнаның йүреги ярылды.

Сезе салым ёк, ‘көпегиң ызы билен шатырдашып гелен атлылара, Баллының эйменч йүзине Айнаның гөзи илди. Оның гөзлериниң өңи гараңкырады, дүнйәси элиң айтымына гелди, «Ханы ёлдашың?» дийип урулан азьгмы чала эшитди.

Баллының готуракы йүзине гынанч гатышыклы шат.лык гелип гонды. Ол, Айнаньщ сыратына, бойына, өзиниң эдерменлигине буйсанды. Эмма оны бу ере алып гелен, оның гойнындан гол салан йигит ядына дүшенде, готур йүзинде чала мәлим болян йыгырт гөрүнди. Ол, атыны дебсәп, сорагыны гайталады:

— Ханы ёлдашың?

Айна өзинв тутды. Оның гөзлери көз болуп янды:

— Ёлдашым ёк!

Г; <3_ *рирә* гитди? ■ ' . '

у-" Хич ерик!

~ Ханы онда?

-7*¥- ЁК!

'ФС — Ким билен гелдиң?

Хич ким билен.

/■'■'*(Щ*. Сени к»м гетирди?

— Хич ким.

•'•"-•'^ Ким гел дийди.

Өзим гелдим.

<;1Атлылардан бири оны горкузмак иследи:

,ч!дсу. А гыз, айтмасан., яман болар!

Айнаның бахасы төленени, Маманын. хем ыгтыяр берени үчин, Баллы өзини Айнаньщ үстинде хәким санады. Ол оның үстине абанып, гамчысыны ёкары галдырды:

— Айтҗакмы, айтҗак дәлми?

Айна башыны айлап, Балла йигренҗи гөз билен гарады, эмма җогап гайтармады. Баллы ене гайталады:

•ни£_>_ Айтҗакмы, ёкмы?

Айтҗак дәл! *

Айтмазмың?

■:Ес1гд_ Айтман!

вз;1Щол вагт күле көпек чыңсап, ене нирәдир уграп, ене гайдярды. Эмма Айналы алада билен хич ким оңа үнс бермейәрди: ёгсам, ол,- Айнаның гизлейән адамсыны-да тапып бермәге вада берйән ялыды.

"- Сесин» чыкарман, хыҗув эдип, хырчыны дишләп дуран гырчув Балла гөз үмледй: оның үми Баллының мисини ярана дөнди, гамчысыны эңтерди:

Ине айтмасаң! -

.'адТамчы Алйнаның чабытсыз, көйнекче эндамына шар тШЛдап дегди. Белки, оньщ деген ери тасма елменен ялы сбШлып галандыр.Эмма Айна вах хем диймән, Балла гаңрылып серетди, газаплы гөзлеринде чыг хем гөрүнмеди'. -гвнБаллы ене сорагыкы гайталады:

якнн— Ким гетирд»? •

,кзгАйна җогап гайтармады.

еүтз— Ине айтмасаң! — диен сесе ене гамчы шарпылдысы :кошулды.

Айнаның гөзлери аларды. Ол, Балла бакан окдурылҗак, аягындан асылҗак, эндамындан түйдүп алҗак ялы гәрүнди. Баллы гайталап дазарыланда, Айка оны итден бетер далады:

— Этими döграм-döграм эдип, итин, өкине атсан-да, менден җогап алмарсын! Мен сениң ялы итиң гойнына гиренимден, ериң астына гиренимиң мүң эссе говы гөрерин!

Гамчы гайтадан газап билен галанда, ызчы ара дүшди:

— Баллы хан, дур!.. Машгаланы шейле хорлажагыңызы билея болсам, мен сизиң чакылыгыңыза гелермидим? Хергиз гелмездим!

Айна гамчы астында бозулмадык болса-да, шол хосдарлык сөз оның гөзини яшартды. Ол ене-де болса сырыны дуйдурмазлык исләп, бейлесине бакды, ювдунды. Ызчы, Айнаның хосдары ялыболуп гөрүнсетде, Айна оңа шейле дүшүнсе-де, оның икинҗи сөзи бүс-бүтин башга болуп чыкды:

— Сен, кейгим, инди бары бир эле дүшдиң... Өзиңи хорладып дурма-да, ким билен гелен болсаң, айт-да башыңы гутар!

Айна оңа дүшүнди: ызчыны саман асгындан сув гойберек дийип билди, оңа газап билен гар'ады:

— Мен аял болсам-да, өз ёлдашымы эле берер ялы, сизиң кимин сатлык адамлар хилинден дәл!

Айнадан җогап алып болмаҗагыны, оның дилини кесэймесе дузлаҗагыны аңлан Баллы атың үстинден эгилип, оның голындан тутды:

— Мин сыртыма!

Айна элини силкип алып, дазарылды:

— Сениң сыртыңа ит минсин!

Шол вагтда атындан дүшен гырчув Айнаны гөтерип, Баллының сыртына гондурды. Айна атдан өзини гойберди. Ямашгандан ик» болуп гөтерип, Айнаны Баллының өңине басдылар. Айна эллерини келеменледип, Баллының йүзине, гөзине урды-да, ашак салланды. Иң соңында Айнаның эллерини даңдылар, аякларыны чатдылар, атын өңине басып, ызларына доландылар.

Айна эллериниң авысыны сызман, гышарып ятан ериңден ызына — демиргазыга бакан гөз гездирди: «Артык болса, мени буларың элине берип гойбермезди. Ол җәзир етишип, мениң дердиме дерман болсады!» дийип арзув этди. Эмма Артыга гәзи дүшмеди. Ол өз яныңдан «Артыкҗан, етиш!» дийип зарынлады. Эмма Артьждан дерек болмады.

Артык дагы: үчкн өз егенлерининкә ябы дияемәге гиден Ашыр вагты билен гелмеди. Дөвеге гиден ябыларын вагты билен гелмезлиги хем обадан-оба айланып йөрен атлыларың вәхми шона себәп болды. Эмма гүндизки барып гайдан атлылар оны горкузман, гайта, бирнеме ралатландырды: оларың Артыга мүңкүр болмаянларына бегенди. Оларың ене бир нәче ерлере айланҗакларыныда билйәрди. Шоның үчин хем ол гыссанманды, гайта, <бир аз гижрәк бараныны кем гөрмәнди.

Ашыр өз ызында ене бир ябыны гошлап, гүн эңегини. ере беренде, сазың этегинде гарашып дуран Артыгың үстинден гелди. Артык оның гелип етмегине гыссанып, сес етиме геухенде, гыгырды:

— Ашыр, нәме бейле гиҗә галдың?

Ашыр элини салгап, җогап гайтарды:

— Сен аркайын бол. Олар сенден осланоклар. Шоның үчин бизи тапҗак гүманларьи хем ёк.

Артык озалдаң хем: инди гүн гиҗикди, ковгычыларың инди гелмедигидир—дийип ойлаярды. Ашырың җогабы оны хас. хем рахатландырды. Эйсем-де болса, Айнаның сабырсызлык билен гарашяны ядына дүшүп, өзиниң оңа болан мә-хри йүрегини мынчгылады: оның янына тизрәк етмәге өндеди.

Артык ата атланьш, гамышлыгың ичи билен хайдадыда, Айнаны галдырьш гайдан ерине барып етди. Эмма Айна гөзи илмеди:

— Ханы Айна?

Артыгың ыза-бейлекә серетмек хушына-да гелмеди. Ол, алдыраны бар ялы, төверегине гаранҗаклады, гыгырды.

— Айна-а! Айна-а!..

Айнадан җогап болмады.

Артьтгьщ йүрегине ховул дүшүп, ябысыны гандызлады-да, гамышың ичи билен эйләк-бейләк кввленди. Эмма Айнадан дерек тапмады.

йүзини ашак салып дуран Ашырың локгаланып үйшү'рилен ат тезеги гөзине илди. Ол оңа чвңершши середенде, оньщ тәп-тәзежедигини гөрди. Хениз онын бири-бирине елмешен шепбешик гаймаклары хем гатамандыр. Ашыр сиңе середенде, топалакларың арасында ыз эден ат тойнакларыньщ чуканакларыны хем сайгарды: хырчыны

дишләп, башыны яйкады. «Айна! Айна!» дийип, ат чапып йөрән Артыга бакан гыгырды.

Ашырың гыгыраныны эшиден Артык, «Бизиң гелйәнимизи гөрүп, Айна гизленендир, узак хеләк этмәйин дийип, инди бир ерден чыкандыр» диен шатлыклы ойлар билен дазырдап гелди. Эмма Айна гөзи илмеди:

— Ханы Айна?

Ол, Ашырдан җогап болман, оньщ хырчыны дишләп, башыны яйкап дураныны гәрди. Артык нәме соражагыны, нәме дийҗегини билмән доңуп дурка, Ашыр гамчысыяы узадып, тезеги гөркезди. Артык атдан өзини гойберди, тезеге серетди, тойнак ызларыны гөрди, башыны яйкады, ысгынсыз сесленди:

— Ишим гайдыпдыр!

Ашыр оңа җогап тапман, бармаклары билен эериң гашьшы дырмады.

Артык йүрегине бир зат дүвүп, деррев атына атланды-да:

— Ашыр, йөр — дийип, гамышың ичи билен оба бакан ат гойды.

Олар саздан сайлананларындан соң, үч саны атлының оба барып етенлерини сайгардылар. Артык атының башъщы чекди, беврини диңиргеди: оларың ывындан ковҗагыны, ызына доланҗагыны айгыт эдип билмеди. Артыгың чыкгьшсыз оя чүменини гөренАшыр сөзе башлады:

— Артык, биз Айнаны бир бада алдырдык.

Артык **габаГьины галдырып, гүмүртик хүмүрдеди:**

— Бир бада?..

— Белки, хемишелик болмаз!

— Хе-ми-ше-лик?..

— Айна акмак гыз дәлдир.

~ Акыла ер галдымыка?

— Ол айтҗак сөзини тапар."

— Ондан сөз сорарлармыка?

— Артык, Халназарларың тумшугы ёкарыдыр. Олар, белки... эл деген гыздан чекинерлер?

— Эл деген?..

Айнаның сазың ичинде хораз ялы гыварып гөрүнйәни Артыгың *гө*зиниң өңине гелди. Айнаны гуҗакланыны, топалаклы ойда далашаны, чырмашаны ядына дүшди. Хәзир гөзиниң өңинде оны гәрмәни үчнн, хопугып дем алды, йүрегине от гуюлан ялы болуп, атыны дебседи:

— Ашыр, йөр!

Аигъгр ховсала йүрегини алдырман, онының өңини ·габзад^ы:

— Артык, дур энтек!

)— Дурмага йүрегим такат беренок!

) — Биз, барыбир оларың ызындан.етип билҗек дəл. <Элар эййəм оба бардылар. Биз оларың ызындан барсак, ,/өңи билен таналарыс, ондан соң хем, көнин ичине дүшен ит ялы даланарыс, битирен ишимиз хем болмаз.

Артык атыньщ башыны чекип, йүзини ашак салды.

Ашыр сөзине довам этди:

— Оюнчы — утуланыны билсе ягшы. Биз гыссанм^лы. Ябылары элерине гайтаралы. Я-да иң ягшысьг, сең оларың бирини мин-де, ики-үч гүнлүк шəхере, Иванынка бакан гит. Эгер олар гызьг алып гадениң сендигиңи танан болсалар, хəзир хезил бермезлер. Волостной билен арчын оларьщ мыхманыдыгыны сен өзиң билйəсиң ахыры.

Артык башыны яйкады:

— Айна нəме боланыны билмəн, отлы тагана атарылҗагыма гөзим етсе-де, мен оны ташлап гитмен! ;

— Мен бар ахыры!

— Белки, сениң хем азлык эден ериң болар?

Артык Айна билен өзини биртен, бирҗан хасап эдйəрди: Айна дири еринде — дири, өли еринде — өли болмагым герек дийип дүшүнйəрди. Шокың үчин Ашыр гайталап айданда-да, ол боюн толгады:

— Мен шəхере гитҗек^дəл! —'дийип, чүрт-кесик ёлуп гойды.)

Кемсиз гараңкы дүшенде, атдан дүшен Артыгы сайгаран Нурҗахан еңиллик билен дем алды. Ол бу гүнкн атлыларьщ газабыны гөренден соң, Артык дири галса разы гелипди. Ол оның саг-аман доланып геленине шүкүр этди.

Сəхет Голак Ашыры газап билен гаршы алды:

— Хей, этеңенəледиң догуранлары! Еңил келлелик билен бир ише баш гошясыңыз-да, ызыңызы басга гойясыңыз!.. Ягшы, бир ише баш урдыңыз — таң этдиңиз! Оны энениз, атаңыза дуйдурып эдиң ахыры!

Ашырың йүзини салык гөрен эҗеси оның тарапыны чалдьк

— Вий, гатырганмавери, какасы. Огланлык эдендирлер-дə!

— Эңегиие сакгал табанам оглан болармы?

Ашыр, какасынын. ганының гызаныны аңлады. Оңын газабыны хем өз гамьшы азалтмак ниети билен вәшилиге салды:

— Ери, кака, өзин яшлыкда гыз алып гачып бщмәниң үчин, бизе нәме гөриплик эдйәмиң? г.кг.

Оларың болуп гелишини халларындан аңлан £әхег гыжалат берди: —

— Хей сиз-ә вели, бейләңизде щандырдадьип отурдайыпсыңызда!

Ашырың вәшилиги шовына дүшмән, гайта, аладасы тәзеленди: оның ишиниң шовсузлыгының үстине, гайта, какасы хем гыжалат берди. Шоньщ үчин ол оңа жогап гайтарман, йүзини ашак салды.

Нуржахан хем Артьгың ишиниң шовлы болманың® оның йүзиндәки булашык хатындан окады. Шоның күжн ондан совал сорамага дили барман, алада **билең^Ачай** демлемәге отурды. Артыгьгң чай-чөрек богазындан гечмеди. Оңың гөвни бирсыхлы Айнаның ызында гезди. > с[з> э

Артыгыц дурмага-да карары етмән, Ашыр билен^ае; лахатлашды-да, Айнаның халындан хабар алмак нйети билен, оба бакан йүзленди. Ашыр оньщ билен биле-.гитмекчи болса-да, оңа разы болман, гайтавул берди: |вьиг,

— Икимизиң биле тиркешип ишимиз ёк. Сен1гал. Гит-де, аманат улаглары эелерине табшыр. Аркайын^ел;; мен доланып гелерип.

Ашыр оның газабындан хабардар *боланы* үчин диңе бижай ерде герүнмезлигини, өзини билдирмезлигини хайыш этдй.

, Артьж булутлы ховада илгезик йөрәп, Гандьгмың чатмасына бардьр.

Гандым өйде ёкды. Ол яссы намазындан соң көв-:саелып, Халназарларың төверегине гидипди: шу гүнки болуп гечен ваканьщ такыгына етмек исләпди. Гичден соң -хова бир аз чигрәп башланы үчин, Биби ужыпсызжа от якьрс шоның ягтысына яма ямап отырды. Таңканьщ агзыада гоян тогалак пелтели галайы чырасы түсселәп янярды-р өзинден улы гара түссе гойберйәрди, йыланың дили-ялы гызгылтжа ялнынын ягтысы ёкды. Чатманьщ бойы ©үйн.-мегрәк болса-да, ини элиңи герсең — ики янына барктгет;-жекди, узынак адам оның ичинде эгилмән дуруп бижкек дәлди. Оның гарагурумы ямаг үстине ямаг болуп, изиң-де-де мениңки болсын диер ялы гош ёкды.

Артык билмезлиге сальип, Биби билен гүррүде бащлады:

— Ери. Биби эже, обаңывда гыз чыкарҗак, гелин эдинҗек бар дийип эшидипдим-ле! Той болмадымы?

Биби индели элини саклап, Артыга үшерилди, онын йүзинде, гөрежинде үйтгешик бир зат сайгарып билмән, геңиргенди:

— Вий, ханым, сен бу затлардан хабарсыз, ниреде гезип йөрсиң?

Артык совалга тапды:

— Иван саргыт эден экени. Мен бу гүн шәхере гидипдим. Хәзир шондан гайдып гелишим. Шоның үчин хич бир затдан хабарым ёк.

— Шейле дийсене!.. Обамызда, ханым, гүррүң кән. Оның ялы болса, мен энтек саңа бир чайҗагаз гайнадыш берейин. Ондан соң...

Артык оның сөзини кесди:

— Ёк, Биби эже,' мениң зат кемим ёк. Мен яцьвҗа ёкаркы обадан ийип-ичип гайтдым. Байлар нәхили той этдикән, шоны билип гечәейин дийип совулдым.

— Той ниреде?

— Нәме үчин? Шунча байлыклары билен ене гьгсгандылармы?

— Вий, налач эдейин... Айна өтен гиҗе бири билен гачса нәтҗек!

— Гачды?

— Хава-ла!.. Байларьщ тойыны харама чыкарды-ла!

— Ана, тәзе гүррүң! Ким билен гачыпдыр?

— О-да белли дәл.

— О нәхили?

— Өңи билен Ашырдан ослап, оның илен-чалан ерлерине айландылар. Шол ослары болса пуҗа чыкды.

— Ери, ондан соң?

— Ондан соң ызчы гетирдилер, ызладылар, гүн яшыл баряка, хол еңсеки сазлыкдан тапдышар.

— Айнаны тапан болсалар, кимиң алып гачаны белли боландыр ахыры!

— Ёк, җиги, бейле дәл! Ол этими кессеңизем айтман, дийипдир. Окы гөз-гүлбан атың өңине басып гетирипдирлер.

Бибиниң гүррүңи Артыгы шатландырҗак ялы этсе-де, соңкы сөзи оның реңкини үйтгетди. Эмма җаныгып гүр-

рүң берйән Биби оңа эсеван болмады. Артык кынльж билен өзини саклап, сорагына довам этди:

— Гараз, иң соңында Баллы өйлерине гелин гетирипдир-дә?

— Гетир нирәң гүррүңи! Айна оңа «Сениң ялы Гарачомага аял боланымдан өзими өлдүрип ташларын» дийипдир.

— Шей дий-ле!

— Онда-да ол оны хорлапдыр, эндам-җанындан буруп алыпдыр. «Атаңа, энеңе бахаң төленендир. Разы болмасаң, сениң шу болушың билен өлдүрин» дийипдир, оньщ бөвринден пычак дирәпдир. Эмма Айна оньщ хек, яындакы ики адамының хем йүз.ине дуруп «Маңа эл дегди, мен инди өлмесем — шоньщкы, елсем — ериңки» дийипдир.

Артык Айна берилен азабы эшиденде, от болуп туташса-да, сабырлышыга салды, гүррүңиң такыгына етмек иследи:

— Бә, Айна мерт экен-ов!

— Мерт болуп, асыл, аялың башарҗак иши дәл!

— Ондан соң, элбетде, кимиң эл дегиренини айдандыр?

— Айт нирәң гүррүңи!.. Оны Баллы өйлерине гетирип ташландан ооң, Мама оның эндамыны гек-ала эдипдир, тенинден темен чүмдүрипдир...

' — Онда-да айтманмы?

— Айтҗак гүманы бармы? Шиндем ол, өвей энәк элинде өсди, болмаса, Айна гыз илде белли бир машгала боларды!

Шол арада Гандым гелип гирди. Ол Артык бйлен саламлашандан сон:

— Бу төвереклерде гөрүнмейәрсиң-ле? — дийип сорады.

— Гандьм ага, иш-алада билен башагай айт!

Биби Гандыма дүшүндириш берди:

— Оның, асыл, бу гүнки вакадан хабары болмаса нәтҗек?

Гандьим айылганч гүлди. Оның бейниси өз еринде болманы үчин, чендан гүлмесиз еринде гүлүп, агламасыз еринде аглаярды. Ол ондан соң агзының гыллыгьшы акдырып, кейпихон гүррүңе башлады:

— Бай бу гүн хезиллик болды-ов! Хезиллик!!!

Биби оңа игенди:

— Хезиллик нирән, гүррүңи? Набадың какасынын хернә болушы шейле-дә: ил гьшанса, бу гүлйә!

— Гойсана, гырнак, гойсана! Мен нәме үчин бегенмәйин? Халназар өмүр бойы бизе гүлүп йөрди. Ери геяенде, бизем бир гезек оңа гүлели ахыры! Шейле дәлми, Артык?

,/ — Догры, Гандым ага!

у — Нәме дийсене, Артык, Халназар бу гүн йүзи гемрилен терне ялы готур, дул оглына найбашы гызы — Мередиң гызыны алып бермекчиди... Эмма бир гоч йигит' оның эдил агзына гойды: оның тайынлан ашыны мухурды...

— Тойы бу гүн этмесе, эртир эдер-дә. Гызы тагпып гетирипдирлер ахыры!

— Айнаны алыб-а кыяматда-да той этмез! Ол гыз оларың барының йүзики ере басды, эпей мыхманларының хем агзына зәк атылан ялы этди. Инди Халназарың гылчылары: «Пәхей, байың иңкис эдйән задыны! Оглың болса, дөвлетин болса, гыз гытмы? Илиң орта бармак ялы еринден сайлап аларсьщ!» дийип, гөвүнлик бержек болялар. Оньщ самсык ©глы Баллы болса «Ёк! Мен пәлә гидерин» дийип, дыван киши боля. Мен она өз янымдан — онданам аңрык гит, тәтериме гит, өлүме гит! — дийййән.

Бибиниң, Гандымың гүррүңи Артыгы бирнеме ынж.алтды. Ол:

— Гүррүңе гүйменип, узак отурайьгпдырын! — дийип, еринден галдьгда, чатмаларына бакан йүзленди.

Отуз дөрдүнщи баш

Гыз алып гачаньщ терс ызыны ызарламакдан ызчы боюн толгады. Ол етимолтаң чокайлының" кимдигини бир аз сызса-да, мәлим эдип билмеди. Оның озал шоның ялы чынлакай ише гатышмадан агзы бишнпди, әди яныпды: ганҗарышманың үстинден барыпды. Хәзирки вака болса хас хем айылганчды, белки, өлүмиң үстинден элтҗекди..-.

Халназары шол масгарачылык гаты хорлады. Ол тә шу гүне ченли илиң агзындакыны какып гелйәди, оньщ бүтин дурмушы шоңа адатланьшды. Оның биширен ашыны башганын тамшанмагына, пулыны тәлән сөвдасына өзгәниң эе болмагыиа, думльт-душдан гелен байракчыларың оны масгаралап гитмегине — ол нәхили чыдасын?

Р Шол оның ыснадьша, намысына дегйәр. Ата-бабадан бз-

ри бейле масгаралык оныд гөрүп-эшиден зады дәлчахыры! Шоньщ үчин ол үч гүнләп өйден чыкман, кемаллы ийип-ичмән, тукатланып ятды: агзы зәхере дөнди, бейниси ишлемеди, акылындан дурылап гечирип билен зады-да болмады. Оныд шол агыр халында «Деррев пәлелери тайынламалы. Пылан гүн шәхере гетирмели» диен гыссаглы буйрук гелди. Ол бир обаның эмини болоны үчин бүтин жогапкәрлик шонуң үстиндеди. Белли-бетер-де, бәш ей болуп, онуң өзи бир адам угратмалыды. Гызза-гызза геленде Артык тапылмады. Халназарың өңки йүкиниң үстине ол-да сервер болуп дүшди. Ол инди нәтмели? Ватгьюсаг: ене бирини. алдара-огшара май ёк. Я-да Нобат бай ялы үч мүң манада пәле тутмалымы? Хий, шонча пулы бирден берип болармы? Халназар ломай алмага өвренип, аз-да болса, бермәге адатланманды. Өмүрлейин гыз сатын аланда, бир ярым мүң манатдан артык харжы чыканок. Аз вагтлайын пәле үчин шонча пулы нәхили берип болар? Гой җәхеняем, нәме болса тутаййын диендеде, ики-үч гүниң ичинде адам тапылжак дәл. Инди өңки гөвни сыныклыгының үстине-де, пәлелиге Баллыны ибермелими? Аслында, Халназар байың оглыг инди пәлә гитсинми?.. Ёк, ол болмаз!..

Халназар шонуң ялы узак ойлардан соң пенҗесини урара, дырнагыны гечире гайтавулсыв гөвре тапман, ез янына, чолаҗа ере Мавыны чагыртды. Ол, Мава бу сапар айратын бир гез билен середип, тэзе бир дил билен сөзлешди. Ол гапыдан геленден:

— Мавы, гел ханым. Ханы, шу ерик геч-де, мениң янҗагазымда отур!—дийип, айратын якымлы дарышды.

Мавын бейле хеззет хачан герен зады? Ол сандыраклашак билен:

— Бай ага, маңа шу ери боля,— дийип, гапынын. агзында отурмакчы болды.

Халназар гөзлерини гүлдүрип, мылайым гараш билен ер гөркезди:

— Мен, ханым, хемме адамыны өз яныма чагырьвп дуран дәлдирин. Оны әзинем билйәнсиң. Геч диемде, сесиңи чыкарман гечвбергин. Мениң сонкы гүнлерде саңа *рәхимим* ннйә, сениң етимлигиңе мен дөземок!

Мавы төверегине ялтаклап, гаты ерде чөкерилҗек болян дүе ялы яйданып, уяла-горка гечди. Эмма халы дүшек үстине адатланмадык оңайсыз аяклары сандырады. йүзиниң этлери дартышып, боюн дамарлары тисгин-

җиреди. Иүреги горкы гатышыклы шатльж сызмак билен гүрсүлдәп урды. Ол башыны ашак сальш отурды.

Халназар дүвүп гоян йүпини эмай билен чөшләп уграды:

— Мавы, сениң, ханым, энең-атаң ёк. Үч-дөрт йыл бәри мениң өйимде гезип йөрсиң. Хызматкәрден кән зат ёк, эмма гөвниңден туряның үстинден бармак кын. Сенден мениң агзым тагам тапды. Мен ойландым-пикирлендим: элиңи ишден дындаран, гөвниңден туран адама нәче ягшылык этсең, ене аз ялыдуйдым. Сени өерсем,'үстиңе ак өй тутсам диен карара гелдим, эмма оның билен хем гөвним канагатланмады. Иң соңында... сени мен өзиме огул эдинип алсам диен карара гелдим!

Халназарың мылайым сөзлери Мавыны гозгалаңа салды: оның чагалыгында эшиден сөзлери, эне-ата мәхри гөзиниң өңине гелип, бегенжинден богазы долды, гөзлеринден еңиллик билен яш тогаланды. «Харамзада», «Доңуз оглы» адының «Ханым»; «Оглыма» өврүлмеги, оньш, чөкгүн гөвниндәки эҗизлән дамарларына какып, силкинип агламага меҗбур этди.

Халназар, Мава өз сөзиниң тәсир эденини гөрди, оның җогап гайтармага дилиниң диен этмейәнини аңлады, сөзине довам этди:

— Ханха, мениң бир топар оглым бар... Сенден гөр-' йән хөзүрими мен оларың хич бириндер гөремок... Мавы, ал, ханым, яглык: йүзиңи-гөзиңи сүпүр. Мавы, гүнашыма гиден гоюн-гузы тапышанда ызлашяр. Бири-бирини йитирен ата-огул душушанда нәхили гез яш этмән дуруп билсин! Мен сениң шатлыкдан аглаяныңы билйән, зыяны ёк. ' Мениңем гөвним бозуля...

Мавьп, гөзлерини сүпүренден соң, гырыиҗык сес билен:

— Бай ага, шу мәхрибан сөзлериң мени чагалык хетдиме элтди — дийип, яшлы гёзлерини эҗөсине тапышан чагаңкы ялы балкьмдатды.

Мавым, мен сени өз чагам хасап эдйән. Сен гаршы дәлми?

— Кәшки!..

— Озал дөрт оглым болса, гой, сениң билен бәш болсын. Обада халан гызыңы алып берип, сени өерейин. Асыл, Баллы билен икинизе бир гүнде той эдерин!

Халназарың соңкы сөзи ез ядына Айналы ваканы салып, оны бир аз күрүкдирди. Мавыны болса этезлендирди. Ол өз янындан «Мехинлини берәйседи!» дийип ойла-

ды-да, ойыньщ акмаклачдыгыны аңлап, хилесиз ачык йүрек билен вада берди:

— Ата! Мени сен өзиңе огул эдинмегиң, мениң депәми гөге диретди. Мен сениң бир сөзиңи ики айтдырман. Өл дийсең — тогаланып галарын.

Халназар өз янында тайынлап гоян доныны Мава халат салды. Өзиниң көне гаракөли телпегини башына гейдирди. Тәзе чокай, долак берди:

— Ине, ханым, Мавы, сен инди мениң оглым! — дийип, элини гысды. Шол вагтда гапыдан гелен аялына болса буйрук берди:

— Садап, мен Мавыны өзиме огул эдиндим. Сенем мундан соң оңа оглым .дий, өз чагаларың билен бир гөзде гәр. Сен оңа деррев совсаны көйнек, мавутдан балак тикип гейдир. Оның .гейими хем Баллыңкыдан энайы >болмасын! Мехинлә хем огланларыңа табшыр: Мавыны мундан соң хызматкәр хасап гтмән, Баллының доганы хасап этсинлер. Дүшнүклими?

Халназар билен дүшүш Садап сөзе башлады:

— Какасы, саңа диййән: сен эдил мениң йүрегимден турупсың. Мен саңа эййәмден бәри айдайын дийип хыялланып йөрдим. Худайың өзи сениң бойныңа уранына бегенип, ики болуп билемок!

Ятса-турса ядына гелмейән шатлык Мавыны хайран галдырды. Ол бу бегенч, бу байрамы, асыл, акылына сыгдырып билмеди. Ол инди аталы, энели йигит, онда-да болар-болмазың дәл-де, Халназар байың оглы! Ол оның себәбини ызарлап, хич ерден тапып билмән, ахырында Гарагумдакы гөрен үйтгешик адамсыны ядына салды. Ол дүйн одуна гиденде, гумда бир яшула душ гелипди, оның билен саламлашыпды. Ол оның ниредендигини, кимдигини сорап, агыр халыны аңландан соң, гөвүнлик берипди:

— Сабыр эт, ханым, мырадына етерсиң!

Мавы шол адамыны дүйнки гүн йенекей бир адам дийип хасап эден болса, бу гүн оны «Хыдырдыр» дийип танады: маңа багт берен шолдыр дийип дүшүнди. Ол тәзе дон, тәзе аякгап, гаракели телпек билен Мехинлә гәрүнди. Оньщ йылҗыраклап серетмеги, Мавының гөвнини хас-да гөтерди. Ол оңа «Эҗе» диймекчи болды, эмма оның өзинден кичидигини, оньщ билен сөйги гүррүңини эдишйәнини, бйри-бириниң йүрегинде яшаяныны акылына гетирди-де, «Майса» дийип йылгырды. Эмма атасыньщ аялына сөйги билен серетмеги, оны бир хили мүйнүргет-

ди. 0.з Мехинлиң мәхринден хем чекинип билмән, ики арада сергездан галды.

Мавы эртеси гүн Майсаның тикен чәкяка көйнегини гейди. Шол ягдай Мавының дурмушында улы бир өзгериш болды. Эмма шол өзгериши Мавының әзи дөретмән, төтәнден гелен ослагсыз, арзанбаха бир әзгеришди. Шейле-де болса, Мавының акылы оны аңламага етмән, «Хыдыр» гәрениниден, худайың өзи Халназарың бойнына ураныңдан дийип дүшүнди. Шоньщ үчин ол мундан өңкй горкысындан, налачлыгындан -эдйән ишлерини инди бегенҗинден, кейпихонлукдан, Халназарың оглы боланлыгындан, өз ншим дийип дүшүненлигинден этди.-Дүйнки гүнден башлап, Халназар оңа «Оглым. Ханым. Балам» дийип, сөз гатды. Огланларьи хем оңа рәхимли гөз билен серетди. Шол ягдай Мавының угыньг екеледи. Ол, атасьи, энеси, доганлары үчин герек еринде өлмәге хәзир болды.

Шонлук билен, арадан ики-үч гүн гечди. Артыкдан хабар болмады. Сүйҗи-сүйҗи иймәниң — аҗы-аҗы гәкшгагиниң барыны Халназар Мава сыздырмады. «Ягшы сәз йыланы хинден чьгкарар» накылына гәрә, Мавыны сүйҗилик билен эзмәге, герек болан еринде онын өзини дйллендирмәге чалышды.

Отуз бәшинҗи баш

Артьж Халназарың карам биҗесинден гачгала.хлап, ненең-ничик болянча, шәхере дүшди. Эмма шәхерде-де" ач-ачан гезип билмән, гизлинрәк ёл билен Иваныңка өзини атды. Артык баранда, Иван Тимофеевич өйде ёкды. Чернышовың гелерине гарашып отуран Дурды билен Иваның аялы Анна Петровна гүрлешип отырды.

Дурды хем Гоша обасындан болуп, Артыклардан гарагөрнүм ёкарда отурярдылар. Артык оны дашьщдан танаса-да, оның какасы Анна көр билен барыш-гелишлери болса-да, Дурдының өзи билен хамчам гүррүңдеш болманды. Дурды яшлыгындан бәри хемише окувда гезйәрди. Оңа кэбир ерде Дурды молла-да диййәрдилер. Шоның билен биле, Артык оның барасында этен йылдан бәри кәп затлар эшидйәрди: Дурды русларың эдим-гылымыны говы герйәмишин. Бир нәче вагтдан бәри мусулман окувыны ташлап, орус окувыны окаямыш. Оның, эгин-эшиги-де школда окаянларыңка чалым эдйәмиш, дкне-шеригата мүңкүр болян ерлери-де бармыш. Ата-энесн оны өермек күйине дүшенде, ол: «Ек, мен соватсыз

гыз алҗак дәл, белки, орус гызына өйленерин» дийиз-миш. Мәмметвели хожа болса оньщ барасында: «Анна көр пакыр оглыны окадып, молла этҗекди, ондан өз гарыплыгьша ярна гөзлеҗекди, халкын, хүшүр-зекадыны йыгнаҗакды. Эмма Дурды терс ёла дүшүпдир. Оның достлары школда окаянлар, хамчамлары болса дар балаклар. Шоның ялы ылма урдурмакдан, илин гаргышына галмакдан худайьщ взи сакласын» дийип, дүрли вехимлер берйәрди.

Шол гүррүңлери ядына салып, Артык Дурда шүбхели бир гөз билен серетди. Эмма оньвд оңлы мурт табамадык тегелек йүзинде, сада кешбинде, гүлүмсирейән ышнаклы гөзлеринде үйтгешик бир зат сайгармады. йөне вели, оның эгин-эшиги башга моллаларыңка гаранда, хакыкатдан-да, үйтгешикди: башында ёкарсы шырдаклы ак шемпа телпек, бойнында илик якальп кейнек, эгнинде йүпек дон, йүпек гушак, аягында школдакышарынкы ялы дар балак хем ботинка. Шол гөрнүш оны, хакыкатдан-да, дилмачлара, шәхер адамларына меңзедйәрди. Шонын үчин Артык оңа бир хили ынамсыз гөз билен гарады. Эмма Дурдының садалыгы, Артык билен якымлы, мылайым сөзлешмеги — оның ези барада узак ойландырмага май галдырмады, Оның газетлерден, уруш хабарларындан берен гүррүңлери болса Артыгы гызыкдырды. Артык оңа дуйдансые соваллар ягдыраныны-да дуйман галды, алан җогапларындан болса канагатланды. Дурды шол барада Артыгың гиҗән ерини гашады.

— Бизиң халкымыз соватсыз, дүнйәден хабарсыз. Шоньщ үчин болса чыдамсыз бир ягдайда аяк астында басгыланяр. Байлар, сүйтхорлар, чиновниклер, эмелдарлар халкың агзына элтен ашыны дартып алярлар. Думлы-душдан тимисгенип гелен ачмаңыз гелмишеклер халкың ганыны соруп, тылла йыгнаярлар. Халк соңкы деминде ыраняр. Шейле ягдайы дүшүнйән-де ёк, аңлаян-да ёк...

Артык оның сәзини кесенини дуйман галды:

— Дүшүнеңде нәдерсин?

— Дүшүнсең, чәре тапылар: илки билен оларын гуран дузакларыны гырарсың, алдавларына ынанмарсың, зорлуга йүз урсалар — гайтавул берерсиң.

— Нәме 'билен?

— Билим билен, гүйч билен, халк билен.

— Бялим ниреде?

— Ана, бардың үстинден! Халкың зәхмети билен

яшап, халкың малы билен баяян моллалар, ишанлар, ахунлар халкың җанына каст эдйәрлер. Халка өвретмек, билдирмек, дүшүндирмек ерине, халкы гараңкьща гал-' дырярлар. Олар халкың чагаларының гүл өмүрлервни йьллар бойы ердөледе гечирип, ылым, билим өвретмән, диниң-шергиң тозанына булаян арап дили билен башларыны гарышдырып, үмүр дүнйәсине элтип ташлаярлар. Олар шоны биле-бише эдйәрлер. Эгер-де халкың чагасы соватлы болса, дүшүнее, олара мугт ерден гирдеҗи галҗак дәл. Нетиҗеде, халкың йыллык газанҗы санлыҗа адама сиңип, башындан гум совурян дайхан ач галяр.

Дурдының соңкы сөзлерини Артык эдил өз агзындан чыкан яльг дуйды-да, җаныгъш гепледи:

— Вах, нәсини айдясың! Арлы йыллык эден эмгегим рейган 'болды. Хармаяымы саманы 'биленпайлашдылар. ХемМ€ дайханың огүни хем менин^кә меңзеш. Халк гедай гали, Халназар^а меңзешлер да1гың бөлөги ялы галл,а лыгаая.

—, Ана, төрйәмиң: дайхан йыл бойы азапда яшаяр, хасылыны болса Арутюн билен Халназар пайлашяр.

— Бә, сен эдил мениң йүрегиме гирип чыкан ялы айт!

— Аллапарас, динпарас, шеригатпарас ишанлар, хоҗалар шейле деңсизлиги нәме үчин гарамаяклара гандырмаярлар? Нәме үчин шол деңсизликлериң гаршысына вагыз-несихат йөретмейәрлер?

— Вах, гечигуш хоҗам, гайтып, Халназарың канунчысы, дашьшың горагчысы болса нәтҗек!

— Артык, мен өз дүцгүнҗәми гизләп билмәним үчин, деңеизликлери дилленмән дуруп билмәним үчин, ишан, хоҗалар мени халк арасында бетнам хем эдйәрлер. Шол төхметлер нетиҗесинде, хут өз какамың хем менден йүз өврен вагтлары гыт болмады. Белки, мени сен хем йигренйәнсиң?

— Айбыны яшыран—айңалмаз. Менем сениң дашыңдан көлгәңи кесеклейәрдим. Эмма шучайичим салымдаболса сениң хакывда болан дүшүнҗәм бүтинлейин үйтгеди.

Артык өз башына, өзине меңзешлериң башына гелйән зулумларың барыны патыша хөкүметинден гөрйәрди: арчының волостнойы, вслостнойың полковниги болмаса, полковнш ак патыша даянмаса, Халназар өзине шейле зорлзҗ эдип билмез дийип дүшүнйәрд». Эмма Дурды оның пикирлериниң бир нәчесине гаршы чыкды; патыша хекүмети гелмәңкә, ханлык, беглик дөвринде-де гарыпларың гунииин говы дәлдигини дүшүндирди:

— Патыша хөкүметинден зейренйән еке биз я бизе у.ензешлер болман, рус халкынын. хем көпис», ылайта-да, дүшүнҗели адамлар ондан нәразы. Оның асыл себәбине мен өзим хем энтек чуңңур дүшүнип билемок. Аз вагт ичинде өз дүшйәнҗәми хем саңа етирип билҗек дәл. Эмма патыша хөкүметиниң бизиң үстимизде сүрйән агалыгы, зулмы билен бир хатарда, бизе берйән пейдасы хем гыт дәл. Сен, белки, бишйән адамлардан эшиденсиң: рус гелмезден озал, бизиң үлкәмизде йылда говга, йылда җеңди. Көпетдаг этегинде, кесеаркачда, Сарагт, Мары тевереклеринде аркайын экеранчылык, аркайын дурмуш ёкды. Бизиң Теҗенимизде кепленч вагт ил болман, чендан Мары аягындан элкин гелип, сепме экердилер. Эйран билен арада аламанчылык, таланчылык, гул-гырнак гетирмек, экитмек, адамлары алмак-сатмак сөвдасы довам эдерди. Хыва ханлары, Бухара эмирлери хем Эйран шасындан сапак алардылар. Русия билен бирлешелимиз бәри — биз ол гач-ха-ковдан дындык: аламанчылыгың соңына серхет чекилди. Биз инди өз юрдымызда аркайын яшап, аркайын экеранчылык эдип билйәрис...

Дурдының агзындан дөкүлйән дүрдир хасап эдип отуран Артык шол ерде оның сөзини кесди:

— Аркайый экеранчылык эдйәс вели, хасылыны аркайын. ийип билемзок.

— Оның догры. Ол барада мен озал айтдым. Сен энтек мениң пикирими бөлме... Хава. Умуман аламызда, Русия гошулмагымызың бизе ыктысат, медениет тарапдан хем эдйән пейдасы кән. Биз диңе бир отлы ёлыны алып гөрели. Мара, ахала гидип-гелмек үчин азындан ярым ай, болмаса, бир ай вагт герекди,— хәзир гүнин барып-гелйәс. Бизиң йүз дүе билен йүз гүнде чекҗек галламызы гртлы бир гүнде чекйәр. Өңкә гаранда гейим-геҗим х&м бол, азык хем етерлик. Шәхериң хем овнук-ушак сөвдаңың тсзири нетиҗесинде бизиң халкы)мыза кем-кәс медениет хем аралашяр. Бизиң бүтин уездимизде екеҗе-де болса, рус-түркмен мектеби йылда бир нәче соватлы, билимли адам гойберйәр. Догры, оларың көписи патышаның колониал-агалык сыясатыны гүйчлендирмек үчин, патыша эмелдарларының өзлеринден бетер җан чекйәрлер. Эмма шол мектепден чыканларың ичинде халк тарапдары болян йигитлер хем ёк дәл. Мектеп патышаныңкы хем болса, ондакы мугаллымлар, тербиечишер патыша хазнасындан черек иййән хем болса — шоларьщ ичинде-де чуң-

ңур дүшүнҗели, ынсаплы адамлар тапыляр. Оларың б»р нәчеси өз окувчыларына ылым өвретмекден башга, адамчылык хем өвредйәрлер.

; Дурдының меңзетмелери Артыга яраса-да, соңкы ынсап, адамчыльгк меселелери оңа етмеди. Шонуң үчин ол ,өз дүшүнҗесини мәлим этди:

— Мениң дүшүнишиме гөрә, сен: патыша хөкүмети оңат диймекчи болясың?

— Ёк. Патышаның, патыша хөкүметиниң халкың душманыдыгыны мен озал саңа айтдым. Мен саңа, рус патышалыгына гошулалымыз бәри, дурмушымызың үйтгәп башланыны, рус халкыньщ садалыгыны, оның айратын адамларының адалатлы көмеги саясында бизиң хем езимизиң кем-кәс ачылып башланыны дүшүндирмекчи болян. Патыша аз санлы байларың аркасыны тутуп, көпчилик халкы аяк астына саляр. Шоньщ үчин рус халкының өзи хем оңа гаршы. Мен хем патыша хөкүметиниң тарапдары дәл-де, халк хөкүметиниң тарапдары.

— Халк хөкүметиниң?

— Артык, оиы мен саңа бу вагт долы манысы бишен дүшүндир'И!п билмен. Түркилоп айтсам: халкың өз зргси өзинде болсын, халка аң-бильим ‘берйэн мектөплер’ иөп^рэк ачылюыи, хекүмет эдараларыэда руслар- билен- биле түр!кменлер хем ишлесин- дийдигим. Хекүмег ишгәрлер-и В'0лостнойлар ялы патыша дикмеси болман, сайлав бииен болсыл, халк бәхбидини назарда т}'тҗак адамлар сайлаңОЫ1Н дийдигим.

— Шол' сайлава байлар, ишан-хожалар хем гошулмалъшы?

— Эл^бетде, хемме адам дең хаклы боямалы.

— Онда, оен®ң шол айдян хекүметиң хем дайкан үчи.ң пейдасыз.

— Нәм>е үчин?

— Бары бир: иш башына ене байлар, сввдагэрлер, алдавчылар гечер. Хәзир хем Бабахан арчьш мирапларьп, эминлери йыгнап маслахат гечирйәр. Эмма ондан нәме чыкяр? Иш кимиң пейдаоьша чөзүлйәр? Бүтин агр®м дайханың үстине дүшйәр. Сары ялы ики-еке халк пейдасына сөз урянларың болса гөзлерини түрмеде ачярлар. Вк, маңа бейле хшүмет герек дәл! Үлешигв ёлбарсын, ■ыгтыяръша табшырсаң, оның агзьщдан галан саркьщьшда« башга) зат даггмарсың.

Дурды оньщ сөзяни кееди:

— -Артык, сен өрән галҗад йигит. Гөрйэн веля, сен йөнжей дайхан дәл. Чакы- — сен хем[1] бир нәче гүррүвдерч диндапсиң: Черяыинш сөниң гулагыңы' гэндырая болара чемели. Өрән говы. Мен саңа бир загг айдайын: Россия — өрон бейик үлке. Онъщ халкъша еан хем етер ялы дәл. Хатда диңе 'бир Иван Тимофеевич яльг ишчиоиниң өзи[4], хөм бизиң халк-ьшьгздан бир нәче эсое көп. Ылайта-да, 4 Русиетде окувлы, альш адамлар кан. Дагры,- школда окаманым үчш, мен руочаны түрген бииемок. Эйсем‘-де бол-са, ооңвы вагтларда 0'Ны өз эне дишим ялы билмете ымтилян. Рус халкы бейик халк болушы ялы, руе дилч хем дүкйэниң иң эсас диллерииден бир». Руе дилини билмән, руе мөдениети билен алышмая, рус халкы билен достлашман, азатлыгы эле алып болҗагыяа, медениетли халклар хатарьша гирип болҗагына-да көп ьтанамок Шоның үчин мен русча китаилары, рус языҗыларының эоерлерики кән охаярын.

Дурды &з элшдәки' дашы овадан гаплы бир' китабы гөркезди:

— Ияе, бу китап рус языҗыоы Лев Толстойың «Анна Каренина» адындакы романы.

— Рошн диййэниң н&ме?

— Дурмудхы гиң суротландырян пызыклы китап.

— Дайхан дурмушьгнъшы?

— Хава, мунда өзиң ялы дайханларъщ-да хал-ахвалы, ой-пикирлери, бүтин дурмушлары гиң суратда беян эдилйәр.

— Башга нәме барада гүррүң гидйәр?

— Сөйги барада.

— Хә, кысса дийсеяе!

— Кысса веяи, бизиң даетанларымъю ялы эртехи болман, шу гүнки хакыки дурмушы суратландыряң иысса.

— Шу гүнки дурмушы?

— Сен оны гең герме. Рус *хашьткъщ* гщ маглуматлы, адалатлы, диңе халк бә®бидини гөз өнрнде тутян, патыша зулмыны *паш* эдйән, халк пейдасына хызмат эдер ялы, дөвлети яңадандан гурмак ёлларыны гәркезйән җаиьшкеш языҗылары-да кән. Белки, Чернъшшв саңа шейле ягдайлар барада-да. гүррүң берйәндир?.. Шейле болса, өрән говы!.. Иван Тимофеевич билен мен хем гүррүңдеш боля-н. Эйоем-де болеа, мөң энтек оларың баш гошмакчы болян ишлерине оңлы дүшүнемок,-Чернышов өзини—патыдганы агдарьш, оиың еринде нпсти-дайхан хөкүм1етини гур-

макчы болян көпчилик тарандары хасаи эдй&р. Хава, 'бүтнн халк хөкүмепи. дәл-де, ишчи-дайхая хөкүмети. Бвз-.де шлчи ёкдан двэн ялы, дайхан болса соватсыз. Месе-■лем, саңа «Сен волостнойың еринде отур-да, иши здара эт» дийселөр[1], башарармың?

— Б аша рҗагымы-б ашарм аҗагьш - а билемок вели, Халназар' ялы эмежинлериң-ә сеңригиие ›га(гы какарьш. Шолар ялы муггхорлара дайхаиың хаиын-а ийдирмен!

— Ек, Артьж, иш: бирининң сеңритине какьш, бирине гол ягмакда) д-әл. Ол өрө« чылшырымлы. Рус халкыньгң өңдаки адамларьшъщ нәхапи дүшүнйәнлерже, нәхилн иш альш бармакчы болганларын-а мен оңлы дүшүнемок вели, И'ван Чер'»ьгшо1вың түркмен ягдайыны оңлъг аңлаянына дүшүнйэн. Хер халда, дүнйә вакаларының гидишиңе га-раңдэ, патышаньщ өмри азалан ялы гәрүнйәр, якын хел-җек оны гөркезер. Рус халкы гиң дүшүнҗели, узакдан гөрйән халкдыр: шоларың йөрелгеси, белки, бизиң ялы хениз әтмесин» вврeнмедик гөзсүзлере-де ёда болар?

Шол ваят Иван Тимофеевич бир адам билен тиркешип гелд». Артьж ол адамыны хенизе ченли Иваныңкыда гөр-мәнди. Оңа гайталап гөз гездирди. Ол, эгни костюмлы, чокга сакгаллы, йүзи ышнаклы, гөзлери алакчап гараян бир адам. Ол өзини нәче рахат гөркезмәге чадьгшса-дад Артык' оиың гөреҗинде хер бир зады билеск-гелйәнлик, шоның билен биле, айратын эсерденлик сайгарды. Соңкы гүнлерде Артыгың ,өзинде-де шоның яльг бир хәсиет пейда болупды.

Иван ол ад амъшы Артык билен Дурда танатды:

— Бу мьгхман бизе Ашгабатдан гелдагдир. Муның өзи Бакувльг, небит уссасы. Адьг Николай Мотвеевич Арто-'**МОИОВ.**

Стольгң үстиие яңадандан шыглап дурян оемавар' гел-ди. Анна Петровна юка кесилен гоюн пейнири билен чө-рек хем гетирип гойды. Иван Тимофеевич Артыкдаң пәле барада биҗе атьшгьш-атышманыны сорады. Артык ят адамларың янында сырыны ачмазлык үчин, гүмүртик җогап гайтарды. Гүррүң деррев хәзирки ягдая бакан ай-ланып гитди. Пәле перманы боюнча Орта Асыядакы болян буланчаклыклардан, йүзе чыкян вакалардан сөз ачьшды. Николай Матвеевич азербайҗанча оңат билени үчин, Ар-тьк оның сөзине дүшүнди. Өң сапдакы,- дүшүңҗели баку-лыларың түркмек топрагьгндакы йүзе чьгкян нәразылыкла-ра гызыгянларьтны, беевбар дервайыс болайса, көмек гбл-

ларыны узатҗакларыны—Артомонов гүррүң берди.

Дурда шүбхели гараш билен оереден Иван Тшо-*ф<өе>вт оңа* оовал берди:

— Хорматлы интеллитент, юртда гшгалад турайса, сиз хайсы тарапда боларсьщыз: халк биледми я оңа гаршьшы?

Дурды илгезик җогап гайтарды:

— Хашкъщ бэхбиди — мениң ёлгөркезиҗи йылдызъшдыр!

— Диймели, сиз патышаның пермаяына. гаршы?

— Оңа разы болан бир түркмен хем *тапылар* өйдемок. Шол перманы терсине гайтармага гүйч болманы үчин, хер ким нәлаҗы боюн эгйә.

— Бирденкә гозгалаң башланайса нэтҗек?

— Мүмкин зат.

. — Шонда сиз хем атланармысыңыз?

— Ек. Патыша гүйҗине, топына гаршы гозганмак, акмаклывдая башга бир зат дәл.

Артомонов еөзе гошулды:

— Хорматлы Дурды, шейле әхмиетли вака пархсыз гарамак болмаз. Оиз ооватлы адам», гврнүшине гөрэ, «енаниң тарапдары хем дәл. Сиз билен пикврдешлер, элбетде, башга-да ёк дәлдир. Сиз эгер халк херекетинден бир четде дурсаңыз, оңа ёлбашчылыгы реакдион элементлер эелемезлерми, халкың мукаддес бир херекетини дини реңк билен газабада айла-ндырмазлармы? Шейле боланда-,-'патыша гаршысына болан дайхан гозгалаңы—ынха, ■*меюелем,* Иван *ялы* гүяәсие рус халкьша гаршьы- душмаилыга айлаимаэмы? Шол болса, байларың, бгярларын, етип билмейэн арзувыдыр[1]! Сиз, алтынҗы, единҗи йылдакы халк гоагалаңьшы ядыңыза салың, паггыаыа гуллукчылариьың оны баемага гудраты етмән,- шол эйменч чәрз тугундылар: мусулманлары руслара, руслары мусулманлара душман эдип гойдылар.

Дурды оңа җогап таимады. Иван Артьгпа гарап, гөзини гүлдүрди-де, дегиокмте сез айтды:

— Артык, шоның ялы боланда, сен мениң я Анна Петршнанъщ җанъпна каст эдермни.?

Артык бирдетк-э долды-да, -«Өзи бишен йурекдеш достлупыма Иван, хакыкатдан-да, ыианм алмьжан?» двйип ойланды. Шол вагтда болса Иванъщ гүлүмоейән төзине гврежи дүоиүп, оның дегишйәнини аңлады-да, ынҗамая, чынлакай җогаот гайтарды:

— Мен, өци билен, байың, волоснойың жаньша каст эдерин, атымы элиме аларын, ондан соң патыша гаршыг-сына уруш эдерии.

■ Артомонов:

/ — Иие, хакыки дайхан ееса! — дийип, кейпикон мə-/**лйм** этди.— Хор^матлы Дурщьь, сиз ине шу оеое гулак асьщ!

Дурды йыл'гьврьш жогаи гайтарды:

— Гулашм сизде, Николай Матвеев<*т.* Сиз бизе нəме . маслахалг берйəсиңш?

— Сиз, халк бəибищр — мекиң ёлгөрктйад йыедывым ДЙЙДИҢИЗ. Шейле болса, свз халк бəибидини гез өңинде тугуң: ваканың хакьжи манысыны, оларын, өз ягда-йлары-■ны өзлерине дүшүңдиртң.

— Нəхили ёл билен?

— Биз оизи листоклар билен үпжүнлəрис: шонда хем-ме зат язылэр.

— Дайханларың араеыеда хатлы, ooватлилоы ёк. Шол листоклар моллаларың, ишаиларьщ эллерше дүшер-де, олары арчынлара берер, арчь?нларам полковниге берер. Ондая зьияндая баоига нетиже ёк;

— Аслында, сизиң сөз газетиңиз оңат ишлейəр ахыры! Бир обада эдилен гүррүң, шол гүаде бейлш» оба етйəр.

— Ине, бу свз дофьг. Сивиң айдан лисгогыңы-зда наме язьглмалы?

Аргомшов, гөйə диерсин,, Иваи Тимофеевичден бир зат ■шрамак ислейəн ялы, оның йүзине серетди-де, шол. вагтың езинде жогап бердв.

— Шонда, Руосияньщ ягдайы, иятои, дайхан хем оол-датың шəхди, мейли дүшүндирилмели. Онда шейле дий-мели: «Ёк болсьвн уруш! Ёк болсьин патьгша! Яшасьш халк хөкүмети!»

— Я-гны, халкы раволюция чагырмалы!

— Хава, революңия. Онларча мигалнон хак-хукукоыз эзилйəн халклары азатлыга чагырмалы. Руссия ишчилери патьша гаршыюына болан реяволдоциод. гөрешиң арасыиы кеоенок. Рус дайханлары инди өз перзентлерини[1] ювдужы уруш агзына окласлары геленок. Революцияң болжагы гутулгысыз. Хер бир сап йүрек, арасса түркмеа хəзириң өзинде айгыт этмели, ол ким билен: паггыша биленми *я* патыша гаршьюына болаи бейж .рус халкы билекми!

Артомонов гызды. Оның гөзлеринде учганаклар ойна-ды. Иван Тимофеевич бир элини стола дирəп, чаларып

башлан муртыяы товлады-да й-ылшрды. Артык бүтин үн-сини Артомонова дикди-де, оның хер бир сөзияи дүйрме-ги билен- ювутмага чалыищы. Дурды- башыяы ашак салъш отурды. Нииолай Матвеевич оөзини гутарандай соң хем Дурды узак ойлаиды, ин, ооңында шейле дийди>:

— Артсймш ага>, мен якалы көйнеж гейоем-де шейле чылшыръвмлы, улы меоел^ерде мениң энтек о«лы дүшүн-йән задым ёк. Оизиң маиылы сөзлериңив маңа кән- тәоир этди. Бке чыкана — еке кеоек, диен иакыл бар. Халк нирэ болса, меи хем шол тарапа!

Дурды шондан соң сагадына середип, отуранлар би-лев хошлашды-да, чыкып •гитди. .

Иван Тимофөөвич, Дурды барада өз пикирииии мәлчм этди:

— Мей Дурды бшген кән созлешип гөрдям. Ол, эл,бст-де, түркмен' чиновниклерй ялы, дшшачлар *ялы* дал. Ол йөнекей, сада йигит. Шейле-де болса, пвкирши бир ере җемләп биленок, икирҗиңлейәр. Эмма оның узагындан гөвнини бире баглаҗагыма, гөни ёла дүшҗегине мен ьшанярьш.

Олар узак вагг гүррүң этдилер. Артомовов билен Иван русяа сөзлешд». Артык хорнс.уны1Ңдан э-п-эсли «ак-оөк чы-карып, А®на Петро1вна табшырды-да, өнжи ершде гелип отурды. Аняа Петровяа чыра якды, лекҗирегаери япыш-дырды. Черыышов Артыгъщ аркайышыгыиы гөрүп: .

— Сен бу гүн бизде ятарсьщ,— дийди.

— Мениң энтек бу гүн-эрте оба барарлыгъш ёк. Ков-масаң-а, гитжек дәл.

Ивая йылгыръш:

— Артык, оюн этме! — дийди.— Мениң өйим — сениң ■әйин, сениң вйиң — менида-и... Нәме, б»р« билен уруш-дыщмы? Ханы гүррүң бер>, гыссанара хаж.ат ёк.

Арты1к обанъщ хәеирки ягдайьшы, кәрендәниң үстине-де хармаиьшы дагаданларыиы, Халназарьгң кара,м биҗе билен ез башмна етмеосчи[1] ■болжыны җошгун ‘билен гүр-рүң бердж диңе ол, Айяаньг элинден алдыраны барада зат айтмады.

Артомонш ондаң дайхэнларьщ мейлй барасында со-р'ады. Артык өз йүретвни ачьш, бүтин ясгдайлары ■мәлим этди-де, оны өзине гызыкдырды. Ондан соң Артомонова йүзленди:

— Артомон ага, мениң аңлышыма герә, сен уллакан адазд. Мениң сендек бир хайыщгьш бар...

— Уллакан?.. Ёк, бейле дəл. Биз Иван икимт дең адам. Ол паровоз уссасы, мен небитин.ки.

— Ё-ёк, оен уллакаи адаад. Мен оны билй&н. Рус ишчилериниң арасында, хəкимиега патышанъщ элиндеи алмага чашышян уллакан адаадлар хə>н дийии, Дурды ма«д айтды ахыр!

Иван Тимофеевич, Артытың сезинден өз дүшүнжесини мəлим этди:

— Хə, оениң айдянын, — большевт!.. Догры, Артык: большевиклериң арасында уллакан адамлар бар. Меи олары саңа гүррүң берөрин.

Артьж:

— Гүррүң берсең, Ивая, диңлəрия!—дийди-де, ене Артомюнова йүзленди. Артомон ага, сен шол — «патышаны ер ювутсын, халк хөкүмети гуралсьин-» дийййач кагызыңы маңа бер. Мен оньг арчының элине етирмəн, халкз етирейин!

Артомонов чынлакай җогаи гайтардыг

— Боляр, Артык. йене вели, ол энтек менде ёк. Ол болар. Сен оны Ивандан аларсың.

Сагадына чалт-чалт гарай, отльгның вагтыны барлаян Николай Матвеевич гиҗе ярыма голайлаида, Артьж б«лен хошлашып, Черньгшов билен билеене нирəлир чыкып гитди.

Отуз алтынжы баш

Палəни теягламак, угратмак иши гьгзза-гьгзза гелшдл.

Халназар, арчьшыңка гидип, ондан аңрык хем шəхере гитҗекди: «ə>ле иши үчин эмишгер, арчьгнлар ене дивана *I* чагырылярды. |

Пəле меселесинде, биҗе атышлыкда, гөрнетин зорлук- { да ил араоьшда нəразылык квпедди, зейренч артды. Гүлҗем^ала берилен пулың көймеги, Халназарьгң халк зəхмединден змеле ^гелен галланы атасьгның мүлкинден эмеле гелен яльг топламагы, арчьгньщ, юлостиойың халкың арвасына гараман, оны толдамйгы — халкың дегна)сьгна дегди. Адамларьгң вщден эллери совады, өзара гүррүң, гүнсайьщ үйшмек көпелди.

Гоша сбасьшда, бир күмзниң гапдалъшда ене үйшмек; башланды. Адам ввпелди, гүррүң гывды. Шол үйшмеге шəхерден гаядан Артык хем гелип етди. Түммеге жтл анып ятан үмиашак, муртлак бир йвгиг дикелип отурды-да, лөпден 'бəри ойлаяан пикирини дашьша чыкардъг:

— 'Шейдип йөренден-ә, нәме болса, беллисини эдәею кем дәл!

Башлы-барат гүррүн гидип дураны үчинм» я онъщ сөзи көпчилигин. пикирине етмәни үчинми — онын сөзин» бир бада алып гөтермедилер. Черкез үч бөлек сакгалынм сыпап, тевгрегине гөз гездирди-де, маслахат салды:

— Ери-ов, йигитлер! Эмелдарлар дегим деген ялы?. бндан-она ат чапярлар: «Пәлели, пәләни уграт!» дийип^ сыкажага салярлар... Индики маслахат?

Шол совал гүне янан, рухи өчүк йүзлерин көписине айгыт эдижи бир сьшат берди, эмма бир бада хич кимден сес чыкмвды. Артьпк чөкине галды-да кеерҗекледи:

— Маслахатмы... Маслахат герек болса, менден сора. Ак патыша салгыды дийип, минере улаг, отыра кемаллы. ей шйман, сыръгл, сүпүрип .алдьшар. Халназар 'бай хембейлеки севдагәрлер болса бизин, арлы йыллык зәхмедямизи талады. Кеяимизвд якҗак одувымыз, ийҗек наиымыз хыллалла болуп галды. Инди болса бәш өйден бир адам ДИЙИ1П, демлиги.мизе япышярлар! Нәме үчин? Себәби, орус халкы инди урушмак ислэнок, олар: халк бәхбиди үчин болмадык урушдан нетиҗе чьичмаяньшы гөрдилер, инди олар урудх одына ез перзентлерини ташласларьЕ гелеиок! Бу гүн бизден' пәле талап этселер, эртир солдат ташап эдерлер.

Шол муртлак ара дүшди:

— Белки, есир дүшенлериң ерине бизи берип чалышҗакдырлар?

Артык сөзине довам этди:

— Арлы йыллап зәхмет чекйән ким? Биз! Хасыл змеле гетирйән кйм? Биз! Иң соңьшда рәхнедини гөрйән ким?" Халназар байлар!

— Шол-а, валла, гөрнетин зорлук!

• — Асыл, онын, йыгнан галласыньг пайлашмак герек..

Чишик гези шуллы бири' додагыны яладьг:

— А ха-ав, агзың айдяиыны — гулагың эшитсин!

Оньвд үстине топгун турды: '\

— Шоны мешщем айтдьиъм-ов! -ч

— Менем Ш01НЫН. аркаоывда бар-овҒ,

— Бизиң хемадәмиз хем шоны голлаясчха-ав!

Артык ене оезине май таюды:

— Мундан озал бизде гыз сатьшян ’ болеа, инди йигигг оөвдасы башланды. Санлыҗа байлар халкы -гадьгмкы гулшртазоьык деврине айландьгрды. Нобат бай өз огулла-

рындан бироюи **пәйә** ибермезлик үчин, **эййзм** бир^адам салын алыодыр. Халнааар хем, белки, бирииң бойнындан танап салар. Йң соңында паяә гитҗек, гүниң ямаиыяы гөрҗек ким? Элбетде, ене биз! Халназа.р ялы ба-йлар ЗЗолеа халиьвд яслы гүнинде той эдйәр., шаггланяр...

Думлы-душдан дүрли сес чъжды:

— Хә, то'й эдиб-ә гөненди!

— 'Берекелла, шоиы эдене!

— Оньщ, аоыл, ‘бугдайыгаэм алмак гөрвк!

— Бугдай *овшщъшЫ' нәме?* Галла бизиң өзимвзиңки: оны хөюмаи 1па1Йл'ашм1агымыз герек!

— Хава, ол карам биисе 'билен Артыгы оәлә-де иберҗек...

Артык ене сөзине май тапды:

— Ол мениң, еке мениң дәл, хеммәмизиң этимизи ийди, йилигимизи сорды, иң ооңьшда сүңкимизи $емирмәге ятды... Мен оның инди биҗесини дәл, өйини башына юмырын! — Артык шол сөзини айданда юмругыньщ дүвүлеии'ЙИ хем дуйм'ан галды.

Шол арада, еңоеки япдаи гечип җонларъщ арйсындакы ёл 'билен хайдап гелйәи бир атлы гөрүнди. Кә өңүрдөкле'йән, кә горгуиына гелйзн атьщ ядавлыгьг—оның айкларының келеменлешинден сайгарылды. Атлыньщ болуп гелиши көпиң үисини өзине чекди: хер ким ула ат гойберен 'ялы гарашды.

Атлы гелип даянанда, ат эленда. Ол гөк тишки болупдыр', реңки сайгардар ялы дәл.. Оиьгң гөвсинден, гулакларыиьвд еңсесинден, эрниндөн капүк оычряетр, эндамы бутаряр. Ат бакыныны уфуп, хасылап дем аляр'. Оның үстиндәки галың лонлы, сүтүк гушаклы, гыркув богазы тураиы үчин, лырылҗак сөс билен:

— Сув! — дийип хайыш этди. Демини дүроәнден ооң •болса) хабарыны берди:

— Адамлар! Сиэиң хеммэдиэе, обаның улы-кичи адамларъща Эзивхакдан көп салам!

Черкез оньгң саламын-ы алды:

— Валейкумесселам!

— Эзизхан Теҗен илиниң хемме еринден хабар тутдурьщ, патыша хөкүметиниң үстине чозмага тайьшланя. Оның алан хабарына гөрә, текелериң хеммеси гозгалаңз гатнашҗа1К|Мъш. Ш^оңа. гөро, бүтин ил араоына атлы яйрадып, шейле та^бшырык берди: Патъшханың пәли азды. Гурбы гачды. Мусулмана эл узатды. Ш-онъщ үчин биз пы-

гамбер тугыны галдыряс. Башына телпек геен, гайратыны, намысьшы элинде саклаян, мусулман ганы бар адам — эрте апиам хөкман патыша хөкүметиниң үстине чоэмалы! Уламаларын, тасоьжл*шаюьша гөрә, шу урушдт йүз дөн*деренин, мальг халал, хатыны талак болмалы!

Эзизи Гоша обасында! танаян ёкды, онын, адьгны хем,* биринжи гезек шол атлыдан эшитдилер. Диңе Черкез өз гудаларьгаа баранда, оның барасындакы гүррүңи диң-
лә81ди'._

Эзйз мундан он-он ики йыл озал ахальщ Херрикгала диен ©башндан гечүп 'релип, Төҗенде, Багшы-Мириш атлы обада яшаярды. Ол гурллы адамды. Ол, оба арасыньщ дайханчыльж, мирапчылык меселесине гатышярды. Ушак яплара бир нәче гезек мирап хем болупды. Онын басйю билмейән я5ПЫ'0Ы, Утамъгш нобурының улы мирабы—' Акмәммет Халпады. Акмәммедиң тарапыны чалян Хүммет арчын *билен* хем саз *дәлди.* Эзиз, җема,гатданбир нәч-есини өз тарапына чекип, оның үсти-нден дивана арза-да берипДи, давалашьшды, хатда дилмажа дага бир аз эл хем гөркезипдя. Хүммет арчын бай оглы болаиы, полкавнигнң ©з школыны окап гутараны, аркадаянҗының гүйчл'И боланы үчин, оны орнындан дүшүрип билмдади. Г айта, ол соңкы вагтда, бүтин Утам-ыш нобурына волостной белленвпди. Эзиз улЫ мирандан, арчындан, волостнойдая, шлиоиникден хем ияи хыжувлы болуо, нурсат арап гезйарди. Хәввр' о«д пурсат танылып, оның хусуси хеңи көпиң нәразъмыгы' билен бирикди.

Шол чозушыкдан Эзизиң максады — халкы зулумдан бошатмак, оньщ агыр гүнине көмек э-^мек, полковнигиң, ар4'ыньщ зулмьшдан халас этмек *болмащ* взяниң квпдөн бәри болан арзувына. — ханлыгына етмекди. Шоның үчин хем ил ичине агглъг айрадыңда..

Черньшавыд, Артомоновың сәзвнден тәсир' алан Артык хәзирки этмекчи болян чгадамыньщ пейдасына-зыяны■на дүшүнмон, өзиниң пызпын гыльггьша гөрә җаныгып сезледИ':

— Адамлар! Бвзиң патә гиггмегимиз, хележ болмагымыз ким үчин? Элбетде, патышаның, арчыньщ, Халназар байың биз'и өщкиден бедер эзмеги, парчала)М!агы үчин[1] Патыша хөкүметиниң үстине чозулстны чын 'болса, бизем шоңа -гошулалың!..

Думлы-душдан гәчгүнли сес чьжды:

— Бу гүн я өлүм, я-да зулумдан дынмак гүнидир!

• — Биз хекман чозарыс!

Атлы, халкьга. мейлини аңландан сон:

— Ягшы, хош ваттьщыз! —дийвп, атына гамчычалды.

Отуз единщи баш

Айнаны Баллы өйлерине гетирип ташланда, Мама элиндәки сүйтли кәдисини гачырьгп, ах чекип, .агзыны ачып галыпды. Мерет болса сесин» чыкарман, гаңыдакы теләре япланып, башыны ашак салыпды.

Гечинин, чөпүринден ишилен үч бүкдүрме инче танап Айнаньщ нәзик эллериниң ичинден гечипди, голларыны доңдурыпды. Айна айралыгың азары, зулмың ынҗысы билен онын азабыны дуйманды. Эмма танап чөзүленде, дыкын алан ган бирден ураны үчин, голларына пычак урулан ялы авапды. Гапыда гума булашып отуран Айнаның сачлары дагыныкды, тозан сиңен солгун йүзи чытыкды, гамчы деген, сымсьжланан гөвреси овулыпды, эмма гөзлеринден яш чыиманды.

Айна отуран ериндөн гозганж,ак •боланда, гөвресине эдем эдип б«лм!әнди. Ол, бшш сына® ялы товланҗырап, ьШталы .гөз билен төверегине гарапды. Баллы атың үстинде, маслыга геле» йыртыҗы ялы, сеңригинн йыгръш дурды. Ояың янындакы ёлбарсың гарагулагы ялы ики атлысы онын 1мейлине середйәрди. Мама хениз хем агзыны ачып, ики эгнияи йыгръип, Айнаның үстине абаньш дурды. Мам-аның дөреден трагедая сахнасы бир нәче минутлап дымьщды. Ахырында Баллы атының башыны өврүп:

— Сиеиң намыс пердәнзизд йыртан җенаяткәр' машгалаңыви гетирдвм, эешик эдиң! —дийип, эдерменлвк сатьшды.

Мама Айна гөзи дүшсе, оны далаҗакды, чиг этини чейнеҗекди, эмма оны эдип гетиришлерине гөзи дүшенде, айылганч вәхим бейнисини гаплапды: оны алып гачаны өлдүрендирлер дийип дүлгүнипди. Узак вагтлап дишми ярып билмән дурмагы хем шонданды. Эмма атлыларык доланып барянына гөренде, ол иң ооңында дилленди:

— Аю, дурьщ энтек!

Баллы атьшың башынъг чекип, еңсесине гарапды:

— Оениң -бил-ен инди[1] оөзимиз гутарды!

— Ханъг муның ёлдашы?

— Оны гызыңдан сора.. 5

— Дурьщ энтек... Муны альш гидиң!

Баллы атьшын, башыны чекҗек ялы этди: «Алып гидиң» сөз» онын, гулагына ке1М яраман, доланмак хыялына дүшүпди, эмма Айнаның «Злдегди» диени ядына гелип, «Оны игг әкитсин» диеси гелди. Эйсем-де болса, Айна болан сөйгиси, ондан хениз тама-сьшы бүтинлейин үзмезлиги — шейле аҗы сөз диймәге гойманды.

Мама оларың .ызындан бир, Айна бир, йүзини ашак •салыи дуран Мереде бир гарал, нәзде этҗегини билмән, әйиң гамышъгна 'йүзини берип, хоркулдап аглаиды.

Оның ерине Мерет йүзини галдырьш середипди: Маманың сожақ силкинчмеги өйи ырандырярды. Айна, шагадың агзындан сьгпан яралы хораз ялы, гума булашып отырды. Какасыньщ найынҗар, гайгылы йүзине гөзи дүшенде, Айнаның гаеаплы йүзине гайгырмак, аламаты яйыльщды. Ол өзиниң утанч халыны тәверекден кееркеклэп гелйән чагалара гөркезмезлик үчин, еринден туру-п, өзияи гараңкы ичертак ташла-маичы 'болупды. Даңы сызлаихдыран аяклары оңа турмага май бермэнди, вки элини дирәп галмакчы боланда, азарлы эллери гөвресини гөтермән, йүзин йыкылыады, такыр' ере деген бурньшдан ган акыипды, йүзи, сачы киршене булашьщды.

Айнаның ганлы йүзине гөзи дүшен Мама, сүмүгини чекип хүнүрдәпди:

.— Көр бол! Гарагың чыксын!

Эмма Мерет оңа дөзүп бидамән, Мам1а гөзлерши алардьш середипди, додакларыииы' мүңкүлдедипди, шейле-де болса, сесини чыкарман, Айнаның голтугы-ндан галдырьып, ичерик сальщды.

Мама узак гиже Айнаның дашына гечипди, херрелинди, буруп алъщды, яланач тенинден темен дүртүпдч, ялбарыпды, аглапды, ховатыр' берипди, эмма кимиң алъш гачаныны айтдьгръш билмәнди. Ахырында налач галът, Халназарлара «Гелниңизи йыгнаң»- диенде, Айна «Маңа эл дегди» дийип, хем олары, хем! энелигиви зәхерләпди. Мама ярым-яш болуп:

— Инди бары бир йүзишгз гара болды, ким альш гачан бол(са айт, болмаса, шоң^ берел»! — дийип *ялбарьт*ды. Эмма Айна оның мекар севлерине ынанмаиды. Мама оңа:

— Сен айтмасаң, сатлыгың яманына саларъш. Хелей үстине берерин. Етмиш яшлы чала чатарын, өмринде ил гарасыны гөрмез ялы эдерин — гырдан чыкарьш! — дийип

горкузьгпды. Эодма Аййа инди хич бир затдан этияч этмейәрдл.

Шонлукда, Айаанъщ сввдасы гү-мүртак болуя галыпды. Халназарлар не-хә .релшн эдинипд» — эдинәймекчя' боланларында-да, Айна олара барҗак гүманъг ёкдьг — неде эди>н5к.«к дәл дийипди. Мама болса алаи галңыны нотҗегини билмән, голтугы йыланлы ялы ятьш-турярды.

Айнаның шол үч-дөрт ^гүн ичгинде гөрея азабьины, чекен гайгысьшы айдьш. дүшуңднрөрли, язьнп гөр«,езерли.-дәлди. Шол ьщҗылар оны, бир яндан, бездирсе. дүнйәден доюрса, бейлеки тайдан, шол терс дүзгүнлере/иитренҗи' адатлара, чекилмез зулумлара газапланярды. Ол бүтин дүнйәни от болуп яксам, дурмуш яз оты ялы яңадандан гөлерседи двййәрди. Эмжа оның хич бир зада гүйҗи етмш, эҗиз галаныны-да хак-хукуксыз аял болуп доганы.ндаи хасаплаярды. Эркеклерин, герйән зулмыны дүшүнип билмейәрди. Артышң гачып йөренини э-шиден-де, зсыл себабине дүшүниц билмән, асыл, ол барада! ойлам-ан: «Худайым, эле дүшмв бнлсе хейдир» дийвп дилег эдйәрди.

Мама ахырында агыр аза|бы чекип билмән чырчыклапды. Өй иши ене Айнаньщ өз башына галып, ол бәшинҗк гүн икиндинара сува гидипди.

Артьж шол гүнки йыгнакдан соң бирииң байталчасыны минип, сува якмага барды. Гуйының башында эгеле болуп дурян маллар> хова бвр аз садаынлал башланы үч-ин азальшды. Ылайта1-да гүн гиҗигия башлаяы үчин, гуйың башының үйшмеги кән дәлди. Диңе ики саны сув алып дуран аял барды.

Артыгың бир гевек чекен сувьшы байталы ичди. Ол» бедр^есини икинҗи гезек салланда, аялларың бири гидип, *бейлөт* гарры гуйың башьщда' галды. Артьж бедресини долдурмак үч.ин йүпини галгадаида, Айнаның етип гелйәнини гөрди. Ол, Айнаны гөрен гөзлерине ынам этмән, ■гайталап серетди Ол, хакыкатдан-да, Айнады, гөйә диерсиң, хич бир. кьшлыш башывдан гечирмедик ялы, өзине лайыклы белент дереҗе билен галкыҗаклап гелйәрди. Шейле-де болса, Артьгьщ гөзине болмаса, оның йүзи оолгунды, гызгылт яңаклары агарярды, тумшуклары чекилен ялыды, юка габаклары акоо>вулт өвүсйәрди.

Артыгың гөрежине гөзи душенде, Айна-да өзини йитирди. Ол, аркасьшдакы бош кәдани- дүшүрмә-ня унудъш, багы күлтеряеиги бедреоики элинде тутуп дуржы. Ол-да Артыгъщ сыпатъиның үйтганини, азаи чекениии аңлады.

Тарры аялъщ күйзәң агзьщдан двкйән сувы онын. ашагындагкы гумак ери кввди-де, күйаеси бейлесиндәки яба бакан лыгырдап, тогаланъш гитд». Сөаиц әбетөйини тапма« дуран Артыга күйзәнии, тогаланмагы — гүррүн, ачмата бахаиа болды:

— Бибиҗемал, эҗе, бу иэхили болды: мен бедрэмк[1] **сы1пдырды1М1, сен-күйзә-ңи .гачъирдың?**

Эл-аягыны палчыклап, күйзесиниң ызындан етен гарры зейренди:

— .Хазан урммшьщ дүйбини **элйң** аясы ялы чүри эдйәрлер... Муны ислэн ериңде отурдьга болямы нәме? Бир> аз яоырак эдәенлеринде, нәме уссаларың эллеринден дишлейәмикә?.. Вий, җаным, сенем, асыл, бедрәни гачырдыңмы?

. — Хава-ла! .

Айна олвръщ алгҗыраңңылъшъша йылгырды.

Артык оның хәвирки гайсыз додакларъгадан елесв, оиьг сазың ичиндәки гысышы ялы, ямашгандан багрьша басасы, Айнаның мәхир силинден тешне гөвнини гандырасы гелди. Айна 'барасьщдакы чекйән аз«быны Айна>ның езине дуйдурмак иследи. Эмма экилмөдик еринде гөгерен гаррының яны, ери дәлдигиш аңлап, Айна йүз тутдьг:

— Айна, мен бир аз гыссанян. Байтала бир гезек су& чекип берер ялы, сея гаты гыссанмасаң, бедрәңи берсенеГ

Гарры аял оняяча:

— Вий, җаньм, Артык! мениңкини алай! — дийип., оңа чиңерилди.— Нирә бейле хойлукярсьщ?

Айна шол вагтда Артъгга бедресши узадьипды.

Артыгың Айнадан бөдре дилөмегинде айратын себәпг барды: гарры күйзесини долдурар гидер, мен Айна билек бәш-үч агыв сөзлешерин дийип ойлапды. Эмма гаррының. күйзе отурдышы, сув гуйшы гүн яша«дан өң гидерля" болмады. Артык өз янында-н «Бу гарры яшлыгында свйүшип г&рмедимжә? Я о«ы эйй-эм унутдьшыка?» дийип ойла-йды. Ондан соң гарръшьщ совалына җогап берип башлады, эмма оны өз яньщдан Айна гүррүң бердигид®:

— Бибиҗемал эҗе, өвиң билйәоиң: хәзир' бизиң дүнйәмиз булашык. Пәле дийип, галыңгызыл эңек йигитлери умм^адан чыкармакяы болярлар. Сениңем' оглың оңа штҗегиң бири. Шейле дәлми?

— Хава-ла, башыңа денейин! — диенде, гарръшьщ йыгыртлашан габакларьшың, селчеңлешен кирпиклериниң. *арасьтндт яш дамҗы.*

Артык довам этдй:

— Утамышларда Эзиз хан диен бири йыгынчак дүзүп, зпатышаның үстине чоөмага тайынлаиямыш. Бу гүн биз®ң обамыза-да бир атлы хабарчы гелди; эрте агшам чозул-.җагыны мәлим этди.

Шейле бир зат менем эшитдим, балам.

— Биз хәзир шол яна гидвп, гөрүп гайтҗак: хал-яг-л.ай билҗек.

— Б-ерекелла, балам! Гайрат эдиң, алныңъгзы хак *ач*-•сьгн!

— Бибиж;ем1ал эҗе, гайш этмад! Биз онын. диванъша •ган чайкап, болкөйнегине отлы көйнек гейдирерис. Сен аркайын бол, оглың сенден айрылмаз. Сен оңа гуванар-<сың.

Айна Артьггың кшаялы сөзлервне дүшүнди. Шол сөзлер оңа гурп берди, Айнакың чөкгүн гөвнини гөтерди, гөзлериии гүлдүрди.

Гарры болса жоннук күйзесине гүйменип, Артыгың еөзине бериладек билен гуйының башьгны өзине месгеч эдвндв, бу гүн ызына .гаадарлы болмады. Айнаның элин*лең* тутмак, гүлүп дуран гезлеринден өямек, чьшлакай душушъж в аггыйы' беллемек Артьггың җаньгны хейҗаяа сал--ян арзув болса-да, гарры айрылмады, төверекден ене гелйәнлере гөзи дүшени үчин, байталына атланды, гэзиниң гытагыны Айна бакан айлады:

— А гыз, Айна, шол бедрәңи бир узатсаң нәдаркә? 'Йөреҗек ёлымыз эп-эсли бардыр; мен ондан бир-ики овурт овуртлайын.

Күйзесиниң гулпына япышан гарры:

— Узат кейгим, узат! — дийди.

Айна, бедресини ендедии узатды. Артык бедрәни аланда, гарръгньгң гөзине гүйдүшип, Айнаның элинден тутды. Эллеряң гывгынлары баръш, йүреклере тәсир этди. Ола-р ■бири -'бирлерине мөхир билен хыръгдар чиңерилишдилер...

Ар^тык:

— Я-гшы, хош! — дийип, гарашьш дуран ёлдашларына •бакан хайдады.

Ол, ики атлының- еңиие дүшүл, горгунына еүрди, байтала д&зди, ил ятманка, Эзизиңкә б.арыц етди.

«Гоша обасындан векил гелипдир» дийип, Эзизе хабар ■бердилер. Ол, Артъггы өз янына чагыртды.

Артык гиҗәниң бир ваггы .болмагъша гараман, төверекдәки гаймалащыгы, гелйән-гидйәнлери сьшландан сон,

салам берип, ииерик. гирди. Эши гарма доншы, сутүк гушаклы, дашыэдан *ата<р>* чәкмен ясгын!ж.а1клы, аяпьг квнерәк гара әдикли, башы силнме гар.а телпекли, сүйнмегрэк йүэини бир ае мама дишәи, эн.етиюи гыркан, муртьгны товлан, ортадан ёкары даяв бир адам билен гөрүшди.

Эзизхан саглык-аманлыкдан соң әвмезлик билен гүр•рүң зтди:

— Ил-гүн пар ахатльюйыдыр[1]?

Артык, Эзизиң совалыны геңиргеди, онын йүзине серетди. Оның гоязы сылапъмадаиы әвмезлик. 'билен агыидөнйән гөзлеринден хич бир зат дүшүнмән, белкИ', мени оынаи лөрмек ислейәндир диен- маньг- аңлады:

— Ил оарахатлык дийип айтмага дил барар ялъг дәл. Мөҗек даран сүриң хаигы нохши болса, илиңкем эдил шшың ялы.

АртьЕпың сөз урушы Эзиэе ярады:

— Ягшы йигит, оен хайсы обадан?

— Гоаяа обасындаң.

— Хэ, Кәл угрывдан. Ады,ң «әме?

— Артык.

Эзиз ха-н, Артышың нирედендигини, вахшш адамиыпыны билендеи' ооң, онда езине ыианч дөретмек, оны. өотне чекмек максады билея сөзини оваданлап башладьп :

— Артык, .сен догръг айдаоьщ: ишиң герйәв гүнини, ит герое, гези агарҗак. Харамзада арчынлар, эминлер башлыклайын илиң этини чейнап, ганыны' сордылар. Инди •бодоса сүнзшни пытрадьш, ашыклъгсыны гемирмекчи болялар. Мундан артьж чыдар.а тап галмады. Хайванам сойҗак боланда, ез гурбьша гөрә га!ршылык геркезйәр*. Биз ыисан болуп дүшүнип дуруп, ез бойнымыза йүп салып, гөни өлүме бармалы 'дәлдирис! —Эзиз бир> аз беврини диңиргәп, әхмиетли ардынандан соң довам этди.— Биз машгаланы есир галдырып, патышаяң дашыны горамага гидип, чет юртлара есир дүшенимизден, уруш одының ичинде яныпгаланымыздан—өз юрдымыз үчин сөвешмегимиз зерур. Ах}гнларың айтмагъгна герә, шеригатам оны макул билйә; мусулман адына эа болан адамдан оны талап эдйә. Марылы, ахаллы. гарындашларың хем патыша үстгане чоэҗаклары барада мен' хабар алдьгм. Шоның үчин хем биз патыша хөкүмегиниң үстите чозадагы, паледен сышмагы маслаха/г бишдик. Сизиң гелишиңиз ялы, хемм)е обалардан адамлар гелйә, хеадмел^ер хем чозмага тайынлыкларъшы мәлим^ эдйәлер.

у — Чоэмак вагтъгаы хаяана белледадиз?-

/ — Эрте агшам, селәлик чагларында.

' Эзиз ёкаркьг гүррүңлернни дүй» өз Башшымириш обасыщда йыгаак боланда-да жанъсгып гүррүд эдипда. Кырк йыллал гошунчылыкдан тархан гезён дайхан . бирденж» солдат бермепи[1] — пәлон-и хем ол, оолдат дий-ип ' дүшүнйәрди — еров ёкуш гөрди. Ол хениз башъгна иришме, аркасына ховут дегмедкк тез мал ялы депревди. Эзиз жан герекми-пычак диен ялы гыссаглы вагтда герекли гүррүң эдени, оның дәрдиие эм салапы берени үчин, ослагсьгз ерден «хан» адьгаа ээ болды.

Ээизиң хәзирки чыкышьг төтәндөи ялы ^болса-да, онык асл1Ы1нда гизленип' ятан бир сьгр барды. «Чозмак герек. Олжаламак герек» дийип, даш-ичде бир чалың гарылжык сеси эшидилйәрди. Шол оес Эзизиң какасы Чапык сердарың сесиди. Чапык өз дөвринде, сердарлык, тире башлык, аламанчылык эдип, өз тиресини ызына эерден адамды. Эзив шол Чагтык оердарың оглыды.

Эзиз Артыга табшырык бердв:

— Артык, хәзир вагт гьюсаг, белл® бир дүзгүн дүзме* аңсагг иш дәл. Шейле-де болса, баш-1башда!клык болмаз яльг, хер киме ■белл» бир юмуш тэбшьврмалы. Меи сени өз обаңа, ур^уш вагтында бүшн К»л угрында® йыгнаижак нөкерлере башлык беллейән. Сениң нөкерлериң аграмы ■гөни шэхер гаршысывдан чозагр. Сен өвиң бир нәче атлы билен ш>әхер илерсииджи будка янындаи демир ёльг боз; оньгң отлысьшың аяпыны сьшдьгр...

Аргпьж оңа оовал б&рди:

— Илде ярагам-а ёкдыр.

• — Худайың өзи кемек берөр. Шәхери алсак, бүтин яраг оз элимиэе гечер. Шондан -соң биз ики яньшыза от горсап билерис.

Эзизиң тутян тутумы, айдян сөзлери Артыга яраса-да, оидакы болан улумсылык, ган чылгьгмльг гөзлериниң гахар бишен агьш-дөнмеги оңа ярамады. Ол шол адамда нәжшш-де болса бир- хили езине гаршыльгк, бир> хилч гөвни башгалык, чегкилж сызды. Эм^ма Артык атланмашы боланда, Эзизиң өзине берен табшырыгы гөвнинден турды:

— Артык, бизиң тутян тутумымыва, белки, бир> нәчелер, ягны паггьша билен илтешикли адамлар гаршы болар. Сен сшары гайгырмагьгн. Ким гаршыңдав чыкса, гүйчден салгъпн, талагын!

Шол соңкы сезлер Халназары Артылың гөзиниң өңин-г гетирд»:

— Асыл, эдәйҗегимдир!

Отуз секизинщи бйш

Хүммег волостной, полкшнигиң бу гүн арчынлар^, эминлери, волостнойларъг йыгнаетныиы, пәлөниң »ң соккьз гүниняң беллөнҗегини[1], шол йыгнакда -өзииин болмагынын зерурдыгьгны **к©М1Сиз** билйэрди. Эзизиң йыгывчак эдйэнв хем онын гулапына илипди. Эммо! анығы-на етш билмәнди. Э-гер ол өз ызындакьг гозгалаңлы хабарың нәмедигини бшшән барса я угур-утгасьгз йөнекей мьш-мыш хабарлары йолкойниге мәлим эдип, зат ёк ерден оның йүрегини буласа!, ол хем ялан чыкса өзи үчин-а1быр'ай ёгыны анлаярдьг. Шоның үчин Эзизиң төверегими барламага, оныч этҗек *бюлян* ишлерини дерңемәле иада саны жансыз ибе■рипди. Ол шоларың гелмегине гарашярды.

Хүммег волостной ачык хо©ада эгни яогынжаң донлы гезнм эденден соң, тамына) гириш, сонюы алан кичи аялы билен бир **аз** ойнашандан соң, гушлук **иимитй** бишен петекесини долдурмакчы болдьп. Ол гиҗеки мейлисден галан бир кәсе арагы гвндерил, демини алан хамырлъх **черек** билен ищек гой-ның гоша гаиыргакыны оырды,. күтв додакларыиың ягыны еүпүришдарип, муртьгны товл-ап, гышарып ятьгрка, улы аялы бир яшлы чагасыны гетерип, оның янына гелди, аяк ужьшда отуръгп, чагасыйы кйщикледи:

— Ана) кака. Бар, какаңа бар. Үстине мвн! — дийип яльгнҗаклык этди: оның **б'Ир** аз гөвниви **гөтер.мекчи,** шоның билен езиниң гизлин- иелетине ёл ачмакчыды.

Волостной гышарвдп ятан еривден чагасыюы алды, оны ягҗьшак додаклары билен огшады, йүзинден, гөзинден сыпады. Хырсьгз түйлер «әзик йүзине батаиы үчимми’ я арагың агрылҗык ысы оңа яра^маны үчинми, оңа хемиз адатланманы үчинми—чага йүзини-ики яна совды. Волостной оны бойнъгна миадирди. Аялы вз әриниң шатланайыны гөрүп, хәзир вагтдыр хасап этдк-де, гөвнининң вслеги■ни- мәлим этмәге дурды:

— Аю какасы, саңа диййән: маңа-.да бир керпичли илдиргич алып берсене! Ине гөрйэмиң, көйнегимем көнелиидир.

Волостной уллакан гөзлерини ятаган өкүзиң. гөзлери ялы эмай бшген агдарып, аялыгаа серетдн, аҗымтык йылгырды:

— Сен өзиңем тэзе дэл акыры!

Шол сөз аялың аварлы дамарына дегда:

— Кенелдиң дийип, ташлаймадьг бормы?

— Сен «'Әме ташландынмы?

— Хепдеде бир' гара бермесең...

— Сен оны менден гөрме.

— Эйсем, кимден гөрейию?

— Өзивден гөр!

— Өэимиң йәме айбъгм бар?

— Сениң янъгңа барарлъягың бармы? Сен, &сйрэн текэң ысы яльг лорсага дурсың!

— Тәве кетени алъш 'бероең, онльпрак гарашык этсең — бейле боласы ёк.

— Пәхей, акмак гырнак! Итиң бойнына гөвхер дакан ялы, саңа «оме, эсбага гелящйәмм?

— Бир вагт-:а,элъетмез бир шакадым... Инди ит болайдыммьг?

Шол чекелешик волостнойың кейпини позды. Ол, чаганы бижай тутуп гыгьгртды, аяльины болса әдикли аяш билея депип гойберди:

— Тур, оварра бол! Гврүнме гөзиме!

Аялы шумзкарып чыкаидан соң, волостной сәмәп дуран келлеси билен хыял көлине чүмди. Ол хер арчына нәче а.ртьж пәле саланыйы, хер пәләи» бир мүң манатдан бошаданда, нәче мүң мавада етйөнини хасаплады. Соңкы алан аялы хем шврели болаяьг үчин, үчүнҗи гезек гыз алмаяың, той этмәниң күйине дүшди. Шол сүйҗи ойлар ичинде болса. ука гитди.

Волостной дүйшиңде вйленди[1], байр^ак 'берди. Шол вагт дашардан гелен атлыларың дүкүрдиси гулагына илен ялы болса-да, байракда чапылян атларың гүпүрдисидир хасап этди. Шол вагтда гапыдая гирен бириниң:

— Волостной! Волостной! — сеси гулагьгна илди. Оны хем1 достлардая бири той гатанч гетирип хөдүрлейәндир дийвп дүшүнд»-де, «Ал бәря!» дийип элини узада«дa, өз сесине гөзи ялпа ачьшды. Ол оялы-укың арасында, ики яндан аки сапанчанъщ өзине бакая гезелйәнини гөрди, келлесини саңңылдатды, ачылан алзыны йыгнап билмедж

— Ә-Ә'&...

Сапанча гезейәнлерден бври оңа буйрук берд»:

■ — Ярагыны бөр!

Волостной алҗырандьтъж арасымда сакынды:

— Очмон этмесещиз-ле!

Буйрук гайталанды:

— Ярагъпш окла! Болмаса/иие ги/гдин,!

Волостной сандыраклаян әллера бнлен яосыгшшн аихагындакы сашанчасыны габы, кемери билөН' узатди.

— Ене нәхили ярагын бар?

— Хо-хол тошадан 'башга зат ёк.

Тамыгң диваръшдаи илдиришш гошаны хөм хатар;ы бшен алдылар. Волостной алисыраны үчин, оларвд кимлердигини хем 'сорап билмеди, нәме үтаияигини хем дүшүнмед». Өзиниң шҗә галаны үчин, полковиипщ газабы гелшдар дайип ойламаеты боланда, туосаг әдйәилерден бири өзлериии мэлим этди:

— Эзивханын, буйругына тор^, биз сени тусюаг эдш, шонын яиына элтмели. Тиз бол, өке дүш!

Волостной ишиң нәмедедигини аңлады; шол секундьщ өзиндеи башлап, хиле тарындан аоьшды:

— Вах, шей дийсеңиз-ле!.. Мен, асыл, җиштмикәңиз' дийип, йүрегим ярылды. М-өн бу гүн биигешләниен баярың чакылыгыиа гитмән галдым. Эзизханың йьи-ыичак йышаяйьшы эшидап, шоңа. барыю тошулм акчьщым. Хәзир гидейин дийип отыркам, узак ги!җе ятмакьш үчин, иркиләйипдирин. Эзизхан чагырян болса, гаты гидерис. Мен Эзизхан үчин дөрт гуты дәри гетирипдим. Хеле-ей, ай хеле-ей! Шол дәрилери гетир ха-ав!.. Нәме бейдип дуреъщыз?.. Ханы, гөчиң ахыры!.. Чая-пай игаелиң. Ончаклы. гысеанмасатщз, токли сойдурайыи...

Волостнойың хилегәр сөзлери сада йигитлери ынаидырды. Шоның үчин онъщ элини, аяшиы даңман, өз атына ‘миздирип, бшге гигшекч» 'болдылар. Эмма, даш>ардакы дуран иии атлы оңа разы 'болмащы. Эйоем-де болса, оныа элини **даң|М1ан,** бириниң сьгртына миадирдилер.

Волостнойы алып угранларында, оның кичи аялы:

— Вай, налач эдейии! —дийип, йүзиии тама яилады. Өйиң ишигиие чыкьш, сьгнлап, гүнилик оды билен туташьш дуран байры аялы: «Сен мениң әрими элимдея алдың, гүними чайкадьщ, бал гүниңе батдьщмы? Агла, гырнак, агла!» дийип гыҗыт береси гелди, эмма гөзиниң одыны алан гөзлер гөрежиниң енине гелди-де, дилин» дишледи. Шейле-де 'болса, ©з ичинден «Худайым, эдениңе йүэ мүң шүкүр!» диймек билен певрүмиии гиңелтдв.

Волостнойы Эзиз»ң янъша альш баранлар, о®ьщ хәкүмети йигренйәниии, Эзизиң яньгна тамапе тайьгнл-ананыны айтдылар'. Эзиз оңа .ынам- этмеди. Эм^ма бүтин арчъгпларың, эминлервң, эмелдарларың дивана чаг-ырылан гүнинде, волостнойың она гитмән галмагы — оны бир аз нюиржиңлетди. Хер халда, ©сшоетнойы өз яиьма гетирдип, оның бюиея о&злешмек иследи.

Волостной, Эзизи мундан өң хич бир зат алнындан хасап этмейән хем болса, хәзир ондан.суссы басылды!. Ол өзини бир хили мүйнли ялы оьгзды. -Шейле-де болса, сырыны билдирмезлиге чалышды. Оның билея гадырлы саламлашандан соң, җигитлере берен гүррүңини гайталады. Эпинини язман .-алът гелен доныиы:

— Хан ага, халат! —дийвп оклады. Ол, доның ызындан гөзиниң гытапы билен середенде, Эзизиң айылганч йүзине.бир аз шепагат иненини сайгарды. Шоның үчин пурсатдан яейдалакьт, үсти-үсгвне сарнап уградьг:

— Эзизхан, 'икимиз душмандык. Мен ©ол:оетнойды.м, сен мениң голастымдьщ. Долрьюы, М1ен сени уллахан душ•мая хем хасап этмейәрдим. Эмма сен мени гөэинде окың болса у.р|ж.а1вдың — чәре тапмаярдың. Билэдедим, худай боннъша урандан болдымы, халкьщ үстине дүшен аграм 'меңи ойламага межбур этди. Ак латышавьгң ,гө®ни дггй-тт, халнь1‘м1ьвзы гедай галдыр.аным.ыө мениң ядьпма дүшди. Гарыпларыңшу болчыльикда-да чөрек тапман энтешип йеренлери мениң гөзимиң .өңине гелди. Оньиң үстине, ене-де тызьгл эңек җжылларь1 тооың өңине тутуп берип, зне•агганы' огулдан, .йигитлери -реляяден айырм-ак азабы, халкьщ зары мени узак гйжеләп ятырмады. Ахырында мен, эдйән ишимиң кечҗедигини, халкьгң гүнәсине галяны"мызы, илатың налыщъша себәп 'болянымыэы дүщүндим... йаяимдён гайтдым.. Өз миллетимяз» гыргына бервд, 'пч соныяда-да баярдан алян алмытьгмызың «доңуз оглыдытыны» аңладьш.— Вол&стной гепиниң сепини билдирмән сөзледи, хатда онъгң сесинде-де гьгнаяч яльпбир оваз эшидилди. Ол, Эзизе чиңерилш, сөзине довам этди.— Сениң диваяа чозжак боляньщы эшидш, сениң билея бирлеш'Ме^ги, овунҗак душманлыкларың үстинден басъип гечмегй мен йүрегиме дүвдим. Шоның үчин хем полковнигиң йытынчагына гитмән, өйде галдым. Сения яяыңа атланайын диең ой-яикир билен гышарьгп ятыркам иркшшпдир^н. Шол **'Вагтда-да** сениң атлыларың барды... Х-ззир оен хан, ;\«ең сениң беади.ң. Исле мениң сәзиме ынаяьпп, зкл» му-

сулман хайрына мени өзиңе нөкер эдин, исле-де көне душманлыга өерип, мени туосаг ет, кейпин. ислесе — ат!.. Хайсам болаяда, халкымьщ гаргаишына галманым үчин, халк оны бюмеое-де, «з 'йүрегиме айдың боланы үчин, мен өзими 'багглы хасап эдйән.'

Волостиойьщ нуткы Ээизи узак ойшандырып хем дурМ1ады. Ол оңы, хакыкаггдан-да, пәлинден гайдан адам дч>-йип дүшүнди. Шонъгн, билен бйле, улы гө&ресини кичелдил, боюн Э1МП гелеи адамыны багымамазлыгы — түркменчилж кадасына оыгмаз хасагг этди. Шонъщ үчин икиржиңдәп хем дурм-ан, швнине геленини мәлим этди:

— 'Бизиң хәзирки тутян тутумымыз тире-уруг давасы дәл. Дин даваеы. Шоның үчин мен сениң мундан өн<ки гүнәлериңи багьгшлаян!

Волосгной ене шелайынлык этди:

— Хан ага, мен гөзим гызаран вагтында-да, сенин. мертлигиңи 'бю1-йәдим. Оен ойы гызгалаңлы вагтда ене бир гезек гайтал адьщ. Саг бол!

Эзиз хаиың ене бир зат гевнине ;гелйп, оны оөз бшеч оынап гөрмек иследи.

— Сен аэат! Ислесен, бар-да, 'баярыда хабар бер; бив шу гиже оның үстине дөкүлҗек!..

Хүммет оның сөзини кесип, чынлакай сыпата гирди:

— Эзиз хан! Сен мени сөз билен урма, элиңден гелйә — гылыч 'билен ур'! Сея менй мундан артык дузлама. Мениң этмишим, утанҗьш, озалдан хем өэиме еггик!

Шондан ооң Эзиз оңа йьшлыръп серетди:

— Сешщ йүрешң бизиң билен бир болса, онда сенем бизиң биримиз. Ана ярагың. Сагоанчаңы ал-да, билйңе гушан.

— Эзиз хан, оны мен саңа пешгеш берйан. Маңа диңе бир эгри» гылыч 'болса бшия. Полковнигиң келлесши зден өз элим билен тогаляеам, нгонда йүрегим **'Ынҗаяар-,** эден гүнәми өз эл-им 'билөн ЮВДЫМ1 хасап эдерин!

Вшостной, латыша хөкүмегиниң гурбыиың гагааныны, диңе тыгырдап дуран отлысының галаныны, онын, хем ёлыны кессең, ишиниң гайтҗагыны, халының хараплыгыны, элиңи гетир боланыиы ъшаядыръяҗылык билен гүррүн берди. Шәхериң хайсы тарапындан чозмалы, нәхили чозмалылыгы барада лайыклы ёллар салгы бёрдй. Шәхер гарнизонында оңлы гошун ёгыиы 'ынаидырды. Шойлук бшен, ол 'Өзинв Эзиз ханың янында гозгалаңчыларың җанъщкешлериндеи .гөркёзда.

Хшүмеши. гьшшъадың гең дәлдигини хем өзиниң ой-нажак ролыны өңинден ойланан Эзиз, маңлайы депел гара ат эдишшди. Ол, сүтүк гушагьщ үсгшаден Хүвдмедиң саиан-часыны иушанып, атасының кесгир гыльиҗыны эгнинден илдирип, гара атына атланды. Аргыша гелен ёмутлардан алан бәшатарыны өңинё басды. Ол — ябы, байтал, эшек улаглы, гаранилли, гоша түпеңли, гылыилы, палталы, гыркылыклы, дүрли яр-аглы йыгьгнды нөкерлериң арасы-н-да айланды. Оларъщ баштутаяларыны айтыма йышап, чозуш 'Хакында буйрук берди:

— Йигитлер! Биз бу гүн иатлша лабыръшы үсгимиз-ден сырмак, төверегимизи торлан мөйиң керебини гырмак үчин атландык. Шу гүн бизиң өз гайратьмызы **гөркезҗек.** гүнимиздир!

— Хөимаи! — диен оес яңланды.

Эзиз ятанда, дүйшиие гирмедик бир ягдайы. гөз өнине гетиренден, ызына дүшен нөкерлери сынландан соң, өзин» Рүстем Залдырын хасап этди. Ол өзийиң пишиге хайбат урян сычандыгьгны аңлйман, өкүз болмак исләи гурбакша ялы чишди-де, гөвүн йүвүртди: «Бир сөй билен или; мек вз янъима чекдим. Шейле гүйч бишеи 'Мении. етмеҗек ерим, алмаокак гаяам 'болмаз. Бу гүн патышга хөкүметини агда-рып ташласам, эртир езим патьпыа ерини тутарын. Юрт ооран ханларың, беглериң хайсы бири менден артык? Мен бүгш Теҗен уездине кав боларын. Маңа пәсгел бермв^ исләнлердея бәш-үчисиниң’ келлесиии тогаласам, ким’ меяиң гагрпгьшда дуруп бил!җек? Эмма халк... Хым!.. Халк диениң бир сүри гоюндьгр, таятъг эледе аланындан' соңв нирә сүрсең, шоңа гидер!»

Волостнойың болса шол вагтда:

(— Урушдан гайра дураньщ мусулман ганы болмады-гы! Гачанын хатыны талак! — дийип гыгырян сеси, өзине болан ьгаанҗы бүтиилейин тассыкладярды.

Бюги бүкүлен Чапык оердарháмлаштыр ... Бюги бүкүлен Чапык оердар уградыҗы[1] маревзшод арасындан сайланып, чозгуна уграянла^ра несихат **берд^.** Оньщ өлүгси гөзлери ялдырады, говшан гөвреси санды-рады, сеси гарылҗык чыкды: ^

— Батырлар! Мен сизи таңрының назар эден сердары. Эзнз хана табшырян. Эзиз хан, оени шахымердана таб~ шырян! Сея алланы чагьгрът, атан, эгри гылъгҗыны уза-дан ернндe, ол, Алыгаың зүлпүкары ялы бир. нвче ге£ узар. Барың, ягшызадалар ёлдашыңыз (болсын!

Чортмак бөйлы, ала донлы, ал^а гезл)и, узын ала сак-

галлы Җелил вшан голларыны гөтер'йп пата бөрди. Онын узын ала саигалы йылдыө ягтысьгаа селкнлдөди, сеси аг-ламҗьирап чийды:

— Елъщыз ак, ёлдааныңыз хак, ишинвз шовлы, мур-тынын товлы болсын! Түпендаиз атгыр, ,гыл'ыжы«ьгз көс-гир болсын! Зарбыңыздан даглар-дашлар' эадврөси»! Де-миңиз дүшен еринде, душман гуршун *ялы* эресин! Сизи мениң атам-бабам голласын! Гайдувсыз батырлар! Дин' ёлывда өлсеңиз шехит, елдүрсеңиз, казы боларсыңыз! Ба-рың, мен сизи бир аллага табшырдьгм! Бисмиллр, аллахьг эюбер!

Эзиз хан аггьшы шэхере бакан өврено, Җелил яшан оньщ ыаьгадав гыгырды. Эмма бу сапар онын. сеси шат-лыклы чыкды:

— Гочакларълм, олҗа алаңызда, хайсы агащдзям яды-ңыздан чыкармаверин!

Отуз докузынҗы баш

Артык, Эзиз ханьвдкыдан доланьгп гетеядев ооң, бай-тал дштемек баханасы билен Меретлере барды, Айнаньг гөрди, дшгөг этди:

— Мерет ага, сен өзиң гидип .билмесең, байталчаңы огла-нлара 'бероең нэдеркә? , •

Яңы укъщан галан, «әхошлан Мама гышарып ятан еринде, Меретден өңе дүшди:

— Хер етене байтал 'берип, оны елдүрдип болмаз!

Артышы гөренде, йүреги гопан, ондаи дүнйәсини гай-гырмансак Айиа «Еке пүнде өли 'бермели болармышмы?» дийип, энелигивиң алкымындан алмак иследи. Эмма гыз-Л1ык эҗабы, онда-да <бир яны Артык боланы үчин, ол шол сөзиии айдыц билмеди. Меретден хем Мама гайтавул ^бол-маны үчин, Артыгың ©зи оңа җогап бермели болды:

— Мама еңде, емүрлик зат бармы нәлве? Дүнйэниң. гуралышы шейле. Ынха, меоелем, өзинден мысал ал: бәш гүн ■мундаи ең оениң яңакларъщдан .ган дамайын диййәр-ди, хээир болса йүзиң р'уссы бир' аз очүп, ёргана булашып ятырсың. Элбетде, ятан влмез, етен өлер. Бу гүн—эрте ынха дикелерсиң, ене гүл өвсерсиң. Хава, меселем, еке гүнде байталча өлесн ёк. Обаның йигитлери җанларыны гайгырманда, оен байталчаны гайгьгрсан айп болмазмы?

Айна Артыга дөзүп биямеди:

— Эҗемя разы өдип, зат алып боласы ёк-ла!

АМакьщ свзи Мама яльш болуп чабы-рады, он.а жгб-җыиды:

— Яр-амы гөзгама, ©р чекен! Ервмден галыд билмәь ятаным., сениң зөрарлы дәлми?

Артык Маманьщ какмалы тарын-ы аңлап, вәшилиге салды:

— Мама еңңе, гайш эт.ме. Энтек дуяшандан бвр дыңалы. Сени еке бир галдырмак дәл, голпгугындаи оәйгет берерие. Х«й, оеяем ъгнҗыдып болармы! Айна-да, элбетде, бнд» вңки эден иажяе өкүнмән дураи дәлдир. Оени эл аясында гөтерсең, сен арөаин ащам' ахыры!

Мама тирсегине галды, гөзини яшартды, җомартланды:

— Бир **'Гүн дәл, ханъим, он гүнем төрек болса, ана байтал!**

Кепден бәри додагыны мүңкүлдедип отуран Мерет хем гепледи:

.— Өзиң здинсең боля.

— Мөниң 'өзимиң бесл-ап гоян улагъш бар. Байталчз-ны, элбетде, этибар адама 'берервн.

Мама хас хем эчилди:

— Биз саңа ынаняс, сен киме ынансаң шоңа бэр: Сен оны башы бийен берюең хем, биедөн гайтавул ёк.

Артык Айна гөзиниң гытагьгны айлал, хоаглашяи теризде:

— Биз шу гиҗе атланяс. Худайы чашрьщ, белк^, •абырай алаядьгк! — дийвп, йуреги гоңмак билен дашарык чыкды.

Халназарың дивана чагырылып, дүйнки гидишиди.

Сәхет Голак өвлерине хем Нурҗахана ун чыкартмак **үчин,** кирейине дүе тутуп, өтен агшам шәхере гидипди. Артык оны **бищеН'** болса, хәзиркв вагтда, элбетде, **оны** гайбврмезди. Эмма **»нди гичд».** Артык эҗеси биш-ен хошлашды.

Нурҗахан о«ы гөзиииң яшыны саялаидырьгп уг-ратды:

— Бар, гуаым!, алла. ярың болсын!

Атлъгның думлы-душдан йыгнавян вагты, аванчының икинди азанына гыгырян вагты, Артьипың яньша Гандьгм хамоыгып гелди:

— Харманымдан маңа етениниң барҗасьгны Халназарыңкылар дүелерңне йүютәп гайтдылар. Мен оның дүесиниң овсарындан япышдым, бермеҗек болдьш. Баллы элимдеи силкәп алды, секди, сүдүрлед», маңлайым

гаты шүдүгэре двгди. Ынха гвр, юмр-ук ялы чишди... Инди чагал ар н-әаде иер!?

Артык онъщ маңла^йьшьщ чшшки барлап:

— Гандым ага, гайгы этме, иере загг тапарьвс! — дгайип, оңа гөвүнлик 'берди. Хөмаятлы оөз эшиден, арка тапав Гандъш чыдап 'билмеди, (П&злерииин яшьши сүпүрдй.

Шол вагт Халназаръщ, җаңлы, хатарлы кервени үйшмек 'бугдая бакан етип гелйәрди. Ма©ы атөк эшагин, үстинде шалдырыиы ойнап, җаң оесиие гувашрды. Артьк, Гандъгм билен биле, шоңа 'бакан 'йүзленди. Ашыр хем оларың ызына дүшди. Артьвк Мавының өңинден чыкып:

— М.авы, дүелери бейләк оов! — **диййп,** Г анды-\тың чатмаоына бакан элини салгады.

Мавы оңа **ор-п©кден** гелди:

— Нә>ме үчин?

— Бугдай Г аидъшыңкы болаиы үчин!

Мты гөзини делмирдии, эшегини дебседи:

— Бугдай би'З'иңки ахьгры!

Артык оның өңини габзап несихат берди:

— Мавы, оен шол илерки гумы 'бугдай эдип гетирсеңем, Халназарың небсини доюрып билеоиң ёк. Сен нәхак ере шиң ялы гарыбы ынҗътма. Шиндем б»р пилле, дүелери бөйләк *чек!*

Мавы оңа гулак аоман, гайта, чишди:

— Гарып ким болса, шол болсын! Мен гарып дәл. Мене>м инди Халназар байың оглы. Бугдай мениңки!

— Бугдайың кимиңкидигин-ә билйәс вед«, Халназара огул боланыңа дүшүнемзок?

' Мавы, Артыгың свзини диңдамж хем исяемеди:

— Багтьшьщ ачьшаныяа гөрипчилж этмәң, совульщ’ :

— Мавьг, сен дүйәни шейләк совҗакмы, совҗак дәлми?

' Мавы шалдырыны эшегиң байньша урдьда, гыкылъгк этди:

— Совҗак дәл!

Кепдев бәри чемденвп дуран Ашьгр, Мавың дулугъша бир шапбат урды:

— Ине еовмаеаң!

Ашыр икинҗи гезек элини галдыранда, яңагы гызан Мавы эли-ни далдалады:

— Совайын, оовайын!

Гандым баш **дүе бугдайы газып гоян урысына гуйдыда, агзыны пашладьит гөмди. Өңки-өңкилйк** *божа,* Ган-

дым, этияч эдерди, хэзирки шагалаң оны гурпландырды»

Ол **шөйле аркасы' барка, бир адам өзиие батырыкъш бйлерг х»й**. этмеди- _Ба1рды-гелди **бир иши — гайтгынчылмк бола)ЯНда-да), галлаеызлыкдан, агалыкдан бетер белаң үстинден барман дийип дүшүнди.**

Артык, Гандьша-да бир байгаяна ташып берд». Гандым Бибишң язиы докан тайльг чалгаасьгаы' сыртына даңды. Артык ондан:

— Бри, Гандым ага, бу чалчаларьщ нэме? — дийия сорады.

— Хьм! Олҗа аларыс, олнса! Галлаоы боланьщ — гөк чай, гант, набат, эпини позулмадык мата ичиңе дегер* өйдйэмин?

Артьгк Халназарың үйшүп дуран бугдайына талак урдурасьи гелди, кэбирлери оңа мечев хем бердилер. Эмма көплүк бугдая гызар-да, өсаси меселэ зыян берер дийип дүшүнди. Шоның үчин бугдай пайлашыгыны чозгундан соңа галдырды.

Яланачланып гоюлан Мелегуш гиң әдимлер билен газы1гьщ'ьщ дашында айланып йөрди, төверекдаки байталлара гызыгып кишңейэрди. Артык үч-дврт ёлдашы *бшщ* баръш, оньщ ялындан, йүзиндеи съшалады, ахырьщ бейлесинде ятан иришшесини салды. Мавы шол вагт гаиыларда ёкды, болайса-да, Артыпьщ геленини гөрүп, белш, лизленерди. Халназарын улм оглы хөм өйде ёкды, бол1аянда-да, ол хич бир задың паркына гелмезди. Дин® чеида вйдеи чыкан Башлы: .

— А ха-а ха-ав, аты нэдйэоднш! — дийип галмагал этди.

Артык аекьвмтык йылгьврды:

— Баллы хан, ата бир аз хырыдарлыгымыз бар. Ханы, ^тың, эер-өсба:быны алып ;гел!

Баллы, Артыюьщ элиндэки иришмедев яиышды. Эмаьа Артыгың гурплы[1] голы Баллының .гввнинден турмады. Ол оны дуран ериндеи бутнадып хем билмеди. Артык онуң ажымтык йүзиие йылгырып' бакды, дүртме сөз урды:

— Баллы хан, биз-э бу гүн сизин атыңы&ы дилемэге гелдик.

— Дилеге ат бериленок.

— Бейле болмаз ахыры!

— Болины шрл-да!

— Баллы хан, сениң ялы бай оглина бейле гыоьиклык гелишмеө!

— Кепин, түммек ери: мени түндердәймесеңиз, ат алмарсыңыз!

Ашыр ондаи артык чыдап билмеди:

— Гереис болса, сениң әкли ковмың билен биле түн«ррдерис. Бар, угрыбир, атын. эер-эобабынй гетир!

— Гегирҗек дәл !

Ашыр оның үстине байталчасыны дебседи. Мелегуш кишңеди, дызады. Ашыр оңа соңкы сөзини айтды:

— Гетирмезмиң?

— Гетирмен!

— Ине гетирмеоең!

Ашырың гамчьюы оның юка донлы ягырнына шарпылдап дегди. Баллы гарылҗьж оөс билен гыкьышык этди:

— Хей сениң...

Артыгың элиндәкв тутулан өплеиги гыллы танап хем шарпылд.ап дагдв. Ашьгръщ гамиысы ‘ызлы-ызына энди. Баллы, Айна -берен гамчыларыны бир нәче эссе гөтерими бищен гайдьш алды. Айна гамчьг дегенде, сесини чыкарманды, эмма Баллы гөзинден яшыиьг сыирадьгп, улы или билен гыгырды. Хатда оның агламҗыраян йити сесини сува гечил барян Айна-да эшитди. Баллъпның гыкылыга»а Халназарың хатарындакы аяллар чоздылар*. Атың эрэсбабыны үстиниң көйнекчеси билен гетирип, усургав Баллыны гамчы ашагындая эордан дартьш алдылар.

Билине гьшыч гушанаи Артъж, Халназарың гошасьшы хем эгнинден илдирди. Мелегуша атланды. Ол, Мелегушы сәпҗедип, хатарың гүнбатарьшдан айланды. Айнавьщ берен ъгнҗысындан хениз сапланмадык Садап бай мөңңүри аглады, аяк үстинде дуруп билмән йьжьщцы. Мехинли болса хт бир зада дүшүнмән, бармагьигы дишләп хай--ран галды.

Артык отуз-кырк атлы нызамсыз нөкериң өңини чекип, гайракы хатарың еңсеси билен шахере бакан **йүзлендч.** Атларың тойнакларыиың ашагындая гетерилйән тозан ел•сиб ховада дик асмана гөтервдд». Бүтин аялларың гарашы ялы, Айна-да өйлериниң гапдальша чыкып сын эдйәрди. Айна, Артыгың абырайына гуваньш, оның билен якын гүнлерде тапыщҗагына ынаньп, еңиллик билен дем аады.

Гоэгалаңчылар чагбадаи э‘меле гелен сил ялы, әдимсайьш көпелйәрди. ЁЛ бойьгндакы обалардан атланаялар-да шолара биригйәрди. Ат тойналыиың' гүпүрдиси, гопгун дүнйәяи яңлаидыр'ярды. Теҗен токайы өз өмринде

гөрмедйк ягдайьшы -гөрйарди. Набурларьщ, япларьвд аралары-да ёлагчылар билен долыды. Нызамсыз көпчилик. бйри-биринден өңе дүшүп, ёлы-ёданы билмән, яндагы-чөпи сайгарман, га1рщысында гарашяи алҗырандылыгы хушша гегирмән, *уыумм* шагалаңа эерш, тоя бар'ян ялы бир шщхуи билед барярды. •

-Шол башлы-бар атлышн арасында кә өңе гечип, кә*

■ыза галын: • . ■

— Гочаклаф! хайдаң! Душманы бу гүн чым-иытрак эдерис! —/дийип, шовхун берйән волостной ам.атлы' лурсат тарып, чуң набура гир-ди-де, шәжере бакан ат гөйды.

Шол вагт үчйылдызы ызына тиркон үлкер дик депә* галыпды. Гиҗеярыма етип барярды. Ене бир сагат ченли йөрәнлеринден ооң, Эзиз ха« Кәлден векил сакаоыньщ. а-йырдына барьт, шәхере үч кшю.метрлик ер галанда, ат башьшы чекди. Ол шол ерде .бир саиым дуруп, ьгза галанлары етирмезсчи, атльшарьщ -башьшы бирикдирмекчиди'. Атлы нәче «ыгнанса-да, оларъщ арасьгнда водаостнсийдан дерөк -болмады. Эзиз оны агглыларың ичинден 'аттартды, онбааны, йүзбашылардан оорады, оны гөрен-билен болмады. Волостнойьщ 'пиримиве дүшенини, улы ялңыш эденини, Эзиз шондан соң билди.

йылгынльк мейданда йыгнанан адамың саны ёкды. Хер йылгьш башына бир улаглы барды. Атыны гөргунына гойберип, нөкерлериң өңине, ызына гөз гездирен Эзив «Ики мүңе голай бар болса герек» дийип чен урды.

Артьж, обадан нәкиии шавхун билен уграса-да, я»м&. үчиндир ооңа бакан иңкиое гитд». Бирден Иван Тимофеевич онъщ гөзиниң өңинде гелип *даинды, гөйә ш* оңа гыҖЬ1ТЛ|Ы гараян ялы гөрүнди. Артыгың гөвнине боладаса, ол оңа «Сен наме үчин бизден хабарсыз ат үстине чыкдың» дийип игенйән ялы дуюлды. Артык диңе шондан соң чъщлакай ойланьгп башлады: «Хакыкатдан-да, мен нәмеүч»н Ивана маслахат салмадым. Гозгалаң барасында ол биҗай гыэьягярды *ахыры!* Халкы- гандырмак, газет яйратмак үчин маш,а теклип х!ем эдипдилер'. Мен нәме үччн Черкышовдан хабар тутмадьш?.. Хава-да, оңа ва-гт болдывды нәме?.. Аңырсы бир гиҗе-гүндизде сен атльг топлаҗакмы, Иван билен маслахатлашҗакмы?.. Белки, хәзириң өзинде ат гойсам, чайичям салъгмда Иваның янына барард-ьш!..- Ким билйәр, белки, ш-эхериң дашы эййам саклавлыдыр'? Эзиз оңа нәхили гар^аҗак? Асыл, оңа инди н©ме вагт галдымы?..»

Шол агыр ойлар Артыгын, сулхыны бир аз өчүрипди.

Эмма Гандым болса башга ягдайдады. 0«ьгң ихи чалчасындан башга дегенек палтасы-да барды. Ол шол йоришиң нәме үчиндигини, нәме пейдасыньщ-зыяныны барыны асыл дүшүнмейәрди. Оның гөвниндәки арзувыс өңиндәки’ гаршыльигың барьгны аңсатлык бшган баоьгл гечип, эгниндаки палтаеы билен бир дүкэиың гшьгсыиъг сывдырҗакды, ләсгел берҗөк боланың гер^шинден эңтер - җекди, гөк чайда», шаха-шаха «абатдан, ёрганлыкдан, балаклыкдан чалчаларыны хык-тыкын долдурҗакды. Чен-да« шәхере баранда, оньгң шол затлара гөзй гвдйәрди, хич вагтда шол затлардан доюньш-да билмейәрд». Ол өзине меңзешлөр бисген гүррүң эдишхенде,- «Хер кимия алан олҗасьг өзиниңки болмалыдьир» дийип берклейәрди. Ол,.урысыны бугдайдан долдурып гайданы үчин, чаичасьшы хем шол затларда» дыкалайса, дүнйәде башга ар*маны* гаяҗак далда, чалча«ьг гапыда гүтүледип дүшүренде, Бибиниң үстине-де эдерменлик сатҗакды...

Шол үйшмекде Гандым билен пикнрдешлер аз дэлд№.

Гиҗедаңа голайлапды. Үлкер илерлигине бакан эңип,. икинди ерине голайлапды. Азаҗык өвүсгин-де туруп башлапды. Асманың бир четинден туран булутлар икинҗи гапдала бакан бөлек-салак хаяллык билен гөчйәрди.

Эзиз хан элли мдаберли сайырдың атлы билен Артьвгъг шәлериң илерсиндәки будканьгң янындан .отлы ёлыны кеслюге иберди. Өзи болса галан атлылар билен шәхере бакан сүрди.

Кыркынщы баш

Властной көплүкден сайланандан соң, йындам атьщ гидишини хаял гөрди-де, оны ышгы-ызьша сайгылап, гуш болуп учды. Йүзиниң угрьша шәхер голавында яшаян Агсак 'Мүрзэни хем янына алды, гиже сагат он ики м&ч-беринде полковнигиң өйине дазъгрдап барды.

Шол гүн полковнигйң аялының энеден болан гүниди. Гүидизден тайьшлаяан бөреклер, бүтиилигине бугланап җочгалар, газлар, товуклар гиң тамың ичвнде, ульг столың үстинде үйшүрилгиди. Дүрли реңкдәки чүйшелер стол.ьгң үстинде хатар^ гураярды. Ягты чьгралар халы билен безелен тамы гүндизлиге айландырярды. Мыхманлар үйшүпди: начальнигиң помошниги, .гюлидвя начальңигв, гарнизон начашьииги, Хоҗамырат волостной, Тәчли дил-

зйач, ене кимлер, хер бирине сандаш хем аяллар барды. .Аялың саглыгына, полковнигиң саглыгына гөтерилипди.

Полковяик, бакальшы элине альвп, еринден гашып:

— Агалар! Мен, җенабалы Государ Императорың саглыгына ичмеги теклип эдй-әя. Гөтериң! — диенде, хемме-, .лер ерииден гальгпды.

Шол ваггда бодаса Хүммет волостной, ашдыраны бар ялы, гапыны какман, шакырдап гирди. Ол, демини дүрсәп ■билмаи, бүтин гөврес» билен ыранды, ювдунды, сакывды:

— А-агалар! Иш гайтды! Го-гозгалаи;!

Полковнигиң шераҕалы бжалы элинден гачды, гөзлери .петреда, гөвреси ъвраады; көрсен ялы сырты' отургыҗа гүтүләп дегдя. Аяллар бакалларьюы чем гелен ериае тааилашдырып, ызан-чуван гопгуң туруздылар'. Мьгхмакларың барының реңки өчдв. Олар алҗыр аңңылыга дүшдилер. Байрам эес» аял улы ‘Гыкьмык билен жияҗи' тама бакан ылгады.

Хүммет волостной демдаи бвр аз дүрсәп; ол аръь горкузаныны аңландан ooң, элини тёлпегинид этегине гө•рерди:

— Җенап полковник! Полковник ага, бейле зат,ёк...

Вошосхнойьщ оөзшш эшаден ким, диңлән ким? .

Хүммет горкылы ягдайда галды. Ол хайсьг бир ёл билен хем болса, коплүги' ез акылъина гетирмек зерур дийип билди. Шоның үчмн элини галдьгрып, шовхун билён гыкылык этди:

— Агалар!.. Мен оюн этдим, ок>н!

Шол сөз полковнигиң гулагыиа илди. Ол зөвве еринден галып, юмругьгны дүвди:

— .Шейле оюн здйән болсаң, м«н саңа оюн гөркезерин!

Бейлеки мыхманлар хем бир аз өзлерини тутдылар. Хожамырат вюлостной гезлерини сүзүп[1], Хүммеде дик-арьтнлады:

— Сен, валла, хакыкаггдан хем, бир донуз оглы экениң! Шуньщ яльи кейпи позарлармы? Шу ери сенин оюн этҗек ериңми?

; Хүммет волостной Хожамырада түркменчеләп сөгенден соң, эливи теллегиниң этегине галдырып, өзиниң полковшге садьгклыгыны, болан ишлери җикбе-җик гуррүң берди. Ятанда, ядына дүшмейән хабары алнына гелени үчиа, полковнигиң йүреги агзына гелди, деми ичине сыгмаҗак болды. Ол, ашакы күти додагыны дишләп гыҗынды, газабына чыдаман сандырады, бир ерде аяк ү.стинде дуруп

бишмән, ©ндан-он,а зөваүлдэп, апзьша гелениии айылганч сес билен самрады:

— Сиз лайванларынмы?.. ГХатышанын лерманына эм^ел этмезче, сиз ким болуисьгңьгз? Онын, хөкүметинин үстине чозмак!.. Сиз хайванлара мен гөркезерин, .гөркезерин! Сивик бир нәчәндзин, пөзиңизи оюп ташларын! Дилвдязден тасма ясатдырьш!..

Волостнойлар. сандьчрады. Оларъщ маңлайьгндан 1жды дер акды.

Полковник адатдакыдая бетер чихшш, бөйнисине уран ган гөзине инди, кирпиклери сых-сых оомалды. Уезд нагчальнаги ондан соң гезмелемекден даянды, юмругывы дүвүп, аягыны ере депди, төверегиндәки чяновниклере буйрук берди:

— Мен сизе хөкүм здйәрин: дурман-да, шу сагадын взинде шәхери агтарың, нирeде габа телпекли *болеа,* бирини галдырмаи, түрмә сүриң, туосаг эдиң!.. ЁК, олар туссагхана сыгмазлар.. Хайванларын, барыны бир сарая габаң-да, агзьшъг дашыедан гулплаң. Оларың рендаинид нэмедигини сайгарьгп болмаз: чозгундан оларың хеммесинин хабары бардыр... Ондан соң болса көчеде габа телпек гөрүлсе, атылсын!

Волостнойлар, чиновниклер чыкмакчы боланда, полковник элини далдаладьп

— Дурың энтек... Шәхер хашкындан рус болсын, эрменв болсын — ьшамдар адамларьгң барыны ярагландырьщ. Ким, патыша! сада раят болса яраглансын! — Ол ондан соң гарнизон начальнигине йүзленди.— Гошунларъщ бары хәзирленсвн, вәхимли ерлерде патрул шюлсын!

• Әтияч үчин гарнизоның ыатыярына! соңкы бир- нәче гүниң ичиеде ене ики йүзден ыбарат тәэе отряд гелипди. Гаршзон начальниги ез гүйҗине ынам эденв үчин,-уезд начальнигшш ынандырды:'

— Җенап полковник, дашдан гелен ики-үч мүң ызамлы гошуны гайтарарлъгк ынамдар гүйч бар. Сиз аркайын болың. Шәхер ичине хвч бир душман аяк секмез!

Уезд начальнигв юрдьщ ягдайы барасында *төверeгe* телеграмма беренден 'соң, өзи хем атланды. Хүммет волостной хем оның ызьгна) дүшди.

Шәхер ичвндәки сарайлар агтарылды. Телпекли болса, гамчы астына алынды. Оларьщ бары Готур сөвдагәриң сарайына! бакан сүрүлди. Гарры-гартаң ыза галанларың гершинде гамчьт ойнады. йыкыланларың ягьгрнына

деиилди. Гиң сарай габа телшеклвден хык-тьжын дслды.

Халназар, Мәмметвели хожа, Панги Вала, Нобат-мирап хөм 'башга бир нзчетер Готур сөвдагәриң ички тамьшда 'мыхмандылар. Гозгалаң хабары, адамларьщ туссаг эдилмеги — олары хем шзгалаш,а салды. Мәмметвелиниң йүрегине ел дүшди, бир ерде дуруп- 'билмән, тамың ичинде зввзүлледи:

— Да-ат! Ишимиз гай.тдь1!.. Вах арман, и«ди гачарада май ёк!

Пөкгә-де ховсала етди:

— Вах, вах, харал болды-к!..

Мэм.метвели оньщ агнине ялышды:

— Пөкги мир'а.п, -инди надерис?

— В.ак, хожамжан, сорамавери!

— Ах, балаларъш!

Пөкги бшен Мэмметвели бири-бирини гужаклады:

— Ишанжан, атаң-бабаңы чагыр!

— Вах, мирап, ата-баба сыпдырдан берк эле дүшдикле, берк!

— Худай ёлына бир эркөч; хер®», худайым, өз«ң аксат эдевер»!

Мәмметели, аграшлны ичине салып, гурсагьвды туту;т отуран Халнавар бая ягаы-ищы:

— Бай ага, ияди надервс?'

— Сабыр эт. Худайы чагыр!

— Вах, ча.гырян-ла! Ай аллам, өэиң етиш-дә!.. Ек, хелак боларыс!

Мәмметвелиииң йүрегше дүшүст, ярэдм оес билен агланы. Бөртдүрип отурав Нобат байың оңа гахары гелди:

— Пахай, хожам-! Сен-ә, меселем, хич кимче-де ёк! экениң!.. Хий, шейле-де бир масгаралык бормы?

— Башыңа-гөзиңе донейвн, мирапжан, хйй, шейле-де бир баогы астында галмак бормы? Чагалар етим галжак, етим!.. Вах, вак!..

Көчеде ат тойнагьшьщ гүпүраис», чеᴦндан ара 'гүпеа сеои зшидилип башлады. Молла Готуръщ сарайьшың агзында-да бир таркыады сеси чыкды. Шоның ызы билен болса «Вах! Ашыр!» диен сес эшидилди. Дервезәниң агзы дашывдан гулплы болатаы үчин, оньщ кимдигини барлан, клмдигиви танав хем1 бадмады. Баззык-буззук найьшжар иедилди чай ичим сальвм довам зтди.

Сар'айдакы адамлар өзлерини зьшданда хасап этдялер. Эртирк-й’ гөридак азапларының вэхвми олары алдым-

бердиме салды. Хер ким өз гамыны ийди. Арчынлар, эмиилер өз дерилеришт дердини этдилер. Бабахан арчын: «Вей, жанларым,.. илатын халына-ягдайына серетмш, ак патыша җан-дии йилен гуллук этдам. Шол эден ягшылъисларъпм, хий, гөзе гәрүнмезми'?» дийист ойлаеа. Халназар': «Хекүметиң төрсине гитмедим. Адам берҗек дәл диймедим. Буйругыны ©агтьгнда ериие етврмәге чаг лышдым. Мениң шол эденлерим ер тутм1аэм>ы?» дийип ойланирды. Сәхет Голак ялы гаръипларың болса ъшанҗыдаянҗы болмян, «Ай, худахъгм, эдениңе шүкүр. Өзиц говысыны эт-дә» дийда аллаларына оъпгыиярдылар. Эм.м.а Мәмметвеяиииң ой-ликир ядындан чывкъш:

— Данат, бизи гырарлар! —дийчго, көпиң гөвнине өнкиден беппер вәхям салмапыны довам эдйәрди.

Кырк биринҗи баш

Артыгың атльюы бириижи будка умуми гоэгалам,чыларъщ шәхере чозмагындан бир наче вагт өң баръш егди'. Олар демир ёлы ёлмагьщ тәрини тагамадъшар. Шол иш үЧ'»н оларъщ еереяҗамлары ёкды, ягдайыны билмейардилер. Ахыръшда, гөтерим эдилен ёлың дөрт-бәш метр мөчберинде ашагыны көвдилер, бир нәче адам болуп үстине чыкып депдилер'. Дем«р ёл бир. аз'ашак эг»лен ялы ян берое-де, демирлериниң ое1плери ачъшмады. Шейле-де болса, шол ягдайда отлы оньщ үетинден а)бадан гечип бишҗек дәлди. Оиың илери янындакы көприниң ашагындан болса небит декүп отладылар. Телегр-аф агачларының д&рт--б»ш саньгсыяы йыкъкп, симлерши пашта билен чапдылар.

Арпык Ш'Ол ишлөр 'бишен 'башагай вагтында, гулагьша айылганч бир оес ялди. Ол шол оесиң чыкан ерине ьглган баранда, кеңе эгин-эшикли етгинҗек йигидиң гума булашьш, оонкы деминде хыркылдап ятаньшы гврди. Ол онын үстине абанъш, чиңерилип оеретди: шол яш йигидин кешби оңа бир хил» танъгш ялы оызылды. Бирдеакә болса Иван Тимофөевичиң өйинде биле отуръшаң адамсы — Карташов гөзиниң еңине гелди. Ол дөррев дыэыны. эпип, яралыньщ келлесини дызыиың үстине алаида, хениз этине-ганына чыимадык, сүңклери бекемедак етгинҗек йигидиң юка додакларъшың мүнкүлдейәнина сайгарды.. Ай ягтысы онын иймешик саргылт сачларына, ак юха йү-

заве шөхле сачды. Эгер оиЫ‘Н. эңөгвнде саръштьщ иймешнк сакгалы хем гврүнен бсхлса, Артык онығ «Карташрв, Карташо©!» дийип, адыны тутарды. Эйоем-де бодса, Артык өз янындан «Бу хвкман Карташовың оглыдыр*» дийип таосыкладм.

Етгинҗек йигит өлүгси, чалымтык гөзлерини агдарып, бвр серетди-де, гансьгз додакларыны гьвмылдадып, келлесийи позгамакчы болды. Эмма оныя, хлч бирдане гурбы етмән, гөзлерининин. шөхлеои бирденкә өчүп гигда. Онын гурсагьшдан, пьгчак урулан ерден болса ^гая акярдьГ. Артыгьгн гөзинден ыгтыярсыз даман яш оныд гүнәсиз майлайьшда тагма болуп галды. Артык оның башыны эмай билен ерде гоюп, «Бу иши эден кимкә» дийип сорамакчы, такыгына етмекчи болды. Шол вагтда болса шәхер> тарапьшдан:

— Я адла! Я худай! — диен гөчгүнлй сес яңланды.

Оньщ ызы-сүре болса:

— Саша!.. Саш-ша!..— диен Арггыга таныш оес эшидалди. Шол сес, хакыкаггдан-да, Карташовың сесиди. Эмма Артыга шол «игиди гөтерип уграмага, Карташова гарашмага, оның дердини иайлашмага май .галмады: шәяер таращйн отлаиаи көлрә бакан гелй&н гара келле ол а)Ра ■бакан от ачды.

Артык шол ер.де өзиниң хем икиадамсыиы галдырып, гозгалаңчылара бакан ат гойды.

Дүрли такырды, дүрли гопгун, ат тойнакларындан туран тозан, түпеңлерден чыкан түссе дүнйә йүзини үмре, гаплады.

Артык хөм гозгалаңчылара барып гошулды.

Шәхериң гаршысында® гелен гозгаланяьшар билен пияда солдат хем шәхер адамлары атышды. Үсти сенңерли поезд, гозагалаңчы нвреде көпелсе, шол ере барыя етди. Оның үстиндәки солдатларың арасында Хүммет волостной отырды Ол, Эзивиң нириден нәссили 'хүҗүм этҗегчии. бшийәрди, оңа өзи ёл салгы берапди. Шоның үчин ярагы нирә гөнүкдир1М'елидигини солдатларьщ офицерине нышая берйәрди.

Г*озгалатыларыц* ынанчлы ярагы гылычдьг. Эмма пулемёт оны эмел этҗек мейдаяыиа летирмеди. Оның чагба ялъ1 ягян окы гозгаланчыларъщ арасыяда, бүтин төовег регинде тозан турузьш, олары демир ёлдан гечмәге гоймады: бир нәчесини йыкды, бир нәчесини яралады. Олар. бири-бйрине гыҗалат берил, өңе бакан сурүндилер:

— Гайра дураи намарт!

— Гачаның аялы талак!

Эмма пулемётың мэхревсиз таиырдысы, бэшатарык жыссылдысы — нызамсыз, ярагсыз гозгалакчьшы гыргыиа берди. Келлеси гөчгүнли акмак батыред бири' ата-бабаларың «Мен шу жаны шу гүн алса-да берерин, ал.адаеа-да» дийип, душмана бакан эңенини ядына салды-да, яраглы солдатлара бакан ат гойды. Ол, йүзиңии, угрына бвр келлэни кесш ғеченде, ок деген ат түвдүршшп гитди. Ол хасанаклап галып, гылыҗыны сыранда, гу.рсагындан деген 0!к оны динаркан серрелтди.

Демир кепрэ чозан атлылар оны отлал бишмэн, гаравулларывдан ики сан.ысынъг өлдүрип, ызларына бакан гаядыл.ар.

Артык гыссаг арада эйлэк-бейлэк ылгаса-да, Мелегушы таомады. Алҗыраңңьшыга дүшенлер өз җаяларыны гутарсалар разы болуп, яральгаы, бейлекини унутдылар, кшяси вз улагьгаы хем сайгарман, чеМ' гелен те атланыгг гачды. Артык пияда гальш, егдеклэп барярка, бирден дор алаша г&зв дүшди. Ол, танашыны сүйрэп, бурныны паррыкладьга, ондая-оңа дазырдал йөрди. Артык «Пүбше пүбше» дийип ылганда, дор алаша оңа ганрылып серетди, гулакларыны үшертди, дехедем-дессем голай гелди-де, Артыта ойканмакчы болдьв. Лэликсиремэге вагт ■болманы *үчпп,* Артьгк оның үзеңңвсине басды.

Шол гүнки гүн, гөйэ диерсиң, гозгаланчыларын ган дөкүп .гачая еринден реңк алан ялы, сымпылт тотың ичинде гызаръш галдъг. Шол сымгылт гүн дүнйэни яггьглдандан соң, Готур сөвдагэрйң дервезеси ачыланда, сабырыны элинден алдьгран Мэмметвел® хеммеден өң дазырдап чыкды. Эмма дервезэкиң саг тарапындакы сүйнүп ятан адама гөзи иленде, йүреги ярьглан ялы, «Эй ва-ай» дийип гыгырды-да, **арка)Н** серпди. Оның ызы билен чыкып середен Нобат мирап сүйнүп ятан адама гөзи дүшенде тисгинди. Ол оны танадьв. Ол, гиҗеки түпен сеси чыкандан сон, «Ашьгр» дийип гьпгыран Сэхет Голакды. Онъгң гурсагындан акан гаи ак даныны, ■биз көйнегини гаиа 'булапдыр-да гатапдыр. Гөвреси бир аз пакгарып, йүзи чишип 'башлалдыр, дили болса агзындан саллаиыядыр.

Сэхет Голагы гөтерип, сарайың тже саланларында, атьшы дебсап, уезд яачальниги гелип етди. Оның яньпида

Хүммег волостнвй, Хожамырат волостной хөм башга бир кәче чинсшик барды. Ол, Сәяег Гюлашң маслышна йигренжи гөз билен серетди-де, сандыраклап дуран адамла'ра йүзленди, Сәхет Голага *ышарат* эдип, демир ёл-ың аңырсъгна бакан элиив узаггды:

— Шол ерде шуңа меңзеш доганларыңыз даг-ап ятыр!

Полковнигиң яньщда взини йүзли хасап э-дйәи Халчазар баш көплүкден «эиии сайлап, оңа «үз тутдьг:

— Балкөйнек ага, олар *бтт* доганларьшыз дал. Бкр топар юртдан чыкаалар!..

— Сеэд бол! ^

Халназар голы-ны товшуръпп, йүзиии ашак сашды, айдан сөз!ине өкүнди. Мәмм^етвели будьгаы тутуп билмәи, дертлзн ит ялы сандыр-ады.

'Полкавяик сезине доеам этди:

— Сиз ез араңыздан он-йигрими адам сайлаң... Иң соңында өз доганларьщызы — өз элиңиз билен дувлаң!

Хич кимден гайтатаул җогап чьикмеды. Бир иәче мянутдан өоң, сүриден сайламан -мал яльг болуп, о>н 'бәш адаад оессиз-үйнсүз чыкът гитди.. Пвкги вала-да шол *тденлер«*ң ичиндеди.

Яны ики волостнойлы уезд начальниги атың үстинден дүшмеди. Онын эгвиндәки гьграв реңкинде болан мөжөк дерисинден болан пыога игамеги ялгхылдады. Хамыртурша денен хыроыз йүзиндәки укызсыз ала гөзлери адамларьщ ичинден гечерли болды, ылайта-да, Мәмметвелйң гөзик-е 'пейкам 'болуп саижылды. Полковник, гэмчьюыны чоммалдьш, оезе батладьг:

— Харямзадалар!.. Сиз хеммәңиз бидгшгйеиңиз. Сизиң хайсьгңыздан оорасаң, «Биз хабарсьгз, биз гүнәоиз» Дййжексйңиз. Эмм1а шол,— ол ене гамчысыиьг чоммалдъш, гүнбатара бакан элини узатды,— чозанларьщ,шол ганы«ы дөкүп ятанларъгң ичинде, бириңйзиң дагайьгңыз, бириңиэиң оглыңыз -бардыр. Сиз, «Ил афасы ларахатлъпк Тспалаң турм-аз» дийип ы«андырярдыңыз. Нәхйли парахатлыкдъкгьшы гердиңиз!.. Патьша хёкүметиниң үстине чозуп, нәче-де, гараз, аклъвк алдьщьгз!.. Ягшам бир. иш этдиңиз?.. Йигрими саньг солдат елдүрениңиз, бәшлдаүчлән бигүнә адамларың җаныны аланьгңыз, я 'бир паровозы ёлдан сьгпдыраньщьгз билен — патъшаны гурпдан салдыыңыв болдымы?.. Мен сизиң барыньгзы шу дуран ериңизде, ока дүзейин дийсем — элимден гелйә!

Полковнш сезин-и көсии, беврини диңледи.

'Бабахан арчын телшегини толтугьша гысьт баш эгди:

— Җенап болкөйнж! Бш сизиң хузурьщызда гүнәкәр! Сиз бизи лырмага, җьгзаклылар ялы ер' билен егсан этм»-ге-де хакльгсыңыз. Эмма *&к* паггышаиьгң рэхими гиңдир... Гүнәкәр гулларьщы к-өмаят (ганатың аотыва алсаңдиййип товакга эдйән. Бетнамларың җезасыны бизиң өзимизе табшырсаңыз, 'биз оларың барыны т ичинден сайлап тапсак, бирини галдырмак, чигиллем кввлән ялы, көшгап алсак дийип ялбарян. Рәхим-шепагатлы болкөйнек ага-ның, гүиакәр! гуллары бшен деӊ 'болмазлыгыны гайталап товакга эдйән!

Баба^хан арчының сөзини первайсыз диңлән полковяик оөзине дшам этди:

— Мен өтен гиҗе илерик, га-йрак телөграмма бердвм. Бу 'Гүн ики яндан топлы, тоиханалы җеза ошриды гелер. Оларьщ иәме эдип, нәме ишлеҗегиди сиз хеМ' билеңзок, маңа-да мәлим дәл. Хдаир ;болса мен сизе буюряи, -ик'» гүн пурыҗа берйән. Шол ики гүн ичинде салынан пәләниң бирини галдырман алып гелюеңиз, шол буйругы вагтьшдз ервне етирсеңиз —етирмеҗек болуп бир сын аныхг опөр иң — җеза отрядьшьщ бир аз юмшамагына туталга болар ыг-тьшалы бар... Эгер-де буйруга вагтыада *атал* этмесеңш онда... не сиз галарсыңыз, не ил галар', не-де меи!

Сандыраклап дурав Мәм.метвели:

— 'Болкейнек ага, ил ич.инде мениң абырайьш гүйчли-дир. Ики гүнде дал, х;өкүм иңи бир ..гүнде ерине етирис! — дийил вада берди. Мәмметведи, белки, бир. сагаггда-да дийсе кабул эдерди: оның бүтин арзувы түрмә айланан сарайдан чывомакды. Эгер шондан чьхкып билсе, хер бир айдьглан зат өз еринде болуп дурҗак ялыды.

Уезд начальвиги, Мэмметвелә ынамсыз гар<аедан <х>ң, соңкы сөзини айтды:

— Мен сиөе буюряи: хәзириң өзинде атланың! Дем-ир ёлың аңырсьгна гечиң-де, аяк чекиң. Мен өзим бир сагапг-дан барын, ооңкы оезими айдарын-да 'уградарын! — дийип, атыньщ 'башыны бурды.

Арчынлар, эминлер атланып, демир ёлың гүнбата-рыч • дакы айтыма чыканларывда, Пөкги Вала дагы маслыкла-ры йыгаа.п гутарьшдылар.. Оларыд ердаде диңе топрага сиңен ган ёкундылары галыпды. Гумсалт ериң йүзинде ат тойнагының ызы сүрили огойның ьгзы ялыды.

Полковник шол ерик өңки геймини үйтгешмән гелди-де, хатар.а дуран арчынлара бәш агыз свз айтды: -Л

— Халк босга дүшмөсин,. гачмасьш. Гаяса-да, гутул'-җа«. ери ёкдыр>! Ил рахатлансыи. Пәләни’ тайынлаң. Уграж!

Арчынларың, эминлериң хеммеси бир ниет билен атларыны гата басдылар.ч

Кырк икинщи баил

О

Обалар боега дүщци.

Маллышар ховул-хара ярар гошларыны алдылар. Ёке улаглылар бәш-үч гүнлүк өлм1ез-'өдв алып, чагаларыны миндврдиутер. Улагсызлар ер-есир гол тутушып, ёла дүшдилер. Күрен-күрен обашар бошады, өйлер тутулгы, чувалла>р герилги, дүшеклер язылш галды. Бапгоюнлар гапыларда данылгылыгьша галды. Сачаклар' язылгылыгына ятды. Обаларың гаравуллары сандан галан ики-еке гаррылар бюген эесиз галан итлер болды.

Боога дүшенлериң арасында бирек-биреге хайыр *бол-*мады. Дүе үстинде ыранышыи бариянлар сейрекди. Ябылы, эшеклилер-де кән гөрүнмейәрди. Өкүзине, оыгрьша

9 бар гошуны герге эдип, чагасыны миндирип бариянлар-да

* барды. Аяк ялың, • башы ачык ылгаанларың, чагаоыны аркаоына гөтершт, гаредердаи сачып бариянларың хасабы ёкды.

Хова дьшъгкды. Аяк астындан туран тозанлар тот болуп гөге гөтерилйәрди. Депелерден инйән дерлер тозан басан йүзлерден ёл яса‘п, сакгаллардан, энеклерден сырыгярды. Сачлар булашьжды, аяклар перс-ала гөк. габарчьгкдьг. Голларьгаы галгадып ылгаян, кә йъжыльш, кз галян чагаяар ткылык эдйәрди:

— Кака, ядадым-ла!

— Вай, сувсуз өлйән-ле!

• — Эй вәк, аяжыгьш э-әй!

— Ай эҗе, черек!

Чагаларың заръш сеслери петиш. ховада хич өрик етмән, тот-тозаньщ арасьшда ёгалып гидйәрди.

Ил шейле босга дүшсе-де, оны ковалаян, гыосаян ёкдьг. Ол йене горкана-гоша гөрүнер диен ялы, довула дүшмекдл.

Топар тутуп шдаөн гозгаланчы чьим-пытрак дагап гелди. • '

Гандым, палтасыны галдырыл, йүзини-гөзини тозана-басдырып, бош чалчасыяы гапыеына булайлап ташлады., Ол, чайдан, матадан элли-бизар гечип, өз җаны ховп астыгада галыпдыг, хәзкр оны шш аралык бугдайьвд аладчсы алҗырадярды. Халназарың гапысьщдакы гүррүнде җаныгып геплән муртлак агыр яралы болуп, өлүмиң өвдн-де өйлерине атьшды.

Халназарың огуллары алты дүйәни гымматбаха затдан йүкләп, гум ичине бакан уградты. Гандым, чатмасыньщ агзыны япьш, аялы, шзы — үчиси эл тутушьш уграды-

Шол алада, шол горкы Мереглере-де барып етдй. Эмма Айнаны гозгалаңа салан зат: гачмак, гырышмак болман, Артыгың гайдыи гелмезлиг», ондан хич б»р хзбар болмазлыгы болды. Онын, гез тутяны диңе бир Артыкды. Артык бол!М1аеа1 дүнйэниң дураньг-дурм.аны[1] онын үчин дендя. Гандым гелди, Ашыр гелди, ба:шга-да гидеилернң аграмы доланып .гелди — Артык нәме үччн гелмеди? Душман окы. оның гурсагыны дешип гечдим»? Я эле* дүшдими? Я оба гелмекден чекинип, башга бир юрда ашдымы? Артык дири болса, нәме үчин гелмез? Ол нәме үчин өз Айнасының аладасыны этмез? Ол нәме үчин өз ярпы певресини унудар?

Айна шол яндыр'ыҗы ойлара гарк болуп, хопүшп де« алярды. Ол, гызыл чувала өй гошларьгньг гапгарйрка[1], эз; яныңдан' хиңл^шмек билен гөзяш эдйәрди:

«Мен билмедим нәме үчин атланып,
Ат үстинден гайдынмы сен Артыкжан? .
Я топ окы, я дәриден отланып,
«Айнам» дийип көйдиңми сен, Артыкҗан?

Ахмал болуп, гылҗа габат гелдиңми?
Я ягының найзасына илдикми?
Я зындаида есир болуп галдыңмы?
Өртенйән мен, билмейәмиң, Артыкҗан?

Я, сөвдигим, унутдыңмы Айнаңы?
Я-да маңа иәз эдйәмиң, Артыкҗан?»

Халназар шәхерден чьгкандан, алёрганы тасадытгуграды. Ерганьщ зарбына оның узын чал сакгалы ики бөлүнип, ики ян эгнинден галгап гөрүнйәрди. Ол, биринҗк яндан, туссагдан сыпанын-а бегеное, бейлеки тайдан, оба. егмәге, машгаласының нә халдадьигыны биямәге гыесанярды. Гиндаки атышьлгы эшиденде, ялде дир« адам галар

«йтмәнди. Ол хер обаның душьшдан гечендe, узын дирек-лервд башьшдан илдяржвлен «өне балакдан я көйнекден эдвдпен ак байдакларъгн галгаян-ыяы лөрйәрди. Эмма оба-ларда жөмендә гөзи илмейәрди.

Хашназар шол *хайдащ* бармшына, ёл бойы ер-өоир бо-луп барян, боога дүшен халкъщ ызындан етди. Ол хер тояа-рың өңине гечип, яйысьгаы кеоердип дурды, гамчысы-*ны* чоммалтды, даэарылды:

— Хей, энеои -яламадьиклар! Нирә барярсыңыз? Гачьип ,, гутул(җак ериңиз бармы? Дер.рев дуран ериңизден дола-ньщ ьгзьщыза!

йүзлери тозан билен гөмүлен, додакларчы кепән, кир-пиклери чылпыкл-ан, .ашыны тидөрен илат ерля-ерден оныц йүзине үшерилйәрди. Оньрң ягҗьшак йүзиниң газабы, ат үстинде абаныя дуран хайбаты илаты горкуэярды. Адам>-л арың ичинден гечип барин 'Гөрежинден болса: «Харамза-далар! патьшаньщ үстине чоөуп, нәче-де, гараз, пәледея бошадыңыз... Бириңизиң ераңизе — ишңиз гид&ймеэмикә-ңиз» диен рехимюизлиги окзярдылар. Шоның үчин олар ондан нәме О0|раис.а1кл'ары1ны, нәме җогап, бержеклеринй билːмән, аң-таң болуп галярдылар.

Халназар ене 0Л1арың үстине чишйәрдв:

— Галың харамының «апйне гиден акмаклар! Сиз, хайоы акыл билен патыша хвкүмегиниң үстине чоздыңыз? Ак патыша гаршы дурарча сиз ким 'болулсьщыз? Алды-ңызмы алмытыңызы! Ери, аңкарылып дурмаң-да, угры-бир уграң ызыңыза!

Көпчшгак топлам-топлам ызына доланярды.

Халнавар ёл байы узын агачларда галгаян ак байдак лары гөрүп, босгунчыл.ары ызына тайтаръш, гүн ортадан агандан ооң, обасына етди. Ол вз обасьгнда-да, шол ёл-дакы гөренлерини пөрди. Ол, атдан дүшмән гьгкылык этди.

Уграмакчы боланлары доландырдьг. Гиденлериң ызьгк-дам атлы иберип гайтартды. Ол думлы-душына гаранҗак-ланда, хеммеден ең гезше гөрүнмедик Мелегуш болды. Ол ишки бада «Огланларың бири гума бакан альш ги-дендир» дийип ойласа-да, йүреги башга бир ой сызъш:

— Ханы Мелегуш?—дийип сорады.

Оның огуллары йүзл1ерини ашак салдылар. Халнаэар га;йтадан гыкыльж эденден соң, Садап бай агламҗырап җо<гап .гайтарды:

—-Артык алды.

Халназарың гөзлери ханасындан чыкайына гелди-:

— Мен нәме эшидйән?.. Артых ялы еди галыда ер етмедак, еди пушты оныд ялы мала аягы дегмедик аяк астылара ат бервп, сизин, нәме элидиз дан^ылгьгмыды?

Улы оглы :пар*ьша гелмезлик бжлен йылгы.рды-да, ер дырвлам^агыяы довам этди. Баллыдан кичиси өзиие сапала« тапды:

— Мен обада ёкдым.

— Хей, доңузл·ар! Сизиң обада барьщы&а нәме болды? Г а«җаръщманам агг берерлерми?

Садап төзлеринин, яшыны сылм1ан, Халназара ялбарды, оиы бир аз көшетмек иследи:

.— Какаоы, олар бир топар агзы аша, эли мала етмедик ач итлер акыры! Бермән дуруп болямы? Олар өлҗек вели, ал!җак!

— Хей, мерез этҗек! Бир^ики санысьгнъщ гардыяы силкмезлерми?

Йүзини ашак сальщ дуран Баллы сүмугини чекди, гүнэн» өз үстинден совмак иследи:

— Мен оньг өлдүр|җекдим1 вели, 'аяллар аты эер-эсбабы билен берип гойбердилер.

Мекинли, Баллының аөзини эшиденде, «Вай, гыз, оньщ атасьгны аллайшыны! Чагадан бетер улы или билен агла«н кимди?» дмйт хайьжды. Эмма Садап- бай гүнәңи г озгал анучыл арың үстине йыкмага чаяышды:

— Аю какаоы, оглаиы ерлигердөн еайгылая, өлдүрип барялар. Оның шкылыгьша чыдамадьик. Гөзи ер гөрмейән харамзадалардаи хер зат осламак болҗак? Биз ат билен дынсак кайыл гелдик.

Халназарың .газабы 'ичине оыгмады, лызарды, дамарлары тарсылдап урдьг. Артык ялы «сансызың» өзиие дахньшхык ЭТМ1&ГИНИ, оньщ берен җебрини чекип билмеди, дуран еринде эленди.

Шол 'вагтда гелен Мавъщың гөвнинде чигит ялж,ак уйтгөшиклик болман, р&химдар чага ялъг гүлүмсирәп, «атасына» элин» узатды:

— Сала©малейким, ата!

Халназар оңа ики лөвүнлшт«к билен 'оеретди. Өңкилик болса, Мавъпны эли бшен дәл, амгьг билең деперд», оңа агзьщдан гелен гыгыны 'Пүркерди. Эм.ма өңинде хоаплы бир бела дураны, шоның агзына-да Мавынының лунм-а болуп бшгҗеги ядына гелени үчин, оңа хюшамат этмек, сның гевнини авламак гереклигини дүшүнди. Шоның үчин яландан йылгырьпп, элини узатды:

— Сизщ хежмәнтаиң бахаңыз бир пул! Маеым вйде бшан болса, аты шейдмп берип гойбермезди.

— Мен өлүрдим, бермездим!

Баллы дуруп билмэн, она гыҗалат берди:

— Хав,а1, эйсем, бер^медиң-дә?

Мавы бир хиу1и мүйнүр.гөжек ялы этд». Ене-де болса Халназарың өвгиси оны- кувватлаядырдьк

— Мени ура-ура, 'өзамден гидердилер. Болмаса мен^ бәш дүе бугдайы берермидим?

Халназар ези гиденден ооң, ызына ярым талаң дүшенини аңлады, газап билен гайнады:

— Ханы, Артык нириеде?

— Ким билйәр? Өэге гиденлер гелд». Ол гелмедй. Белки...

Халназарьвд чайдан соң бир аз деми дүшүщди. Ол’ өз обаюына:

— Шу гиҗе пәлели-пәләңи тут-да, бижели-бижәңи атда, эртир ирден етишдир! — дийип буйрук берди. Ким шлесиии етишдирмесе, эйгилик тамасьшы этмели дәддигинл хем дуйдурды.

Халяазар' ясоы намазыидан соң өз огулларыны яныиа чагырды. Мавыны өзине хас тлайрак отуртды. Вир салым дымандан соң, сөзе башлады:

— Огланлар! Харамзадалар зерарлы'бүтин ил, шоның ичинде бизем, агыр ягдай, кын гүнде галдык. Эртирик өзинде пәләни шәхере етишдирмели. Артыгың бижеси галыпды. Шоньщ үчин мен аркайындым. Болмаса, эййәмдек пәле гамыны ийип гаярдым. Эмма ол энеси яламадык эл тутдурмады. Оның үстя»е-де, бүтин ише көоси етди: Элбетде, ак патыша' хөкүмети оны дешиге гирсе-де чекип чыкар;ар. Эмма ол шу вагт пейда беренок. Волостнойын, болкөйнегиң мениң адамымы бошатҗагынам билйән. Мениң адамим, элбетде, пәлә-де гитмез. Шейле-де болса, ил гөзине «Ынха мениң адамым» дийип элтмек герек. Ода пөр^ә-де сизиң бириңизи язьш гөркезмекден башга чәре ёк. Мен сивиң хич бирщиее гңдиң дийап айтҗак дал. Кам мени ягшы гөрйән бол)са, ким какасынын, гөвяинден турмак ислейән болса — шоны ибержек. Мен өзим өдемде, мирасдан оңа ики пай бермели двйип весиет этҗек.

Халназарың огуллары дымьгщдылар.

Мавы бирденкә «Мен гңдерин» диймекчи болды. Эмма) Мехинлиниң ызда .галмагы, гитҗек ёльгньгң гаредкылыгы оньг бир аз икирҗиңлетди. Шейле-де болса, Халиазаръщ

т ягдш оглых боямак хөвөси, артыкмач мираса эе болмак небси онын. башыны айлады. Ол, Баллынын, гөвүнлигөвүисиз «Мен гидерин» диен сөзини кесип:

— ЁК, кака, мен гитҗек! -г- дийди,— Какамъж ПӨВНЙни авламак менин үчин уллакан бир багт. Шоның үчин мен йөне бвр пэлелипе дэл-де, өлүме гитмели хем болса хэзир!

■Баллы оның билен яландан бир аз чекелешд». **Халназар**, Мавының аркасыны чалды:

— Берекелла, оглым!

Баллы ене ара дүшди:

— **ёк,** кака, мен өң айтдьш — мен гидерин! Ики пай мирэсы мен аларъгн! — дийип, Мава мечев берди. Маеы сөзини чынтартды:

— Сени какам өернсек болуп 'йвр ахырьг! Сен гитмерсиң, хөкман мең гидерин!

«Өйленмек» сөзи Мавьшьг гөтергилейэн Балла гамчы ■болу.п дегди. Оның ясама шатлыклы йүзине ынжы гатышыклы харасат яйрады. Шол сөз Халназарың хем намыс пердесине дегди. Шейле-де болса, х&зирки меоелэниң нобаты өң боланы үчин, сыр билдирмезлиге чалышды:

— Мен сизиң хеммэңизи эрад сувлы леллим гөрйэн. Сизми Мавьшьщ орныны тутҗак? Түвелеме, Мавым гуршунлы кенек ялыдыр. Оны даша даңсаңам, хор. болмаз. Мен онъщ 1яшыяа гараман, оньг езиме керпе оиул хасап эдйэн... Мавым, сен саг *гит-де,* аман гел, *ханым.* Шундан соң иң ьгнанчлы ишими мен саңа буюрҗак, иң чыл.шырымлы маслахаты саңа салҗак.

Мавы өзине нэхили такдырын гарашянына дүшүнмэн, мекир оөзлере ынанмак билен шатланды.

Кырк үчуящи баш

Ашыр Артыгы йитиренден ооң, шэхерден гачышына бир баш өе лелди. Артыгы өйде-де тапмады. Оньгң бар.асында дүрли ойлара чүмсе-де, хич затдан башы чыкмады. Оны ниреден гезлеҗегинв, хайсы ерден тапҗаг-ьшы, кимден соражагыны-да билмеди. Нурҗаханьщ элден-аякдан дүшүп:

— Вах, балам, Артьгкҗан! Гиденлер **гелди** — сен геямедиң. Гөзимиң гуванжы еке перзендимден айрылдым! — дийип энремеги, Ашыры хас хем алжыратды.

Гүн ортадан агандая соң, Хашназар геленмиш, Пвкгм

Вала геленмиш, урушда өленлери шолар 'җайланмыш диен хабар яйрады. Ашыр өзини мәлим этмән, башгалэрыщ үсти бшгён шол хабары дерн.емек, Артыкдан дерө.ч 'билмек ниети бияен, оба бакая ‘йүзленмекчи болды. Шол вагтда болеа аграмлы даш агнвнден инди: уна биле гиден ёлдашы Сахет Голагьгң маслыыны дүйән үстине «есе даңьш, алЫ|П гелди.

Ашыръгң гызгьш ганы бөйниюине уруп, гөзиивң өад гаралды. Онын какасыиьщ чишен, и-сленен гев-реси,' г.ая билен гатан лейимлери, пакгаран йүзивде дуртеришип га.» лая гьллары — мәзлешик гөзлериниң өңинде ойнадьг, келлеси саядьглдады. Ата мәхри ояың йүрегини а©атды. КакасЫның өлүми Ашьвр' үчин агыр .гайгы болса-да, зулмыд салая **'Ярасы** чекерден азарлы болса-да, ол өзини йитвр**меди;** ол, гозгалана баш уранда, хер хили гурбаны боюн алыпды.

Ашы.р гүниң ги(жи!кмегине гараман, гавун үстине гәчүп гелен ахаллылардан биз алды, төверекден йыгнанан адамлар үйшүш юепен тикдялер, яшулы адамлар Сахедиң ган-кокыяы ювдылар. Ондая соң бир моллачара жьшазә окадьгп, демиргаэык яңларындакы мазарлыкда Ашыр ез какасыяы өз эли -билен җайлады.

Шол 'вагг иңрик гаралъщ барярды. Аграмлы гара булут Л1емм>ер атьш, мавумггыл асманьщ йүзияде ондая-оңа гәчйәрщи. Гозгалаңчыларың ывларындан чыкан атлыларың бир топары Артыгы тапманларьг үчин, «Ол ярала-нандыр, өе гелип өлендир, җайланян шолдыр» хасагп эдип, мазарыютанльга бакан ат гойдылар. Ащыр олары гврен-ден, өз:и үчин гелйәндкрлер хасап этди. Ол гачмага, гиелевмәге -май тапм.ан, пишиниң саиьша ьгкҗам япышьш, өзиян билдирмәя, сарсман, лиертлик билен дурды. Эмма гтлъетар җаялы адамларъвд хич бирине шүбхеленмән, яны таабатлаяан түммек астьшдакы ятана мүңкүр болдылар. Сәхет Голагың яңыжа дуланан мазарыяьг агтардьт серетдиотер.

Шол җебир Ашыр үчия какасьшың өлүмияден агыр дегди. Онъщ җаяы яньит, эндамы тикенекледи: элиндәки пил билен бириниң еңсесияе гоядурасы, атасыяың мазаи рьгны гошаландырасы, багтьг ишлеое, онын ат-яралычы альвп гачаш- гелди. Ол бир 'секундлык ойлавмагаг май таиандаи ооң болса, .пикириниң кегаҗедигини аңлады. Икинжи яндая, шол зулум о>ңа бир аз теселли берди: Артыгың өлмән’ осир дүшмәяиии' 'аңлаяды.

А-шыр **ГИЖ.ӘНИ** нвхили гечиренини биямед». Эртир гүн доганда 'болса, оны эмининңкә — Халиазарыңка чагырдылар: Ашырьш, оңа бакан ажгы чөкмеди. Мава өндүнки чалан гамчысы, Балла берен җабри оны иннисе 'салды. Пәлә биҗе атышмак хабары хем онын, үстине емек болды. Ашыр шоның үчин Халназарыңка бармазлыгы, гизленмеги, Артьгьг гөзлемег» йүрегине дүвди. Онянча болса, яеавул яны ики атлы җигит бииен гелип, альгп гитди.

Ашмры дивана әкитмән, Халназара гетирип табшьврдылар.

Халназар, Ашыры ямашгандан эйлемеги йүрегиие дүвди, оның билен хем ичимиң совамаҗагьшъг аңлады. Ашыры ол Артыгың якын досгьг дийип танаярдьг: Артык эле дүшмесе, оның хам арьшы Ашырдан чьжагр-мак ислед», Асыл, оның ёгына'-квймек чәресиие гиришди.

Хал.назар>, Ашъгрьг бэшинҗи өй хасап эдип, өз гудаларына гошдьг-да, биҗе атдырды. Чыкарылан биҗәни өз элине алып:

— Бу пыланыңкы, бу-да оныңкы. Хо-ош, ине бу белликли биҗе муныңкъг. Ынха, бу үч тагма сениңки.— Иң соңкъг дүе .гумалагына гараман,—ине бу-да Ашьгрындаы. Ашыръщ биҗеси галды,— дийип, гумалагьг элинвд тер'си билен зыңът гойберди.

Ашьвр депесине таж дален ялы болүп:

— Бай ага, муньщ болаиок. Меняң биҗәми геркезГ дийип талап этди. Халназар' газап билен гъгырды:

— Бүтин ияат маңа ьгнанамда, маңа мүңкүрлик эдерче оен к»М' болупоьгң?

— Меи өз 'бнҗәме ьшанян.

— Кес оесиңи, доңуз!

— Мен доңзьгң оесини өаиидйән...

Щол вагтда .лелен Баллы злини тероине айл ап:

— Ынха саңа биҗе! —дийди-де, Ашьгрың еңсесине дүвүндирди.

Ашырьщ гөзи гараңкьграи гитд». Ол доланьп юмругьшьг дүвенде, яңалына дөгөн шапбат гөзинден учгун чыкардъг. Ашыр элии» терюине аютап салаада, Баллынъгк алындишинден бврини ичине юмурдьг, оның агзыадая №< ялъг ган зогдурылды. Халиаварың тудалары, ез», ене 'бирнәчелери Ашьгрың дашына гечдилер. Ол эйлесине айлананда шарпык, бейлеюине өюрүленде юм.рук дегди, энтеди; «Ва!Х, Артык» дийип ойланды. Ашыр иң^гйзвэда гөзи га-

ращсырш 'йъшшлды. Оньщ яг-ырнњша-да бир нәче гезек дөпдилер.

Ашыры бир салым дерое гөмүп гойдылар. Ол, Артыг.ың ёкдыгыны өзини ыр.асландан сон, билди. Оны чатма*ларьта* барып гелмдае, эҗеси билен хошлашм,ага, тоймам. ш»хере уградылҗак болу.п дуран тгәлә гошдылар'.

Шондан сон, Халназар., Мавыньщ сылагыны етирди:

— Оглым! Мен сени хөкман алып галарын. Беевбар бәш-үч гүн галмалы болайсан, хор болма, лулы гайгырмаи оов. Гезен еринде саг бол! —дийип, оиың.җүбисик^ элли **М1анат** салды. Ма;выньщ җүбисине биринҗи гезек ги**рен** 'пул боланы үчин, элли манагг дыгыдан >кән болуп гөрүнди: гүнде я-рым манат давамда-да, йүз гүне етҗек дийип ойлады.

Оның үстине, Мехинли хем Мавыньщ гөвнини тапды:

— Саг'гит-де, аман гел.. Гелйәнчән, гараш.а(рын!

Мавының сүңңи говшадьв. Оньщ аяклары әдилмеҗек ялы этди. Ол, бир яндан, атасыньщ сөйгили оглы болмага, мирасдан ики пай алмага ымтылса, икинҗи яндан диңе оөйгили оглың еңсесинден итекленйәнвни бвр' аз сызҗак ялы этди, 'икирҗинледи. Шейле-де болса, «атасьщын» гөвнини йыкыи бшшеди.

Нобагг бай бәш өй 'болуп, ики мүң секиэ йүз манада адам тутды. Оның тутан ләдвси атасыньщ бертисинден чыкьш билмәни, чүл-чагалара иере зат тапманы үчин өзини сатды. Нобат бай өз бижедешлериниң гапыларьшдакы сыгырлар'ыны, өйлервниң дүшеклерини, гелинлеринин, шайларъшы са/гдырып, йынан бир ярым -мүң манадыны. бердн-де, өзинден бир кепүк гошман, галаньшьг маилгалаңа берерин баханасы бидаен угр.аггды.

Пөиги Вала болса Ахалдан гелҗек гарыадашыиа умыт бэглады. 'Ол, лерман' фронтындая ругсада гелен җигитдч. Обаның башга дайханлары. болсабәал бир. биҗе атышьш, пәлелиге өзлери гитдилер.

Ашыры хич ким1 утратмады. Атасьг «Багр[1], оглмм, саг гит-де, аман ,гел» диймеди. Эҗөси гуҗаклап огшамады, гөзяш двкмеди, дөкен хем болса, Ашыр оны гермеди. Гелни бойвындан асыльш, заръгн ялбарышлар билен узатмады. Ол, ызына диңе найынҗар гөз билен таранҗаклап, гаранҗаклап агырлы гөвре, азарлы аяк билен энтәп гитдн.

Ашыръщ эҗеси пәле утраяр, Ашыр хем гядйәр- хабарыны эшидип, эдип отуран ишини ташлады-да, аяк ялын

ылгап гөлди. Ёльщ бүркүлдевүк тозаны онын, бүтин үсти-ки-башыны басды, 'шөхлеси өчён гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүлд». Ол, дызына чөкүп ялбарды:

— Гурбаныц !болайын, бай ага, меиин еке чагамы иберме, сьщдыр!

Халназар оңа гулак аоман, сакгашъшы сыпап, өз ейине бакан йвнелди. Гарры онын, сийинден япышып зарынлады:

— Башьща дөнейин, бай ага! 'Мен гарыбың зарыкы эшит. Атасьвны агшам җайладык. Бу гү.н онын, өзини башдан айлама. Маца рехим эт!

Халиаеар гашыны чытды:

— Чекил, гырнак! — дийди-де, сийини чекип алды. Гарры йүзин йыкылды, агзы гум. гарбады. Ол ене хасанак-л-ал гальш, төверегше гаранҗаклады:

— Ханы **(Мениң балам!**

Оглынагези дүшмэнден соң, ене зароьшлады:

— Ханы ол, ниреде? Айтсаңыз-ла!

Шол ердэкшеряң бири, оңа дүшүк сес билен җогал берди:

— Олары угратдылар. Ха-алха барярлар..

Гаррының башы айланды, лампа өзини ере лойберди. Ене дуруп билмэн, хаеанаклап галды, мэзлешик гөзлери нобурың 'бойыкы сьгрьип барян бир топар гараны еайгарды. Ол йүрег» ярылан ялы:

— Вай, балам, Ашырҗаи! —дийил, айылганч сес этди-де, шол үйшмек гар-аның ызындан йүвүрди. Обаяның итлерои оның ызындан швды. Эмм1а ол, итлери еайгармады, аякларыны перс-ала эден төңүрттелерн-де сызмады; яшъшың «өнел-шпмегине, геврэсиниң лагшамагыда гараман, йнгитлик кутаваты билен ылгады.

Ол шол й&ришине, йыкилыго-еүрүшип, топ гараньщ четинден бардьг. Эҗесини танап совулан Ашыр билен шарпа гуҗаклашды. Ашырың йүзинден гөзинден, хатда элинден, гейминден-де огшады, яшьг түкенен гөзлерин-и делмирдип, •йү.реги билен аглады. Эне-огул 'чыкгынсыз гайга батдылар. Олар бири-бириниң мэхринден ганып билмедилер. Оларың хасратлы леззетк узага чекмеда Пэлэни уградып барянлар икисин-иң араеына дүшүп, Ашырьщ эгнинден чөкдилер. Ол, чага ялы зарьшлады. Оның эҗеси ене бир салым 1яндакл.а1рың арасы билен гапдалларьшдан ылгады. Ене барьш гуҗаклады, ене айьгрдылар. Оның узак гитмэге табы галм1ан:

— Айралыж одыны туташдыран бай, өйиңе ган чай-кансын-ув!.. Җан гузым, гитдиң-ле! —дийип, чөпиң ичин-де йыкылып галды.

Кырк дөрдүнҗи баш

Уезд начальниги арчынлары, эминлөр®, туградандан соң, агыр ягдайда галды. Ол: «Теҗенде гозгалаң турды..» Халк патыша җөкүметиниң үстине чозды» дийип, гыссаг арада телөграммалар беридди. «Җеза отряды уграда» диен җогап хем адыгпды. Хәзир болеа җеза отряды гел-җекди. Полкдаиигиң берен хабары чьтн болса, отряд, бел-ки>, бир нәче еряери отлаҗак, белки, ер бшвен егсан эт-җекди. Эгер шейле болеа, полкшнигиң өэв хөм- абат га-лып билҗек дәлди. Ол шу ваагта ченли «Ил асуда», «Ряит ■патыша хвкүметине садык», «Пәле бермеги бир' ашздач кабул зддерлер'», «Гозгалаң болар дийип ойламага хда бвр туталга ёк» дийитс мәлим эдйэрди. Эгер. инди «Теҗен-де тозгалаң турулдьгр» дийш таосыклавса, онда, полков-нигиң гөзиниң көрдүгҗ хүшгэрсизлиги, эдйэн 'гуллугьша хыянап’ эденлиги йүзе чымҗакды. Өрт алан гамышьвд ялы-ны, оньщ араоъгндакы чыгар гызганың хем яудакларьшы •көйдүрҗекди.

Уезд начальниги шол ойлары башьшдан гөчирип, ©в-хүллвп дем алды: «Халк гозгалан, турузды, диймек — әз аягыңа палта урмакдан башга зат дәл» дийип дүшүнди. Шовың үчин ол узак ойдан соң «Гозгалаң» сьшатыньс үйтгедип, «Галтамаң чозды® диймек карарыиа гелди. Оның үчин болса, элбетде, өңинден тайынлык гөрмек, таосыклар ялы ынамдар ,аи.амлар тайьгнламак перекдч. Ол Теҗенде болан ёкары чинлилериң арасында өз пики-■рини гечирдв, волостнойлары айратын йыгнап, хемие урды:

— Хелбеоизлер! Сиз шу вагта ченли маңа «илатдан горкы ёк» дийип мәлим этдиңиз. Нәкили ёкдыгыны болса гөрдиңиз. Аслъгнда, сизиң хеммәңизиң агзыңыз бир1 Ын-ха җеза отряды .гелер. Ол сизи баш эдип, белк», илатьщ бир нәчееини отлар!

Хүммет волостной ода ялбарды:

— Полкошик ага, взиң голла!

Полковнш;, доңуз диңинв сашавда, Хоҗамырат волост-ной гөзвни сүзүп, оңа «үз тутды:

— Җенап полковник! Или гыргына берип билжек-де

сиз, шы торап билҗек-де сиз. Б,әш саны галтаман зерарлы, гүнәсиз или гырдырмак — сизиң ьшсабыцыза сьгмаз дийип билйән. Менин каналымдан, бәш-үч саны юртдан чыкандан башга, халкың човма-ныяы, киме ьгнаясаңыз шол тассыклар. Кәл каналында болан дегирмен хоҗайыны аял хем тассыклар. Ол «оңа хер би,р ер<де шаядам гөчер. Җеяая 1кхшк0в»игиң ыисаяшы яазар билен гарамягыяы то акга эдйән.

Полковнигиң башында болан вәхим волостнойларьщ хеммесиниңкиде барды, белки хем, оныңкыдан-да артыграады. Хоҗамыр-адың сөзи полкшниге ярады. Оның йүзиниң бир аз ачыланыны сайгаран бейлеки волостнойлар хем шояың ялы' гүррүң этдилер.

Ил ич'иядә1ки дегирмен-за®одчы хоҗайьгнларың хемм1еси шәхере йыгнананы үчин, полковник олары-чагырды. Шол хоҗайынларың ичияде дүшүнҗели адамлар хем барды. Олар илатьгң яндырылмагына, разы болуп билҗек далдилер. Оларың галанлары хем обаларың байлары, арчынлары тарапыядан биширияип, шейле диймәге мүвесса гоюлыяды. Шоньщ билен биле, шол хоҗайынлар илиң газанҗьшдан бай болуп, ене-де олары болрак сагмагың гиң планыяы гурярдылар. Шоның үчин хашкың гырылм-агы олар^а-да лейда дәлди.

Хоҗайынлар гозгалаң турманыяы, шә-хере чозаялар диңе галтаманлардыгыиы таосыкладьклар; герекля еринде шаят 'болҗакларыны-да ынаадырдылар.

Полковявк, волостнойлара мәлим этди:

— Мен хер зат болса, сизиң өзиңиз ялы болҗак дзл. Мен, гүнәоиз 'бала-чараның гырылмапыяа дезмейән. Шоның үчин чозгуны гозгалаң диймән, галтаман позпаклыгы диймек карарына гелйән. Җеза отрядьшың начальнигинн хем, белки, ынандырарыс.

Водостнойлар уезд начальнигине баш эгдилер'.

Гүн ики деңлененде, Ашгабат тарапындан овнук даг топлы, 'пулемётлы җеза отряды гелди. Лодкошшк отряд яачальяигияи ынандырды, пәлэниң гетирилҗегини малим этди. Шондан ооң оба ичвне диңе «Позгаклар» билен гөрешмек, олары тутмак үчин бөлек-бөлек отряд иберилди. Оларьгң көписи Утамыш угрьгада боланы, оның баштутаны хем шол Утамыш илатындан' Эзиз хан боланы үчин, Ш'ОЛ тарапа пулемётлы отряд гитди.

Отряд Агаланда Эзизиң тохумьгндан эркек гөбекли адам таямаяы үчин, ашакл,ыгына бакан сырды. Олар то-

■палаңа гошулан ким болса тутдылар, хатда «пылан кесде бэрды»'ди'йип, бири душманлыкдан шаят гечое-де, хамьгрдан согрулан гыл ялы чекип алдылар.

Халназарың Мелегушы бир ерде отрадың элине дүшди: оны галтаман аты дийип танадылар-. Эмма эесиниң кимдиги мөлим болмады.

Отряд Эзиз хан билев гум ичинде душушды. Эзиз шәхере чозанда, гозгалаңчының мөчберини мүңләп чак уран' болса, хәаир оның янындакы некери она етмейарди. Ол, Ёлбарслыньщ өңиндәки урпак гумлукда бир ойы эелеДи. Гичден соң атьипыг.а башланды. Гүйзиң илки башларъгнда, хениз кемаллы совамадык гумың үстинде пулемёт окы долы ялы ягды. Урпак гумларың япыларындакы чәгелер эрән гуршхун- ялы акды. Ахырында Эзив бир' адамсыны алдыръип, гиҗәниң бир вагтъшда сыпьга гачды..

Отряд эртирден соң онын ызыадан ковдьг. Оның өңинден, гапдальгадан хеМ1 йөрите ибер^илен отрядлар габатлады. Эмма оны эле сальип билмедилер. Эзиз дөрт нөкери билен Эйран үстинден Овганыстана ашды.

Кырк бәшинщи баш

Артык онда-мунда ики ,гүн букдаклап гезенден оон7 ызыны барлап гөрмек үчин Ашыр пәлә гиден гиҗеси чатмаларына доланьш гелд». Нурҗахаи оны гөренде алҗырады, бир нәче оекунддан соң өзини тутды. Артыгы багрына 'басды:

— Җан балам, сени гөрдим, балрыма басдым, инди өлоем арманьш ёк! — дийип хамсыкды. Дор .ашашаяың Артыгьщ аягының ашагына гайдып гелмеги оны хас хем шатландырды. Ол, Артыгың маңлайындан бир гезед, ала'Шаиың маңлайындан (бир гезек 'оьипадьг:

— Хай.ырлы м.ал эёсики тапар!

Эмма Нурҗах аньгң бегенҗи узага чеюмеди.

Артыгың 'бир' гөз» эҗесииде болса, икинҗи гөзи Ашырларьгң гапысындады. Оларъгң гапысывда Ашы,ра-да, Сэхет Голага-да оның гөзи дүшмеди. Чөп чатманың ичине гирип, ятара ер ёгыны ол ягшы билйәрди. Атышыкдан гайдандан ооң, Ашьгры гермәни үчин, нәме дийип оораҗальгна-да дили бармады.

Нурҗахан пеосай сес билен оесленди:

— Сад.агаң гидейин, Артыкҗан, ики гүнден бәр» үстимиз улы торч. Севи гәзләп, яңы яры гиҗе-де бүтин

җояларың араларыка ченли агтар-ыщ чьждылар. Ахмал болма, гузым!

Артыгың ,гула1гы эҗеевнде болса-да, күйи Ашырдады. Шоның үчин ол нәхилв сор.аныны хем биладед»:

— Эҗе, ханы Ашыр?

— Сорамй, гуэым...

Артытың йүрегине ховул дүшди, эҗесине япышды:

— Нәм болупдар?.. Эҗе, айтеана!

Нурҗа®ан агламҗырап мәлим **этдИ’-.**

— Бтәрэниң санаглы1сы долан экени...

Артык ер-гвкден 'Г&шл:

— Ашыр...— днйип, хашылап дем алды.

— Ек, балам, Ашыр' дәл.

— Эйсем, ким?

— Сэхет пакыра шәжерде ок дегвпдир.

— Ашыр- шоны **гетвр'Мәге** гитдими?

— Ашыр сенден хабар тутмага112 办 аграмакчы болуп дурка, Сәхет пакыры дүйэд үстине даңьгп альш >гелдилер.

— Ханы, ол нireде?

— ...Ол пакыр иң соңкы барҗак ерине барды... ер дүйнеди. Сени гөзләп геленлер оның мазарыны сенинкидир хасап этдилер. Бичәрәни өленден соң хем рахат гоймак, габрыны агтардып серетдилер.

— Ах, зальгмлар!

Нурҗахан гөзини еүпүрди:

— Ашыры болса...

— Нәтдилер, эҗе?

— Карам биҗе билен 'пәлотиге иберщилер.

— Ким иберди?

— Биҗеоини тутан, взияе гөркезман зыңан — Халч-азар баймыш.

Шол вагт сүссенекләп гелен Ашырьгң эҗеси хоркулдап аглады. Нурҗахан хем оңа гошулды. Артык өз какасы өленде, шейле гьгнанманды, бейле агыр гүниң үстинден барманды. Оның бүтин дурмушыньг га-плап аЛан зулум одьг ойланм.ага, пикирлевмәге-де оңа **М1ай** бермеди. Ол айгатлы оөзини айтдьг:

— *Я* менем Ашыр ялы шоларың элинден йитирим боларьгн, я-да оларъщ ашьгна зохер гатарын!

Артьж тарса еринден турдьг, атьгна! атланды. Ики гарры оньщ ики яньгндан япышды, икиси ики ерден аглады:

— Дур энтек! Ене ннрә гьюсаняеың?

Артыи<, гар.рьшара -бака.н тайльг гезек өгилип:

— Дурсам—тутарлар. Гачсам—коварлар. Иң ягшысы, оларын, үстине мөн өэим дөкүлерин!—дийип, гар-рыларың йүзине ялынлы демиви совурды.— Ягшы, ене гөрйәнчәм), саг галыд! — дийип, аяашасъшы двбседи.

Нурҗах-ан элдан-аякдан дүшүп:

— Вай, садагаң гидейин, балам! — дийип гыгырып галды.

Артыкдаңың дүйби еаз берен вагтында гезден йитди.

Оның атланан вагтында, белли 6җ> пла-ны бөл|масагда, хәзир ол ёл бойы оя чүмди: «Ашьър гитди. Менем эле дүшсем, шондан говы гүне дүшмен. Знелер есир, чагалар етим галъш баря. Илиң ишкни гайта-рдыл.ар, гедай галдырдьглар'. Гелинлер йигитден, йишиглер' эне-атадан айрылды. Инди нәме ишлемели? Я намыюоызл-ыга оальгп гезибермелими? Ек! Ол болмаз! Индиден соң залы-м хвкүмет билен, найынсап Халназар билен мен бир табакдан ял ялап билмен! Хәзир барып, Халназарың гарнынысилк-'мелими?..- Ек! Бир омьщ бишен иш гутаранок. Мен, ид ягшьгсы: Чакан оердар ялы, Айдогды батьир ялы ызыма некер эердип, гума чыксам, ондаи ооң Халнаэары таласам, өзини эле салсам, белки, арчынына, волостнойына-да етоем)... Элбетде, шондан 'башга чәре ёк! Хөкм-ан -гөреши довам этмели!..»

Артык шейле карар.а геленде, бирдгн Ашыр> ядына дүшди: «Эмма Ашыр гвдип баря. Ол бир гитсе я гелер, я гелмез. Я меи оны гөрүп билерин, я-да гөрүп бидмен. Шуның ялы ерде мен оны голдамасам ханы мениң оңа достлугым, ханы доганлыгым?!»

Артьж өңки кар1ар'ытаы бир аз үйтгетди: «Хашназар гуйының сувы буланмаңка, «р билен малларыны якдыриндыр-. Мавы пэлелиге гиден болса, оның шу вагт хич кими ёкдыр. Малларына сер-етҗек хәзир оиың огулларыдыр. Мен хәзир гуйының башына бармалы. Олардан бири гелсе, элини аркасында даңмалы, агзъша яглык дыкмалы, атың өңине баем-ады, алып гачмал-ы! Ондан соң «Ашыр-ы гетирсең, ине оглың диймели, болмаса соңына соган экерин!» диймели... Вей, бир адама, бир адам . башардармы?.. Хым! Гурдың янында гойның манысы болмаз!».

АртЫк шейле айгытлар .билен -гуйьпньгң ойыны яды-на салашда, Айна г&зиниң өңине 'Гелди. Ол, гозгалаңа атлаяҗак болуп дурка, Айна билен душушаны, оның билен хошлашавы, «Айнам, бир аз сабыр эт, мен гелермн» дие-

ни акылъша гелд». Айнаньщ халыны ойладьг, Айнаиын мәхри йурегини эзди: «Айна... Ол, белки, Артык дийвп азап чекйәндир/? Оның гөрйгн гүни, белки, мениадкиден-де агьырдыр? Белки, оңа харам йыртыжы пенжесини узадандыр? Ъелки, ол, Артык өлендир хасап эдил, өзиии елүм хетдине етирендир? Белки, Артыкдан тамасыны үзүп, башга... Ёк! Айна дири болса, Артык дийип аглар, өлсе, Артык дийип, жан берер!»

. Артьж шол агыр ойла,р билен обанын, четинден нәхили геченини, гуйының башына нәхили бараныны дуйман галды. Эмма гуя барянда, үйтгешик бир ягдайьщ үстин ■ ден барды, гөвнине гетирмедик, осламадык бир зады гөзине илди. Ол, гуйы.ньщ башында... Айнаны гөрди.

Артьж укылы, азашлы гөзлерине ынам этмән; гайтад&н серетди, алагараңкыда нышанадан аляи ялы дикаръгнлады. Чола ерде, дор алашаның үстинде Артьильг гөрен Айна болоа, энесине гөзи илен гузы ялы окдурылды, Артыжжан дийил, үзеңңили аягындан гужаклады. Алаша үркжек ялы этди, толгунды. Эмма Айна о«ы сыпдырмады. Артык алашадан нәхили аганыиы билмән, Айначы гужакладьг. Ики йүрөк бири-бирине толкунып урды.

Артык ики одың арасында галды: Айнаны алып гитсе, Ашыр галжак, Ашырың аладасыны этсе Айна .галжа1к. Ол шол ики толкуның ар‘асы'нда, Айнаны бир аз швшатды, йүзини ашак саиды. Артыгың суслугьшы гөрен Айна оңа чьгдап бил'.меди:

• — Аю огаан, саңа нәме болайды?

Артык нэме жогап гайтаржагыны билмеди. Айнанын шондан артьж дурара! т-акады етмен, меоелгни кесгин ройды:

— Артьгкж,ан, я мени шу сагадың өзинде шу ерден альш гит, я-да... елдүрип гит!

'Шол сөзден соң Артык үчин, элбетде, сорага хажат ёкды: Айнаньщ соңкы мөхлетиниң етенини, ондан артык дурара ягдайыньщ галманыны дуйдурян хабарды. Артык өз яныңдан: «Дор алаша аягымың ашагындака, ашмажак ёл'Ы(м, алмажак галам бармы? Айнаньг хәөир бир, әре ашырьш. Ашьгрың аладаоыны этмөге шондан ооң хем етишерин» дийип ойланды. Шол вагтда болоа, Халчазарлар тарапьпндан ики адамының ,ат ийдип гелйәнини г&рди; сның бириниң Балльвдыгыны танады. Артык шол секундда оңа бакан түпеңияи гезеди. Айна оңа алжыраңңылмк билен япьгшды:

— Башына дөнейин, Артыкҗан, ери дәлдир!

Артык этжек болан ишиннн гаяатдыгыны аңлал, Айнаньщ **лолту'Гындан** гөтерип, **ат сьгртына миндирд», өзи** 'хем **атланып, алаша** бир **гамчы чалды.**

Оларың бәш әдимлкк янына гелен Баллы рыкылык этди:

— Волостнойьщ алашасы, Артык, Айна гитди ха-ав!..

Артык билен Айнаны алып гачан алаша эртиряң' сап ховасьщда атылан ок ялы гөзден йитди, диңе оның зарплы тойнагының гүпүрдиои эшидилди.

Гозгалаңчы басылып гачалы бәри, Артыгың ийдеги кәнди. йерите чыкан атлылардан бәш санысы шол гүн Халназарьщкьгда ятырдьг. Баллының -гыкылыгы олары ояндырды. Олар сөзе салъгм ёк атландылар. Баллы хем шолара гошульш, оның салгьг берен угрыиа бакан ат гойдылар.

Артык, Гурыданданың гумына! бакан йүзленипди. Гумың этөги обадан алты-еди километр ченли ерди. Артык экеранчылыкдан сайланып, гума етмән, ойтаграк ерДе атьщ башьшы чекди. Ызында) ковгы гарасы герүнмэн« үчин, атдан дүшүп, Айна билен маслахатла1Ш'Мага отурды. Ол өз ызындан ковгы чыкаянда-да, гуми бакан *котан,* ил ичинден гөзлэрлер дийип дүшүнди.

Шол вагт сычрап галан гүниң шехлеси, асуда ятан гериш-гериш гумларың япыларыньг яггылтды, Айнанын гызыл чайылан тупбасыны ловурдатды, атың эериниң гашындакы чүйлери йылпылдатды. Эртириң ховасы адатдан дашары тәмизди, якьшльгды.

«Хәзир нирә штмеля? Хайсы оба бармалы? Айналы, алашалы 'мыхманы ким кабул эдвп билер? Халназарың, волостнойың деминде ким .дуруп билер? Я гума; чыкып, Айнаны чопан гошында гоймалымы? Онда йүрек ынаяар ялы ким бар? Болаянда, Айнаны еаклап билҗекмв?» Артык шол ойлардака, алаша яздырылан агыздырыгыны шакырдадьш, гүйрүт-гүйрүт гуры саман чейнейәрди. «Я Айнакы башга бир юрда ашырмальгмы? Онда Ашырың халы нәхили болар? Нурҗахана азар бермезлерми? Шекериң нэзик тенине ганльг -пенҗе дыриагьшы батырмазмы?»

Айна билен Артык шол ойлары ойлан, ики-үч гүн ичииде чекен азапларыны пайлашьщ отырдьшар. Алаша бнрден эсерденлик билен гүндогара бакан оеретди, агзына алан оты чейнемекден сакландьг. Алаш.аиың хүшгәр

дәбине дүшүп Артык -деррев еринден галып, эсерденлик билен -серетди: алты атлынын, алдыраны бар ялы дазьир-' дашып гелйәнини гөрди.

Айна-да пасырдап галды. Артык төверегине ялтаклады. Габанара ер тапмады. Ол өзвнин ялазы ерде дүшенине өкүнсе-де, инди гичди. Габанара ер болаянда-да, атышып ятарлык окы-ярагы ёкды. Онын дин.е Халназарлардан алан гошасы барды. Оньщхем пешени санлыжады. Шонын-үчин атланьш депмекден, дор алаша бил баглавакдаи баапга чәре ёкды.

Артык Айна билен алаша атлананда, ковуп гелйәнлеои« оеси эшидилди:

— Дур! Болмаса, ине гитдин!

Дор алаша ики янгынлыны ганатына алыи, дүз мейданда гуш 'болуп учды. Бэшатарын окыАйнанын бир'ол тап-‘ далындан, бир бу гапдалындан' жы-ссылдап гечди, ᴦума назарыны дикен Артыгың еңиндәки япыда тозан турузды. Алаана ики гулагыны я-пырып, үмзүгини илери атды-да,- такыр мейданың танапыны демиие дартды. Онын тойнакларының астьшдан зыңыляи токга гумлар таяксальгм мейданда пытрады, ызындакы ковгылардан араны ачып башлады.

Эмма гьгзгын гүлле оның ганашны гырды, *аякларьты* баглады: алаша... гум билен дүзиң сегхгидинде түвдүрилип гитди...

Айна Артыгьгң үстинден ашьгрыльгп, бир-ики гезек тогаланды. Артыгың аягы үзеңңиден сьшман, атың гөвресиниң ашагында галды. Ол, агыроыны, ыижысыны сызмады, дызады, ^сыпып билмеди. Артык бойнындан хейкеллейин илдирилен гошасыны кьгнлых билен алып, ятан ериидеч гаравуллады, етип гелйән Баллыдан гысды. Оны эдил өз эдиши ялы эдерин, атдан түвдирин дийип дүшүндг. Эмма багты ишлемеди: түпең диңе жырк этди. Артык гыссаг арада гылыжыиьщ баллагына япышды. Оны хем алашаньгң, гөвресиниң астындан чекип чыкаръгп билмеди. Ол хырч.ыны дишләп, келлесинй яйкады.

Били б^рхем тапан Айна еринден галып билмән сүйшенекледи: она көмек бермек иследй. Онянча атдан дүшүп окдурылан Баллы Артьггың үстине өз лабырьгн гойберди. Артык билиндәки ак саплыны согурып, ятан еринден, оньщ гарныдыр дийип"сухлады. Эмма пынак сова дүшүп, Баллының будыны сыдырдып гитди.

•• Сачлары гума булашан, маңлайы габаран,' гвзлерине

ган инен' Айна эмедеклəп турды-да, Баллыньщ аятындан чекди. Шол вагт сгаың ики згнинден япьгшан, силтерлда зыңан пенжелер оның ики чигнине ган уйдурды..

Артыгың ики элини сыртында гаңрьвп даңанларъшда. гыл танап оиьщ чкгинлершаден гечди, а©ысы бейнисине орнады, шейле-де болса, ол вах диймеди. Алашанын соңкы деминдəки хьгркылдысьг гулагына яленде, Артык гайгылы гөзлер'®га галдьгрьш серетди.

Алаша соңкы гуйжияи йыгнал, бирини -гөрмек ислейəн ЯЛ1Ы, 'бври билен хошлашмакчьг болян яльг, келлесин-и галдырды, эмма саңңылдаян келлесини саклап бшгмəн, ере гүтүледип урды. Оның гоша йьглдьгз ялы ялпылдаян пөзлериниң учганагьг сөнүп, чекгелеринде чылпыклы ящ гөрүнди, яшмъглдаян дили эрнинден салланьвп, гума га-«рылды, агзындан ганлы көгтүк акды.

Артык башьгны яйкап, йүзини ашак саланда, онык хем гөзлери яшлы ялы гөрүнди. Артьтгың арманлы гөзлери, гума булашып ятан Айнаның найынжар, ялбарыңы гөзлерине дүшди, гарьглңык оес билен сесленди:

— Айнам, өлсем, багышла. Өлмесем, бирини йүз эдип чыкарарын!

'Башлы ара дүшүп, Артыкдан оовал оорады:

— Ханы Мелегуш?

Артьгк Айна эшитдирмəн, адаңьгк оес билен хапа жогап гайтардьг.

Айна ервнден галыщ бишмəн, ганльг гөзине яш айлады:

— Артьмңан...

Айнаньщ ооңк-ы оөзини айтдырмая, Баллышьщ чортм>ак барм.аклы күти эли оньщ агзына япышды.

Кырк алтынҗы баш

Халназарың ябына. умуми бөлүнишикден дүшеи он дөрт адам 'болуп, сьгркаоз-сөкели, доктордан гечип гечмези үчин ики адам хем артдырылыпдьг. Оның үстине, волостной əз янындан бвр адам, арчын хем бир адам йүклəпди. Хеммеси ш секиз адам болярды.

Пəле гызза-шзза геленде, волостной бири билен ылалашьш, бир адамыны өз бойнына) гөтерди, арчын онынкыдан ёкаррах ньгрх бшген пэлэниң бирини ёлдан ызьша гайтарды. Халназарың дивана альш баран он бəш адамсы газармада ерлешип, оларъгң он дөрдасв доктордан гечди! Ашыр глра бижə дүпгүп, фррнт ызына гитмели болды.

Ма,вы болса ак 'бижә дүшүп, Түркүстан демир ёллары.чда ишлемели болды.

Халназарьщ он б&ш адамсыньщ ичинде пәле тутмага пулыны гысгаяан, огулларыны ибермэге дезмедик, аялының игенҗинден сыпьгп билмедик, өзи пмелиге гайдан Мелебай барды. Оиъщ яшы алтмыша сер уран болса-да, отуз бвр яшлыдан ёкарсы чхәдә кабул эдишмедиги үччн, отуз яшымда дийип яздьгрыпды. Халяазар онъщ гечмежегини аңласа-да, онының. йүзинден гетип билмәнди[1]. Доктор оны кабул этмеди.

Пол.ковник ондан:

— Нәче яшында? — дийип сорады.

Ол сакынып, бир аз сандьграклап җогая берди.

— О-отуз.

Полковник онының ак сакгальгндан тутуп, көпе гөркезди:

— Адамлар, середиң: шу гыр сакалы билен бу отуз яшында болуп билерми?

Вәшилерден бири дүртме 'оөз урдьг:

— Баяр аға), белки хем, сакальг отуз яшьгндадыр?

Оңа гүлүшдилер. Шол түлки Мелебайьщ хас хем ысгынъгны алды.

Пшковник онының сакгалыны сыпдырман сораг этмәге дурды:

— Нэте оглың бар? *

— Д-дөрт.

— Улысы нәче яшьгнда?

Мелебай нәме җогал берҗегини билмеди. Отуз бэш яшында дийип догръюыны а)йтса, оглы өзинден улы болуп чьгкҗак. Шоның үчин оньщ яшьтны бир[1] аз кемелдип айтды:

— Иигрями еди яшьгнда.

— Эйоем, (оениң үч яшьгңда оглың болущдар, шейлеми?

Мелебай алнкьграды:

— Ек, болкөйнек ага, мен ял ңышыпдьгръгн.

— Эйсем, нәче яшында?

— Отуз бәш яшында?

— Онда оглыщ өзинден бәш яш ульда?

— Бк, бейле дал.

— Эйсем, нахили?

— Элли секиз.

— Оглың элли секизде, взиң отуздамы?

— Ек, баяр ага, өзим элли.оекиз яшъгмда.

' Полкрнник газапланды:

— Шу гүн-ин өзинде оглыньщ дөрдисини хем • гетириң! — дийип буюрды-да, өзши түрмә ибермекчи болды. Эмм-а оның мешигиниң бужагындан яг дамжагыны аңлан Хожамыр&т волсетной оны голлады. Ол сүзгек гезиня б*р аз гьшян ялы эдвп, полкошищьен хайыш этди:

■— Полковниж ага. бир языздан ар елмез, дийипдирлер. Бай ялнышьшдыр. Оның гүнасини гечиң. Ол өз гүн-әсини — өзи ювар[1].

Полковник, волостмойың кинаялы сөзяне дүшүнди: .

— Үч яшында огул догурдьщ билйән адам-ыны багышлэмазлык хем айп!

Шол вагт Пөкгинин, ахаллы гарындашы гелип, полковниге час берд». Оның аягы гара адикли, маңнала җалбарлы, дик баюн сары кейнекли, гырмызы до«ың 'дашындан йүпек гуша;клы, башы ак теллекли, бияинде гылыч, эгниндэки сары пагснларында ики саны ак басьщ, дөшинде болса ики саны медаль ялпылдаярды.

Полковник хош.амай сәз айтды: - ■ •-

— Шулар ялы батырлара бир дал, ики адамыны геч сем-де хакьш бар. Мирабың адамсы азат. ■ -

Пөкги Вала шондан соң донына сыгман, ел алып,. чишип, өвүнип гезди.

Волостной, Мелөбай билен тиркешип гайдандан соң, бир ярым мүң манат пул, бир алаша, бир улы халы билен бүганлейин бошадьш гойберди. ;

Шол гүн Теҗен шәхери габа телпек адамлар бйлеи гайнаярды. Кимиң оглы, кимиң доганы гидйәрди. Угратмага, • *хошлаш*мага, арв этмәге гелениң еан-сагынҗы ёкды.

Ашырың эҗеси хем аягыны сүйрә$_п$ гелшди. Шәхери оның биринҗи гөрүшиди. Отлының гугурян сеслеринден хайыкды, ей ялы сүйшүп гелйән гаракелледен горкды, шакырдаян арабалар, җаңлы фазтонлар оньщ гулагыны камата гетирдй, дүрли ыс бурнына урды, меңзёш кәчелери, меңзеш адамлары бири-биринден айрьш билмеди, диван хайсы, дүкан хайсы селҗермеди. Ол ин. соңьшда сораг-идег билен тапьш, 'волостнойың өңинде дызына чөкди:.

— Волознойҗан, гурбанын болайын, балам,' мениң арзьшы динле. Мен Гоша обасындан. 'Мениң шримиң соңында гез дйкйп' отураН диңе екеже оглым бар: Оны карам биҗе б'йлёй-'йәл^й01ё'-.ибер«ә1рлер..'

— Бейле зат болмаз. Яландыр.

— Вах, садагащ гидейин...

— Ким вберйә?

— Шол өз обамьгздакы Халназар бай-

— Халназар бай нәхак иш этмез!

— Башыца дөнейин, волознойжая, менин сөзиме ынан; ол онын, бижесини өзине гөркезмән, сениңки-галды дийип зьвдьш гойберипдир. Нәие герек болса, оңа шаядым бар.

— Еңңе, сен, ер гаты болса өкүз-өкүзден гөрер, этме. Сен нахак ере Халназар бая төхмет эдйәсиң._

— Хан огул, техмет. ЭТМЭЙЙН. Мен сана ялбарян: мениң еке перзендим» азат эт. Өлйәнчәм, сениң гадрыңы бшерин, оның галан емрвни сенден герерин.

Волостиой оеңригини йыгырды:

— Еңңе, еке огуллыны бошатжак болсак, йыгнанан пәләң аграмьшы бошадаймалы. Хер ким ез бижесиндеь герсин!

— Балам, болмаса, оның бижесини ямашгандан атдыр.

— Мениң бар ишим еке сении оглың дәл. Тур инди, бесдир!

Гарры оньщ дызындан япышып агланда, волостной янындакы ясавула буйрук берди:

— Ек эт!

Яса®ул гаррының сандыраклаян гасын-гаоыя эллерини әдиги билен басьтп айырды, дазарылды:

— Еңсәңден сүдүрлетмежек болсаң — еңсәңи геркез!

Гарры ысгынсыз голларыны сандырадып найынжар сьшатда соңкы сезини айтды:

— Жан огул, сениңем эжең бардыр: сен акып барякаң, эжең акылыны-хушыны йитирип, езини сува уржагыны гезиң еңине гетирип гер. Мен саңа мәтәч; маңа рәхим эт!

Волоетной терсине гаңръьльш, газап билен *тинн* хүмлетди-де, элини гаядалына) урды. Жүбисиндея лгыкырдап чьжан ак гуйрук калызларъгн сеси гулагына илдгг, гаррыньщ йүзине-де серетмән, хахахайлап гүлүп гнтди.

Гарры, уезд наяальнигйнаң двванына кабул эдилмгв-и гурсагындан итекленди. Ол, кешегини алдыран дүе ялыг бозлап, ызына доланды. Ол, Базар көчесинин, гайра четине баранда, Халназар оның еңинден чьгкды. Эмма мүйнли ялы болды-да, оның гаршысындан совулдьг. Гарры жаның янгынжына, оңа гаргыш этди:

— Хөй ылайыж өйивде өлмәсиң, дулында- сүйнмәси«| Чагаларыңа гуванмасың! Итиң арт аягыядаа суз ччесиң, Иениң авы болсьщ, ичвниң зәхер!

Халназар, пөйә диерсяң, гаррының гаргышыны эшит-*медтлялы,* ики элкни сыртына тутуп, көчаң бурчындая өвр^ж, Бутхаяа мейданындан барян топарчак атла оныйгтөзи дүшди. Бирденкә болса гөзлерини йетредип гьггырды:

— Мелегуш... Ол мениң атым!

Ол оны', хакыкатдан-да, танапды. Мелегуш жеза отр-яды командириниң ашашнда йылан ялы товлааҗырап | бар'ярды. Оның долы гөвреси элап ялы инчелип, гапыр- Ч гасы 'Гарноына елмешипди, алтьтн ялы ловурдаян эндамы '■ оолулды, гарадер эндамьша тозая сидийпдж онын диңе сайхаялы әдим урушьшдан, еңсесини түңңердип бакҗак- 1 лашъшдан танамак мүм!кинди.

Халназар оның гандалы.ндан хасанаклш чыкды, аг- I рамлы гөвресине алҗыраңңылык етищди, гөзлери шнанч гатышыклы сөйүнч билен гарады, муртлары шелайын йылгырды, еа>г эли саңңьхлдап узады:

— Нечеллик ягшьг адамдыр. Харошадыр. Ат адениңкидир.

Мелегуш Халназары танал ысыргамжак, хокуранҗак ялы этди, аякларыяы йыгҗамладьш, еңоесини түңцертди, оңа бакан мейил этди. Эмма командир оның рус агыздырьжлы җылавыны чекди, Халназара гамчысыны чоммалтды:

— Калтаман! Калтаман! Туссаг этди бар!

Халназар пычак урулан ялы тисгинди, дурая еринде донды. Атлылар оны тозана басдырьгп гечип гитди. Халназары вэхим басды. Хемме еринден шаглап чыкан аҗы дере шемал дегип, эндамыны соватды. Ол дуран еринде, чыкгыңсыз оя чүмди: «О.глың гозгалдна тсяиулды. Атың галтаман эллнде тутудды диймп, белки, мени хем тутарлар. Патышаң газабыядан алла саютасын! Белки, өйим^ем отларлар?»

Халназар өвхүлләп дем алды-да, эден ишине өкүнди. Мен гарыбы ынжытдым. Ояьгң гаршысына гитдим. Белк», мени шоның догасы тутандыр дийип ойланды. Ол гаршысындан салам берени, гапдалыядан хайар гатаны хем сайгарман, волостнойьщка бакан йүврди.

Хоҗамырат волостной, Готурың дуканыяың сыртына гечип, Агсак мүрзе билен ичип отырды. Олар «гөтер» ди-

йип, стакаяы жьщнырдаданларында, Халназар хасырдыкдап гирд». Оның йүзине өли реңки урупдыр. Мүңкүлдейән додаклары айтжак болян совалыны айтмага бчрден өврүлмеди. Волостной билен мүрзе, Халназарың бирден гелип гирмегине анж-таңк болдылар. Арак ол.ара етипди. Олар Халназардан аракларыны гизлежек болдылар, бирденкә болса икиси ик» ерден оңа арак хөдүрледилер:

— Бай ага, ал, гөтер!

Халназар оларың сөзике дүшүимән, ики яндан узадылян задың нәмеднгине акылы етмән, икисини ики элинде тутуп, «иш гайтды» дийд»-де, ики элини гуреагына уржак болуп, стаканлары чакышдырды, стаканлар дөвүлш, грак йүпек донының гушаклыгындан ашагыны ·гараидыл гитди, эйсем-де болса, оның күкейән порсы ысыны алмады. Волсетной билен мүрвәниң хем1 йүрети ярылан ялы болуп, шшси ики ерден лаңңа галды. Йкисиниң хем реңки як. там *болуп,* икиси ики ерден оорады:

— Наме болды?

Хашназар бир аз акылына айланы-п, сөзини кынлык бшен мәлим этди:

— Мениң атым... атым... Мелегуш... Эзизиң ызындан гиден отрвда дүшүпдир. Мен оны гөрдим. Яңы шу ерден алып гечдшер. Мелегуш менищш дийип толулдьгм. Ненниги, хава, оның неченкиги маңа гамчысыны чоадмалтды... Галтаман, галташан дийда.

Волостной ишиң 'нәмеδедигини аңландан сон, оны өңкидан хевд бетер горкузды:

— Бай ага, ишиң кына дүшүпдир. Хәзирки ягдайы езиң билйәсиң, сзхел зада ырсараярлар; сениң огулларының хем гозгалаңчылар> хатарына гошмасалар ягшыдыр.

Халназаръщ йүзи *жс* юха болды:

— Инди мен »әде1Йин? — дийип, алжыраңңылык билен оор^ады.— Мениң сизден башга йүз тутжагым, сизден башга аркадаянжым ёк. Голлаң, мени голл.ан!

Волостной бир аз ойдан соң өз пикирини айтды:

— Нәтмели болар'?.. Полковник ага мәл-им этмели болар-да?

Полковник ады .агзаланда Халназарың деми агзына гелди. Ол оны өзиниң аркадаянжыдыр, хемише өз гөвниндендэн турар хасап эдйәрди. Чозгун гажесинден соң оңа сәз бермән, «Сем бол!» диели ·бәрв, оның адыны эшиденден сандыраярды. Ол нәме жогап тайтаржашыны хем билмән, кынлык билен ювдунды... Эмма Гуллыхан оның голту-

гындан гөтерди. Ол, чеп аягыны ленхилдедип, пьянлач йылгырмак билен оңа гөвүнлик -берди:

— Пэхей, валла, буларың налачэдейиндигини!.. Нэдерсиң атыңы отуран ериңде үстиңе гетирдэйсем!

Волостной бирден башыны галдьгрды:

— Чорт возми!.. Егсам хем, Гуллыхан, сен оныңбилен хамчамсың-ла!..

Агсак мүрзе Халназары мазалҗа сашмак үчин икирҗиңледи:

— Хам-чамлыгым-а хам-чамдырын вели... ©зиң билйэсиң, оларың хеммеси элгарамадыр.

Халназар она дүшүнди. «Галтаман» сөзи оны хемме затдан доюрыпды. Ол шондан соң өз өмринде биринҗи гезек җомартланды: донының чеп гапдалындакы җүбисини барлап, ак сапакдан эдилен кирли багҗыгыны сандыоаклаян гөмелтей бармаклары билен чөзди, шондан чыкаран эсгисини язышдырьип, дөрт саны бэш йүзлүк алды, оларың гатларыны язышдырып, хер хайсына ики санысыны узатды.

Волостной шыкырдавук кагызлары пенҗесйне гысандан сон, сьгпайчылык этди:

— Бай ага, мана бермесең хем боларды-ла.

— Белки, саңа-да герек ерв болар-.

Гуллыхан, волостноя берилен пула гөриплик этди, шоның үчин хем икирҗиңледи:

— Командир билен &ңем шоның ялы бир ишде душушыпдык вели, ол өрэн небсевүр. Алмытьгны азырганып, шу иши ямана сапаймаса-да бириднр?

Халназар дүвүнчегини ямашгандан чөшди, Агсак мүрзэ ене үч саны бэш йүзлүк узатды. Галан пулынь; гөркезмэн, җүбисвне салды-да, бош эогини силкишдирди. Гуллыхан, бир яндан, оны аркайын этди, икинҗи яндан, өне оның якасындан эл үзмеҗегини дуйдүрып гойды:

— Бай ага, сениң ясы яның ерде болайсын! Сен бу эгниң агырса, ол эгниңе ят. Хич зат гайлысьшо! этме. Пулы азырганса, өзвмден .гоярьгн. Икимизиң айры малы•мьгз, айры жаньгмыз ёк. Кепиң гысгасы: эртир сен өзиң тураңда, атың хем сениң яның билен биле өрер.

' Шол вагт иңрик гаральгп барярды. Олар Халназары уграданларьгндан соң, җүбилеряне бат берип, Җумадурдының сарайына бакан гитдищер. Гуллыхан ёла чыканларындаң соң;

-т“ Сен компания йыгнаянчаң, мен командириң яныиа барып гелейюн,— дийип линкилдэп совулды.

>Җумадурдының ички тамышда оюн башланды. Хожзмырат волостной үйшмек кагызын, үстине элини гүтүледид урды:

— Бер баодкыңа!

— Чакың бери етжекми?

— Неберэңи үстине гойсаңам етер!

— Берекелла, волостной хан!

Волостной гаңрылып середенде, Бабахан арчына гези дүшди:

— Арчын хан Хыдыр ата ялыдыр, герек еринде етишер.

Кэн чекилен папирос түссеси богазына уран арчьгн ардынды:

. — Арым кеенден — иманым кейсин! Кеп чекмегин: ики адамыны артыкмач сатаярыс! — Арчын бир аз икиржинлэнден соң, өз хабарыны хем мапим. этдя.— Иөне вели, Хожамырат, ашаша ок дегвп елүпдир.

— Алашамы... Биря елен болса,. бир элде сзңа ине ики алаша! Җаньщ саг болеын, арчын хан! —дийип, үйшмек пулы езине бакан чекди.

— Шоның билен биле бушлугымам бар...

— Ери бакалы?^

— Илимиң ичини булан, Халназар байы абырайдан салмак ислэн түпбозаны тутуп гетирдилер.

Гуллыхан наслы агзыны пакгылдадьш, сүмүгин и чжди:

— Арчын хан, оның ялы болса бу гижэниң харжы сениң бойныңа!

Арчын элини чарпды. Газ йеришини эдип, моймулдап. пелен ак сакгала табшырык бердж

— Җумадурды ага, өз билйэниң... Хасабыны менден оора.

Кырк единџи баш

Артыгың алынып гидиленини эшиден Нурҗахан бүтиң дүнйэни унудып, көйнегиниң этегини гушагына гысдырдьь да, кевшини элине альш, аяк ялың екҗе гөтерди. Онын. секли газаны атарылгы, какы серилги галды. Ол ылгавыны язман, оба етди. Артьггы бэш атлы казагың алып ,гиденини эшитди. Ол, гүммезеклэп отур.ан ак өйлерин, душын-
дан геченде:

— Хей ылахььм, хатарыңа та« -чайкансын!—двйап гаргакды.

Багыр авысы оңа улаг күйсетмеди, йигитлик гайратыны гетирди. Ол, дабаңыяа яндак батаныны, дырнагының ■дөвүленини, инҗиклерйниң перс-ала болаяыны сызмады, диңе хер гуя баранда, гованы башына чекия, йүрегипи соватды-да, ала тозана гөмүлип, хасаяаклап гитди.

Артыгы болса йүзиниң угрына түрмә элтип дыкыодылар. Оның туссагхана гапысыны биринҗи гезек гәрүшиди. Ол, голыньвд алырсыны бир даңанларында билсе, бир-де чөзенлеринде билди. Оның голлары чишип, гыл танап оның ичине батьшды, ган бияен елмешиади[1]. Танапы чөнгүп айранларында, хамы билен биле гопды. Артык диңе дишлерини гыҗап, йүзини чытды. Оның вах диймәнини, иңлемәяини гөрен түрме начальниги реңксиз гвзлерини .агдарьш серетди:

— Ой, чоча, чоча!

Артык түрм)е начальнигвне юмругыны геземек иследи, эмма элиниң а®ысы йүрегине ориады, гьшылдадыи билмедв, шейле-де 'болса, дилине геленини гайгырмады:

— Арман, багтым ишлемеди!.. Чочаның кимдигини, ёгсам мен саңа геркезердим|!

Начальник бармагыны чоммалтды, гыгырды:

— Одино-очка!

Артык 'бир аз *ёзиии* ыраслаидан ооң, демир койканы сайгарды, 'бурнына яман ыс уруп, бейнисини чайкады. Ол дүшексие гаты койканьҗ үстинде эмай билен гышарды. Бир нәче гүниң укысызлыгы билен эллериниң азары гатышан вагтында, Ашырың аладасы, Айнаның азары гелип басды. Ол укыдадыгыны, оядыгыны, сагдыгьшы, кеселдигини сайгарман, аласармык ичинде дүйшүргэп ятды. Чен-. дая «Ашыр», «Айна» дийм самрады.

Эртеси гүн гушлук галаяда, Артыгы өзи ялы бир топар аягы гандаллы адамлар бвден көчә альпп чьждылар. Шол гүи Теҗен шәхерине йыгнанан пәлелерден биринҗи мүңини угращылан гүнди. Хашкың аграмы шахердеди. Шәхериң эсаси көчеси бир боланы үчин даш окласаң — телпеклә дегҗекди. Шоның үчин аягы гандаллылары халкың назарындан гечирип, ак патышаның гүйҗиниң барына гөз этдиклер», көггаилиге вәхим бердиклеради.

Артыгы он адаадың иң өңинден йөредип, окьвд ызындан икибир-иквбир дүздишер. Оларың өңинден, ызындан, ики я« галдалындан эллери яланач сапанчалы, биллер'» гы-

лычлы полидейскилер галлап уградылар. Туссаглары будхана мейданывыа үсти билен базар кечесинден сүрдилер. Көплүк и«и янлайын байракчы ялы үйшени үчин, дүкан* ларың агзы гөрүнмей&рди. Хер кимиң гөзи туосаглардады: ола-р кимлериң тутуланларыны, кимлери алъш барянларыны гөрҗекдилер.

Артык аягы гандаллы болса-да, м&рекә дүцгсе-де, «зиии йитирмедв, мүззермеди. Ол, дешини га$шардып, гаядалың май беришине герә оны җыңңырдадьш, багглы-батлы басды, йүзши эдерменлерче ёкары тутды, эмма танап кертен зыйҗырлы толларыны булап билмеди.

Ишден. сьгпан вагты, шу гүнки үйшмелең» сынлам1аг.а1 чыкан Иван Тимофеевичиң Артьнга гөзи дүшди: шол секундда дүрли ойлар дүрли тарапдан оның бейнисине шарпылдап урды. Узак йылларың агыр салгыдына, җебир-*зулмьъяа* чыда^мадык дайханың патыша хөкуметинин үстине дийип чозаньгаы Чернышов кемсиз билсе-де, шол чозушың өзи гозгалаң болман, халк душманларының онь: ^ин оөвешине, газабата айландыранларыны, дайхаи көпчйлигвни алданларыны кемсиз дүшүнйәряи». Эмма Артыкдан оның тамасы башгады — шоньщ ялы чьшлакай ише баш 'Гошм^аеты болса, хөкман маатахатлашар хасап эдй»рд.и. Шоның үчин оны айпламага, оңа гыҗыт бермәге өзини хаклы хасап этди. Эмма Артыгың гакы гызгынлыгының оньщ башыкы айланыны, шейле агыр ялңьгшлышн үстинден элтенини акылына гетирди. Артыгың өмринин ховп астында галаны Иван Тимофеевичи алҗыраңңылыга салды — оңа бермекчи болян гыжалатьгны бүтанлейян унутдырды. Ол, Артыга яңадандан серегди, оның дөшини гайшардыщ барышыны гөренде гурятланды, өзнни көплүкден сайламан, танатман сесленди:

— Артьж мертдир, мерт!..

Полицейскилер шол сесиң кимден чыканыны бишмеоелер-де, оңа дүшүнмеоелер-де, Артык оньщ Ива-н Тимофеевичиң сесидигини аңлады, гаранҗаклап ©ереденде, онын чыдамсыз гараян гөзлерине гөзи дүшди:

— Өлсем, саг бол! Өлмеоем...— дийип гыгыранда), полицейскилер Артыгың сөзини кесди.

Артыга Чернышов билен хошлашмак мүмкин болмады: Готур сөвдагәриң сарайьгаьщ бурчындакы дуран Халназар бай, Бабахан арчын өз араларында- гүррүң адишип, олара кинаялы гүлүшдилер. Бабахая арчын Артьгга аҗы дилини хем етйрди:

— Түвелеме, йигит! 'Шай дакыяьшсьщ, гутлы -цолсын!

Халнавар ёгьщ сеси билен оңа гьжалат берди: -

— Халназаръщ бугдайы кераматлыдыр. Оңа янашсан, энеӊ адыны тапмарсьщ!

Артык, Халнаварың агзындан энесиниң адыны эишденде тисгинди, маңлайы чытылды, олара бакан гөзлерини ал ардып оеретди:

— Хей, харамзадалар! Агаңыза а.ркаңызы даяп, нэче вагт хыкырдашаркаңыз?..

Полицейский, Артыга ялаңач сапанчасыны узатды. Шол вагтда *болса* Артыгың гөрежи өң янындакы бир картина дүшди: сачлары булашан, аяклары ган-габарчык Нурҗахан гаты дашлы көчәниң угрьшда чөк дүшүп, Хоҗамырат волостноя ялбаряр:

— Волостнойжан, еке'перзендимв ават эт!

Нурҗаханың дадыны эшиден кимди?

Ясавул оның дөшинден итекледи. Нурҗахан бейлесиюдәки япжагаза йыкылды. Шоны герен Артык гандалыны шакырдадьип топулмакчы болды:

— Хей, сениң гарабир...

Эмма кебзесине гүмяүлдәп деген бәшатар гундагы энтетди, бейле гапдалындан дегени болса гөнелтди.

Артыгың сесини эшидип, хасанаклап галан Нуржахан:

— Бала-ам!—дийип топулды.

Түпеӊ оның гурсагына дирелди. Ясавул оның чигниярден тутуп аркан оерпди, ягырнындан сүдүряәп, *ктән* **угрындакы** адамгоарың арасьша сокды. Квчани долдурып барян жыңңырдылара, мәрекәниң ичинден янланып чыкан сес шшулды:

— Бала-ам, Артыкжа-ан!

Биршщи китабың соңы.

47539/1
Маэы*ская
1/Х предская ЦБС

МАЗЛ1УНЫ

Биринҗи баш.. 5
Икинҗи баш... 13
Үчүнҗи баш 19
Дөрдүнҗи баш... 31
Бәшикҗи баш... 35
Алтынжы баш . . . :.. 48
Единҗи баш.. 54
Секизинҗи баш.. 67
Докузынҗы баш.. 79
Онунҗы баш..93
Он биринҗи баш.. 99
Он икинҗи баш...• . 109
Он үчүиҗи баш . . . . •...119
Он дөрдүнҗи баш..127
Он бәшинҗи баш..141
Оп али.тжы Гмш..151
()и (‘нипм.и Отн , , , ...157
()ц <Т1|Н ш н т п Гтш , = ...164
Ои Д()иу,1ын.1.ы П(НН 168
ЙМГ|ШМ1НИ1|Н 178
ЙИГ|)ИМН Ощпши.и (ппм 184
ЙИГрИМИ и и н н ш и 1 .«III 192
цгрими у м у п и . и ГН1Н1 ....20.)
мгримн л*| 1Пу11 І и 6ци1 203
РГ|1ИМИ П .нииптн Г|,1Н1 210
Гримн илп.ппкы блш 219
цгрими 1'11И11|М1 б,1Ш.. 2 2 6
ЦГ|1Ими спш ншжи баш...241
инГрими)шнулышкы баш..246
1ӨУукмнмн.1 Гмт 258
»у» пнрнцҗи бти ....2^3
»У» 111.||||,нц П(1ш... 267

Отуз үчүнжи баш
Отуз дөрдүнжи баш
Отуз бәшийжи баш
Отуз алтынжы баш
Отуз единжи баш .
Отуз секизинжи баш
Отуз докузынжы баш
Кыркынжы баш
Кырк биринжи баш
Кырк икиижи баш.
Кырк үчүнжи баш
Кырк дөрдүнжи бащ
Кырк бәшинжи баш
Кырк алтынжы баш
Кырк единжи баш

. 276
. 282
. 286
. 296
. 300
. 307
. 313
. 319
. 323
. 328
. 333
. 338
. 340
. 346
. 353